

Pap Balázs
SZTEMMÁK

PAP BALÁZS

SZTEMMÁK

Kéziratok és nyomtatványok
a 16. századi magyar protestáns költészetben

reciti
Budapest • 2023

A könyv a BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport, valamint a BTK Irodalomtudományi Intézet támogatásával készült.

A könyvhöz vezető kutatást 2017 és 2020 között a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

Lektorálta: BALÁZS MIHÁLY

A borítón: Thomas Trevelyon (1548 k. –?) egy mintájának részlete látható (*The Trevelyon Miscellany*, 1608)

Könyvünk a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható. A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978 615 6255 75 4
978 615 6255 76 1 (pdf)

Kiadja a Reciti,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja • www.reciti.hu
Olvasószerkesztő: Szatmári Áron
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Bevezetés. Kéziratok és nyomtatványok	9
LÍRA	
A váradi énekeskönyv forrásai	15
A Batizi-„líra” nyomtatott hagyományozódása	69
Zsákutca-e az RMNy 429? Kételyek és ellenpróba	81
Sztárai Mihály és a zsoltárappendixek	135
Az akrosztichonokról	173
EPIKA	
Kísérlet az ismeretlenek számának csökkentésére. Bibliai históriák 17. századi kéziratokban	195
Ilosvai <i>Toldija</i> a <i>Petrovay-énekeskönyvben</i>	235
A <i>Kuun-kódex</i> szerkezete	245
Utószó	255
Bibliográfia	257
Névmutató	269

*Julinak, aki beletörődött, hogy később készül el a padlásszoba,
Lőrincnek, aki néha abbahagyta a füttyülést,
Lizának, aki velem színezett,
és leginkább Katának.*

Bevezetés

Kéziratok és nyomtatványok

„Csuda-e, ha mi keservesebb sebeket szenvedénk, s fájdalmainknak dühös érzetében a poézis virágait szűkebben szaggattuk?”

(Kölcsey Ferenc: *Nemzeti hagyományok*)

A 16. századi költészetről alkotott képünk torz és esetleges.

Enyhébben fogalmazva: kevés esély mutatkozik arra, hogy reálisnak legyen mondható. Az, hogy így van, könnyen belátható: bizonyos tárgyú és bizonyos műfajú szövegeket (légtornászati hasonlattal élve) megmentett a források természetének védőhálója, bizonyos tárgyú és műfajú szövegek szörnyethaltak, és hogy egyáltalán léteztek valaha, arra csak abból szeretünk következtetni, hogy egy-két szöveg túlélte a zuhanást, és úgy hisszük, a régiségben nem voltak annyira társtalanok, mint amilyen magányosnak mutatja őket a ma is kutatható versanyag. Ha a ránk maradt verskorpuszra tekintünk, azt láthatjuk, hogy az sem okvetlenül mutatja meg mérethelyesen a régi magyar versek valamikori képét: minden jel abba az irányba mutat, hogy igen komolyan erodált hagyaték a miénk. „Koldus örökség” – sóhajt föl egy helyütt a legkorábbi szerelmesvers- emlékeink kapcsán Gerézdi Rabán,¹ és a későbbiek tekintetében sem helytelen vele együtt sóhajtani. Nem akarom azonban a hadba indulók létszámának ismerete nélkül szaporítani a koszorúkat az ismeretlen katona sírján anélkül, hogy ne *hangsúlyozzam*: nem ismerjük és nem is ismerhetjük a hadba indulók létszámát. Voltaképpen a koszorúzás helyett is inkább magát a hangsúlyozást választanám.

A Gerézdi-sóhaj valójában a legkorábbi szerelmesvers- emlékeink kapcsán hallik, avval a nem kevésbé tragikus mellékszövegével, hogy vágáns típusú szatíráinkból legalább egy ránk maradt (Apáti Ferenc kantilénájára gondol). Mellékszöngé a mellékszöngén: az is legkevesebb egy strófával rövidebben. Az a tény azonban, hogy tudjuk, vágáns szatíráink egyetlen hírmondója (a műfajbesorolása szerintem továbbra is „vitatott és vitatandó”²) csonka, önmagában is tanulságos. Rögtön azért, mert tudjuk, hogy csonka. Ezt ugyanis akrosztichonjának csonkaságából tudjuk, egy olyan – hogy úgy mondjam – paratextuális elem sérültségéből, amely igen erős bizonyítéka annak, hogy a vers keletkezésének pillanataitól kezdve az írásbeliség része. Ha azt (a mégoly valószínűtlen esetet) tesszük föl, hogy a szerzői kézirat közvetlen forrása a *Peer-kódex* szövegének, akkor is egy mára megismerhetetlen példányát kell biztosra vennünk, de a mellet-

1 GERÉZDI 1962, 266.

2 Uo., 214.

te elhelyezkedő szintén akrosztichonos (következésképp eleve írásbeli) Vásárhelyi András-féle Mária-ének sokkalta bonyolultabb hagyományozódástörténetét is figyelembe véve, talán több elkallódott példányt is feltételezhetünk. Úgy látszik, hogy a legkorábbi versanyag egyetlen túlélőjére több áldozat jut, vagyis a fent említett védőhálót nem szőtte túlságosan sűrű szeműre a vakszerencse.

Sosem éreztem késztetést arra, hogy az elveszett anyag méretét sokadlagos források, elszórt említések alapján meghatározzam, arra azonban sokszor és némileg heveset is, hogy az ezek alapján létrejött meghatározásokat kételkedve fogadjam. A fenti kiragadott példa is csak annak illusztrálását szolgálja, hogy abból, amit kikövetkeztetünk, lehetetlen hasonló valószínűségű dolgokat kikövetkeztetni. Amennyire bizonyosnak látszik, hogy az Apáti-kantiléna több példányban létezhetett, annyira bizonytalan, hogy egy burjánzó műfaj egyik szerencsésen ránk maradt egyede-e, vagy egy partikulárisan létező csodabogár, melyet épp különössége miatt másoltak tovább. Hogy Vásárhelyi András Mária-kantilénája, melyet szívesebben említünk énekként, milyen műfaji viszonyban van vele, hogy a „kantiléna” terminus-e, vagy csak egy szó, e helyt ki sem térnék. A legkorábbi magyar versanyag szórványával kapcsolatos bizonytalanságaink magától értetődők, de a későbbi évtizedek költészetét illetően is hasonlókat jelenthetünk ki, talán csak abban mutatkozik eltérés, hogy csökken az esetlegesség mértéke. A könyvnyomtatás elterjedésének bizonyos szövegcsoporthoz (szándékosan kerülöm a műfaj szót) nyertesei voltak, és némely morzsalékok miatt az is sejthető, hogy akadtak vesztesek is – emiatt gondolom fenntarthatónak a kezdőmondat másik jelzőjét a későbbi anyagra. Az idomvesztés mértékét pontosan meghatározni azonban lehetetlen, megeshet, hogy homályos képet látunk a 16. századi versszerzésről, és meglehet az is, hogy lényegileg másmilyet.

E könyv a 16. század derekától nagyjából a század végéig tekint, és szövegváltozatokkal foglalkozik. Egyfelől azért, hogy meghatározza, milyen viszonyok lehetnek szövegvariánsok és azok hordozói között, másfelől azért, hogy a kéziratosság és a nyomtatványok közötti átjárhatóságot megsejtelje. És talán nem utolsósorban azért is, hogy a szöveghordozók és szövegtípusok kapcsolatai alapján a ma is látható anyag valamikori arányait pontosabban megsejtse.

Korábban több helyütt érveltem amellett, hogy a ma ismert versanyag nem kizárólag és nem elsősorban azért maradhatott ránk, mert a 16. század ízlése, műfajszemlélete, kánonképzése, ha szabad itt egyáltalán e fogalmat használni, ezt eredményezte volna, hanem azért, mert az ismert szövegek csaknem mindegyike az írásbeliséghez kötődött keletkezésétől kezdve.³ E kapcsolat volt túlélésük előfeltétele – az általunk is ismert költészet elsősorban másolással és nem lejegyzéssel terjedt, az írásban keletkezett szöveg voltaképpen beleszületett a hagyományba. A szóbeliséghez kapcsolódó 16. századi szövegek elenyésztek, s hogy lehettek, annak csak egy-két említés és egy-két szövegfoszlány a bizonyítéka. Ám az írásbeli anyag szöveghordozói, kéziratok és nyomtatványok vegyesen, vallatóra foghatók és megfaggathatók a versanyag változását, mozgását alakulását illetően, e könyv innen nézve e faggatózás jegyzőkönyve. E változás alapján vázol viszonyokat források között. A viszonyok pontos felrajzolása azonban nem lehet végcélja e könyvnek. Nem egyszerűen azért, mert a feladat pontos elvégzése lehetetlen, hanem azért, mert akad fontosabb aspektusa is a vizsgálatnak, éppen az, hogy milyen mértékben teljesíthető egy ilyen vállalkozás. A megrajzolható és valószínűnek látszó viszonyrendszer által megválaszolt és nyitva hagyott kérdések arányának megismerése után az elveszett források száma is kalkulálhatóbb, a vizsgált szöveganyag eróziója is megsejthető, a beiktatandó ismeretlenek száma csökkenthető. A meghatározható cél, ha kell lennie ilyennek: a bizonytalan sejtések közül a legkevésbé bizonytalan megsejtése és a válasz esetlegességének felismerése.

A vizsgált anyag forrásai lényegében kétfélék, és a források milyensége szövegcsoporthozként változik. A gyülekezeti énekek korai története kapcsán elsősorban nyomtatványok, a történelmi énekek esetében elsősorban nyomtatványok és másodlagosan kéziratok. Hogy így tekintek az anyagra, annak háttérben elő-

3 PAP 2014, 60–65.

zetes megfigyelések állnak: pusztán statisztikai szempontok alapján a gyülekezeti énekek vizsgálatába is be kellene vonni 17. századi kéziratokat. Sztárai Mihály *Szent Dávid próféta éneklő könyvének huszonharmad részében* kezdetű énekének 1800 előttről fennmaradt forrásai például 20%-ban 17. századi kéziratok. Hogy ezekkel nem foglalkoztam, az azért van, mert elsősorban a 16. századi nyomtatott anyag viszonyai érdekelték, és noha elképzelhető, hogy e kéziratok mára már nem ismert 16. századi forrásokra vezethetők vissza, ezt csak rendkívül körülményesen és hosszadalmas kutatás árán lehetne belátni. Nem így a történelmi esetekben: ott a nyomtatott és kéziratos források aránya sokkal kevésbé szór, és lényegesen valószínűbb következtetéseket tesznek lehetővé.

E kéziratok – és talán általánosságban is kijelenthető: ez a fajta kéziratosság – alapvetően eltérnek attól, melyet Tóth Zsombor, és részint attól is, melyet Horváth Iván jellemzett.⁴ A Tóth Zsombor leírta kéziratosság nyomtatás nélkül, ha úgy tetszik, annak ellenében létezik, a Horváth Iván által számba vett kéziratok némelyike pedig (eminensen a *Csereyné-kódex* és a *Fanchali Jób-kódex*) olyan anyagot is tartalmaz, melynek forrásai aligha lehettek nyomtatványok. A történelmi énekek kapcsán szóba kerülő kéziratok – s talán általában ez a fajta kéziratosság – azonban nyomtatott anyagot másol tovább abban a 17. században, amikor a beléjük kerülő anyag újrakiadását célzó kedv lanyhul, így a fellelhető példányok továbbadása voltaképpen unikális szöveganyag beszerzését jelenti. Mindazonáltal ez a kéziratosság illeszkedik ahhoz a kéziratos irodalmi nyilvánosságához, sőt szerves részét képezi annak, amit a hosszú reformáció (1500–1800) korszakalakzata jelöl.⁵

Közvetlenül nem vállalkoztam e kéziratok jellemzésére, sokkal jobban érdekelt a nyomtatottsághoz való viszonyuk. Szó kerül azonban e kötetben egy módfelett érdekes kivételről: a *Kuun-kódex*ről. A róla szóló fejezetecske inkább adalékokat kínál a kódex filológiájához, mindazonáltal megjegyzendő, hogy lényegileg eltér a kötetben vizsgált egyéb kéziratoktól. Forrásvidéke jobban emlékeztet a *Csereyné-kódex* forrásvidékére, amennyiben kéziratos források táplálják. A benne szereplő, felekezeti szempontjából erősen szórt szövegek, melyek ilyen eloszlását pusztán a kódexbe író kezek magas száma nem magyaráz, sok érdekességet rejtenek a kora tizenhetedik század katolikus restaurációjának és protestantizmusának költészete szempontjából.⁶

A 16. századi verses kéziratosság természete, mint az általuk hordozott anyag egésze, kiismerhetetlen. Az olyan gyűjtemények, amelyek csaknem homogén anyagot örökítettek tovább (a Balassi- és Bogáti-lírára gondolok itt elsősorban), igen atipikusak. Továbbörökítésre érdemes kultikus versanyagot tartalmaznak, melyek valamiért nem jutottak el a könyvnyomtatásig. Hogy közelítettek afelé, az egészen bizonyos, elég Rimay János Balassi-kiadás-tervezetére gondolnunk, vagy a néhány nyomtatásba kerülő Bogáti-zsoltárszórványra. A csak kéziratokból ismert verseket is vonzotta tehát a sajtó gravitációja, különös szerencse, hogy annak dacára ránk maradtak, hogy nem jutottak el odáig. A versanyag további részét jellemzően nyomtatványok hagyományozták ránk, és a csak kéziratból ismertek esetében is igen valószínű, hogy nyomtatvány lehetett forrásuk. Keletkezésük legelső szintje, mely (a régi szóbeli költészettel szemben) nyilvánvalóan kéziratos volt, mára teljességgel odaveszett. E könyv gyülekezeti énekekkel foglalkozó része bizonyos értelemben ezzel az elveszett anyaggal is igyekszik számot vetni. A gyülekezeti énekanyag bővülését és variálódását mára elkallódott kéziratokkal szokás magyarázni. Ez az elgondolás természetesen helytálló. A kéziratos behatás mértéke azonban messze nem magától értetődő. Sok esetben nem csak elveszett kéziratokkal tölthető ki a hiátus, egyéb ismert és ismeretlen nyomtatványok sokszor pontosabban magyarázhatják a szövegeltéréseket, és egyáltalán nem valószínűtlenebb újabb nyomtatványok létét feltételezni, mint gazdag kéziratos énekeskönyveket. Épp a ránk maradt kevéske 16. századi kéziratos

4 TÓTH Zs. 2015; HORVÁTH I. 1983.

5 TÓTH Zs. 2019.

6 Vö. TÓTH Zs. 2020.

versgyűjtemény miatt gondolhatunk ilyesmire. A gyülekezeti énekeket is tartalmazó kézirataink forrása nagy eséllyel korábbi nyomtatott gyülekezeti énekeskönyv, még akkor is valószínűbb ez, ha tudjuk, hogy számos kézirat forrásunk elveszett. A hivatásos énekmondók bizonyosan hordozták magukkal saját kézirat énekanyagukat, Tinódi Sebestyén esetében ezt számos példa illusztrálta: akrosztichoncserre vagy versösszeszerkesztés kézirat elődpéldány nélkül elképzelhetetlen volna, és igen valószínű az is, hogy léteztek kézirat gradúalok is – mégis a nyomtatott anyag variálódása sokszor inkább nyomtatott elődökre mutat vissza.

A könyv szövegvariánsok aprólékos összevetésével igyekszik azok egymás közti viszonyait meghatározni. A módszer sajnos nem mindig kecsegtet eredménnyel, csak kivételes esetekben találhatók perdöntő érvek a hagyományozódás meghatározására. Mindazonáltal azt gondolom, hogy messze nem felesleges a vizsgálatok lefolytatása, a bizonytalanság mértékének meghatározása néha fontosabb lehet, mint egy-egy konkrét eset megmagyarázása. A gyülekezeti énekeskönyvek és a históriás énekek esetében megrajzolt sztemmák legtitkosabb reményeim szerint egy új, tudományos igényű kiadás előmunkálataként szolgálnak majd, ha így tekintünk e könyvre, akkor ez egy szövegkiadás jegyzetanyaga szövegkiadás nélkül. Az ábrák a históriák esetében pontosabban szemléltetik a szöveghagyományozódás szintjeit, a gyülekezeti énekek esetében nem ennyire egyértelmű a helyzet. Ott kötetek egymáshoz való viszonyát szemléltethetünk, egyes versek változataihoz nem készültek külön ilyenek. Nem lenne megoldhatatlan, és bizonyos esetekben hasznos is lehetne, legkivált Sztárai Mihály verseinél – a hozzá kötődő versanyagban látszik leginkább a kéziratosság közvetlen hatása a nyomtatott hagyományra. Annak ellenére, hogy igen érdekel egy vers szerzőhöz legközelebb álló változatának meghatározása, úgy tekintek a szövegvariánsokra, ahogy *A régi magyar vers repertórium*⁷ tekint, teljességgel elfogadom a plurális szövegfogalmat.

A szövegek szerzőhöz rendelése az irodalomtörténet-írás sokszor legproblematisabb része. A korábbi időszakok gyakran nem jól indokolt korpuszbővítésekkel vagy épphogy egyes művekhez rendelt nevesített (jobban mondva Névtelenesített) szerzők szövegekhez kapcsolásával oldotta meg a problémát, vagyis míg bizonyos szövegeket nagy szerzők árnyékába vont, másokat elszigetelt. E gyakorlat vezetett olyan nyilvánvaló abszurdumhoz, hogy bizonyos ismeretlen szerzőhöz több vers is kapcsolódott. A Szendrői Névtelen úgy szerzett két éneket, hogy csaknem bizonyos, hogy nem ő mindkét alkotás szerzője. Szilágyi és Hajmási történetét és a *Szendrői hegedűsének*et bajosan írhatta ugyanaz az ember, még akkor sem, ha mindkét szöveg azt állítja magáról, hogy szerzetésének helye Szendrő volna. E gyakorlat, hogy tudniillik a szövegeket okvetlenül szerzőhöz kapcsoljuk, olyan optikai hibákat okoz a régiségre tekintő objektíven, melyet nézetem szerint nem engedhetünk meg magunknak. E könyv több esetben is érinti a szerzőség kérdését, és természetesen tudatában vagyok, hogy alternatív attribúcióim nem föltétlenül erősebbek a korábbiaknál. Nem is céлом a kérdések megválaszolása, az azonban igen, hogy a bizonytalan kérdéseket a maguk bizonytalanságában lássuk, még akkor is, ha emiatt tetszetős és néha nem is kis ívű elméletekről kell lemondanunk.

A könyv mikrofilológiai vizsgálatai remélhetőleg olyan kérdéseket járnak körül, melyek a maguk bizonytalanságában is segítségére lehetnek a 16. század költészetének fősodrat kutatók számára, még akkor is, ha ez a fősodor a kései szemlélő számára már nem is a legkapitálisabb halakat rejti.

---

7 RPHA

LÍRA

A váradi énekeskönyv forrásai

A gyülekezeti énekeskönyvek vizsgálható története egy sokáig lappangó kötetel veszi ténylegesen kezdetét. Szigorúan véve a(z általunk ismert) legelsővel megkezdődik persze – Gálszécsi István 1536-os krakkói kötetéről van szó¹ –, de az a kiadvány (és 1538-as újbóli kiadása)² annyira más természetű és oly csekély tartalmi egyezést mutat a későbbiekkel, hogy aligha tekinthető tényleges kiindulópontnak.

A vizsgálható történet első kötete tehát egy későn előkerült nyomtatvány, Huszár Gál 1560-as kiadása.³ A kiadás léte ugyan ismert volt régóta, Újfalvi Imre 1602-es debreceni énekeskönyvének nem ok nélkül híres előszava már dátummal említi, és arról is megemlékezik, hogy Méliusz Juhász Péterhez szóló ajánlást tartalmazott: „Huszár Gál bocsátott ki isteni dicsérteket és psalmusokat, azok közül válogattakat, melyek ez időben az jámbor atyafiaktul szöröztetennek, anno 1560. in octavo, cum dedicatoria Epistola ad Petrum Melium”.⁴ Az említéshez kapcsolható példányt azonban csak 1975-ben találta meg Stuttgartban a Württembergische Landesbibliothekban Borsa Gedeon. A felfedezésig számos tisztázatlan kérdés sorakozott a Huszár Gál-féle kiadás körül, két mára már helytállónak látszó, de első pillantásra anomáliát sejtető adat miatt. Újfalvi idézett előszava ugyanis a következő mondattal kezdődik:

Ez ideiglen csak ez itt való tipográfiában is egynehányszor nyomtattatott ki ez énekeskönyv, mely az graduállal a templomban szokott vitettetni. Találtam olyanra is, az mely de csak igen rövideden ez előtt negyven esztendővel nyomtattatott. De vélem, hogy netalám ilyen renddel, bűséggel és tisztán nem.⁵

A probléma abból adódott, hogy az előszó két alkalommal említi különböző, ám egymáshoz igen közeli dátumadattal rendelkező és Debrecennel kapcsolatban lévő nyomtatványt; egyszer kifejezetten az azóta

1 GÁLSZÉCSI 1536.

2 GÁLSZÉCSI 1538.

3 ÓKD60

4 Deb02, A4’.

5 Uo., A1’.

megkerült Huszár Gál nyolcadrét kiadását, egyszer pedig „ez itt való tipográfiában [...] ez előtt negyven esztendővel” kinyomtatott, saját kiadásával ilyen-olyan szempontból megegyező, de ennél pontosabban meg nem határozott kiadványt. Az anomália számos véleményt eredményezett.⁶ Akadtak, akik az adatok összefésülésével (nyilván egy részüket pontatlannak ítélve) igyekeztek megoldani a kérdést,⁷ és akadtak olyanok, akik az állítások egyikét fogadták csak el igaznak, a másokban tévedést sejtettek, Zoványi Jenő például egyenesen tagadta a Huszár-féle kiadás létét.⁸ Szilády Áron volt az, aki Szegedi Gergely 1569-es énekeskönyvéhez készített álfakszimile kiadásának utószavában világosan megkülönböztette a két kötetet egymástól.⁹ Az általa közzétett 1569-es debreceni énekeskönyvet Újfalvi 1602-es kötetének előzményeként és az Újfalvi által negyven évvel korábbra, 1562-re datált kötet emendált újrakiadásaként érti, míg Huszár Gál kötetét egy jellegében más nyomtatványként képzei el.

Éleslátását nehéz eléggé dicsérni, ugyanis egyik kötetből sem rendelkezett példánnyal. Ismerte az 1566-os váradi énekeskönyvet,¹⁰ melyre az álfakszimile megjelenése előtti évben, 1892-ben talált rá Hellebrandt Árpád Wolfenbüttelben, ismerte az Akadémián őrzött címlap nélküli csonka kiadást (ma már tudjuk, hogy ez az 1570-es debreceni kiadás töredéke), melyet Huszár Gál 1574-es komjáti énekeskönyvének előkerültéig azzal gondolt egyezőnek, és megkerülése után természetesen magát a komjáti redakciót. Ezek alapján jutott arra a következtetésre, hogy létezett egy debreceni kiadási ág, mely a „negyven esztendővel ezelőtti” csonka énekeskönyvvel kezdődhetett (Szegedi Gergely, 1569), és Huszár Gál 1560-as kötete ettől az ágtól igencsak különbözik.

Megállapításai mindmáig helytállónak, sőt egyre igazoltabbnak tűnnek, azóta ugyanis – épp a váradi kiadás kötéstáblájából – kiáztatták azt a kétlevélnyi töredéket, melyen a könyv 7–10. lapja teljesen, 11–14. lapja részlegesen olvasható, és melyet Schulek Tibor Újfalvi Imre „negyven esztendővel ezelőtti” énekeskönyvével azonosított.¹¹ Így vette jegyzékbe az RMNy is 178-as számon, és a már említett Schulek Tibor, valamint Kanyaró Ferenc¹² és Zoványi Jenő,¹³ Bucsay Mihály¹⁴ és Klaniczay Tibor¹⁵ nyomán higgadtan mérlegre tette azt a felvetést is, mely szerint szerkesztésében szerepe lehetett Szegedi Gergelynek és Méliusz Juhász Péternek is. Míg Kanyaró Ferenc Szegedi mellett Méliusz szerkesztőségét inkább csak sejteti, Zoványi már – Szegedi és Huszár Gál rovására – hangosan helyet követel számára,¹⁶ Bucsay Mihály Méliusz szerepvállalását nem tagadja ugyan, de a munka oroszlánrészét mégis Szegedi Gergelynek tulajdonítja.

6 BORSA 1983, 8–9.

7 „Érdekesnek találtam ide ígteni azon sorokat, melyeket Szilvás-Ujfalvi Imre, ekkor debreczeni pap, »Döbröczenben, die 12 Martii. 1602.« kelt előbeszédének elején a debreczeni legrégebb énekes könyvekről ír: »Ez ideiglen csak ez it valo Typographiában-is [...] ez elöt negyven esztendővel nyomtattatot.« E szerint a legelső debreczeni énekes könyv 1562-ben, mindjárt az ottani nyomda kiállításakor került ki a sajtóból, s ez igen hihetőleg épen Huszár Gál kiadása volt.” SZABÓ 1867, 160.

8 „Nem hallgathatom el mindezek után azt a gyanúmat sem, hogy Meliusznak ezt az énekeskönyvét, vagyis az 1602.-iki énekeskönyv előszavában az 1562. évről említett debreceni énekeskönyvet bizonyosan összetéveszthette Szilvásújfalvi az általa Huszár Gálnak tulajdonított és az 1560. évben megjelentnek vélt, szintén debreceni énekeskönyvvel. Ilyen ugyanis teljességgel nem létezhetett, amennyiben Huszár az 1560. évnek egészen a legvégén, december 27.-én menekülvén el kassai fogságából, Debreczenben teljes lehetetlenség lett volna ez év folyamán még csak hozzá is kezdenie akármilyen könyv nyomásához. Meliusznak 1562.-iki debreceni énekeskönyvét viszont körülbelül Huszár Gál nyomtatta ki a sajtóján.” ZOVÁNYI 1915, 280.

9 Deb69. Az álhasonmás kiadás utószava: SZILÁDY 1893.

10 V66

11 Deb62–63, SCHULEK 1970.

12 „Huszár Gál 1562-ben távozik el Debreczenből. Valószínű, hogy Szegedi Gergelylyel együtt még ez évben adták ki [ti. Méliuszék] az első ref. énekeskönyvet. (2. kiad. 1566 Várad; 3-ik 1569 Debreczen, Szegeditől javítva.) Ennek az énekeskönyvnek kiegészítésére adhatta ki Huszár Gál 1574-ben nyomtatott gradualját is.” KANYARÓ 1906, 291.

13 ZOVÁNYI 1915, 278–281.

14 BUCSAY 1945.

15 KLANICZAY 1958, 154–155.

16 „Ám engedjen helyet Huszár Gál is maga mellett annak a Meliusznak, kinek erre jóval több joga van, mint a helyét eddig akaratlanul is bitorló Szegedi Gergelynek!” ZOVÁNYI 1915, 281.

A Méliusz szerkesztésben vállalt szerepét latolgató és elfogulatlansággal korántsem vádolható két utóbbi vélemény azért fogalmazódhatott meg egyáltalán, mert Zoványi felfigyelt egy mondatra Bornemisza 1584-es *Folioposztillájában*. „Énekeld imez két ének: Röttenetes bűn lám volt a fösვნység. Ezt meglöled az én énekeskönyvembe. Csuda dolgot beszéllek etc. Ezt a Melius Péterébe keresd.”¹⁷ A Szkhárosi Horvát András verse (*Röttenetes bűn, lám, volt a fösვნység*) mellett hivatkozott másik költeményt a rendelkezésünkre álló források közül csak egyetlen őrizi, a váradi énekeskönyv, melynek szerkesztője bizonyosan nem Méliusz volt. Az adatból Zoványi és nyomában mindenki arra következtet, hogy annak szerepelnie kellett egy, a váradit megelőző kiadásban, hiszen egyetlen ismert későbbiben sem szerepel. Praktikusan két kötet jöhet szóba: a Huszár Gál-féle 1560-as, melyről ma már tudható, hogy nem tartalmazza a verset (Zoványi ezt még nem tudhatta, ráadásul ő a kötet létét alapvetően nem fogadta el), illetve az Újfalvi adatából és néhány kiáztatott töredécekből ismert énekeskönyv. Zoványi és Bucsay tehát másképpen látják Méliusz szerepvállalását a debreceni típusú énekeskönyvek általunk ismert legkorábbi példányában. Bornemisza említése messze nem elég a pontos véleményalkotáshoz. Az mindenesetre meggondolkodtató, hogy az RMNy fontosnak tartja e kötet kapcsán megemlíteni Klaniczay Tibor Gönci György énekeskönyve kapcsán tett megfigyeléseit az Újfalvi-előszóról. Klaniczay azt veszi észre, hogy Újfalvi Imre Szenci Molnár Alberthez hasonlóan a nem debreceni típusú énekeskönyveket szerkesztővel, a debrecenieket a nélkül említi.¹⁸

Annak, hogy pontosan ki volt a szerkesztője a töredékekből és Újfalvitól ismert kötetnek, a mi szempontunkból nincs jelentősége, elég lenne rögzíteni, hogy az RMNy stábja egy halk megjegyzés mellett hitelesíti az adatot (a betűk állapota miatt egy árnyalatnyival későbbinek gondolja 1562-nél), mégis talán nem érdemes elmenni szó nélkül Bornemisza megjegyzése mellett. Tény, hogy saját énekeskönyvére sajátjaként hivatkozik (az *Énekek három rendbe* című, 1582-es detrekői kiadványról van szó),¹⁹ és Méliuszét is névvel említi. Jogosan feltehető, hogy közlése szimmetrikus adatokon alapul: az ő kiadványa címlapján közli a szerkesztő nevét, megeshet, hogy Méliusz esetében is erről volt szó, amint az is, hogy Méliusz névének említése metonimikus, és voltaképpen a kontúros debreceni református hagyományt jelenti. Mégis talán egy csipetnyivel több érv szól a mellett, hogy Méliusz neve szerepelhetett a legkorábbinak tűnő debreceni kiadványon. A két fösვნység-vers egyike, Szkhárosi alkotása ugyanis csak Bornemisza kiadványában szerepel (néhány más Szkhárosi-szövegnek szintén Bornemisza énekeskönyve az unikumforrása a 16. században), a másik vers viszont kimarad Bornemisza kötetéből, noha a prédikátor éneklésére buzdít. A jellegében egyéb Szkhárosi-szövegeket idéző költemény²⁰ kimaradása furcsállható, legészszerűbb magyarázatul az kínálja magát, ha föltesszük, Bornemisza énekeskönyvének összeszerkesztésekor még nem ismerte, és csak később, hatalmas prédikációskötete összeállításakor találkozott vele. Mára a verset csak egy korabeli forrásban tudjuk elolvasni, ez történetesen a váradi 1566-os kiadás, vagyis a későbbi debreceni kiadások nem közölték újra. Ebből számos dolog következik: legelőször is erős érvet kapunk a váradi kiadás és a legkorábbinak gondolt debreceni énekeskönyv szoros kapcsolatára, másrészt a kiszerkesztés ténye miatt a debreceni hagyomány műfaji természetű letisztulására is következtethetünk, harmadrészt egy nem következmények nélküli anomáliával találkozunk: miért hivatkozik Bornemisza névvel egy nyomtatványra, mellyel ő is csak a legutóbbi években találkozott, ha az arra épülő hagyomány már nem tartalmazza a szóban forgó verset? Legegyszerűbb magyarázatul az kínálja magát, hogy azért, mert szerepelt rajta Méliusz Juhász Péter neve. Túl azon, hogy a hivatkozása alapján a gyülekezet és az olvasók nem annyira magától értetődően azonosíthatták be a számára sem csak régóta ismert kötetet, Bornemisza voltaképpen tényleg egy bizonyos kiadásra utalt, és nem a debreceni hagyomány kezdetére. Klaniczay Tibornak

17 BORNEMISZA 1582, 559^v.

18 KLANICZAY 1958, 152–175.

19 Det82

20 A versről bővebben lásd PAP 2014, 161–169.

a jelek szerint igaza lehet abban, hogy a „kortársak és közvetlen utódok” általában nem tartották szükségesnek a debreceni kiadások szerkesztőinek megnevezését,²¹ de Bornemisza említése ettől jellegében tér el. Nem mellesleg Újfalvi hivatkozása a „negyven esztendővel ezelőtti” kiadásra legalább annyira olvasható a hagyományépítő szándék, mint a bevett szokások felől. Talán nem galoppírozom el magam, ha azt állítom, hogy Bornemisza hivatkozásai alapján éppen az látszik, hogy hogyan nyer az idők során identitást, arcot és önazonosságot a debreceni típusú gyülekezeti énekeskönyv, mely legkevésbé egyes elemeinek összegéből áll, és a hagyomány szempontjából jelentéktelen (más tekintetben nagyon is fontos) különbségeik egy Bornemisza-féle külső nézőpontból mutatkoznak csak meg.

E kis kitérő után azonban tekintsünk újra a kiadások történetére. A 1566-os váradi kiadást megelőzően tehát mindössze két kiadásról van tudomásunk. Az egyiket, Huszár Gál 1560-as kiadását Borsa Gedeon felfedezése óta teljes mivoltában ismerjük: Kálmáncsehi Márton *Reggeli éneklések* című gyűjteményével jelent meg 1560-ban (a Kálmáncsehi-féle rész 1561-es dátummal), nyomtatása Huszár Gál sajtóján zajlott három helyen, Óváron, Kassán és Debrecenben, 105 éneket tartalmaz, melyből 103 mai tudásunk szerint itt jelent meg először. A másik az a váradi edíció kötetablájából kiáztatott töredék, melyre nemcsak ráillik Újfalvi Imre leírása, de az RMNy nyomdatörténeti szempontok alapján is 1562-1563 körül megjelent debreceni nyomtatványnak mondja.

E gondolatmenet harmadik főszereplője a Wolfenbüttelben található váradi énekeskönyv. Ezt a kötetet a 19. század vége óta ismerjük, faksimile kiadása is elkészült, Varjas Béla rendezte sajtó alá, és Schulek Tibor írt hozzá kísérőtanulmányt.²² E kötetrel kapcsolatban szerencsés helyzetben vagyunk: 2010-ben Fekete Csaba rendkívül alaposan vette számba a róla tudható adatokat, és megtisztogatta az énekeskönyvről keringő állításokat a magukat ténynek álcázó, nem ritkán elfogult és élénk fantáziáról is árulkodó feltevésektől.²³ Belátta, hogy némely (rendkívül abszurd) elképzeléssel szemben a váradi énekeskönyv a legkevésbé sem szentháromság-tagadó, a címlapján szereplő L. F. monogram nem Méliusz sógorát, hanem Laurentius Fronius nyomdászt rejti, valamint fontos állításokat tett a korábbi kiadásokkal való viszonyáról is. Az énekeskönyvek szerkezetét összehasonlítva szerkesztési következetlenségeket regisztrál, és amellet érvel, hogy Laurentius Fronius – hasonlóan más énekeskönyv-kiadókhoz – nemcsak nyomtatványokból, hanem mára már elveszett (optimistábban: mindezidáig lappangó) kéziratos énekeskönyvanyagból is dolgozott. Természetesen ez sosem lesz teljességgel kizárható, de korántsem tekinthetünk rá megnyugtató, végleges megoldásként.

Hogy az adatokat jobban átláthassuk, érdemes a kötetek viszonyát grafikusan ábrázolni. E tekintetben megintcsak szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen az említett faksimile kiadásban Schulek Tibor készített egy kiindulópontként használható szemtmát. Fontos hangsúlyozni, hogy ennek publikálásakor még lappangott Huszár Gál énekeskönyve, vagyis az elmondandók nem cáfolják Schulek elképzeléseit, legföljebb pontosítják és kiegészítik. Alább a szemtmát faksimilében közlöm.²⁴

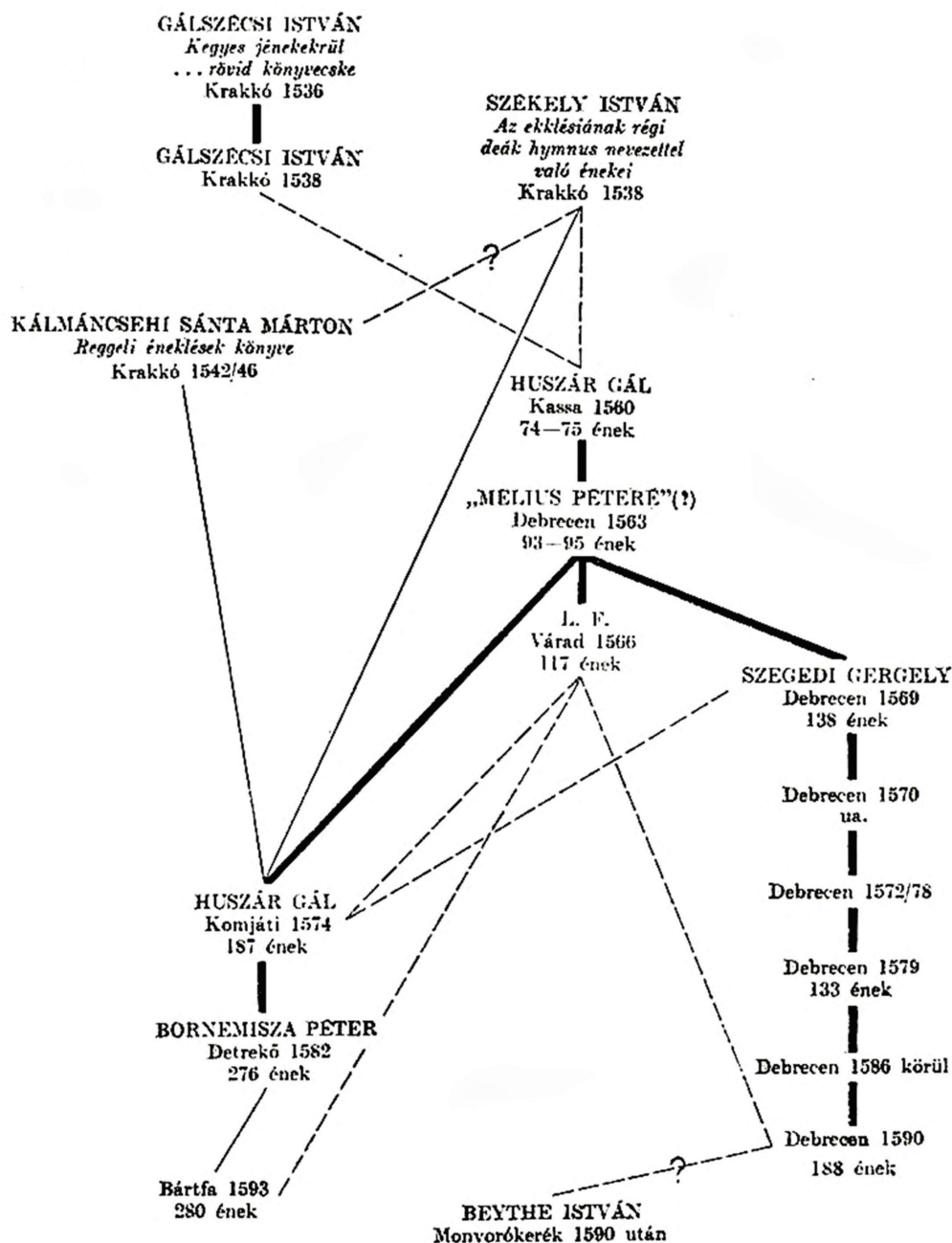
21 „Feltűnő, hogy míg Újfalvi egyéb énekeskönyveknél kiemeli a szerkesztő személyét, s Gálszécsi, Tinódi, Kálmáncsehi, Huszár, Bornemisza énekeskönyveiről ír, addig Szegedi vagy Gönczi énekeskönyvét nem említi, s Gönczi kizárólag előszóíróként szerepel. E téren Újfalvi korántsem áll egyedül. Szenczi Molnár Albert, a zsoldárok előszavában, Bornemisza, Huszár Gál és Beythe énekeskönyveivel egy sorban a »Debreceni anya sz. egyház« énekeskönyvét emlegeti, nem pedig Szegediét, vagy Göncziét. [...] A kortársak és a közvetlen utódok tehát mindig egyszerűen csak debreceni énekeskönyvről, vagy psalteriumról tudtak; Szegedi vagy Gönczi-féle énekeskönyvről egyszer sem beszéltek. Az ő szerepüket távolról sem tartották olyan jelentősnek mint Huszár Gálét, vagy Bornemiszáét. Szegedi és Gönczi, amint ezt ők maguk is szerényen megállapítják, csupán a hagyományos debreceni énekeskönyv egy-egy új kiadásának sajtó alá rendezői voltak.” KLANICZAY 1958, 154.

22 SCHULEK 1975.

23 FEKETE 2010.

24 SCHULEK 1975, 31.

A XVI. századi magyar gyülekezeti énekeskönyvek GENEALÓGIÁJA

Az magától értetődő, hogy a még nem ismert példányok tartalmára vonatkozóan Schulek nem pontos adatokat közöl, az pedig látható, hogy ágrajzán a három most tárgyalt nyomtatvány, Huszár Gál 1560-as kiadása (a továbbiakban ÖKD60), a Méliuszéként említett 1562-1563 körüli kiadás (a továbbiakban Deb62–63) és a váradai énekeskönyv (a továbbiakban V66) lineáris kapcsolatban szerepel. Erre a meglátásra könnyen juthatott Schulek, ugyanis V66 7–14. lapjai és Deb62–63 töredékei (5^r–8^v) tipográfiaailag igen hasonlatosak.

Legy kegyelmes mi nekünc, a te áldott Fiadért,
az Vr Iesus Christusért, mi bentséges meg váltón-
kért, Es ne állj bossút mi raytunc, a nagy hit-
lenfegnec, fertelmes foc bűneiert.

De bentselly meg bennünket, biry es segíts meg
minket, geriezd fel mi lelkünket, es az mi gyarlo
bíuünket, hogy teged meg elmerhelsünc, segítsegül
hiuhassunc, neked halálot adhassunc.

Enni foc romlafokban es foc vér ontásokban, az
kegyetlen ördög nec, ilyen nag dihöfsegeben, tarts
meg az te taborodot, es te bents egyhazadot, az te
gyarlo fiaidot.

Vilagosíts meg minket a bents Lelec Istenuel,
hogy mindenkor tündökljéc bennünc az Euan-
gelium, es erősíts meg Vr Isten, az te áldot Igéd-
uel minden teuelgefec ellen.

Igaz assiad elméiet es minden tanusagát, vze-
lyed vt: nyeluet az mi lelki Pastorunknac, es ok-
tassad elméieket, az te bents befédéd nec, figyelmes
halgatoinac.

Tarts meg minden időben minket, az igaz hit-
ben, es igaz értelmében a bents Euangeliomnac, le-
gyen fogonatos köztünc, az te kegyes befédéd, es
minden iora intefed.

7.
Legy kegyelmes minekünc, a te áldot Fiadért,
az Vr Iesus Christusért, mi bentséges meg váltón-
kért, Es ne állj bossút mi raytunc, a nagy hit-
lenfegnec, fertelmes fok bűneiert.

De bentselly meg bennünket, biry es segíts meg
minket, geriezd fel mi lelkünket, es az gyarlo
bíuünket, hogy teged meg elmerhelsünc, segítse-
gül hiuhassunc, neked halálot adhassunc.

Enni fok romlafokban es vér ontásokban, az
kegyetlen ördög nec, ilyen nag dihöfsegeben, tarts
meg az te taborodot, es te bents egyhazadot, az te
gyarlo fiaidot.

Vilagosíts meg minket a bents Lelec Istenuel,
hogy mindenkor tündökljéc bennünc az Euan-
gelium, es erősíts meg Vr Isten, az te áldot Igéd-
uel minden teuelgefec ellen.

Igaz assiad elméiet es minden tanusagát, vze-
lyed vt: nyeluet az mi lelki Pastorunknac, es ok-
tassad elméieket, az te bents befédéd nec, figyelmes
halgatoinac.

Tarts meg minden időben minket az igaz hit-
ben, es igaz értelmében a bents Euangeliomnac, le-
gyen fogonatos köztünc, az te kegyes befédéd, es
minden iora intefed.

Hogy foc népec te hozzád, meg térienebű-
nökből es teged bõlgallyanac az ő bíuökből, lel-
kökből, hog mindene nec imadgyanac, czac teged tiš
tellyéc nec, hog öröke élhesenec. B A Pgr-

A Predicacionae elöste auagy ytanna valo Könyörgeš.

Az Iermi kerü. Szent Lelköt, etc.

NOTAIARA.

HAlgas meg minket nagy Vr Isten, ez mostani
nagy búksegünben, es tekents meg minket
mi életünben, hogy ne efsünc ez földön hi-
tetlenfegbe, ördög kezébe.

Mert czac te vagy az vilagoffag, életünben te
vagy igassag, mi setet bíuünben, nagy vilagoffag
šomorü bíuünben te vagy vigasag, öröc bodogfag.

Tauoztásd tölünc a hamissagot, add bíuünké,
az igassagot, es a mi lelkünké nagy batorfagot,
hogy nyuan hihešünc az bodogfagot, öröc oršfagot.

Adgy bents Lelket a Tanitoknac, egyetemben
az Halgatóknac, hogy mind engedhelsünc akara-
todnac, diczereter mondhasünc a te fiadnac, Iesus
Christuinac.

Hála teneked mennybeli Isten, ky vigasztalš min-
ket életünben, es el nem hatz minket nagy búkse-
günben, meg erősicz minket az igaz hitben ige-
retben.

8.
A PREDICATIONAE ELÖSTE
auagy ytanna valo Könyörgeš.

Az Iermi kerünc Szent Lelköt, etc.

NOTAIARA.

HAlgas minket nagy Vr Isten, ez mostani nag
búksegünben, es tekents meg minket mi éle-
tünben, hogy ne efsünc ez földön hitetlenfegbe,
ördög kezébe.

Mert czac te vagy az vilagoffag, életünben te
vagy igassag, mi setet bíuünben, nagy vilagoffag šo-
morü bíuünké te vagy vigasag, öröc bodogfag.

Tauoztásd tölünc a hamissagot, add bíuünké,
az igassagot, es a mi lelkünké nagy batorfagot.

Adgy bents Lelket a Tanitoknac, egyetemben
az Halgatóknac, hog mind engedhelsünc akara-
todnac, diczereter mondhasünc a te fiadnac,
Iesus Christusnac.

Hála teneked mennybeli Isten, ki vigasztalš
minket életünben, es el nem hatz minket nagy
búksegünben, meg erősicz minket az igaz hitben
igeretben.

MASKÖNYÖRGES AZONNOTARA.

Kereš-

A tipográfiai és tartalmi kapcsolat elég erős érv mellett, hogy közvetlen kapcsolatot feltételezzünk, s ha ehhez hozzávesszük, hogy Deb62–63 makulaturái épp a váradi kiadás egyik kötéstáblájából kerültek elő, a közvetlen kapcsolat szinte bizonyosnak látszik. Csaknem bizonyosnak látszik a kapcsolat akkor is, amikor a töredéken szereplő szövegeket összevetjük a közvetlen elődök szövegváltozataival. A három kiadást átfedő versanyag a következő:

RPHA	Incipit	ÓKD60	Deb62–63	V66
0062	<i>Adjunk hálát mindnyájan az Atya Úristennek</i>	B6 ^v	5 ^r	6
0503	<i>Hallgass meg minket, nagy Úristen</i>	B8 ^r	5 ^v	8
0731	<i>Keresztyének, kik vagytok</i>	C1 ^r	6 ^r	8
1126	<i>Ó, mindenható Isten, ki a te kegyességedből</i>	C2 ^r	6 ^v	9
1368	<i>Tekints reánk immár, nagy Úristen, a mennyégből</i>	C3 ^v	6 ^v	10
0739	<i>Keserves szívvel Magyarországbán mondhatjuk magunkról</i>	C6 ^r	7 ^v	12

Sajnos a makulaturán megmaradt szövegek némelyike rendkívül töredékes: Az RPHA 0739-es versből csak néhány szót olvashatunk; az RPHA 1368-as első két strófáját teljesen, a harmadikat csak részben tartalmazza a forrás, a vers többi részén a tipográfiai értelemben vett sorok eleje olvasható a csonka rectón és vége a csonka versón; az RPHA 0062-es vers első két strófája hiányzik; az RPHA 1126-os címe nem maradt e forrásban ránk; csak az RPHA 0503-as és az RPHA 0731-es mondható többé-kevésbé teljesnek. Összehasonlításuk azonban még így is eredményekkel kecsegtet: az ekkora anyagon semmitmondó eredményeket jelentő nyelvjárási eltérések mellett akadnak ugyanis olyan különbségek is, melyek perdöntőnek látszanak. Lássuk az RPHA 0062 4–5. strófáját:

ÓKD60, B7 ^{r-v}	Deb62–63	V66, 7
De szentelj meg bennünöket, bíj és segíts meg minket,	De szentelj meg bennünket, bíj és segíts meg minket,	De szentelj meg bennünket, bíj és segíts meg minket,
Gerjeszd fel mi lelkünket, és az mi gyarló szívünket,	Gerjeszd fel mi lelkünket, és az mi gyarló szívünket,	Gerjeszd fel mi lelkünket, és az gyarló szívünket,
Hogy téged meg esmerhessünk, segítségül hívassunk,	Hogy téged meg esmerhessünk, segítségül hívassunk,	Hogy téged meg esmerhessünk, segítségül hívassunk,
Neked hálákat adhassunk.	Neked hálákat adhassunk.	Neked hálákat adhassunk.
Ennyi sok romlásokban és sok vérontásokban Az kegyetlen ördögnek ilyen nagy dihösségében, Tarts meg az te táborodot és te szent egyházadot, Az te gyarló fiaidot.	Ennyi sok romlásokban és vérontásokban Az kegyetlen ördögnek ilyen nagy dihösségében, Tarts meg az te táborodot, és te szent egyházadot, Az te gyarló fiaidot.	Ennyi sok romlásokban és vérontásokban Az kegyetlen ördögnek ilyen nagy dihösségében, Tarts meg az te táborodot és te szent egyházadot, Az te gyarló fiaidot.

RPHA 0503, 3. strófa:

ÓKD60, B8 ^r	Deb62–63	V66, 8
Távoztasd tőlünk a hamisságot, Add szívünkben az igazságot, És a mi lelkünkben nagy bátorságot, Hogy nyilván hihessük az bódogságot, Örök országot.	Távoztasd tőlünk a hamisságot, Add szívünkbe az igazságot, És a mi lelkünkbe nagy bátorságot, Hogy nyilván hihessük az bódogságot, Örök országot.	Távoztasd tőlünk a hamisságot, Add szívünkben az igazságot, És a mi lelkünkbe nagy bátorságot.

A fenti példákból azt látjuk, hogy a szószintű eltérésekben gyakrabban tart Deb62–63 felé a váradi kiadás, csak egy alkalommal hozza ÓKD60 alakját, és ha a nyelvjárási különbségeket is figyelembe vesszük, kapcsolatuk csak erősebbnek mutatkozik.

A két kötet kapcsolatának meghatározásában ezúttal, úgy tűnik, szerencsénk van: különféle érvek egybehangzóan támasztják alá rokonságukat. Ha bármelyikük is magában állna, merészebb dolog lenne ilyen következtetések levonása. Könnyű lenne tamaskodni a szoros kapcsolatot illetően, ha pusztán a fenti táblázatra hagyatkoznánk. Mi van, ha a fenti változatok horizontálisan, egymástól függetlenül jöttek létre? Mi van akkor, ha az éneklési szokások szüremkedtek be és írták felül két forrásban egyformán a szóalakokat? E kérdéssel tényleg fontos számot vetni. Aki régi versek szövegváltozataival való bíbelődésre adja a fejét, igen hamar megismerkedik a horizontális variánssal. A horizontális variáns az egyik legnehezebben szűrhető textológiai zaj, alig feloszlatható kód vagy legalábbis ködfolt. A gyülekezeti szöveganyag természeténél fogva a legnehezebben megtisztítható verscsoportok közé tartozik, éppen az aktív és intenzív használat miatt. Szerkesztő és szerkesztő, nyomdász és nyomdász sosem épp egyforma. Könnyen elképzelhető olyan szövegkiadó, aki a saját éneklési gyakorlatához, teológiai meggyőződéséhez vagy akár szépérzékéhez igazít egy-egy általa egyébként csak kiadandó szöveget. Ő lenne az alapvető stolli tipológia II. főtípusa, aki (nem föltétlenül a Stoll által vázolt okokból, de) szándékosan változtat a másolandó szövegen.²⁵ Egy ennél fegyelmezettebb nyomdász sem okvetlenül úgy éneklí a szóban forgó énekeket, ahogy ki nyomtatja. Szövegélményei, szokásai alkalmasint megzavarhatják másolási tevékenységét, létrehozhatnak olyan szövegváltozatokat, melyek elemeiben egyeznek, más nyomtatványokban más igényekhez idomult szövegekkel. Ő a stolli rendszer szerint I. típusú, szándékolatlan változásokat eszközölő másoló, másolásának eredménye mégis eltér az eredetitől. E másolók tevékenységei könnyen beláthatóan vezethetnek és vezetnek is horizontális variánsokhoz. Mi alapján tekintünk horizontálisnak egy variánst, és mikor gondoljuk azt, hogy közvetlen kapcsolatról árulkodik? Erre a kérdésre sajnos minden szempontból kielégítő válasz nem adható. Esete válogatja; a közös hibák elve alapján annyi mondható, hogy minél nagyobb számú két forrás közös eltérése egy harmadikkal szemben, annál valószínűbb kettejük szorosabb kapcsolata.

A fenti esetben statisztikailag valószínűbb, hogy a két, szótagszámot is érintő egyezés és a változatok nyelvjárási és hangjelölési egyformasága alapján a szóban forgó versek esetében Deb62–63 és V66 viszonyát szorosabbnak kell gondolnunk, mint ÓKD60 és V66 kapcsolatát. Ráadásul az, hogy a váradi kiadás hangjelölése szorosabban igazodik a debreceni kiadványhoz, mint Huszár Gál kötetéhez, arról is tanúskodik, hogy Laurentius Fronius a szolgálbb másolók közé tartozik, jobban igazodik forrása hangjelöléséhez – és ezáltal nyelvjárásához –, mint azok a másolók, akik saját dialektusukba igazítják a kiadandó szövegeket (néhány debreceni kiadások ezzel a másolótípussal szemben például erős ő-zést érvényesítenek szövegkiadásukban).

A váradi kiadás nyelvjárási sajátosságaira felfigyel a kötetet vizsgáló szakirodalom is. Fekete Csaba a hangjelölésbeli következetlenségek kapcsán arra a meglátásra jut, hogy a „másoló eleinte többnyire hűségesen követi azt, amit másol, helyesírásában is, ám később akaratlanul saját megszokását kezdi követni”.²⁶ Általános tendencia ez, számos példát találhatunk erre régi nyomtatványokban, de az anyanyelvjárás és a nyelvhasználati szokások nem minden esetben vetnek túlzott árnyékot a szöveg eredetijére. E kérdésben tisztán látni természetesen lehetetlen: egy pontosan nem ismert forrás, egy nem ismert nyelvjárású nyomdász és akár több nem ismert nyelvjárású szedő létrehozhat olyan nyomtatványt, mely eredetijének hangjelölését időgép segítségével nélkül lehetetlen megállapítani. Mégis akadnak olyan tendenciák, melyek oszlatni képesek a homályt.

25 STOLL 1997, 143–154.

26 FEKETE 2010, 268.

V66 esetében történetesen az, hogy akad benne két vers (Szegei Gergely: [Dávid prófétának imádkozásáról...], RPHA 0242; [Jer, emlékezzünk, keresztyén népek...], RPHA 0645), melyet duplázva közöl a nyomtatvány. A jelenséget Schulek Tibor és nyomában Fekete Csaba is egyszerű hibaként, a tudatos szerkesztés hiányával magyarázza.²⁷ Érdeemes azonban alaposabban is szemügyre venni a két szöveget.

ÓKD60, R1 ^v	V66, 55	V66, 165
XXIX. psalmus Exaltabo te domine quoniam suscepisti me	[X]XIX. psal Exaltabo te domine	Psalmus XXIX. Exaltabo te domine Ad notam Jasonis
Dávid prófétának imádkozásáról, Magasztaljuk istent irgalmasságáról, El ne feledkezzünk <i>jótéteményiről</i> , Vegyünk tanúságot szent Dávid királyról.	Dávid prófétának imádkozásáról, Magasztaljuk istent irgalmasságáról, El ne feledkezzünk jótéteményiről , Vegyünk tanúságot szent Dávid királyról.	Dávid prófétának imádkozásáról, Magasztaljuk istent irgalmasságáról, El ne feledkezzünk jótéteménéről , Vegyünk tanúságot szent Dávid királyról.
Erre tanítani akar a próféta, Micsoda <i>szívünket</i> istenhez <i>indítsa</i> , Amint huszonkilenc részében megírta, Jótétét istennek <i>ígyen magasztalja</i> .	Erre tanítani akar a próféta, Micsoda szívünket istenhez indítsa , Az mint huszonkilenc részében megírta, Jótétét istennek ígyen magasztalja .	Erre tanítani akar a próféta, Micsoda szívünket istenhez indítsa , Az mint huszonkilenc részében megírta, Jótétét istennek ígen magasztalta .
Száma nincsen, Uram, irgalmasságodnak, Vége-hossza nincsen kegyelmességednek, Azért magasztallak <i>fölötte</i> mindennek, Mert hiszen én <i>lelköm</i> te ígéretednek.	Száma nincsen, Uram, irgalmasságodnak, Vége-hossza nincsen kegyelmességednek, Azért magasztallak fölötte mindennek, Mert hiszen én lelköm te ígérete[d]nek.	Száma nincsen, Uram, irgalmasságodnak, Vége-hossza nincsen kegyelmességednek, Azért magasztallak felette mindennek, Mert hiszen én lelkem te ígéretednek.
Kiáltásom, Uram, tőled el nem vetőd, Az én <i>nyavalyámat</i> csak te magad <i>érezöd</i> , Atyai voltodat rajtam megtökéled, Irgalmasságot <i>nekem megjelentöd</i> .	Kiáltásom, Uram, tőled el nem véted , Az én nyavalyámat csak te magad érezöd , Atyai voltodat rajtam megtökéled, Irgalmasságot nekem megjelentöd .	Kiáltásom, Uram, tőled el nem veted , Az én nyavalyámat csak te magad érezed , Atyai voltodat rajtam megtökéled, Irgalmasságot mikor megjelented .
<u>Az</u> pokol torkából te kiszabadítál, Az én lelkemben mikor megnyugotál, Te <i>ígéretedből</i> mikoron bízattál, Ottan én szívemben bizodalmat adál.	A pokol torkából te kiszabadítál, Az én lelkemben mikor megnyugotál, Te ígéretedből mikoron bízattál, Ottan én szívemben bizodalmat adál.	Az pokol torkából te kiszabadítál, Az én lelkemben mikor megnyugotál, Te ígéretedben mikoron bízattál, Ottan én szívemben bizodalmat adál.
Én éjjel és nappal <i>néked hálát adok</i> , Dicséretet mondok örökké teneked, Mind ez világ előtt vallást teszek neked, Irgalmasságodért mert te <i>azt érdemlöd</i> .	Én éjjel és nappal néked hálát adok , Dicséretet mondok örökké teneked, Mind ez világ előtt vallást teszek neked, Irgalmasságodért mert te azt érdemlöd .	Én éjjel és nappal hálát adok neked , Dicséretet mondok örökké teneked, Mind ez világ előtt vallást teszek neked, Irgalmasságodért mert te azt érdemled .
Éntőlem <i>haragod</i> , Úristen, <i>megvonád</i> , Imádkozásomat mihelt meghallgatád, Lelkem csendességét <i>azonnal</i> megadád, Én könyörgésemet mihelt befogadád.	Éntőlem haragod , Úristen, megvonád , Imádkozásomat mihelt meghallgatád, Lelkem csendességét azonnal megadád, Én könyörgésemet mihelt befogadád.	Éntőlem haragod at, Úristen, megvonyád , Imádkozásomat mihelt meghallgatád, Lelkem csendességét azonnal megadád, Én könyörgésemet mihelt befogadád.
Számtalan bűnömet mikoron meglátád, Mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, <i>Érzöm bűneimet</i> , mint fővény sokaságát, De szent felségednek hívém fogadását.	Számtalan bűnemet mikoron meglátád, Mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, Érzöm bűneimnek , mint fővén , sokaságát, De szent felségednek hívém fogadását.	Számtalan bűneimet mikoron meglátád, Mindjárt szemeidet tőlem elfordítád, Érzem bűneimet , mint fővény sokaságát, De szent felségednek hívém fogadását.

27 „Elhatározott és véghezvitt koncepciójának Schulek nem találta semmi jelét. Ha lett volna, bizony nem ismételt volna meg olyan éneket, amelyet már előbb besorolt. Inkább szorgos másolást, változatlan kiadást tulajdoníthatunk vállalkozásának, semmint felekezeti szempontú szerkesztést, purgálást, emendálást – az exemplárként tekintett kéziratot kötet hűségese követését, annak összes következtetlenségével és esetlegességével. Más énekeskönyvvel is megesis, hogy egy ének kétszer található benne; példákat már Szilády említett. Némi következtetlenségre azonban Huszár Gálnál is rábukkanunk.” FEKETE 2010, 264.

El ne *idegenöljön felséged* éntőlem,
Tekénts fogadásod, noha nagy sok bűnöm,
 Mert ha az *pokolba vetőd* az én lelkem,
 Nem leszen énnekem soha úgy vigasságom.

Nem ördög rabjai *tésznek* rólad vallást,
 Mert szent *felségedre* szólnak csak káromlást,
 Nem várnak tetőled *soha* szabadulást,
 De én csak tetőled várok *szabadulást*.

Én *imádságomat*, hiszem, meghallgattad,
 Mert én siralmamot örömré fordítád,
Irgalmasságodat rajtam bizonyítád,
 Mikor én lelkemet te megvigasztalád.

Kész *mindenkor* lelkem neked hálát adni,
 Mind ez *világ* előtt rólad vallást tenni,
 Sok jótételedről neked hálát adni,
Örökkön örökké *tégedet* dicsérni.

El ne **idegenöljön felséged** éntőlem,
Tekénts fogadásod, noha nagy sok bűnöm,
 Mert ha a **pokolba vetőd** az én lelkem,
 Nem leszen énnekem soha vigasságom.

Nem ördög rabjai **tésznek** rólad vallást,
 Mert szent **felségedre** szólnak csak káromlást,
 Nem várnak **te tőled soha** szabadulást,
 De én csak tetőled várok **szabadulást**.

Én **imádságomat**, hiszem, meghallgattad,
 Mert én siralmamot örömré fordítád,
Irgalmasságodat rajtam bizonyítád,
 Mikor én lelkemet te megvigasztalád.

Kész **mindenkor** lelkem neked **hálát adni**,
 Mind ez **világs** előtt rólad vallást tenni,
 Sok jótételedről neked hálát adni,
Örökkön örökké **tégedet** dicsérni.

El ne **idegönüljen felsőged** éntőlem,
Tekints fogadásod, noha nagy sok bűnöm,
 Mert ha az **pokolban veted** az én lelkem,
 Nem leszen **úgy** énnekem soha vigasságom.

Nem ördög rabjai **tesznek** rólad vallást,
 Mert szent **felsőgedről** szólnak csak káromlást,
 Nem várnak **tetűled többé** szabadulást,
 De én csak tetőled várok **igazulást**.

Én **imádságomat**, hiszem, meghallgattad,
 Mert én siralmamot örömré fordítád,
Irgalmasságodat rajtam bizonyítád,
 Mikor én lelkemet te megvigasztalád.

Kész **minden**ha lelkem neked **énekelni**,
 Mind ez **világ** előtt rólad vallást tenni,
 Sok jótételedről neked hálát adni,
Örökkül-örökké téged kell dicsérni.

A táblázatban **fettel** szedtem V66 két szövegváltozatának eltéréseit, az első hasámban szereplő Huszár Gál-féle szövegváltozaton pedig *kurzíváltam* az 55., és aláhúzással jelöltem a 165. lap változatával való egyezéseket. Azt láthatjuk, hogy Huszár Gál kiadása nagy valószínűséggel közvetlen forrása az 55. lapon közölt éneknek, és szinte kizárható, hogy ugyanaz a szövegkiadás ugyanazt a forrást ennyire különbözőképpen közölje, vagyis ÓKD60-ból nem származhat a 165. lapon szereplő változat.

A másik vers esetében hasonló a helyzet.

CXXI. psalm.
 Levavi oculos meos in montes etc.
 A 103. psalmus nótájára

Jer, *emlékezzünk*, keresztyén népek
 Az nagy istennek az *ő* jó *voltáról*,
 Mert csak *ő* nekünk minden jótévőnk,
 Mennyben és földön csak *ő* igazgatónk.

Én felemelém én szemeimet
 Az nagy hegyekre és az nagy völgyekre,
 Hogy segedelmet *honnan kelly* várnom,
 De nem találék többet az istennél.

Csak *ő* énnekem én *segítségem*,
 Büntől, haláltól, rettenetes *kíntól*
 És kárhozattól megment engemet,
 Ki *teremtötte* az mennyet és földet.

Nem hagy *tégedet* az késértetben,
 Az te *lábadot* gonoszra nem viszi,
 Mert az Úristen vigyáz *tereád*,
 Mert *megesmerted ő* áldott szent nevét.

CXXI psalm.
 Levavi oculos meos in monte
 A 103. psalmus nótájára

Jer, **emlékezzünk**, keresztyén népek
 Az nagy istennek az **ő** jó **voltáról**,
 Mert csak **ő** nekünk minden jótévőnk,
 Mennyben és földön csak **ő** igazgatónk.

Én felemelém én szemeimet
 Az nagy hegyekre és az nagy völgyekre,
 Hogy segedelmet **honnan kelly** várnom,
 De nem találék többet az istennél.

Csak **ő** énnekem én **segítségem**,
 Büntől, haláltól, rettenetes **kíntól**
 És kárhozattól megment engemet,
 Ki **teremtötte** az mennyet **és** földet?

Nem hagy **tégedet** az késértetben,
 Az te **lábadot** gonoszra nem viszi,
 Mert az Úristen vigyáz **tereád**,
 Mert **megesmerted ő** áldott szent nevét.

Psalmus CXX
 Levavi oculos

Jer, **emlékezzünk**, keresztyén népek
 Az nagy istennek az **ű** jó **váltáról**,
 Mert csak **ű** nekünk minden jótévőnk,
 Mennyben és földön csak **ű** igazgatónk.

Én szemeimet el-felemelém
 Az nagy hegyekre és az nagy völgyekre,
 Hogy segedelmet **honnét kell** várnom,
 De nem találék többet az istennél.

Csak **ű** énnekem én **segedelmem**,
 Büntől, haláltól, rettenetes **kéntől**
 És kárhozattól megment engemet,
 Ki **teremtette** az mennyet, **az** földet.

Nem hagy **tégödet** az késértetben
 Az te **lábadat** gonoszra nem viszi,
 Mert az Úristen vigyáz **terejád**,
 Mert **megismerted ő** áldott szent nevét.

Íme, keresztyén, mely nagy *örömünk*
Vagyon *minekünk* az nagy Ūristenben,
Mert nem aloszik csak *reánk* vigyáz
És csak *ő* minket *öriznie* akar.

Áldott úr Jézus megőriz *téged*
És el-*béfedez* az *ő* szent kezével,
Minden terhedet *ő* elviseli
És elfedezi az te bűneidet.

Az Nap aznapon *téged* el nem ront
És az *étszakán* az Hold el nem emészt,
Mert az Ūristen *téged* megőriz,
Minden *gonosztúl* lelkedet megmenti.

Őrizzen *téged* az nagy Ūristen,
Minden dolgodban *tégedet* megáldjon,
Valahol te jársz az *ő* nevében,
Megótmazzon most és mindörökké.

Szent Dávid írja a zsoltárkönyvben,
Ő levelének *százhuszonegy* részében,
Mikor az istent *ő* megismeré
Sok jó voltáról nagy hálákat ada.

Ezt mostan szerzék, istent dicsérik,
Kegyelmes voltát neki megismerék
Segítségében és jótétében
Az ezerötszáz és negyvenkilencben.

Íme, keresztyén, mely nagy **örömünk**
Vagyon **minekünk** az nagy Ūristenben,
Mert nem aloszik csak **reánk** vigyáz
És csak **ő** minket **öriznie** akar.

Áldott úr Jézus megőriz **téged**
És el-**béfedez** az **ő** szent kezével,
Minden terhedet **ő** elviseli
És elfedezi az te bűneidet.

Az Nap aznapon **téged** el nem ront
És az **étszakán** az Hold el nem emészt,
Mert az Ūristen **téged** megőriz,
Minden **gonosztúl** lelkedet megmenti.

Őrizzen **téged** az nagy Ūristen,
Minden dolgodban **tégedet** megáldjon,
Valahol te jársz az **ő** nevében,
Megótmazzon most és mindörökké.

Szent Dávid írja **a** zsoltárkönyvben,
Ő levelének **százhuszonegy** részében,
Mikor az istent **ő** megismeré
Sok jó voltáról nagy hálákat ada.

Ezt mostan szerzék, istent dicsérik,
Kegyelmes voltát neki megismerék
Segítségében és jótétében
Az ezerötszáz és negyvenkilencben.

Íme, keresztyén, mely nagy **örömönk**
Vagyon **minekönk** az nagy Ūristenben,
Mert nem aloszik csak **rejánk** vigyáz
És csak **ű** minket **örzenye** akar.

Áldott úr Jézus megőriz **tégöd**
Es el-**befedöz** az **ű** szent kezével,
Minden terhedet **ű** elviseli
És elfedezi az te bűneidet.

Az Nap aznapon **tégöd** el nem ront
És az **éccaka** az Hold el nem emészt,
Mert az Ūristen **téged** megőriz,
Minden **gonosztól** lelkedet megmenti.

Őrizzön **téged** az nagy Ūristen,
Minden dolgodban **tégedet** megáldjon,
Valahol te jársz az **ő** nevében,
Megótmazzon most és mindörökké.

Szent Dávid írja **az** zsoltárkönyvben,
Ū levelének **százhuszad** **rendiben**,
Mikor az istent **ű** megismeré
Sok jó voltáról nagy hálákat ada.

E versnél is ugyanazokat a jelöléseket alkalmaztam, és ugyanazokat a következtetéseket lehet belőle levonni. A váradi kötet korábbi részében publikált vers minden esetben ÓKD60-nal együttesen tér el a kötet végén szereplő verstől, vagyis ÓKD60 emez forrásának látszik, míg kizárható, hogy belőle származzék a 173. lapon szereplő variáns.

A fentiekből két dologra is következtethetünk: a kiadó másolási attitűdjére, illetve a források számára. Mivel a szóban forgó két vers esetében *legalább* két meglehetősen pontos, szolgálai másolási aktust figyelhetünk meg, joggal feltételezhetjük, hogy a váradi kiadás készítője a másik változatokat legalább ennyire szövegkövetően készítette el egy ÓKD60-tól különböző forrásból, hiszen a váradi kiadás készítőjének nyelvjárása (anyanyelvéből adódóan) ellenőrizhetően nem írta felül lényegileg a forrás hangjelöléseit. (Az persze nem következik ebből okvetlenül, hogy más esetekben ez nem fordult elő, mégis van okunk bízni a kiadó pontosságában.)

Mivel a V66-nál csak két korábbi változatot ismerünk, legökonomikusabb azt feltenni, hogy V66 kiadója mindkét korábbi forrást használta.

Hogy a szóba jöhető források pontosabb viszonyát meghatározzuk, fontos áttekintenünk az énekeskönyvek struktúráját. A következő táblázat V66 éneksorrendjét mutatja, az énekek első általunk ismert megjelenésével és a korábbi énekeskönyvek oldalszámadataival együtt.

RPHA	Incipit	Első előfordulás	ÓKD60	Deb62–63	V66
0058	<i>Adj békességet, Úristen</i>	ÓKD60	B1 ^r		1
0104	<i>Atya Isten, tarts meg minket</i>	ÓKD60	A8 ^r		1
0702	<i>Jövel, Szentlélek Úristen, lelkünknek vigassága</i>	ÓKD60	A6 ^v		2
0896	<i>Mennynek és Földnek nemes teremője, és mindeneknek kegyelmes</i>	ÓKD60	B1 ^r		3
0411	<i>Felséges Isten, mennynek, Földnek Ura és embereknek</i>	ÓKD60	B2 ^v		4
0222	<i>Csak tebenned, Uram Isten, vagyon bizodalunk</i>	ÓKD60	B3 ^v		5
0484	<i>Hálát adunk teneked, örök Isten</i>	ÓKD60	B5 ^v		6
0062	<i>Adjunk hálát mindnyájan az Atya Úristennek</i>	ÓKD60	B6 ^v	5 ^r	6
0503	<i>Hallgass meg minket, nagy Úristen</i>	ÓKD60	B8 ^r	5 ^v	8
0731	<i>Keresztýének, kik vagytok</i>	ÓKD60	C1 ^r	6 ^r	8
1126	<i>Ó, mindenható Isten, ki a te kegyességéből</i>	ÓKD60	C2 ^r	6 ^v	9
1368	<i>Tekints reánk immár, nagy Úristen, a mennyégből</i>	ÓKD60	C3 ^v	6 ^v	10
0739	<i>Keserves szívvel Magyarorszáiban mondhatjuk magunkról</i>	ÓKD60	C6 ^r	7 ^v	12
0478	<i>Hálaadásunkban rólad emlékezünk</i>	ÓKD60	D1 ^r		15
0497	<i>Hallgasd meg mostan, felséges Isten</i>	ÓKD60	D2 ^v		16
0363	<i>Emlékezzél meg, mennybéli Isten</i>	ÓKD60	D4 ^r		18
0735	<i>Kérlek és intlek mostan tégedet</i>	ÓKD60	D5 ^v		19
0977	<i>Mindenható Úristen, mi bűnös emberek</i>	ÓKD60	D8 ^v		21
0219	<i>Buzgó szívből, te fiaid, kegyes Atyánk, könyörgünk</i>	ÓKD60	E2 ^v		23
0720	<i>Kegyelmess meg nekünk, nagy Úristen</i>	ÓKD60	E5 ^r		25
0639	<i>Jer, dicsérjük az Istennek Fiát</i>	ÓKD60	F5 ^r		26
1348	<i>Szükség megtudnunk üdvösségnek dolgát</i>	ÓKD60	G2 ^v		30
0914	<i>Mi kegyes Atyánk, kit vallunk hitünkben</i>	ÓKD60	G5 ^r		32
0905	<i>Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, kik vagyunk ismeretben</i>	ÓKD60	G6 ^v		33
1404	<i>Üdvözlégy, örök Úristen</i>	ÓKD60	H2 ^r		35
0065	<i>Aki akar üdvözülni</i>	ÓKD60	H4 ^r		36
0910	<i>Mi hiszünk az egy Istenben</i>	GÁLSZÉCSI 1536	H6 ^r		37
0540	<i>Hiszünk mind egy Istenben</i>	ÓKD60	H7 ^r		38
0017	<i>A keresztýenségben igaz vallás a hitben</i>	ÓKD60	H8 ^r		39
0203	<i>Boldog az olyan ember az Istenben</i>	ÓKD60	O7 ^v		40
0948	<i>Mind e világnak, ím, esze veszett</i>	ÓKD60	P1 ^r		41
1306	<i>Szent Dávid király bűnei ellen így panaszkodik</i>	ÓKD60	P7 ^v		47
1193	<i>Régen ó törvényben, Mózesnek könyvében</i>	ÓKD60	Q2 ^v		49
1139	<i>Ó, Úristen, tekints hozzánk</i>	ÓKD60	Q5 ^v		51
0365	<i>Emlékezzél meg, Úristen, a mi nagy gyarlóságunkról</i>	ÓKD60	Q7 ^r		53
0242	<i>Dávid prófétának imádkozásáról</i>	ÓKD60	R1 ^v		55, 165!
0171	<i>Benned bíztam, Uram Isten, soha ne gyaláztassam</i>	ÓKD60	R3 ^v		56
1360	<i>Tebenned bízom, én Istenem</i>	ÓKD60	R6 ^v		59
0199	<i>Boldog az ilyen ember e világon</i>	ÓKD60	R7 ^v		60
1024	<i>Nagy bánatban Dávid mikoron vala</i>	ÓKD60	S1 ^r		61
1035	<i>Nagy keserves szívvel könyörgének</i>	V66			63
0392	<i>Erős várunk nekünk az Isten</i>	ÓKD60	S5 ^r		68
0963	<i>Minden népek örülvén tapsoljanak</i>	ÓKD60	S6 ^v		69
0550	<i>Hogy panaszkodik a hatalmas Isten</i>	ÓKD60	S7 ^v		70
1436	<i>Úristen, irgalmazz nekem a te irgalmasságod szerint</i>	ÓKD60	T2 ^v		73
0834	<i>Légy irgalmas, Úristen, minékünk</i>	ÓKD60	T6 ^r		74
0470	<i>Háborúsága Dávid királynak egykoron nagy vala</i>	ÓKD60	T7 ^v		75
0590	<i>Irgalmazz, Úristen, immáron énnkem</i>	ÓKD60	V2 ^r		77
1150	<i>Örök Isten, figyelmezzél az én segítségemre</i>	ÓKD60	V4 ^v		79
0154	<i>Az Úristent magasztalom</i>	V66			80
0415	<i>Felséges Isten, neked jelentjük, mi nagy nyavalyánkat</i>	ÓKD60	V5 ^r		82

RPHA	Incipit	Első előfordulás	ÓKD60	Deb62-63	V66
0732	<i>Keresztyéneknek Istene</i>	ÓKD60	V7 ^v		84
0074	<i>Aki veti segedelmét az Istennek hatalmába</i>	ÓKD60	X1 ^r		85
0068	<i>Aki az Istent megismerheti</i>	ÓKD60	X3 ^r		87
0195	<i>Boldog a férfit, ki féli az Istent</i>	ÓKD60	X7 ^r		90
0729	<i>Keresztyének, kik e Földön lakoztok</i>	ÓKD60	Y1 ^r		92
1417	<i>Unszol minket Dávid próféta a zsolotárkönyvben</i>	ÓKD60	Y2 ^r		93
0645	<i>Jer, emlékezzünk, keresztyén népek</i>	ÓKD60	Y3 ^v		94, 173!
0075	<i>Akik bíznak az Istenben</i>	ÓKD60	Y5 ^r		96
0968	<i>Mindenek meghallják és jól megtanulják</i>	ÓKD60	Y5 ^v		96
0960	<i>Minden hív keresztyének, meghalljátok</i>	ÓKD60	Y6 ^v		97
0207	<i>Boldogok azok, kik Istent félik</i>	ÓKD60	Y7 ^r		98
0409	<i>Felséges Isten, hozzád kiáltunk nagy keserűséggel</i>	ÓKD60	Y8 ^r		99
0879	<i>Mely igen jó legyen az egyenesség</i>	ÓKD60	Z1 ^v		100
0492	<i>Hallgasd meg, Atya Isten, a mi szükségünket</i>	ÓKD60	Z2 ^v		101
1031	<i>Nagy hálaadással magasztallak téged, én Istenem</i>	V66			103
0943	<i>Mikor a szent Dávid megismeré</i>	ÓKD60	Z5 ^r		106
0059	<i>Adj üdvösséges kimúlást</i>	ÓKD60	I3 ^r		108
0659	<i>Jer, temessük el a testet</i>	ÓKD60	I4 ^v		108
0214	<i>Bűnösök, hozzád kiáltunk</i>	V66			110
1220	<i>Senki ne bízzék jó szerencséjében</i>	V66			111
1389	<i>Tudjuk, Uram Isten, hogy mind meg kell halnunk</i>	V66			112
0374	<i>Emlékezzünk, mi, keresztyén népek</i>	ÓKD60	I1 ^v		112
0618	<i>Istenünkhöz fohászkodván</i>	V66			114
0839	<i>Legyen nagy vigasságunk</i>	V66			115
0379	<i>Én Istenem, benned bízom</i>	V66			116
0649	<i>Jer, mi dicsérjük, áldjuk és felmagasztaljuk</i>	ÓKD60	K1 ^v , M5 ^v		117
1313	<i>Szent Isaiás így ír Krisztusnak szent születéséről</i>	V66			120
0990	<i>Mindnyájan örüljünk, hív keresztyének</i>	V66			123
0258	<i>Dicséretes a gyermek</i>	ÓKD60	K6 ^v		126
0640	<i>Jer, dicsérjük e mai napon a mi Urunkat</i>	ÓKD60	L1 ^r		127
0934	<i>Mikor e széles világ kárhozatba esett volna</i>	ÓKD60	L4 ^r		130
0295	<i>E nap nekünk dicséretes nap, bizony vigasságnak napja</i>	ÓKD60	L5 ^v		132
1444	<i>Úristen veletek</i>	ÓKD60	L6 ^v		133
0656	<i>Jer, mindnyájan örüljünk</i>	ÓKD60	L8 ^r		134
0799	<i>Krisztus Jézus születék</i>	ÓKD60	M1 ^v		136
1066	<i>Nekünk születék mennyei király, kit Üdvözítőnknek</i>	ÓKD60	M3 ^v		137
0235	<i>Csodálatos nagy bölcsesség</i>	V66			137
0792	<i>Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosá, ő szent vére hullása</i>	ÓKD60	M6 ^r		140
0794	<i>Krisztus feltámad, nekünk örömet ada</i>	ÓKD60	M7 ^v		142
0786	<i>Krisztus feltámad, ki értünk meghalt vala, mi bűnünkért kint valla</i>	ÓKD60	M8 ^v		143
0817	<i>Krisztust megfeszíték kegyetlen zsidó népek</i>	ÓKD60	N2 ^r		144
0784	<i>Krisztus feltámad, igazságunkra</i>	ÓKD60	N4 ^r		146
0791	<i>Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosá, szent vére hullásával</i>	ÓKD60	N5 ^v		147
0782	<i>Krisztus a mi bűneinkért meghala</i>	GÁLSZÉCSI 1536	N7 ^r		148
0476	<i>Hálaadásokkal mi énekeljünk</i>	ÓKD60	N8 ^v		149
0808	<i>Krisztus mennybe felmene nekünk helyet szerzeni, ül Atyjának</i>	ÓKD60	O3 ^v		152
0806	<i>Krisztus mennyekbe felmene nekünk helyet szerzenie, Atyjával</i>	ÓKD60	O5 ^v		153
0774	<i>Könyörögjünk az Istennek, Szentlelkének</i>	ÓKD60	M4 ^v		155
0870	<i>Megszabadultam már én a testi haláltól</i>	ÓKD60	I7 ^v		156
0444	<i>Gyakran nekünk kellene Istennek hálákat adnunk</i>	V66			157
1345	<i>Szükség keresztyéneknek tudakozni</i>	V66			159

RPHA	Incipit	Első előfordulás	ÓKD60	Deb62–63	V66
0228	<i>Csoda dolgot beszéllenek, ha meghallgatnátok</i>	V66			161
0242	<i>Dávid prófétának imádkozásáról</i>	ÓKD60	R1 ^v		55!, 165
0139	<i>Az Istennek jóvoltáról</i>	ÓKD60	I6 ^r		167
0848	<i>Magasztaljuk az Ūristent már hívek</i>	V66			168
0167	<i>Bátor érted, Uram Isten, kárt vallanék</i>	V66			171
0645	<i>Jer, emlékezzünk, keresztyén népek</i>	ÓKD60	Y3 ^v		94!, 173
0499	<i>Hallgasd meg, Ūristen, mi beszédünket</i>	V66			174
0110	<i>Atya Ūristen, mennybéli teremőnk</i>	V66			175
0697	<i>Jövel, Szentlélek Isten, tarts meg minket Igédben</i>	ÓKD60	A4 ^r		176
1447	<i>Ūrnak szolgálai, no, dicsérjétek mindnyájan az Urat</i>	ÓKD60	B4 ^v		176
0475	<i>Hajtsd meg, Ūristen, kegyes füleidet</i>	V66			177
1469	<i>Vedd el, Ūristen, rólunk haragodat</i>	V66			178
0921	<i>Mi Urunk Jézus Krisztusnak szerelmes Atyja, Ūristen</i>	V66			179
0368	<i>Emlékezzél, Ūristen, híveidről</i>	V66			181
0850	<i>Magasztallak, én Istenem</i>	V66			181
0280	<i>Dicsérlek téged, mennybéli Isten, én édes Teremőm</i>	V66			185

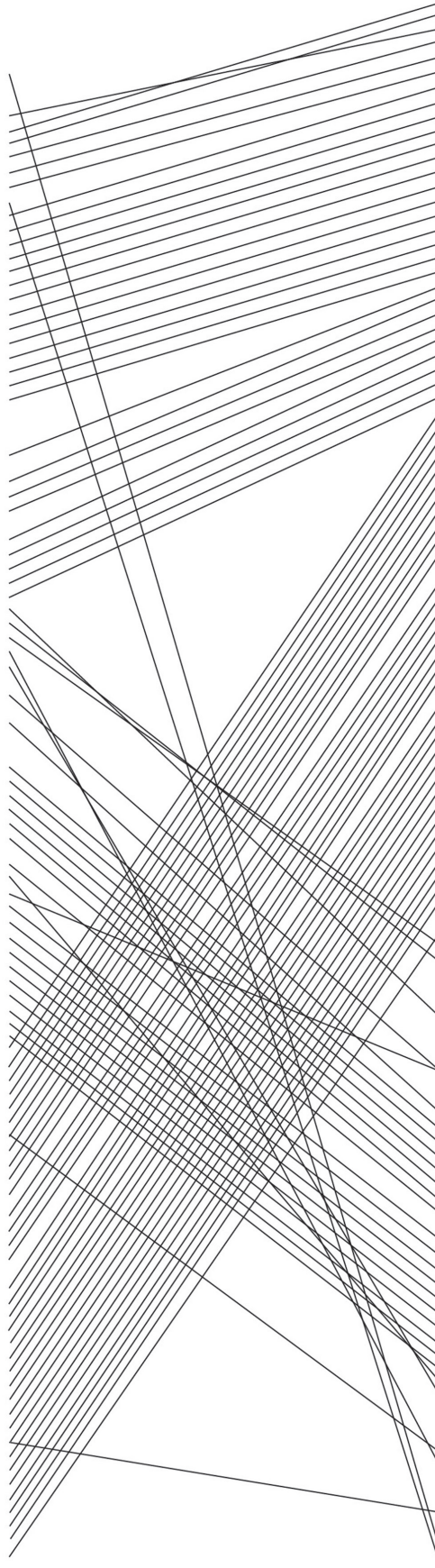
A táblázat alapján könnyen juthatnánk arra a következtetésre, hogy V66 szerkesztője a rendelkezésre álló énekanyagot (pontosabban ÓKD60 anyagát) a végén jelentősen, közbül pedig szórványosan bővítette, de az is látszik, hogy amennyiben az ÓKD60 volt alapvető forrása, azt valamiképpen át is szerkesztette. Valami hasonlót állít Bucsay Mihály is, igaz ő Deb62–63 kapcsán:

L. F. a címlapon azzal ajánlja munkáját, hogy az énekeskönyv anyagát ő nemcsak öregbítette és javította, de „egybe is szedegette”. Ezzel azt akarhatta mondani, hogy az 1562-es énekeskönyv egymásutánjában nem látott elég célszerűséget, ezért ő maga sorakoztatta az énekeket új rendbe. Ezzel a címbe emelt bírálattal L. F. meg is teremtette a távolságot maga és az 1562. évi énekeskönyv mögött álló egyén, vagy egyének között.²⁸

Ha valamelyik énekeskönyvvel ez lenne a helyzet, akkor Laurentius Fronius tevékenysége nem volt kis horderejű. Huszár Gál kiadványa kapcsán történetesen ábrázolható a változás, struktúrájában valahogy így fest:

²⁸ BUCSAY 1945, 94.

RPHA	ÓKD60
697	A4.
654	A5.
60	A5.
702	A6.
104	A8.
58	B1.
896	B1.
411	B2.
222	B3.
1447	B4.
484	B5.
62	B6.
503	B8.
731	C1.
1126	C2.
1368	C3.
739	C6.
478	D1.
497	D2.
363	D4.
735	D5.
977	D8.
219	E2.
720	E5.
1356	E7.
577	F1.
957	F2.
639	F5.
417	G1.
1348	G2.
914	G5.
905	G6.
906	G8.
1404	H2.
65	H4.
910	H6.
540	H7.
17	H8.
374	I1.
59	I3.
659	I4.
139	I6.
870	I7.
340	I8.
649	K1.
1040	K6.
258	K6.
2019	K7.
481	K8.
640	L1.
934	L4.
295	L5.
1444	L6.
656	L8.
799	M1.
1445	M3.
1066	M3.
774	M4.
649	M5.
792	M6.
794	M7.
786	M8.
817	N2.
784	N4.
791	N5.
782	N7.
476	N8.
808	O3.
806	O5.
203	O7.
948	P1.
1306	P7.
1193	Q2.
1139	Q5.
365	Q7.
242	R1.
171	R3.
1360	R6.
199	R7.
1024	S1.
976	S3.
392	S5.
963	S6.
550	S7.
1436	T2.
979	T4.
834	T6.
470	T7.
590	V2.
1150	V4.
415	V5.
732	V7.
74	X1.
68	X3.
195	X7.
729	Y1.
1417	Y2.
645	Y3.
75	Y5.
968	Y5.
960	Y6.
207	Y7.
409	Y8.
879	Z1.
492	Z2.
943	Z5.
1459	Z6.

RPHA	V66
104	1
58	1
702	2
896	3
411	4
222	5
484	6
62	6
503	8
731	8
1126	9
1368	10
739	12
478	15
497	16
363	18
735	19
977	21
219	23
720	25
639	26
1348	30
914	32
905	33
1404	35
65	36
910	37
540	38
17	39
203	40
948	41
1306	47
1193	49
1139	51
365	53
242	55
171	56
1360	59
199	60
1024	61
1035	63
392	68
963	69
550	70
1436	73
834	74
470	75
590	77
1150	79
154	80
415	82
732	84
74	85
68	87
195	90
729	92
1417	93
645	94
75	96
968	96
960	97
207	98
409	99
879	100
492	101
1031	103
943	106
659	108
59	108
214	110
1220	111
1389	112
374	112
618	114
839	115
379	116
649	117
1313	120
990	123
258	126
640	127
934	130
295	132
1444	133
656	134
799	136
1066	137
235	137
792	140
794	142
786	143
817	144
784	146
791	147
782	148
476	149
808	152
806	153
774	155
870	156
444	157
1345	159
228	161
242	165
139	167
848	168
167	171
645	173
499	174
110	175
697	176
1447	176
475	177
1469	178
921	179
368	181
850	181
280	185

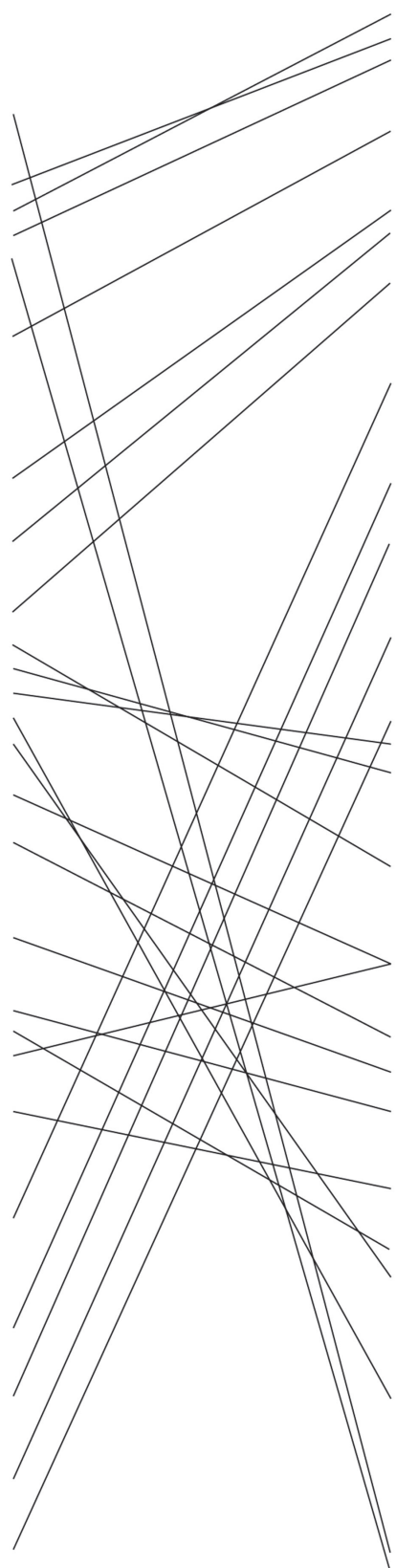
Az ábra a szemléltetést szolgálja, az áttekinthetőség kedvéért alább jobb felbontásút is közlök. A bal hasáb ÓKD60, a jobb V66 tartalomjegyzéke, köztük a vonalak ugyanazon versek variánsait kötik össze. Látható, hogy ÓKD60 nem minden eleme kerül V66-ba (sötéttel kiemelt tételek), és az is, hogy V66 tetemes mennyiségű új szöveget hoz (ezeket is kiemelt sötéttel). A sötét foltok a váradi kötet végén megszorodnak, és középtájt is akad egy sűrűbb egység.

Laurentius Fronius a váradi énekeskönyv címében kitér az előzményeihez képest véghezvitt változásokra: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek egyben szedögettek és mostan nyomtattattak, újonnan öregbítették és emendáltattak L. F. által.* Ehhez hasonló címet visel az 1569-es debreceni énekeskönyv is (Deb69): *Énekeskönyv, melyből szoktanak az Úrnak dicséretet mondani az Anyaszent-egyházban és keresztyéneknek minden gyülekezetiben, mostan újobban egyben szedegettetött és megöregbítettött, Sz. Gergel általa megemendáltattott.* A két címmondat jelentése hasonló. Mindkét kötetnél három dolog történt: egybeszedeggették, öregbítették és emendálták. Nagyon érdekes, hogy Deb69 esetében mintha Sz. Gergely pusztán az emendálást vállalná magára, az pedig még érdekesebb, hogy L. F. esetében sem egyértelmű, hogy ő lenne-e az, aki egyben szedegetett és öregbített. Könnyen lehet, hogy a címlapon szereplő nevek (névtöredékek) gazdái tényleg csak a javítást végezték, a másik két – tartalmi változásokat is eredményező – feladatot névtelen személy vagy inkább személyek eszközölték. E pillanatban azonban koncentráljunk csak a harmadik aktusra. A címben szereplő öregbítés, vagyis megnagyobbitás, kibővítés érvénye ugyanis meghatározhatatlan. Fekete Csaba egyértelműen a kötet végén szereplő vegyes énekrészre érti a kifejezést: „Mind az 1566-os, mind az 1569-es végén van még vegyes énekekből hozzáadott részgyűjtemény, öregbítés.”²⁹ Szörszálhasogatásnak tűnik (és meglehet, tényleg az), de fel kell tenni a kérdést, tényleg csak a vegyes énekrészre vonatkozatható-e a szó. A fenti ábrán a fekete foltokból látszik, hogy messze nem csak a kötet végén szerepel – ismereteink szerint addig publikálatlan – énekanyag. A korábbi bővítést nem kellene öregbítésnek gondolnunk? És lehet-e öregbítés a záróegység, ha az egy olyan rész, melyben korábban ismert és kiadott énekek is szerepelnek? Látható ugyanis, hogy V66 végén a fekete részbe ékelődnek fehér sávok, vagyis bizonyos énekek már ÓKD60-ban is szerepeltek.

Ahhoz, hogy akár csak hipotetikus választ is megfogalmazzunk, alaposabb vizsgálatra van szükség. A következő ábrán immár áttekinthetőbben, tömbökbe rendezve szerepelnek a versek. A tömbök alatt olyan egységeket értek, amelyek mindkét forrásban tartalmilag megegyeznek, vagyis ugyanannak a versnek a különféle változatait tartalmazzák. Egy tömb megszakad, ha a forrásban olyan vers következik, amely a másikban nem, vagy nem azon a helyen szerepel, ilyenformán előfordul egy vers méretű tömb is. Azokat a verseket, melyek csak egy forrásnak részei, mindkét forrásban sötét háttérrel emelem ki. A váradi kiadás duplumait vastagítással és aláhúzással jelöltem.

29 FEKETE 2010, 263.

RPHA	ÓKD60
697	A4 ^r
654	A5 ^r
60	A5 ^v
702	A6 ^v
104, 58	A8 ^r -B1 ^r
896, 411, 222	B1 ^r -B3 ^v
1447	B4 ^v
484, 62, 503, 731, 1126, 1368, 739, 478, 497, 363, 735, 977, 219, 720	B5 ^v -E5 ^r
1356	E7 ^v
577	F1 ^r
957	F2 ^v
639	F5 ^r
417	G1 ^r
1348, 914, 905	G2 ^v -G6 ^v
906	G8 ^v
1404, 65, 910, 540, 17	H2 ^r -H8 ^r
374	I1 ^v
59	I3 ^r
659	I4 ^v
139	I6 ^r
870	I7 ^v
340	I8 ^v
649	K1 ^v
1040	K6 ^r
258	K6 ^v
2019	K7 ^v
481	K8 ^v
640, 934, 295, 1444, 656, 799	L1 ^r -M1 ^v
1445	M3 ^r
1066	M3 ^v
774	M4 ^v
649	M5 ^v
792, 794, 786, 817, 784, 791, 782, 476, 808, 806	M6 ^r -O5 ^v
203, 948, 1306, 1193, 1139, 365, 242, 171, 1360, 199, 1024	O7 ^v -S1 ^r
996	S3 ^v
392, 963, 550, 1436	S5 ^r -T2 ^v
979	T4 ^r
834, 470, 590, 1150	T6 ^r -V4 ^v
415, 732, 74, 68, 195, 729, 1417, 645, 75, 968, 960, 207, 409, 879, 492	V5 ^r -Z2 ^v
943	Z5 ^r
1459	Z6 ^r

RPHA	V66
104, 58	1
702	2
896, 411, 222	3-5
484, 62, 503, 731, 1126, 1368, 739, 478, 497, 363, 735, 977, 219, 720	6-25
639	26
1348, 914, 905	30-33
1404, 65, 910, 540, 17	35-39
203, 948, 1306, 1193, 1139, 365, 242 , 171, 1360, 199, 1024	40-61
1035	63
392, 963, 550, 1436	68-73
834, 470, 590, 1150	74-79
154	80
415, 732, 74, 68, 195, 729, 1417, 645 , 75, 968, 960, 207, 409, 879, 492	82-101
1031	103
943	106
659	108
59	108
214	110
1220	111
1389	112
374	112
618	114
839	115
379	116
649	117
1313	120
990	123
258	126
640, 934, 295, 1444, 656, 799	127-136
1066	137
235	137
792, 794, 786, 817, 784, 791, 782, 476, 808, 806	140-153
774	155
870	156
444	157
1345	159
228	161
242	165
139	167
848	168
167	171
645	173
499	174
110	175
697	176
1447	176
475	177
1469	178
921	179
368	181
850	181
280	185

Az ábra még nem okvetlenül beszédes, leginkább az látszik rajta, hogy V66 szerkezete alapvetően más, mind a Huszár Gál-féle szerkesztményé, és ebben nincs is különösebb újdonság, elég csak arra gondolni, hogy a zsoltaókat V66 legelől, ÓKD60 az O ívfűzet végétől közli. Azt is láthatjuk azonban, hogy a bővítés kétféle: ott van a V66 végén álló vegyes tömb, mely nem kis szépséghibaként duplumokat is tartalmaz; a kötet derekán pedig némely tömböket szétválasztó beillesztéseket is találhatunk. A kötet végi rész esetében gondolhatunk persze arra, hogy az egyéb helyről érkező vegyes énekanyagot Fronius két korábban már közölt verssel egészíti ki, melyeket az előző kiszerkesztéshez képest más helyesírással és eltérő alakokkal közöl, de talán a valósághoz közelebb áll az az elképzelés, hogy a váradi kiadó egy homogén tömböt illeszt a kötet végére, és nem veszi benne észre ezt a két duplumot (engedjük meg, hogy másokat talán igen). Ezt könnyen ellenőrizhetjük, nem kell hozzá más, mint megnézni azt a három verset, melyek a sötéttel jelölt vegyes részbe ékelődnek. Ezek az *Az Istennek jóvoltáról* (RPHA 0139), a *Jövel, Szentlélek Isten, tarts meg minket igédben* (RPHA 0697), valamint az *Úrnak szolgálói, no, dicsérjétek mindnyájan az Urat* (RPHA 1447) incipitű szövegek. Az RPHA 0139 esetében a teljes verset érdemes szemügyre venni:

ÓKD60, I6'

Más azon nótára az Ézsaiásból

Az istennek jó voltáról
Emlékezzünk **mondásáról**,
Rólunk **gondviseléséről**,
Értsük, mit mond halálunkról.

Az Ézsaiás próféta
Mindeneknek írván **hagyta**,
Hogy isten őket nyugotja,
Kik meghalnak, hogy megtartja.

Mert isméglen feltámasztja,
Erős **hitvel bizonítja**,
Az holtakat hogy felkölti
És országában beviszi.

Ezt csak teszi, hogy dicsérjük,
Jó voltát el ne felejtjük,
De sőt inkább magasztaljuk,
Kik az feltámadást várjuk.

Ezeket nyugodalomba,
Beküldi ágyas **házokba**,
És **hagyja**, hogy nagy **örömbe**
Ott **nyugodjanak** az földben.

Én híveim **menjetek** be,
Kaputokat zárjátok bé,
Egy kevésé **tegyétek** be,
Hogy haragom ne menjen be.

De csak egy kevés ideig
Lesztek egy **szempillanatig**,
Az míg haragom elműlik,
Mind ott nyugodjatok addig.

V66, 167

Cantio funebris cum cadaver reconditur

Az istennek jó voltáról
Emlékezzünk **mondásárúl**,
Rólunk **gondviselésérül**,
Értsük, mit mond halálunkról.

A Ézsaiás próféta
Mindenöknek írván **hadta**,
Hogy Isten őket nyugotja,
Kik meghalnak, hogy megtartja.

Vele együtt feltámasztja,
Erős **hittel bizonítja**,
Az holtakat hogy felkölti
És országában beviszi.

Ezt csak teszi, hogy dicsérjük,
Jó voltát el ne felejtjük,
De sőt inkább magasztaljuk,
Kik az feltámadást várjuk.

Ezöket nyugodalomba
Beküldi ágyas **házában**,
És **hagyá**, hogy nagy **örembe**
Ott **nyugodnának** az földben.

Én híveim **menjetök** be,
Kaputokat zárjátok be,
Egy kevésé **tegyétök** be,
Hogy haragom ne menjen be.

De csak egy kevés ideig
Lesztök, egy **szempillantásig**,
Az míg haragom elműlik,
Mind ott nyugodjatok addig.

Mert az úrnak nagy haragja,
Majd megindul nagy ereje,
És ez földön lakozókra
Majd száll kemény ítéleti.

Kivel az **ő** ellenségít,
Elveszti **hitetlenségért**,
De megtartja az **ő** népét,
Benne való bizodalomért.

Többé az föld az **ő** vérét,
El nem rejti az **ő** testét,
De isten az **ő** életét,
Isméglén megadja ő lelkét.

Nagy vigasság ez **minekünk**,
Mikor **földbe** temettetünk,
Mert isméglén együtt leszünk,
Istennel mikoron leszünk.

Az **mi** megholt atyánkfia,
Bizonnyal istennek fia.
Mít sírunk, ha az **ő** háza,
Neki csendesz nyugodalma.

Az **mi** dolgunk nyomorúság,
Az **ő** dolga csak vigasság,
Kérjük, hogy örök igazság,
Legyen velünk Szentháromság.

Adjon nekünk **ő** szent lelkét,
Halálunk után országát,
Láthassuk nagy bódogságát
Örökkön örökké, ámen.

Mert az úrnak nagy haragja,
Majd megindul nagy ereje,
És ez földön lakozókra
Majd száll kemény ítéleti.

Kivel az **ű** ellenségít,
Elveszti **hűtöttségért**,
De megtartja az **ű** népét,
Benne való bizodalomért.

Többé az föld az **ű** vérét,
El nem rejti az **ű** testét,
De isten az **ű** életét,
Feltámasztja az ű lelkét.

Nagy vigasság ez **münekünk**,
Mikor **földben** temettetünk,
Mert isméglén együtt leszünk,
Istennel mikoron leszünk.

Az **mü** megholt atyánkfia,
Immáram istennek fia.
Mít sírunk, ha az **ű** háza
Örök istennek országa.

Az **mü** dolgunk nyomorúság,
Az **ű** dolga csak vigasság,
Kérjük, hogy örök igazság,
Legyön velünk Szentháromság.

Adja nekünk **ű** szent lelkét,
Halálunk után országát,
Láthassuk nagy bódogságát
Örökken örökké, ámen.

Az eltérések javarészt nyelvjárási természetűek, de akadnak lexikaiak is. Ha visszagondolunk a duplumoknál megfigyeltekre, azt vehetjük észre, hogy a váradi kötet későbbi részében lévő változatokhoz hasonlóan itt is lényegesen nagyobb a távolság a két kötet variánsai között. A tévedés kis kockázatával kijelenthető, hogy az RPHA 0139 esetében V66 forrása nem ÓKD60. Az RPHA 0697-tel kapcsolatban nehezebben fogalmazhatunk ennyire konkrétan. Két eltérést találunk az ötstrófás szövegben, a harmadik versszak harmadik sorában egy nyilvánvaló betűhibát („igédvel” ↔ „igédével”), valamint a negyedikben egy szótagszámhiányt eredményező szóelhagyást („Gerjeszd fel mi szívünket” ↔ „Gerjeszd fel szívünket”). A teljességhez az is hozzátartozik, hogy V66 variánsában nem találjuk az előző versváltozat markáns nyelvjárási jellemzőit. Vagyis e vers nem tudja megerősíteni a fenti tendenciát, s noha nem is cáfolja az anomáliát, érdemes észben tartani.

Pláne, hogy RPHA 1447-tel is rendkívül hasonló a helyzet. A hatstrófás vers második strófájában „szolgalatjára” ↔ „szolgalatjába” szerepel, ugyanitt két sajtóhiba is akad („És” ↔ „É”, valamint egy véletlenül a sor után szedet „s”), és a záródoxológiában is akad szótagszámhiányt okozó eltérés („Dicséret neked, Atyaúrsten, az te szent fiaddal” ↔ „Dicséret neked, Atyaúrsten, te szent fiaddal”). Nyelvjárási értelemben is rokonnak látszik a két szöveg, de ebből önmagában nehéz következtetéseket levonni, tény, hogy az „öröktől” mindkét kötetben unikum, e versben szerepel kizárólag, de az „öröktől” sem lényegesen gyakoribb: ÓKD60-ban két („mindöröktől”: RPHA 0068; „öröktől”: RPHA 0910), V66-ban három alkalommal

(„mindöröktől”: RPHA 0068; „öröktől”: RPHA 0910, 1031) olvasható. Mindazonáltal semmivel nem biztosabb egymásból származtatni a két változatot, mint egy közös hagyományt feltenni mögéjük.

Összefoglalva: több érv szól amellett, hogy V66 végső sötét tömbjének világos sávjait átszínezzük, mintsem hogy összeszerkesztett egységnek gondoljuk. Vagyis az utóbb tárgyalt három vers esetében mindháromra igaz lehet, hogy a körülöttük lévő versekkel egyforma szövegkritikai értéket képviselnek, egy új kritikai kiadásnak – pusztán kötetbeli helyeik alapján – egyenrangú változatként kell rájuk tekinteni.

Az eddigiek mind abba az irányba mutatnak, hogy V66 legalább két forrást használt a kötet készítésekor. És mivel csak két korábbi ismerünk nála, azt logikus gondolnunk, hogy ezek ÓKD60 és Deb62–63 voltak. A kötet végi rész forrása minden bizonnyal a töredékesen ismert debreceni kiadvány lehetett.

Mi a helyzet azonban a kötet többi részével?

Lássuk először a kötet közepén lévő betoldást.

Ennek határait természetesen nehéz meghatározni, egyelőre a 103–126. lap közti részeket tekintem ennek, ebbe ugyanis nem illeszkedik olyan rész, mely ÓKD60-ban folyamatos lenne. Az RPHA 1031-es (*Nagy hálaadással magasztallak téged, én Istenem*) és az RPHA 0990-es (*Mindnyájan örüljünk, hív keresztyének*) versek határolta szakaszcsoportról van szó.

RPHA	Incipit	ÓKD60	Deb62–63	V66
1031	<i>Nagy hálaadással magasztallak téged, én Istenem</i>			103
0943	<i>Mikoron a szent Dávid megismeré</i>	Z5 ^r		106
0659	<i>Jer, temessük el a testet</i>	I4 ^v		108
0059	<i>Adj üdvösséges kimúlást</i>	I3 ^r		108
0214	<i>Bűnösök, hozzád kiáltunk</i>			110
1220	<i>Senki ne bízzék jó szerencsében</i>			111
1389	<i>Tudjuk, Uram Isten, hogy mind meg kell halnunk</i>			112
0374	<i>Emlékezzünk, mi, keresztyén népek</i>	I1 ^v		112
0618	<i>Istenünkhöz fohászkodván</i>			114
0839	<i>Legyen nagy vigasságunk</i>			115
0379	<i>Én Istenem, benned bíztam</i>			116
0649	<i>Jer, mi dicsérjük, áldjuk és felmagasztaljuk</i>	K1 ^v , M5 ^v		117
1313	<i>Szent Isaiás így ír Krisztusnak szent születéséről</i>			120
0990	<i>Mindnyájan örüljünk, hív keresztyének</i>			123

Összehasonlítás szempontjából öt szöveg jöhet szóba. Az RPHA 0943 különbségei elsősorban nyelvjárási természetűek, mindazonáltal számottevőek. V66 hangjelölése – fentebb láttuk – valószínűleg inkább forráskövető, messze nem igazítja tendenciózusan saját nyelvjárásához a publikált szöveget. E változata is ö-ző és ü-ző, szemben Huszár Gál kiadásával. A szószintű, legalábbis morfémaszintű eltérések esetében Huszár Gálé a jobb szöveg. Lássuk a szövegváltozatokat:

CXLVIII. psalmus
 Laudate dominum de coelis etc.
 Az nótája: Veni spiritus alme tuorum
 avagy penig vitam quae faciunt etc.

Mikoron a szent Dávid megesméré,
 Az ő istenét ekképpen tisztelé.

Dicsérjétek az Ūristent az mennyégből,
 Dicsérjétek őtet az magasságban.

Dicsérjétek őtet, **te**, szent angyalok,
 Dicsérjétek **őt**et, minden ő seregi.

Dicsérje őtet az fényes Nap és Hold,
 Dicsérjék mind az világos csillagok.

Dicsérjék őtet mind a széles egek,
 És az magas ég fölött való vizek.

Dicsérjék az Ūristennek szent nevét,
 Mert mind őáltala **teremtett**enek.

Mind helyökre rendölte ő ezeket,
 Az ő parancsolatját el nem **hagyják**.

Dicsérjétek az Ūristent ez földről,
 Mérges sárkányok és setét **mélségek**.

Tűz és köeső, hó és minden pára,
 Az ő **szavának** engedő forgószél.

Az hegyek, völgyek és minden termő fák,
 És az nagy cédrus **erdejének** fái.

Vadak és minden oktalan állatok,
 Az csúsózmászó és szárnyas állatok.

Földi királyok és minden köznépek,
 Fejedelmek és ez földnek bírái.

Az ifjú népek és jámbor szép **szözek**,
 Az vén népek és minden jó gyermekek.

Dicsérjék az Ūristennek szent nevét,
 Mert csak az ő neve magasztaltatik.

Az ő dicsősége az földön, mennyen,
 És az ő jó volta minden heleben.

Az ő népének **szarvát** felemelé,
 Mikor az ördög ellen idvözíté.

Dicséret legyen mindenött azoknak,
 Kik az ő irgalmasságában bíznak.

Dicséret az Izrael fiainak,
 És az istenhez közel járó **népnek**.

CXLVIII. psalmus
 Laudate Dominum de celis.
 Az nótája: Veni spiritus alme tuorum
 avagy penig Vitam quae faciunt

Mikoron a szent Dávid megesméré,
 Az ő istenét ekképpen tisztelé.

Dicsérjétek az Ūristent az mennyégből,
 Dicsérjétek őtet az magasságban.

Dicsérjétek őtet, **tü**, szent angyalok,
 Dicsérjétek **őt**et minden ő seregi.

Dicsérje őtet az fényes Nap és Hold,
 Dicsérjék mind az világos csillagok.

Dicsérjék őtet mind a széles egek,
 És az magas ég fölött való vizek.

Dicsérjék az Ūristennek szent nevét,
 Mert mind őáltala **teremtöt**tenek.

Mind helyökre rendölte ő ezeket,
 Az ő parancsolatját el nem **hagyák**.

Dicsérjétek az Ūristent ez földről,
 Mérges sárkányok és setét **mélségök**.

Tűz és köeső, hó és minden pára,
 Az ő **szavának** engedő forgószél.

Az hegyek, völgyek és minden termő fák,
 És az nagy cédrus **erdeinek** fái.

Vadak és minden oktalan állatok,
 Az csúsózmászó és szárnyas állatok.

Földi királyok és minden köznépek,
 Fejedelmek és ez földnek bírái.

Az ifjú népek és jámbor szép **szüzek**,
 Az vén népek és minden jó gyermekek.

Dicsérjék az Ūristennek szent nevét,
 Mert csak az ő neve magasztaltatik.

Az ő dicsősége az földön, mennyen,
 És az ő jó volta minden heleben.

Az ő népének **szárnyát** felemelé,
 Mikor az ördög ellen idvezíté.

Dicséret legyen mindenött azoknak,
 Kik az ő irgalmasságában bíznak.

Dicséret az Izrael fiainak,
 És az istenhez közel járó **népnek**.

Különösen érdekes és a gyülekezeti énekeskönyvek viszonyának meghatározásán is túlmutató kérdés a tizenhatodik strófa két alakváltozata. Huszár Gál „Az ő népének szarvát felemelé”, Laurentius Fronius kiadása „Az ő népének szárnyát felemelé” alakot hoz. A szárnyát/szarvát variánsok nem csak e vers tekintetében okoznak ugyanis problémát, pontosabban fogalmazva: más szöveg esetében problémát okoznak, itt ugyanis könnyű igazságot tenni az eredetibb alak kérdésében. Számos különféle érvünk lehet a szarv alakváltozat mellett. Egyfelől akadnak textológiai-statisztikai érveink, a váradi kiadás ugyanis magában áll a tizenhatodik századi forrásaink között.

ÓKD60, Z5 ^r	Az ő népének ſaruát fel emelé, / mikor az ördög ellen iduözíté.
V66, 106	Az ő népének ſarnat fel emele, / Mikor az ördög ellen idvezité.
Deb69, 75	Az ő népének ſaruát fel emelé, / Mikor az ördög ellen idvözité.
Deb70, 84	Az ő népének ſaruát fel emelé, / Mikor az ördög ellen idvözité.
Deb90, 85	Az ő nepenek ſaruat fel emele, / Mikor az ördög ellen idvözite.
Kom74, 2/92 ^v	Az ő nepenec ſaruát fel emelé, / Mikor az ördög ellen idvözite.
Det82, 131 ^r	Az ő nepenec ſaruát fel emelé, / Mikor az ördög ellen idvözite.
B93, 230	Az ő népének ſzaruát fel emelè, / Mikor az ördög ellen idvözite.

Tartalmi érvek alapján is a „szarv” alaknak kell igazat adnunk. A kérdéses hely a *Vulgatában* így szerepel: „confessio eius super caelum et terram et exaltabit cornu populi sui hymnus omnibus sanctis eius filiis Israhel populo adpropinquant sibi” (Ps 148,14). Károlyi fordításában: „És felmagasztalta az ő népének szarvát, Dicséret minden ő szenteinek az Izrael fiainak az ő hozzá közel való népnek.” V66 variánsa esetében még abban sem lehetünk biztosak, hogy nem mechanikusan bekövetkező szövegromlással állunk szemben. Az u és az n betűk megfordulása könnyen létrehozhatja a hibát, V66 ugyanis egy n-nel jelöli az „ny” hangot, sem „i”, sem „y” nem áll utána.

[Adj már csendességet...]

E vers esetében tehát teljességgel eloszlatható a kétely az eredetiséget illetően, de nem így az e tekintetben tényleges problémát jelentő *Adj már csendességet* kezdetű vers esetében. Ott a „szárny” variánsokat hozó források sosem egy puszta n-nel jelölik az „ny” hangot, hanem, ahogy a mai helyesírás is megkívánná, ny-nyel. Mechanikus hibáról tehát szó sem lehet. Eckhardt Sándor kritikai kiadása után³⁰ a vers modern közlői a rendkívül bonyolult szövegleszarmazásnak a rendezetlen ágáról választottak főszöveget, és döntésük nem is szorul különösebb magyarázatra: a vers azon szövegek közé tartozik, melyhez a rendezést végrehajtó Szenci Kertész Ábrahám nem talált jobb forrást, vagyis valószínűleg egyszerűen utánközölte a korábbi kiadásokban található változatokat, így a rendezett ág szövegváltozatai könnyedén minősíthetők hibás(abb) variánsnak. A modern kiadások tehát a szárny alakot hozzák. Szentmártoni Szabó Géza, a legutóbbi Balassi-összes³¹ megjelenése után egy évtizeddel, Balassi Bálint *Saját kezű versfüzére* első darabjának értelmezéséről írt dolgozatában kerek percc helytelennek minősíti az *Istenes énekek* némely kiadásában megjelenő „szárnyát” alakot, és további szövegjavításokat is javasol.

Az „Istenes énekek” kiadásainak egy részében szereplő „letört szárnyát” olvasat mindenképpen helytelen, hiszen a régiségben a szárnyat szegik, nem törik! *Bogáti Fazakas Miklós* Jób könyvéből készült verses parafrázisban, a

30 BALASSI 1955, 1:270.

31 BALASSI 2004.

XVI. rész 9. strófájában ezt olvashatjuk: „Fejem szarvát porral meghánytam, gyaláztam.” A szarv letörésének bibliai jelentésére példaként szolgál Bogáti Fazakas zoltárfordításának néhány szöveghelye. XVII, 6: „Letörted, Uram, ha szarvat vöttem, magamat elhittem.” XCII, 9: „Én fejemet jóval látod, szarvamat úgy vastagítod.” CXLVIII, 14: „Letörte népe szarvát, de felemeli dolgát.” A középkori egyetemeken az új hallgatók megalázását depositio cornuumnak, azaz szarvletörésnek nevezték.

A szarv-olvasat helyessége megkívánja a forrásokban szereplő „Repülvén” szó „Épülvén”-re való javítását. Balassi az LI. zoltár parafrázisának 9. strófájában maga írja: „Szentelő lelkeddel, hadd épüljön meg fel, mint azelőtt, bús lelkem.” A nagyciklusban a XI. ének 4. stófájában: „Új erővel építvén űzéshez inokot”; valamint LXXV. ének 4. stófájában is előjön e szó: „Építs fel elmémet az jó bölcsességgel.” Székelyi Horvát András „Panasza Kristusnak” című éneke, Simeont idézve (Lukács ev. 2, 34.), mondja Krisztusról: „Kiben az hívek mind megépülnek, az hitlenek mind megtöretnek.” Póli István Jovenianus című históriája 91. strófájában a főhős ekként fohászkodik: „Add meg, Uram Isten, előbbi ép testemet.” Pécseli Király Imre „Könyörülő szent Istenhez” kezdetű éneke 7. strófájának egyik verssora pedig Balassi énekének helyes olvasatát idézi fel: „Erődből elevenülvén, nyavalyámból felépülvén.”³²

Szentmártoni Szabó Géza javításai előtt nemigen merült fel a „szarv” alak helyessége, olyannyira nem, hogy a kritikai kiadásban Eckhardt a vonatkozó helyen az 54/55. zoltár 7. versét állítja a problémás hellyel párhuzamba: „Quis dabit mihi pennas sicut columbae, et volabo, et requiescam?” Károlyi fordításában (Zsolt 55,6): „Kicsoda mívelhetné azt, hogy nékem szárnyaim lehetnének, mint az galambnak? elrepülnek és nyugonnám”. Szárny és megnyugvás. Elegáns magyarázat a szokatlan és ellentmondásos képre.

Mindazonáltal Szentmártoni Szabó érvelése több szempontból is helyesnek látszik, és nemcsak gazdag példatára miatt, hanem azért is, mert ha a Balassi–Rimay-kiadások valószínű sztemmáján³³ elhelyezzük a változatokat, mindkét változat megjelenik horizontálisan is.

Bécs, 1633	Nyífd fel hát karodnak szentféges markodnak áldott Zárját, Add meg életemnek, nyomorult fejemnek le tört szárnyát.
Bártfa, 1660 k.	Nyífd fel hát karodnak szentséges markodnak bu tárházát, Add-meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szárnyát.
Kassa 1665	Nyisd fel hát karodnak, Szentséges markodnak áldott zárját, Add meg életemnek, Nyomorult fejemnek Le-tört szárnyát.
Lőcse, 1666	Nyífd-fel hát karodnak, Szentséges markodnak Áldott zárját, Add meg életemnek, Nyomorult fejemnek Le tört szárnyát.
Kolozsvár, 1669	Nyífd-fel hát karodnak Szentséges markodnak Áldott zárját, Add meg életemnek, Nyomorult fejemnek Le tört szárnyát.
Lőcse, 1670	Nyífd fel hát karodnak Szentséges markodnak áldott zárját, Add meg életemnek, Nyomorult fejemnek Le-tört szárnyát.
Lőcse, 1671	Nyífd-fel hát karodnak, Szentséges markodnak Áldott zárját, Add-meg életemnek, Nyomorult fejemnek Le-tört szárnyát.
Kolozsvár, 1677	Nyífd-fel hát karodnak Szentséges markodnak Áldott zárját, Add meg életemnek, Nyomorult fejemnek, le-tört szárnyát.
Mátray-kódex	Nyisd fell hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját, add meg életemnek, nyomorult fejemnek le tört szárnyát.
Kolozsvár, 1681	Nyífd-fel hát karodnak, Szentséges markodnak, Áldott zárját, Add meg életemnek, Nyomorult fejemnek, Le-tört szárnyát.

32 SZENTMÁRTONI SZABÓ 2004, 39.

33 VADAI 2021, 242.

Talán épp a *Mikoron a szent Dávid* kezdetű vers elterjedtsége lehet a magyarázat arra, hogy miért végezhettek ilyen természetű módosításokat a Rimay-versen³⁴ későbbi kiadók, és hogyan kerülhetett a lectio difficilior elvének ellentmondó módosítás is a szövegbe.³⁵ Vagyis úgy látszik, az *Adj már csendességet* szöveghagyománya meglehetősen képlékeny, és nemcsak a szövegromlás tömegvonzása, hanem a 148. zsoltár toposzai (és persze az 54/55. zsoltár toposzai) mentén is vizsgálándó. A kritikai kiadás (azóta e vers kapcsán egy kiadó sem nézett szembe artikuláltan a szöveghagyománnyal) a 1633-as bécsi *Istenes énekek*-kiadás változatát adja (a másik ág kiadásait [bártfai gyűjtemény] eltérőnek, kevésbé hitelesnek és kevésbé érthetőnek mondja), jegyzetben közli az unitárius szöveghagyomány hozta (szerinte romlott) alakokat,³⁶ és megemlékezik a még ezekhez képest is romlott szöveget hozó 1640-es bártfai énekeskönyvről (RMNy 1816) és a hasonló 1642-es lőcsei kiadásról (RMNy 1940). A meglehetősen szembeötlő szárny/szarv változatpárt (mint láthattuk, helyesen) nem használja a szövegváltozatok viszonyának feltérképezéséhez. Az unitárius szövegváltozatok romlottnak bélyegzése ettől függetlenül nem argumentáltan és talán nem is helyesen történik.

Eckhardt Sándor, amikor szöveget választ, abból indul ki, hogy a költemény Balassié, és egy többé-kevésbé föltárt biográfiához igazított életműbe igyekszik beilleszteni a művet. Kései versként azonosítja, erre stiláris, verstani érvek alapján következtethet, ráadásul egyéb tekintetben sincs nehéz dolga: a költemény melankolikus hanghordozása majdhogynem időskori verset sejtet, sőt még a halál is szerepel benne. Óhatatlanul is a nagy tizenhatodik századi költő utolsó versei egyikének tűnik, s hogy egyetértsünk vele, ahhoz csak arról kell megfeledkeznünk, hogy Balassi negyven évesen hunyt el, és azon túl, hogy háborús környezetben élt, nemigen volt oka halálán töprengni (legfőljebb annyira, mint bárki más kegyes irodalmat is olvasó tizenhatodik századi atyafinak), másképpen fogalmazva: kései versei írásakor aligha látta a combja felé tartó esztergomi lövedéket. Nem karikírozni akarom: de elsődleges tapasztalatom, hogy a költemény szeminárium felolgozásai alkalmával hosszan kell győzködnöm a hallgatókat, hogy a vers nem a halálról szól, hanem szól a halálról is. A probléma kulcsa minden bizonnyal a szöveghagyományban rejtőzködik. Eckhardt szövegválasztása óhatatlanul a Balassi-hagyománytól inspirálódik, és észre kell vennünk azt is, hogy a Balassi-hagyomány inspirálja az egyszerűség kedvéért most kultikus kiadásnak nevezett *Istenes énekek* köteteket is. Az, hogy Balassi-versek elegyednek más költők műveivel, vagyis hogy Balassi életműve nem sebességét, hanem jellegét tekintve lavinaszerűen kebelezi be mások szövegeit, olyan filológiai tény, melyet minden bizonytalan szerzőségű vers esetében szem előtt kellene tartanunk.

Lássuk azonban magát a rendelkezésünkre álló szöveghagyományt, melyből a kiadóknak választaniuk kellett. Nem könnyű feladat épp az *Adj már csendességet* esetében feltárni a források egymáshoz való viszonyát.³⁷ Klaniczay Tibor sem vállalkozott rá legendás *Hozzászólásában*,³⁸ emellett Sinka Zsófia és Vadai István dolgozata sem vállalkozik a kérdés tüzetes vizsgálatára. Mindazonáltal jól szemléltetik azt a problémát, mely az *Istenes énekek* két kiadástípusa között látható. Az *Istenes énekek* törzsanyagának – Klaniczay

34 Korábban érveltem amellett, hogy kellő ok nélkül tartjuk Balassit a vers szerzőjének, ellenben több érvünk van, melyek miatt Rimay Jánosnak kellene adni a költeményt. Vö. PAP 2018.

35 A lectio difficilior elve szerint a logikus módosulási irány a szárny felé vezet. A „Repülvén áldjalak” szövegrész miatt könnyű a szárnyra asszociálni, egy ilyen irányú változás majdhogynem magától értetődő. A Szentmártoni Szabó Géza felvetette „épülvén” szó esetében is logikus lehet az átalakulás. A szót szokatlansága miatt sajtóhibának tekintik, és *kijavítják* „repülvén” alakra. Vagyis az egyszerűsödés, hétköznapivá válás épülvén–repülvén–szárnyát lépésekben természetesen végbemehet. Fordított irányú változás (szárny–szarv) például akkor képzelhető el, ha a letört szárny variánsát egy eruditusabb (legalábbis a 148. zsoltárt ismerő) szövegkiadó tudatosan változtatja meg.

36 Kol1602–15, Kol1632, *Unitárius graduál*, 1697 után (Stoll 138).

37 SINKA és VADAI 2011.

38 KLANICZAY 1957.

óta így szokás gondolni –három verstípusa van.³⁹ A rendezetlen és rendezett kiadásokban egyaránt meglévő szövegek közt van olyan, melyet a rendezés alkalmával Szenci Kertész Ábrahám alternatív forrás híján csak utánközöl, és vannak olyanok, melyet más forrásból javítani és igazítani tud, harmadrészt vannak olyan versek, melyek a rendezéskor kerülnek a hagyományba, a rendezetlen kiadásokból szükségszerűen hiányoznak. Az *Adj már csendességet az Istenes énekek* mindkét kiadástípusában szerepel, de nem csak ott: már igen korán belekerül a gyülekezeti énekeskönyvekbe. Könnyű dolgunk lenne, ha két vagy három világosan elkülöníthető szöveghagyományt látnánk, a gyülekezeti énekeskönyvek változatait és az *Istenes énekek* változatait (ebből egyet, alkalmasint kettőt). Sajnos azonban nincs így. Az alakváltozatok rendkívüli mértékben keveredtek. Noha a rendezetlen bécsi kiadásnak és a még rendezetlen bártfainak elvárásaink szerint hasonló szövegeket kellene tartalmazniuk, nem azt tartalmaznak, sőt a bártfai (és a vele rokon kassai) sokszor épp a gyülekezeti énekeskönyvek változataira hasonlít, a rendezett kiadások nem térnek el a rendezetlenektől az unitárius énekeskönyvekkel kezdődő szöveghagyománnyal egybehangzóan.⁴⁰ Mégis kitapinthatóak olyan kapcsolatok, melyek többé-kevésbé meghatározhatnak szövegcsoportokat. A teljes variánshálózat bemutatásától e helyütt eltekintén, hiszen az tulajdonképpen tárgyunktól igen messzire vezetne, csak azt a két, jellegében világosan eltérő szövegváltozatot veszem szemügyre, melyek a Rimay-vers értelmezését érinthetik. Annál is inkább, mert az *Adj már csendességet* szövegtörténete egyéb, az *Istenes énekek*ből is ismert, de a tizenhetedik század eleji gyülekezeti énekeskönyvekbe is bekerülő versek hagyományától is erősen eltér.⁴¹

Lássuk a változatokat. A legkorábbi unitárius változat sajnos csak párszavas töredékben maradt ránk, de róla készült másolat az 1632-es kolozsvári kiadás szövegváltozata, így lentebb ez olvasható.

Kol1632

Bécs, 1633

Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr,
Büdosó elmémet, ódd bútól életemet, kit sok kín fúr.

Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr:
Bujdosó elmémet ódd bútúl életemet, kit sok kín fúr.

Sok ideje, **hogymár** lelkem **szomjúhon** vár mentségére,
Őrizd, ne hadd, ébreszd, haragod ne gerjeszd **vétségemre**.

Sok ideje **immár, hogymár** lelkem **szomjan** vár mentségére,
Őrizd, ne hadd, ébreszd, haragod ne gerjeszd **vesztségére**.

Nem kicsiny munkával, fiad halálával váltottál meg,
Kinek érdeméért most is szükségemet teljesíts meg.

Nem kicsiny munkával, fiad halálával váltottál meg,
Kinek érdeméért most is szükségemet teljesíts meg.

Irgalmad nagysága, nem vétkem rútsága feljebb való,
Benned oly végtelen, sok bűnöm éktelen **romlott való**.

Irgalmad nagysága nem vétkem rútsága feljebb való,
Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen s **romlást valló**.

Jó voltod változást, gazdagságod fogyást **éreszthető**,
Engem, te szolgádat, mint régen sokakat **téríthető**.

Jó voltod változást, gazdagságod fogyást **ereszthet-é?**
Engem, te szolgádat, mint régen sokakat **ébreszthet-é?**

Nem kell kételkednem, sőt **jót cselekednem** igéd szerint,
Megadod kedvesen, **kit** ígírsz kegyesen hitöm szerint.

Nem kell kételkednem, sőt **jót reménlenem** igéd szerint,
Megadod kedvesen, **mit** ígírsz kegyesen hitem szerint.

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, **épséges** fejemnek letört **szarvát**.

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, **nyomorult** fejemnek letört **szárnyát**,

Röpülvén áldjalak, s élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit hallván értselek, és te veled legyek, bú s kín nélkül.

Röpülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván haljak meg nyugodván bú s kín nélkül.

39 Uo., 275.

40 SINKA és VADAI 2011, 423.

41 HEVESI 2017, legkivált 272–274.

Meg kell jegyezni, hogy míg e két forrás abban egybehangzik, hogy az első strófában „éltemet” alakot hoz, a többi kiadás zömében a „szívemet” szót szerepelteti, a bártfai 1660 körüli és az 1665-ös kassai kivétel ez alól, ott szintén „éltemet” alakot találunk. A kiadások eltérései szignifikánsak, és messze nem intézhetőek el annyival, ahogy a kritikai kiadás jegyzetei teszik, miszerint a bécsi változat „hitelesebbnek látszik, érthetőbb szöveget ad”. A két versváltozat alapvetően másról szól.

A legkorábbi változatok és a későbbi források első strófabeli eltérése rögtön érdekes: a későbbi strófák variánsainak vizsgálata nélkül majdhogynem érthetetlen, hogy a modern kiadások miért végzik el az egyébiránt a *lectio difficilior* elvének is ellentmondó javítást „szívemet” alakra. Mindkét fenti változat azzal kezdődik, hogy a beszélő azt kéri Istentől, hogy kinteli *életéből* tűnjék el a bű. A kolozsvári változat második strófája pusztán azért folyamodik, hogy Isten ne gerjedjen haragra bűnei láttán („haragod ne gerjeszd vétségemre”), a bécsi változat ennél közhelyesebb, azt kéri, hogy a vétkek büntetéseképp Isten ne veszejtse el a beszélőt. A két változatban megegyező harmadik strófa megemlíti a megváltó halálát, és e hatalmas áldozatra hivatkozva kéri, hogy érte és ne egyebekért teljesítse kérését; a negyedik strófa két változata azonban lényegileg eltér.

Kolozsvár, 1632		
Irgalmad nagysága	nem vétkem rútsága	feljebb való,
A	B	Állítás A-ról
Benned oly végtelen	sok bűnöm éktelen,	romlott való.
A	B	Állítás B-ről

Bécs, 1633		
Irgalmad nagysága	nem vétkem rútsága	feljebb való,
A	B	Állítás A-ról
Irgalmad végtelen	de bűnöm éktelen,	romlást valló.
A	B (+ellentét)	Állítás B-ről

A kolozsvári változat leíró természetű, a bécsi elvárást, lehetőséget fogalmaz meg. Míg a bécsi kiadás rím-szavai hosszukban eltérőek, addig a kolozsvári variáns homonimákat tartalmaz: a rím igazi minőségét a kvantitatíve is teljesen egyforma két rím szó szemantikai távolsága jelenti. A következő strófa a kolozsvári közlésben tényleg fejtörést okoz: az *ereszthető/éreszthető* szavak jelentését nehéz meghatározni, mintha tényleg sajtóhibával lenne dolgunk, a bécsi változat *ereszthet-e/ereszthet-é* változata könnyebben érthető. Az *ereszt* szó 'enged' jelentése értelmezhetővé teszi a szöveget, talán túlzás és nehezen indokolható az „érez” ige idejavítása. Mindazonáltal a strófa kolozsvári változatát tényleg problémás megfejteni – a megtérés gesztusa 'visszatérés' értelemben nem túl kreatív megoldás; mintha azt mondaná a szöveg, hogy a végtelen és fogyhatatlan irgalmad visszatérít hozzád, mint a régi bűnösöket. Hasonló jelentésű a bécsi változat is, azzal a különbséggel, hogy a visszatérés a hitre ébredés képével fejeződik ki. A következő strófa eltérései viszont igen számottevőek. A kolozsvári változat a *sola fide* elvének pregnáns és radikális megfogalmazása: nincs helye kételynek, és a jó cselekedetek sem számítanak, az ígéret betartása (hogy az ígéret alatt pontosan a megváltást magát kell-e érteni, az nem egyértelmű) egyedül a hit folyamánya. A „sőt” szócska e változatban különösen fontos és eltérő jelentésű, mint a bécsi változatban. Nem kell kételkednem, *ráadásul* jót sem kell cselekednem a Szentírás (megengedhetően Krisztus) szerint. A bécsi kiadás ezzel szemben nem ennyire didaktikus, arról beszél, hogy a kétely helyett jó reménységre és hitre van szükség az ígéret beváltáshoz. Vagyis a „sőt” szócska nem 'ráadásul', hanem 'ezzel szemben' jelentést hordoz.

A következő strófa szarv/szárny eltérése mellett látunk még egy fontos különbséget. Az unitárius énekeskönyv „épséges”, a bécsi kiadás „nyomorult” fejről beszél. Kétségkívül az épséges hangzik szokat-

lanabbul, a nyomorult jelző a fej mellett igencsak közhelyes. Az épség ('egészség, teljesség') főnév több alkalommal is előfordul a tizenhatodik századi vallásos költészetben. Így például Batizi Andrásnál (*Krisztus feltámad, ki értünk meghalt vala, mi bűnünkért kínt valla*, RPHA 0786, 5. strófa, ÓKD60, N1^r):

Kiúzeténk a kertből,
Tisztességnek helyéről,
Kiesénk az épségből,
Az istennek kedvéből.
K[érünk téged, urunk Jézus Krisztus, irgalmazz nekünk.]

Szegedi Gergelynél kétszer (*Szent Dávid király bűnei ellen így panaszkodik*, RPHA 1306, 4. strófa, ÓKD60, P8^r):

Az én testemben, felséges Isten, semmi épség nincsen,
Csontaim közül, annyira juték, hogy egy helén nincsen,
Minden erőmtől megfogyatkoztam, semmi jó bennem nincs.

(*Nagy bánatban Dávid mikoron vala*, RPHA 1024, 4. strófa, ÓKD60, S1^v)

Célul vetél engem az ellenségnek,
Kik mindenkor csak reám lövöldöznek,
Sok nyilakval annyira eltaglottak,
Semmi épséget testemben nem hattak.

A 41/42. zsoltár egy ismeretlen fordítójánál (*Jóllehet nagy sokat szólottunk Dávidról*, RPHA 0691, 7. strófa, Deb79, 182):

Mind ezeket látván és meggondolván,
Keserűség miatt annyira juttam,
Hogy az én testemben már épség nincsen.

Az „épséges” azonban e versen kívül nem bukkan fel. Meg kell hagyni, az lenne a meglepőbb, ha felbukkana, igen szokatlan alakról van szó. Az „épséges” a „vénséges”, „szépséges” szavak mintájára képződött, jelentése a képzetlen tő jelentését ismétli meg ugyanabban az értelemben, de fokozva: vén = idős, vénséges = nagyon idős. Ez a képzéstípus nem analóg a -ság/-ség + -s/-es/-os/-ös képző más roppant sokféle működésével: nagy – nagyságos ('nagy hatalmú', és nem 'nagyon nagy'), zöld – zöldséges ('növényi élelmiszert árusító hely vagy személy', és nem 'nagyon zöld'). Olyannyira szokatlan alakról van szó, hogy az „épséges” szemben az ugyanezen képzők más természetű használatával nem is válik szótári szóvá, ha úgy tetszik, *hapax legomenon*. Nehezen képzelhető el, hogy szövegromlás útján kerüljön a szövegbe, a folyamat ellentéte viszont rendkívül valószínű, és innen tekintve az „épséges” jelző „nyomorult”-ra módosulása kimondottan kiábrándító, köznyelvi megoldás.

Akad azonban egy szerzőnk, aki ezt a képzési eljárást láthatóan használja, természetesen Rimay János. Híres remekműve, a szerzőség tekintetében sokáig problémát okozó Ó, *szegény megromlott és elfogyott magyar nép* kezdetű vers második strófája egy egész rimbokornyit tartalmaz az „épséges” mintájára képzett szavakból:

Kedvelt böcsült véred lett csufoltságossá,
Szablyádnak bő soldja nagy olcsóságossá,
Megcsorbult nemzeted változott korcsossá,
Nevednek szépsége utáltságossá.⁴²

Vagyis – a magam részéről már jó ideje elfogadtam Rimayt szerzőként – azt kell gondolni, hogy az egyik változat eredetisége mellett akad egy nem is oly gyengécske érvünk. A strófa jelentése is izgalmasabb a bécsi variánsnál: add meg valaha volt tökéletességemet, hatalmammat, legyek a lehető legegészebb. Ezzel szemben a bécsi változat pusztán a szenvedés enyhítését kéri.

Az utolsó strófa első sora a két változatban egyezik – elfogadva Szentmártoni Szabó Géza „épülvén” javítását: régi alakomban (értsd: visszanyerve büntelen voltomat) áldani és magasztalni foglak, „élvén”. Majd a versszak második sora a kolozsvári változat szerint mintha a Róm 10,17-re utalva Istenhez akarna közel kerülni a hallásból való hit által, a bécsi változat pedig a korábbi részeknek némiképp ellentmondva (előző sor: „élvén”, első strófa: „életemet”) a jól gyakorolt dicsőítéstől sem függetlenül kér bánat és keserv nélküli halált.

A fenti elnagyolt áttekintés (e helyütt tényleg nem kívánok komoly verselemzésbe bocsátkozni) alapján a következők jelenthetők ki kockázatmentesen. A két szövegváltozat közül a korábbi, mindazonáltal Ballasi-hagyománytól független variáns noha nem sérületlen, de konzisztensebb és kevésbé ellentmondásos szöveget ad. Akad benne olyan szó, mely a *lectio difficilior* elve szerint is eredetibbnek mutatja azt a variáns, és ez a szó még a mellett is érv lehet, hogy Rimayt gondoljuk a vers szerzőjének. A vers kolozsvári változata egy olyan könyörgés, mely nem zavarja össze a vers logikáját a zárlatban a halál szerepeltetésével (vö. első strófa: „életemben”).

* * *

Térjünk azonban vissza a váradi kiadás szövegváltozataihoz. Ott hagytuk el az eredeti gondolatmenetet, hogy a *Mikoron a szent Dávid megismeré* kezdetű vers főképp nyelvjárási eltéréseket tartalmaz, ahol szavak szintjén is különbség mutatkozik (szárny és szarv), az igen valószínűen V66 önálló hibás alakja. A nyelvjárási, hangjelölési különbségek önmagukban nem jelentenének erős érveket a szövegek mozgásirányát illetően, mivel azonban V66 tendenciózusan követi forrását (erről később bővebben írok), így feltelezhetjük, hogy a szóban forgó vers nem ÓKD60 másolata.

A következő ellenőrizhető vers a blokkban a *Jer temessük el a testet* incipitű darab (RPHA 0659). Itt már több megfigyelni való is akad:

---

42 RIMAY János: *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán és fogyásán* (RIMAY 1955, 83). Ács Pál másik szövegváltozatot gondol helyesnek: „Kedvelt, böcsült véred lett csufoltságossá, / Szablyádnak bév zsoldja nagy olcsóságossá, / Megcsorbult nemzeted változott korcsossá, / Neved ékessége utáltságossá.” Vö. RIMAY 1992, 173.

Azonról

Jer, temessük el **ez test**,
Kiról ne legyen kétségünk,
Hogy az **ítéletnek** napján
Fel ne támadna igazán.

Föld és az földből való **ő**,
Földe viszontag **lelendő**,
De földből **esmégt feltámad**,
Úrnak mikor kürtit hallja.

Az ő lelke örökké él,
Az másvilágon istennél,
Ki szent fiának általa
Ötet bűnből megváltotta.

Az ő nagy **nyavalyássága**
Jutott immár bódogságra,
Viselte Krisztus igáját,
Az halál neki nem árthat.

Lelke **csendességbe** nyugszik,
Teste az földben aloszik,
Honnan ítélet napjára
Feltámad nagy vigasságra.

Itt volt ő nagy **félelemben**,
De ott leszen **csendességben**,
Örökké való örömben,
És hatalmas fényességben.

Jer, hagyjuk itt őt alonni,
Krisztus Jézusban nyugodni,
És **szorgalmason** vigyázzunk,
Mert nekünk is meg **kellj** halnunk.

Erre Krisztus adjon erőt,
Ki vérével minket **kivött**
Az veszedelmes pokolból,
És az véghetetlen **kínból**.

Ő mitőlünk dicsértessék,
Örökké magasztaltassék,
Egyetemben az **Atyával**,
És Szentlélek **úristennel**.

Cantio quando cadaver in terram ponitur

Jer, temessük el **az testet**,
Kirúl ne legyen kétségünk,
Hogy az **ítélet** napján
Föl nem támadna igazán.

Föld és az földből való **ú**,
Földe viszontag **lelendők**,
De földből ismét **föltámad**,
Úrnak szavát mikor hallja.

Az ő lelke örökké él,
Az másvilágon istennel,
Ki szent fiának általa
Ötet bűnből megváltotta.

Az ő nagy **nyomorúsága**
Jutott immár bódogságra,
Viselte Krisztus igáját,
Az halál neki nem árthat.

Lelke **csöndességben** nyugszik,
Teste az földben aloszik,
Honnan ítélet napjára
Föltámad nagy vigasságra.

Itt volt ő nagy **félelemben**,
De ott leszen **csöndösségben**,
Örökké való örömben,
És hatalmas fényességben.

Serkenjünk fel keresztyének,
Miként intnek szent írások,
És **szorgalmatosan** vigyázzunk,
Mert nekünk is meg **kell** halnunk.

Erre Krisztus adjon erőt,
Ki vérével minket **kivett**
Az veszedelmes pokolból,
És az véghetetlen **kénből**.

Ő mitőlünk dicsértessék,
Örökké magasztaltassék,
Egyetemben az **atyjával**,
És Szentlélek **úristennel**.

E vers esetében lényegesen egyszerűbb a viszonyokat meghatározni. Csaknem kizárt, hogy ÓKD60 legyen V66 forrása, a sorméretű eltérések, a címdifferencia és a hangjelölési különbségek együtt egyértelműen erre mutatnak. Az is látszik, hogy ÓKD60 szövegvariánsa mintha eredetibb lenne, a második strófa záró-sora a kürt szerepeltetésével bizonyosan közelebb áll az utolsó ítéletre hívó trombitaszóhoz, mint a váradi változat, melyben az Úr szava szerepel. Hasonlóképp tematikus-motivikus érv lehet a mellett, hogy ÓKD60 az eredetibb, hogy a hetedik strófa első két sorának változata: a halál és az utolsó ítélet közti lé-

*lekaluvás*⁴³ szervesen illeszkedik a versbe, szemben a váradi változattal, melynek két sora enyhén szólva is semmitmondó. Igencsak valószínűnek látszik, hogy az evangélikusok által elfogadott, de a katolikusok és reformátusok által elutasított lélekaluvás elgondolását a váradi kiadó olyan (praktikusan református) forrásból vette, amelynek kiadója a dogmatikailag problémás helyet egyszerűen átírta, ráadásul nemigen erőltette meg magát: bárhol és bármikor használható közhelyes felszólításnál nem igyekezett jobb megoldást találni. Hogy a lélekaluvás tana tényleg megjelenik a versben, arra érv lehet a második strófa, melyben könnyen ismerhetünk Ezsdrás 4. könyvének a tant elfogadók által gyakran idézett helyére: „a föld pedig visszaadja mindazt, ami benne elszenderült, és a homok azokat, akik csendben laknak benne, és rejtekekből előkerülnek a beléjük zárt lelkek, és megjelenik a Magasságos az ítélő trónusán.”⁴⁴ E vers kapcsán nemcsak az látszik tehát, hogy nem lehetett forrása a lutheránus ÓKD60, hanem azt is, hogy forrása nagy eséllyel épp egy debreceni, inkább kálvinista szemléletű kiadás kellett, hogy legyen.

Az *Adj üdvösséges kimúlást* (RPHA 0059) esetében a jellegzetes hangjelölési eltéréseket figyelhetjük meg.⁴⁵ Az *Emlékezzünk mi keresztyén népek* incipitű vers esetében (RPHA 0374) már számosabbak az eltérések:

ÓKD60, 11 ^r	V66, 112
Halott temetéskor való éneklés	In pompa funebri quam canunt
Emlékezzünk, mi keresztyén népek, Hogy meghaljunk testünkben vétkünknek, Új életet viseljünk hitünknek, Kimúlását várjuk mi lelkünknek.	Emlékezzünk, mi keresztyén népek, Hogy meghalunk testünkben vétkünknek, Új életöt viseljünk hitünkben, Kimúlását várjuk mi lelkünknek.
A szent írás vigasztal bennünket , Ne gyötörjük szüntelen testünket, Ne sirassuk úgy az halottakat, Mint pogányok régen pogányokat .	A szent írás vigasztal mindnyajunkat , Ne gyötörjük szüntelen testünket, Ne sirassok úgy az halottakat, Mint régente pogánok pogánokat .
Higgyük Jézust, érettünk hogy megholt, Feltámadott, úgy, mint megmondta volt, Azonképpen a bűnnek , ki megholt, Új életre Krisztussal ez felkölt.	Higgyük Jézust, érottünk hogy megholt, Feltámadott, úgy, mint megmondta volt, Azonképpen vele az ki megholt, Új életre Krisztussal ez felkölt.
Mint Ádámban mindnyájan megholtunk, Az Krisztusban ugyan megéledünk, Mert az Krisztus első támadásunk, Őutána mi is feltámadunk.	Mint Ádámban mindnyájan megholtunk, Az Krisztusban ugyan megéledtünk, Mert a Krisztus első támadásunk, Őutána mi es feltámadunk.
Krisztus leszáll magas mennyországából, Szent atyjának parancsolatjából, Mint mennyei jóságok az égből, Dicsérhetik angyalok szavából.	Krisztus leszáll magas mennyországából, Szent atyjának parancsolatjából, Mint mennyei jóságok az égből, Dicsértetik angyalok szavából.

43 Erről lásd Ács Pál kimerítően alapos dolgozatát: Ács 2006.

44 A helyet Ács Pál idézete alapján ismerem: uo., 16; 4Ezd 7,32–33 (27. oldal).

45 [strófa/sor ÓKD60 ↔ V66] 2/1 városunk ↔ városunk; 3/4 koporsóba ↔ koporsóban; 3/1 enészik ↔ enyészik; 3/2 esmeg ↔ ismét; 4/1 nics ebből ↔ nincs ebben 4/3 Krisztustól ↔ Krisztustúl; 5/2 hitvel ↔ hittel; 5/3 örömvél ↔ örömmel; 6/1 bizza ↔ higgye; 6/3 bizodalomval ↔ bizodalommal; 6/4 testben ↔ testbe; 7/2 ítéletben ↔ ítéleten; 7/3 érok ↔ örök; 8/1 Ezen ↔ ezön; 8/2 kézzel, lábval ↔ kézzel, lábbal; 8/4 szenteket ↔ szentöket; 9/4 gyorsaságban ↔ gyorsaságunk; 10/2 behívja ↔ behívja; 10/3 országra ↔ életre; 11/1 leszünk ↔ leszünk; 11/2 Testestől, lelköstől ↔ Testöstül, lelköstül; 11/3 örülünk ↔ örölünk; 12/2 mennyégben ↔ mennyekben

Kik Krisztusban hit által nyugosznak,
Legelőször azok feltámadnak,
Eleibe vitet**ünk** urunknak,
Nagy hirtelen mihelet elragadnak.

Az úr Krisztus országát ajánlja,
Szent atyjának azt mikoron adja,
Ellenségét hogy mind megbírandja,
És hatalmasságát elrontandja.

Keresztyének mind felszerkenjeteK,
Meglássátok, hogy ne vétkezzeteK,
Szent írásra igen siesseteK,
Hogy ne legyen hit kívül **élettök**.

Ha viseltük Ádámnak ábrázatját,
Krisztusnak is viseljük ábrázatját,
Ez test és vér az isten országát,
Nem bírhatja semmi **vigasságát**.

Feltámadunk mindnyájan ítéletkor,
De nem mind elváltoztatunk akkor,
Az Istennel leszünk mi mindenkor,
Ez igékre nézzünk mi mindenkor.

Ez igéket **a** nagy szent Pál írta,
Hitetlenek ellen támasztotta,
Tan**ols**ásra mindennek kiadta,
Kiből nekünk örömet támaszta.

Dicsértessék az Atyaúrsten,
Ő igéje, az Fiú úrsten,
Egyetemben Szentlélek úrsten,
Szentháromság egy bizony úrsten.

Kik Krisztusban hit által nyugosznak,
Legelőször azok feltámadnak,
Eleiben vitet**nek** urunknak,
Nagy h**ört**elen mihelet elragad**tat**nak.

Az úr Krisztus országát ajánlja,
Szent atyjának azt mikoron adja,
Ellenség**it** hogy mind megbírandja,
És hatalmasságát elro[n]tandja.

Keresztyének mind felszerkenjete**ők**,
Meglássátok, hogy ne vétkezzete**ők**,
Szent írásra igen siessete**ők**,
Hogy ne legyen hit kívül **idvösségtök**.

Ha viseltük Ádámnak ábrázatját,
Krisztusnak is viseljük ábrázatját,
Ez test és vér az isten országát,
Nem bírhatja semmi **igazságát**.

Feltámadunk mindnyájan ítéletkor,
Mindnyájan elváltoztatunk akkor,
Az Istennel leszünk mi mindenkor,
Ezeigélre nézzünk mi mindenkor.

Ez igéket az nagy szent Pál írja,
Hitetlenek ellen támasztotta,
Tan**ús**ásra mindennek kiadta,
Kiből nekünk örömet támaszta.

Dicsértessék az Atyaúrsten,
Ő igéje, az Fiú úrsten,
Egyetemben Szentlélek úrsten,
Szentháromság egy bizony úrsten.

A vers temetési ének, mely a *Korintusbéliekhez írt első levél* 15. kapuján alapul, s minthogy ismert a forrása, viszonylag könnyűnek ígérkezik a tekintetben állást foglalni, hogy melyik változat áll közelebb a bibliai textushoz. Sajnos azonban nincsen így. A legnagyobb különbséget tartalmazó tizedik strófa váradi variánsa jobbnak tűnik, amennyiben a Károlyi-fordítással vetjük egybe: „Ímé, tikos dolgot mondok néktek: nem mindnyájan aluszunk el, de mindnyájan elváltozunk.” A hely filológiája azonban – mint Cserhádi Sándor rámutat – nem problémamentes.⁴⁶ A *Vulgata* szövege („ecce mysterium vobis dico omnes quidem resurgemus sed non omnes inmutabimur”) a Huszár Gál-féle változathoz hasonló, vagyis nem szabad a két variáns eredetisége mellett elhamarkodottan állást foglalni, sőt kérdés, hogy lehet-e egyáltalán. Ha-

46 Cserhádi fordítása: „(51) Ímé, titkot mondok nektek: mindnyájan ugyan nem fogunk elhunyni, mégis mindnyájan át fogunk változni”, illetve kommentárja: „Az 51. vers szövegét a kéziratok négyféle változatban őrizték meg. a) A, B, D2, Ψ, valamint a kéziratok többsége által nyújtott szöveg érvényesül fordításunkban. b) Tekintélyes szövegváltozatok, mint az , C, Hieronymus és még néhány, a következő változatot adják: »Mindnyájan elhunynunk, de nem mindnyájan változunk át.« c) D' ólatin fordítások és néhány egyházatya így hozza a szöveget: »Mindnyájan feltámadunk, de nem mindnyájan változunk át.« d) A többi változatot vegyíti a P⁴⁶: »Nem mindnyájan hunynak el, de nem is változunk el mindnyájan.« Ezek nyilván azok a szövegen végrehajtott későbbi változások, melyek már annak tudatában keletkeztek, hogy az első generációkból nem érte meg senki az Úr napját. Egyébként is az első és a fordításnál is tekintetben vett változat illik bele leginkább a további gondolatmenetbe.” CSERHÁTI 2008, 745, 747.

sonlóképp nem könnyű meghatározni, hogy a két variáns melyike hibás a kilencedik strófa utolsó sora esetében:

Ez test és vér az isten országát,
Nem bírhatja semmi vigasságát ↔ igazságát.

Hajlok rá, hogy pusztán logikailag ÓKD60 verzióját gondoljam jobbnak. Az világos, hogy a test és a vér (az evilági rothadandó test) nem talál helyt magának isten országában,⁴⁷ az utolsó sor „semmi” szava viszont legalábbis két jelentést ölthet magára. Egyfelől érthetjük úgy, hogy nincs olyan létező, amely bírhatja isten országának igazságát/vigaszságát, és úgy is, hogy a rothadandóság (test és vér) nem kaphat isten országában semmiféle vigaszt/igazságot. Nézetem szerint az első lehetőség mindkét alakváltozata kizárható, a második esetben viszont a vigasz variáns tűnik érthetőbbnek, a test és vér számára nincs feloldozás isten országában. Az igazság variáns esetében bármilyen jelentésben álljon is a szó (veritas, ítélet, törvény), a sor azt az állítást tagadná, melyet a strófa maga éppen megállapít. A két variáns hitelessége tekintetében nehéz állást foglalni. A kilencedik strófa alapján ÓKD60 hitelesebbnek, legalábbis érthetőbbnek tűnik, a tizedik strófa alapján nehéz ítéletet hozni, még ha tudatos módosításról van is szó, a módosítást mindkét irányból könnyedén megmagyarázhatjuk. Gondolatmenetünk szempontjából viszont az eltérések nagy mértékét kell elsősorban észrevennünk: valószínűleg, hogy e vers esetében ÓKD60 V66 forrása lett volna.

A *Jer, dicsérjük, áldjuk és felmagasztaljuk* kezdetű vers (RPHA 0649) Huszár Gál kiadásában két részletben olvasható. Erről a pótlólag bekerülő negyedik strófának közlésekor (M5^v) a kötet maga is értesít minket: „Nota. A Krisztus születéséről való első dicséretben, melyet a Modulizemus nótájára énekelnek, negyedik verset elhagyták volt az exemplárban, kiből nyomtattunk, az után vöttük eszünkbe, s azért írtuk ide.” Ritka alkalom, hogy szerkesztői jegyzettel találkozhatunk, így érdekesebb szemügyre venni közelebbről. A szerkesztő arról informálja az olvasót, hogy a K1^v lapon kezdődő vers negyedik strófáját önhibáján kívül nem közölte, most mégis pótolni tudja alternatív forrásból. Úgy tűnik, a K ívfűzet az M ívfűzet nyomtatásakor már készen volt, és a hiányt nem lehetett észrevétlenül a helyére pótolni. Az is feltehető, hogy Huszár Gálnak legalább e vers esetében több forrás is a rendelkezésére állt. Mindez persze attól függ, hogy mit értünk az „exemplár” kifejezésen. Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* – igaz, hogy tizenhetedik századi példák alapján – öt jelentést tulajdonít neki: példány, kézirat, másolat, minta, írásminta.⁴⁸ Huszár Gál szövegébe az utolsó kivételével mindegyik jelentés könnyedén beleérthető. Fekete Csaba már idézett dolgozata az exemplárt olyan másolati példányként írja le, mely a kéziratos énekgyűjtemények és a nyomtatott források közé ékelődik.⁴⁹ Ha valóban így áll a dolog, akkor ez esetben nem áll Huszár Gál rendelkezésére textológiai értelemben két forrás, egyszerűen csak egy kéziratból készült szerkesztői példányról van szó. Lemásolta, lemásoltatta a verseket, és a jelek szerint észrevette, hogy a felkért másoló, esetleg ő maga elhagyott egy strófát, melyet ugyanabból a forrásból pótol. Érthető azonban másképp is a szöveg. Ha Huszár Gál exemplár alatt csak egy példányt ért, akkor a mondata azt is jelentheti, hogy a közvetlenül a forrás alapján kisedett szöveg azért hiányos, mert forrása hiányos volt, és máshonnan kell a hiányzó strófát pótolni. Korabeli nyomtatványról nincs tudomásunk (Méliuszé bizonyosan későbbi), tehát kéziraatra kell

47 Vö. Károlyi fordításával (1Kor 15,50): „Azt mondom pedig atyámfiak, hogy az test s vér nem veheti az Isten országának örökségét, és az rothadandóság az rothadatlan természetnek örökségét (nem veheti).”

48 EMSZT 3:524–525.

49 „Kinyomtatás végett bármelyik vállalkozó nyomda átvehette a kéziratos kancionálé anyagát valamelyik tekintélyes egyházközségtől, neves templomtól. Az írnoktisztvisztségben is szolgáló, vállalkozó szellemű Laurentius Fronius maga is lemásolhatott ilyen kéziratos énekeskönyvet, hogy nyomtatáskor exempláruul szolgáljon neki. Huszár Gál is hivatkozik erre 1560-ban egy strófa kifeledése miatt (talán a helyéről eltévedt ének is ugyanilyen okból szakadt el a csoportjától): »elhagyták volt az exemplárban, kiből nyomtattunk« (M5b)”. FEKETE 2010, 267.

gondolnunk. Tekintve, hogy ismereteink szerint az ő kötetével indul el gyülekezeti énekeskönyvek története, nem nagyon kell meglepődnünk: aki a legelső kiadást összeállította, több kézirattal kellett, hogy rendelkezzen. Nem is ezért érzem szükségesnek ezt megjegyezni, hanem a fordítottja miatt: mindazok, akik a hagyománynak folytatói és öregbítői voltak, nem szükségszerűen végeztek nagy gyűjtőmunkát. Igen valószínű, hogy egyazon szöveghez számos forrásuk lett volna, annak nyomait ugyanis kontaminálásra utaló jegyek őriznék, de ilyenekkel szinte sohasem találkozunk. Az eddig áttekintett versek tanúbizonysága szerint és az elkövetkezendőkben tárgyalt versek esetében sem mutatkozik erre példa.

Az ének két változata számos eltérést tartalmaz, de jobbára a már tipikusnak tűnő hangjelölést érintőket. Akad azonban strukturális eltérés is, olyan, mely a szövegváltozatok közvetlen kapcsolatát kizárja. A vers Krisztus dicsőítése, különféle, a megváltó eljövételét illető ószövetségi prófécia és Krisztus nagyságát méltató, valamint történetének részleteit elmesélő bibliai lokuszok elegye. A két változatban azonban a strófák – és így a bibliai helyek – sorrendje eltérő, és nem is az elkallódó strófát érintő helyen, hanem közvetlenül utána.

ÓKD60	V66
Tit 3	Tit 3
Fil 2	Fil 2
1Móz 3	1Móz 3
1Móz 26	1Móz 26
5Móz 18	4 Móz 24
Zsolt 131/132	5Móz 18
4Móz 24	Zsolt 131/132
Ézs 11	Ézs 11
Lk 2	Lk 2
Gal 4	Gal 4
Mt 1	Mt 1
Lk 2	Lk 2
Jn 1	Jn 1
Zsolt 21/22	Zsolt 21/22
Zsolt 97/98	Zsolt 97/98
Róm 9	Róm 9
1Pt 2	1Pt 2

A vers belső logikája szerint a váradi kiadás tűnik helyesebbnek, már csak a bibliai könyvek rendje szerint is, és azért is, mert Huszár Gál későbbi, 1574-es komjáti kiadása is ehhez a rendhez igazodik. Hogy pontosan milyen forrást használ, azt nehéz eldönteni, ugyanis a strófarend helyreáll ugyan, de sem V66-tal, sem Deb69-cel nem mutat oly mértékű rokonságot, hogy közvetlen kapcsolatukat beláthassuk. Ami ÓKD60 variánsát és az exemplárt illeti, Huszár Gál forrása bizonyos mértékig javíthatónak tűnt már a kiadás alkalmával, s ha a strófacserék fel is tűntek a szerkesztőnek (miért is ne vette volna észre Huszár Gál ezt a hibát is?), már nem volt módja, hogy a kiszedett íveken javításokat eszközöljön. Ami a későbbi komjáti kiadásán szembeűnő, hogy a többi variánshoz hasonlóan minden helyen csak egy bibliai lokuszt tüntet fel, míg ÓKD60 párhuzamos helyet is közöl az utolsó előtti és a záróstrófa előtt. A 22. zsoltár parafrázált részét (Zsolt 21/22,5–6) a 98. zsoltár dicsőítésével egészíti ki (Zsolt 97/98,3), a Római levél megváltásra vonatkozó állításaihoz (Róm 9,32) pedig az első Péter-levél vonatkozó részét kapcsolja (1Pt 2,7). Szinte bizonyosan nem a kijavított exemplár, hanem egy másik forrás alapján dolgozott Huszár a komjáti kiadás készítésekor.

A fentiek alapján kijelenthető, hogy a váradi énekeskönyv 103–126. lap közötti részének ÓKD60-ban meglévő versei sem onnan származnak, a különbségek annyira számottevőek, hogy a váradi kiadásnál tapasztalható másolói attitűd nem indokol ennyi változ(tat)ást.

Már fentebb is említettem, bár e nélkül is magától értetődik, hogy pontosan lehetetlen meghatározni, hogy egy másoló mennyire követi eredetijének hangjelölését, és milyen esetekben tér el tőle. Akadnak olyan esetek, amikor annak lehelünk nyomára, hogy egy másoló (legyen bár nyomdász vagy szkriptor) hiába törekszik forrásának minél pontosabb reprodukálására, a számára másképpen megszokott szavak, szóalakok óhatatlanul és önkéntelenül felülírják a másolandó szöveg alakjait, ezzel a másolt szöveg egyfajta hibridjét hozva létre.⁵⁰ E szövegek javítása roppant kockázatos és problémás, kivált akkor, ha a szerző nyelvjárását, sőt magát a szerzőt sem ismerjük. Tovább színesíti az egyébként sem egyhangú képet, hogy valószínűleg sokkal szolgáibb másolást eredményez a nyomdász és szedő munkája, mint a szkriptoré.

Visszatérve az exemplár kérdéséhez, ha valóban ékelődött kéziratos fázis a vizsgált példányok és forrásaik közé, akkor megeshet, hogy rögtön két, a szerzői szövegtől eltérő nyelvjárással kell számolnunk. Az újfent kérdés, hogy egy másoló mennyire érzi idegennek forrásának alakjait: vannak egy személy számára könnyebben elfogadható nyelvjárási variánsok és kirívóan idegen alakok, az ezek hű továbbörökítésére való hajlam egyénileg változik, és itt sajnos általában még az egyéneket magukat sem ismerjük. Tendenciák látszanak, de szerencsére világos tendenciák: látjuk, hogy az ÓKD60 mint szóba jöhető forrás variánsai különböző mértékben egyeznek meg V66 változataival. Némelyik legföljebb hangjelölési eltéréseket tartalmaz (ráadásul ezek közül számos pusztán kvantitatív, vagyis megeshet, hogy még csak nem is eltérés), és vannak olyanok, melyek szavakra, a szórendre vagy egész mondatokra, néha strófaszintre is kiterjednek. Feltéve, hogy a kötet egésze többé-kevésbé hasonló másolói attitűddel készült, látszanak olyan részek, melyek igen távol állnak ÓKD60-tól, és olyanok is akadnak, melyek meglehetősen közeliak.

Az imént vizsgált 126. lapig tartó blokk a nagyobb eltéréseket mutatók közé tartozik, mint mondtam, ÓKD60 valószínűleg akkor sem forrása V66-nak, amikor éppen lehetne, vagyis tartalmazza a Váradon is megjelenő verseket. Mi a helyzet akkor, amikor ÓKD60 és V66 huzamosabb ideig azonos versanyagot közöl, vagyis tételesen egyeznek egész tömbök.

Lássuk azt, amelyik az előbb vizsgáltat követi, vagyis a váradi számozás szerinti 127–136. lapig tartó blokkot. Az a tömb a *Jer, dicsérjük e mai napon a mi urunkat* kezdetű Batizi András-verssel kezdődik (RPHA 0640). A szövegeknek elvárásaink szerint mérsékelt eltéréseket kellene mutatniuk, ám ez sajnos nincs így:

ÓKD60, L1'	V66, 127
A Krisztus születéséről való história	Az Krisztus születéséről való história
Jer, dicsérjük ez mai napon az mi urunkat, Bizony méltó dicséretünkre, nagy tisztességre, Mert születék ez nap nekünk üdvességünkre.	Jer, dicsérjük ez mai napon az mi urunkat, Bizony méltó dicséretünkre, nagy tisztességre, Mert születék ez nap nekünk üdvességünkre.
Az Augustus római császár uralkodik vala, Zsidóságot ki bírja vala és Galileát, Parancsolá ez világot levélbe íratni.	Az Augustus római császár uralkodik vala, Zsidóságot ki bírja vala és Galileát, Parancsolá ez világot levélbe íratni.
Mennek vala mindenfelől ő várasokba, Eredet szerént, nemzetség szerént hazájokba, Hogy beíratnák őmagokat császár levelében.	Mennek vala mindenfelől ő várasokba, Eredet szerént, nemzetség szerént ű hazájokba, Hogy beíratnák őmagokat császár levelében.
Ez hír hallván a szent József szűz Máriával Elindula Galileából, Názáretből Dávid királynak várasába, Betlehembe.	Ez hír hallván a szent József szűz Máriával Elindula Galileából és Názáretből Dávid királynak várasába, az Betlehembe.

50 Jó példa erre a *Poenitenciára intő história Istennek irgalmasságának ajánlásával, Manassesről és Nabugodonozorról* (RPHA 1205).

E vers változataiban a nyomdászok esetlegesen írják felül a vers eredeti nyelvjárását. Vö. PAP 2019, 125–126.

Immár a sok vendég néppel a szállások
Az városban betöltek vala, azért szent József
El-beszállá jegyesével egy istállóban.

Tisztaságban mi urunkat a szűz Mária
Szűzen szülé **ez** világra az istállóban,
Bepólálván helyezteté az jászolba.

Szent Pál írja, bizony beszéd, melyet hinnünk kell,
Krisztus jöve **ez világra ez** okáért,
Hogy ő minket, bűnösöket idvözítene.

De ha irgalmasságából el nem jött volna,
Mi mindnyájan elvesztünk volna, kárhoztunk volna,
Mert mind fejenként Ūristennek valánk haragjában.

Az mi első atyánk, Ádám, **hogy** vétkezék,
Ūristennek parancsolatját hogy ő megszegé,
Magát ejté, és fiait, Isten haragjába.

Minden lölkök, kik őtöle származnak vala,
Esnek vala isten átkába, haragjába,
Fogontatván, születtevén eredendő bűnben.

Senki jó cselekedetiből **mennyországba**
Semmiképpen nem mehet vala, és Ūristennek
Meg nem engesztelheti vala nagy haragját.

Ézsaiás szent próféta örömet monda,
Hogy minekünk gyermek születnék, fiú adatnék,
Ki Istennek nagy haragját megengesztelné.

Angyal **az** pásztoroknak éjjel megjelenék,
E szót monda: „Hirdetek nektek nagy örömet,
Mert születék ez nap nektek idvözítőök.”

Nagy sereggel az angyalok égben éneklik:
„Ūristennek dicsőség mennyben, és az földön
Békeség és jóakarát embereknek.”

Az pásztorok mind felkelvén el-bemenének
Betlehembe, és megtalálák szent Józsefet,
Szűz Máriával az gyermeket az jászolban.

Dicsóíték és dicsérék Istent mindenekben,
Melyeket ők hallottak vala és láttak vala,
Azért mi es dicséretet nekie mondjunk.

Atyaúristennek fia emberré lón
Őáltala, hogy mi emberek az igaz hűtben
Fejenként lennénk Ūristennek áldott fiai.

Vigasságnak és örömnök **nagy napja ez**,
Kin örülnek az angyalok, azért mi is,
Adjunk hálát ez gyermeknek, mint mi urunknak.

Immár a sok vendék néppel **ott** a szállások
A városban betöltek vala, azért szent József
El-beszállá jegyesével egy istállóban.

Tisztaságban mi urunkat a szűz Mária
Szűzen szülé **nekünk** világra az istállóban,
Bepólálván helyezteté **ott** az jászolba.

Szent Pál írja, bizony beszéd, melyet hinnünk kell,
Ez világra úr Krisztus jöve **ennek** okáért,
Hogy ő minket, bűnösöket idvözítene.

De ha irgalmasságából el nem jött volna,
Mű mindnyájan elvesztünk volna, kárhoztunk volna,
Mert mind fejenként Ūristennek valánk haragjában.

Az mi első atyánk, Ádám, **mikor** vétkezék,
Ūristennek parancsolatját hogy ő megszegé,
Magát ejté, és fiait, Isten haragjába.

Minden lelkök, kik őtöle származnak vala,
Esnek vala isten átkába **és** haragjába,
Fogantatván, születtevén eredendő bűnben.

Senki jó cselekedetiből, **sem ereéből**
Mennyországba nem mehet vala, és Ūristennek
Meg nem engesztelheti vala **ő** nagy haragját.

Ézsaiás szent próféta örömet monda,
Hogy minekünk gyermek születnék, fiú adatnék,
Ki Istennek nagy haragját megengesztelné.

Angyal pásztoroknak éjjel **hogy** megjelenék,
E szót monda: „Hirdetek nektek **én** nagy örömet,
Mert születék ez nap nektek idvözítőök.”

Nagy sereggel az angyalok égben éneklik:
„Ūristennek dicsőség mennyben, és **itt** az földön
Békeség és jóakarát **az** embereknek.”

Az pásztorok mind felkelvén el-bemenének
Betlehembe, és megtalálák **a** szent Józsefet,
Szűz Máriával az gyermeket **ott** az jászolban.

Dicsóíték és dicsérék Istent mindenekben,
Melyeket ők hallottak vala és láttak vala,
Azért mi es dicséretet nekije mondjunk.

Atyaúristennek fia emberré lón
Őáltala, hogy mi emberek az igaz hűtben
Fejenként lennénk Ūristennek áldott fiai.

Vigasságnak és örömnök **ez az nagy napja**,
Kin örülnek **mind** az angyalok, **no**, azért mi is,
Adjunk hálát ez gyermeknek, mint mi urunknak.

Atyaúristen ő fiát nem azért küldé,
Ez világot hogy megítélje és elveszesse,
De megtartsa, szabadítsa, idvözítse.

Bizonsággal ez világra azért születék,
Hogy valakik őbenne bíznak teljes lélekkel,
Örök életet vallhassanak, Istent láthassák.

Ez gyermek lőn Úristennél mi közbejárónk,
És minekünk **a** szót mondá: „Szerető fiam,
Higgy énbennem, megbocsátom minden bűneidet.”

Azért higgyen minden ember Jézus Krisztusban,
Mert kik bíznak ő érdemében, születésében,
Nem kárhoznak, de vitetnek mennyországba.

Ó, te áldott és szép gyermek, úr Jézus Krisztus,
Hálát adunk ez nap teneked és kérünk téged,
Tekénts reánk magas mennyből, mint fiaidra.

Adjad nekünk ajándékol, Szentlélek istent,
Hogy vallhassunk téged örökké és dicsérhessünk,
Holtunk után mennyországban téged láthassunk.

Dicsértessék Szentháromság e mai napon,
Atya, Fiú és Szentlélek egy bizony isten,
Alleluját mindörökké neki mondhassunk.

Atyaúristen ő fiát nem azért küldé,
Ez világot hogy megítélje és elveszesse,
De megtartsa, szabadítsa **és** idvözítse.

Bizonsággal ez világra azért születék,
Hogy valakik őbenne bíznak teljes lélekkel,
Örök életet vallhassanak, Istent láthassák.

Ez gyermek lőn Úristennél mi közbejárónk,
És minekünk **ú az** szót mondá: „Szerető fiam,
Higgy énbennem, **én** megbocsátom minden bűneidet.”

Azért higgyen minden ember Jézus Krisztusban,
Mert kik bíznak ő érdemében, születésében,
Nem kárhoznak, de vitetnek **ők** mennyországba.

Ó, te áldott és szép gyermek, úr Jézus Krisztus,
Hálát adunk ez nap teneked és kérünk téged,
Tekénts reánk magas mennyből, mint fiaidra.

Adjad nekünk ajándékol, Szentlélek isten,
Hogy vallhassuk téged örökké és dicsérhessünk,
Holtunk után mennyországba téged láthassunk.

Dicsértessék Szentháromság e mai napon,
Atya, Fiú **és az** Szentlélek egy bizony isten,
Alleluját mindörökké neki mondhassunk.

A két variáns eltéréseinek mennyisége és jellege azokra a viszonyokra hasonlít, melyek alapján fentebb épp kizártam a két szövegforrás kapcsolatát. Szomorúan kell tapasztalni, hogy mintha nem lenne igaz erre a tömbre az a sejtés, hogy legfőljebb hangjelölési eltéréseket tapasztalunk. A váradi variáns számos szótag-számhibát tartalmaz, de akadnak oly különbségek is, melyeket aligha írhatunk egy nyomdász számlájára. Csak egy példa:

ÓKD60 Senki jócselekedetiből mennyországba
Semmiképpen nem mehet vala

V66 Senki jó cselekedetiből, sem ereéből
Mennyországba nem mehet vala

Ha nem is beszélhetünk dogmatikai hangsúlyeltolódásról, az árnyalatnyinál kontúrosabb különbségek tudatos szövegbe avatkozást sejtetnek, és mivel úgy tűnik, hogy a váradi kiadó önállóan ilyesmit nem tesz, arra kell következtetnünk, hogy e vers esetében ÓKD60 nem forrása V66-nak.

Mi a helyzet a tömb többi részével?

Szerencsére más.

A szóban forgó tömb többi része (RPHA 0934, 0295, 1444, 0656, 0799) és a következő egységesként ábrázolt tömb (RPHA 0792, 0794, 0786, 0817, 0784, 0791, 0782, 0476, 0808, 0806) már sokkal-sokkal kisebb, és jellegében is más eltéréseket mutat a Huszár Gál-kiadással. Nem közlöm tételelesen mindegyik verset, csak egy mutatványt, a többinek csak az eltéréseit regisztrálom. A mutatvány a *Mikor e széles világ kárhozatba esett volna* kezdetű ének (RPHA 0934):

Más ének azonról

Mikor e széles világ kárhozatba esött volna,
És minden nemzet az örök tűzre való volna,
És mind a pokolra szállana.

Az kegyetlen halál mindeneket megöl vala,
Mert az ő nagy szomorú árnyékába visel vala,
Az ő az nagy tűzre készerít vala.

Nagy örömet ada nekünk a mennyeknek királya,
Az áldott Atyaisten a mennyből jó kedvet mutata,
E földet megvilágosítá.

Aláküldené nekünk az önnön igéjét,
És az ő állapotjának természet szerént való fiát,
Az ő drágalátos nagy kincsét.

Ezt hogy elbocsátja világ kezdetétől fogva,
Ígérte és hirdette a szent atyáknak általa,
Az ő népét úgy vigasztalta.

Kinek eljövését nagy óhajtással várták,
És nagy fohászzkodással ezért őt mindenkor imádták,
Csak hogy e nagy királyt láthatnák.

Mert ez által hitték ez világnak szabadulását,
A bűnnek és halálnak örökké való megromlását,
Mindeneknek megújulását.

Mikor ez világnak dolga ekképpen volna,
Egy szeplőtelen szüzet isten zsidó nemből választá,
Abból vón testet őmagára.

A római Augustus császár hogy uralkodnék,
És mind e széles világ ő birtokába számláltatnék,
És levelébe íratnék.

Akkor zsidóságban Dávid király városában,
A Mikeás prófétának mint vala írásában,
Születék Jézus Betlehemben.

Azon tartományban mikor pásztorok volnának,
És az ő nyájok mellett éjjel őrizvén vigyáznának,
Angyali szózatot hallának.

Ne féljetek immár, ti bűnös emberek,
Ím, örömet mondok az nagy istentől én tinektek,
Ma születött üdvözítőtek.

Az anygallal lőnek azontól mennyei seregek
Kik nagy dicséretet az Úristennek éneklének,
Ez új királynak örvendének.

Más ének azonról

Mikor e széles világ kárhozatba esött volna,
És minden nemzet az örök tűzre való volna,
És mind a pokolra szállana.

Az kegyetlen halál mindeneket megöl vala,
Mert az ő nagy szomorú árnyékába visel vala,
Az ő az nagy tűzre készerít vala.

Nagy örömet ada nekünk a mennyeknek királya,
Az áldott Atyaisten a mennyből jó kedvet mutata,
E földet megvilágosítá.

Aláküldené nekünk az önnön igéjét,
És az ő állapotjának természet szerént való fiát,
Az ő drágalátos nagy kincsét.

Ezt hogy elbocsátja világ kezdetétől fogva,
Ígérte és hirdette a szent atyáknak általa,
Az ő népét úgy vigasztalta.

Kinek eljövését nagy óhajtással várták,
És nagy fohászzkodással ezért őt mindenkor imádták,
Csak hogy e nagy királyt láthatnák.

Mert ez által hitték ez világnak szabadulását,
A bűnnek és halálnak örökké való megromlását,
Mindeneknek megújulását.

Mikor ez világnak dolga ekképpen volna,
Egy szeplőtelen szüzet isten zsidó nemből választá,
Abból vón testet őmagára.

A római Augustus császár hogy uralkodnék,
És mind e széles világ ő birtokába számláltatnék,
És levelébe íratnék.

Akkor zsidóságban Dávid király városában,
A Mikeás prófétának mint vala írásában,
Születék Jézus Betlehemben.

Azon tartományban mikor pásztorok volnának,
És az ő nyájok mellett éjjel őrizvén vigyáznának,
Angyali szózatot hallának.

Ne féljetek immár, ti bűnös emberek,
Ím, örömet mondok az nagy istentől én tinektek,
Ma születött üdvözítőtek.

Az anygallal lőnek azontól mennyei seregek
Kik nagy dicséretet az Úristennek éneklének,
Ez új királynak örvendének.

Ki által emberekkel Isten megbékéllött,
És jóakaratot ő ellenségihez jelentött,
Mert nekik megkegyelmezött.

Ki által emberekkel Isten megbékéllött,
És jóakaratot ő ellenségihez jelentött,
Mert nekik megkegyelmezött.

Adjunk hálát azért mi is nagy örömmel ennek,
És teljes lelkünkben örvendezzünk e kis gyermeknek,
Mint mi kegyes üdvözítőknék.

Adjunk hálát azért mi es nagy örömmel ennek,
És teljes lelkünkben örvendezzünk e kis gyermeknek,
Mint mi kegyes üdvözítőknék.

Hála legyen teneked, kegyes Atyaisten,
Vegyed mi dicséretünket megváltó Fiú úristen,
Áldj meg minket Szentlélek isten.

Hála legyen teneked, kegyes Atyaisten,
Vegyed mi dicséretünket megváltó Fiú úristen,
Áldj meg minket Szentlélek isten.

RPHA 0295 (6 strófa)
Nótajelzés: A dies iam laetitiae nótájára ↔ A dies est letitiae nótájára; 2/1 atyáinknak ↔ atyánknak; 2/2 atyánknak ↔ atyáinknak; 3/1 ez gyermek ↔ az gyermek; 5/3 törvényének nagy átkától ↔ törvényének ú nagy átkától; 4/2 kelljenek ↔ kellenek
RPHA 1444 (10 strófa)
Nótajelzés: A Natus est hodie nótájára ↔ A Natus est nobis nótájára; 3/3 Igazság ↔ Gazság; 4/3 Krisztus Jézusnak ↔ Krisztusnak; 7/4 Kik ↔ Kit; 9/3 el-felöltözzünk ↔ elöltözzünk
RPHA 0656 (20 strófa)
1/2 szíünkben ↔ szívünkben; 6/3 Születék ↔ Ű születék; 11/1 idvözítő ↔ üdvözítő; 17/2 biznyi ↔ biznia; 17/3 halállal ↔ hallal; 18/1 e fölségnek ↔ ő fölségnek 20/1 Atyával ↔ atyjával; 20/3 hitben ↔ hitban
RPHA 0799 (16 strófa)
7/1 vala ige ↔ valaga ige; 7/2 Az Krisztus ↔ A Krisztus; 8/3 kazdagságból ↔ gazdagságból; 11/3 bizinyítja ↔ bizonítja; 13/1 Mind ↔ Mint; 13/2 vigadunk ↔ vigaduuk; 14/3 esmeg ↔ esmek
RPHA 0792 (14 strófa)
1/1 feltámad ↔ feltámad; 4/1 Az kegyelmes ↔ A kegyelmes; 5/3 eltöröttnek ↔ eltörettnak; 6/4 Bízék ↔ bízük; 7/4 újéítván ↔ újéítván; 8/4 boldogságunkot ↔ boldogságunkat; 10/2 csoda ↔ csuda; 11/2 vétünkért ↔ vétünkért; 13/2 szívünkben ↔ szívünkben; a refrénsorok jelölése több helyen eltér: „Csak ő nekünk Atyaistennél kedves szöszólónk”, esetleges rövidítésekkel
RPHA 0794 (9 strófa)
2/2 éltünkért ↔ életünkért; 2/4 igazolásunkért ↔ igazulásunkért; 3/4 vígságunk ↔ vígasságunk; 7/2 törvének ↔ tervének; 9/3 atyádot ↔ atyádat; 9/4 idvözítsen ↔ üdvözítsen; a refrénsorok jelölése több helyen eltér: „Nyerj irgalmat, közbejáró Jézus Krisztus, szent atyád előtt”, esetleges rövidítésekkel
RPHA 0786 (18 strófa)
5/1 kertből ↔ kerből; 6/4 Eképpen ↔ Aképpen; 14/3 bűnnek ↔ bönnek; 15/3 Egyedöl ↔ Egyedül; a refrénsorok jelölése több helyen eltér: „Kérünk téged, urunk Jézus Krisztus, irgalmaz nekünk”, esetleges rövidítésekkel
RPHA 0817 (16 strófa)
Cím: Más ugyanazonról ↔ Más vagy on azonról; 2/4 megrontá ↔ megronta; 5/1 Számtalan ↔ Szántalan; 5/3 káromlásokat ↔ káromlásokat; 6/1 Tanéttatunk ↔ Tanítottunk; 15/3 segéljünk ↔ segéljünk; a refrénsorok jelölése több helyen eltér: „Kirieleyson”, esetleges rövidítésekkel
RPHA 0784 (14 strófa)
1/2 mennyországba ↔ mennyországra; 2/1 mind bünbe ↔ mint bünben; 7/1 kevélség ↔ kevélység; 8/1 hatatlanság ↔ hálátlanság; 9/2 idvösségét ↔ üdvösségét; 10/2 mü ↔ mi; 12/2 az ↔ ez
RPHA 0791 (13 strófa)
2/1 vétke miatt ↔ nagy vétke miatt; 2/2 fiát igére ↔ fiat igére; 7/1 bününkben ↔ bününktől; 11/1 Testestől ↔ Testöstől; 12/2 idvösségünkben ↔ üdvösségünkben; a refrénsorok jelölése több helyen eltér: „Irgalmazz minékünk”, esetleges rövidítésekkel
RPHA 0782 (7 strófa)
1/4 örüljünk ↔ öröljünk; 3/2 vövé ↔ vevé; 5/4 Kit ↔ kik; 5/5 ajtójokat ↔ ajtókat; 6/2 örömmel ↔ örömmel; a refrénsorok jelölése több helyen eltér: „Alleluja”, esetleges rövidítésekkel
RPHA 0476 (34 strófa)
1/1 Hálaadásakkal ↔ Hálaadásokkal 5/2 óáltala ↔ ő általa; 8/2 pokolkéli ↔ pokolbéli; 10/2 dicsőségvel ↔ dicsőséggel
RPHA 0808 (19 strófa)
2/2 és több tanítványinak ↔ az több tanítványnak; 3/1 vélek ↔ velek; 5/2 a ↔ az; 9/1 ökö ↔ öket; 11/1 dedig ↔ kedig; 12/1 felmennye ↔ felmennye; a refrénsorok jelölése több helyen eltér: „Krisztus ül Atyának mennyben jobbára, és uralkodik”, esetleges rövidítésekkel
RPHA 0806 (16 strófa)
Nótajelzés: pridie ↔ hodie; 1/4 bévinne ↔ bevinne; 7/1 atyjától ↔ Atyától; 9/1 mivélünk ↔ müvélünk; 12/1 oltalmaz ↔ ótalmazz; 12/1 mindentől ↔ mindentül; 12/2 haragjától ↔ haragától; 12/4 dühösségtől ↔ dühösségtül; 16/3 a mi ↔ az mü

A felsorolt különbségek alapján azt láthatjuk, hogy a változatok kapcsolata szoros, meglátásom szerint közvetlen, olyannyira, hogy jórésük nem több sajtóhibánál.⁵¹ Mindenképpen kevesebb, és jellegében is más eltéréseket tartalmaznak, mint az ÓKD60 és V66 köteteiben nem azonos sorrendben szereplő, tömböt nem képező variánsok.

Azt látjuk tehát, hogy a Batizi-szöveg kivételével a két blokk viszonya Huszár Gál kiadásával jellegében eltér. Voltaképp a *Jer, dicsérjük ez mai napon* kezdetű vers sem jelent problémát, hiszen épp tömbhatáron van: a szövegösszevetések eredményeképp a nem ÓKD60-ból származó blokkhoz kell csatolni, annak ellenére, hogy a két összevetett kötet tartalmi struktúrája azt sugallja, hogy akár a Huszár Gál-kiadvány is lehetett volna forrása.

A kötet elején is található nagyobb blokkok. Bő hatvan oldal terjedelemben egyezik meg tartalom tekintetében ÓKD60 és V66, a versek sorrendje azonban eltérő. A tömbök javarészt ÓKD60-ban is a kötet elején vannak, azonban akad egy olyan egység is, amely a kiadvány hátsó részében helyezkedik el.

RPHA	ÓKD60
697	A4 ^r
654	A5 ^r
60	A5 ^v
702	A6 ^v
104, 58	A8 ^r -B1 ^r
896, 411, 222	B1 ^r -B3 ^v
1447	B4 ^v
484, 62, 503, 731, 1126, 1368, 739, 478, 497, 363, 735, 977, 219, 720	B5 ^v -E5 ^r
1356	E7 ^v
577	F1 ^r
957	F2 ^v
639	F5 ^r
417	G1 ^r
1348, 914, 905	G2 ^v -G6 ^v
906	G8 ^v
1404, 65, 910, 540, 17	H2 ^r -H8 ^r
203, 948, 1306, 1193, 1139, 365, 242, 171, 1360, 199, 1024	O7 ^v -S1 ^r

RPHA	V66
104, 58	1
702	2
896, 411, 222	3-5
484, 62, 503, 731, 1126, 1368, 739, 478, 497, 363, 735, 977, 219, 720	6-25
639	26
1348, 914, 905	30-33
1404, 65, 910, 540, 17	35-39
203, 948, 1306, 1193, 1139, 365, 242 , 171, 1360, 199, 1024	40-61
1035	63

51 A közvetlen kapcsolat mellett további érvként hozható fel egynemely tipográfiai hasonlóság is. A *Krisztus feltámadá, mi bűnünket elmosá* kezdetű vers (RPHA 0792) 13. strófája például mindkét forrásban a következő (olvasati problémákat is okozó) sort (4.) tartalmazza: ÓKD60 *Mélto azert vigadnunc, / mi bñuünkbe örölnunc, / Christus Iesust dicernunc, / es ött fel magafstalnunc* V66 *Méltó azert vigadnunc, / mi bñuünkken örölnunc, / Christus Iesust dicernunc, / és ött fel magafstalnunc*.

A kötet elején található sorrendkeveredés miatt gyanakodnunk kell, hogy nem lehet a két kötet kapcsolata közvetlen. És ezt egyéb érvek is megerősítik. A V66-ot megnyitó *Atyaisten, tarts meg minket* kezdetű ének (RPHA 0104) Luther *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort* kezdetű énekének fordítása/átdolgozása, melyhez egy másik Luther-ének kapcsolódott szervesen: a *Verleih uns Frieden gnädiglich*, magyarul *Adj békességet, Úristen* (RPHA 0058).⁵² Huszár Gál kiadványaiban, a most szóban forgó 1560-as kiadásban és az 1574-es komjáti énekeskönyvben is elkülönül a két ének; ÓKD60-ban a második (voltaképp egy strófa terjedelmű szöveg) eltérő betűtípussal és sortávval szerepel egy üres sor után. A komjáti kötet még ennél is élesebb határt húz a két vers közé: az azonos betűmérettel szedett második vers elé a *Conclusio* címcéske kerül. A váradi kiadás a későbbi debreceniekhez hasonlóan a két szöveget egybeolvasztja, nála semmi nyoma nincs annak, hogy nem egy műről van szó. Természetesen elképzelhető, hogy Laurentius Fronius szerkeszti egybe a két verset, de talán valószínűbb, hogy már forrása így tett. Annál is inkább, mert – mint már korábban volt róla szó – a Méliusz-féle debreceni kiadvány részeként azonosított nyomtatványtöredék tipográfiai rokonságot mutat a váradi kiadással, ráadásul épp a kötet elejével. Fentebb a töredék intaktabb egységeiről közöltem összehasonlító táblázatot, és valószínűsítettem, hogy ezen veresek esetében (RPHA 0062, 0503, 1126) V66 forrása Deb62–63 lehetett. RPHA 0702 (*Jövel Szentlélek Úristen, lelkiünknek vigassága*) variánsai jó pár eltérést mutatnak a két most vizsgált énekeskönyvben, mindazonáltal bizonyosan nem megállítható, hogy a nyomdahibánál jelentékenyebb eltérések milyen forrásra mutatnak.

RPHA 0702 (10 strófa)

1/3 ajándékkodat ↔ ajándékokat; 2/2 édes atyja ↔ édesatyja; 3/1 szívünknek ↔ szívönknak; 4/2 az ↔ a; 4/3 szerelmedben ↔ szerelemben; 6/1 prófétáknak ↔ prófétéknek; 6/2 ígérted ↔ ígéréd; 6/3 az ↔ [...]; 6/4 erőssége ↔ idvössége; 7/3 az ↔ [...]; esmeretere ↔ esmeretire; 8/2 idösségnek lennyi ↔ üdvösségnek lenni; 9/1 ajándékkodat ↔ ajándékokat; 10/1 kétségben ↔ kétségbe

Tartalmilag is jelentős különbség a hatodik strófában található:

ÓKD60	V66
Te vagy, ki az prófétáknak általa régen szólál,	Te vagy, ki az prófétéknak általa régen szólál,
Krisztust nekünk ígérted ,	Krisztust nekünk ígéréd ,
Te az szent apostoloknak szívöket bátorítád,	Te szent apostoloknak szívöket bátorítád,
Te vagy erőssége minden szenteknek.	Te vagy idvössége minden szenteknek.

Erőssége vagy idvössége volt a szentlélek a prófétáknak? Míg a Huszár Gál-féle változat azt állítja, hogy a szentlélek maga ad autoritást, hitelt és bizonyosságot a régen szóló prófétáknak, a másik variáns e próféták idvösségéről beszél anélkül, hogy logikailag kapcsolódnék a vers egyéb részeihez: a következő strófában a beszélő a Szentlélektől vár tanítást Krisztus igaz ismeretére, hogy elhihető legyen, hogy Krisztus maga az idvösség (8. strófa). A korábbi változat jobbnak tűnik tehát, s eredetisége mellett szól az is, hogy az egyéb források is ezt tartalmazzák, vagyis nehéz bármit is állítani a forrást illetően, hiszen ezek az alakok V66 saját egyéni variánsai, ha úgy tetszik, saját hibái. Természetesen nem zárható ki, hogy V66 forrása már ezt a variánst tartalmazta, és az sem lehetetlen, hogy ez onnan is (talán innen is) azért nem öröklődött, mert ez az eltérés könnyen javítható.

RPHA 0895, 0411 és 0222 alkotják a következő tömböt.

⁵² ECSEDI 2017.

RPHA 0896 (8 strófa)
2/1 szerént/szerint; 2/3 kárhoztass/kárhoztasd; érdemlenénk/érdemlénék; 3/1 vétkeztek/vétkeztünk; 3/3 megengedheted/meg engedheted; 4/2 színyed/színéd; 5/3 tetőled/te tőled; 6/2 segítségét/segítségőt; 8/3 istenvel/istennel
RPHA 0411 (6/7 strófa)
Cím: könyörgés/[...]; 4/1 Ígéretedet/Ígéregted; 5/3 fiadot/fiadat; 5/4 urunkot/urunkat; 6 [...]/Tarts meg Úristen az te híveidet   És öregbítsd hütünket lelkünkbe   Halálunk idején ne essünk kétségbe   Ördög kezébe.;
RPHA 0222 (5 strófa)
1/3 neked/neköd; 1/4 tekénts/tekints; 2/2 kővárunk/kúvárunk; 3/2 segítségül/segítségöl; 3/3 hitetlenségtől/hitötlen ségtől; 4/3 szíveket/szívöket

Míg az első és a harmadik vers esetében nemigen lelünk beszédesebb eltéréseket, addig a *Felséges Isten, mennynek, földnek ura* (RPHA 0411) ötödik strófája erős érvet kínál a közvetlen kapcsolat kizárásához, ÓKD60-ból ugyanis hiányzik. Tovább színesíti a képet, hogy a későbbi kötetekben sem szerepel: a debreceni kiadások, a komjáti, a detrekői és bártfai sem közlik. Ebből persze megelölegezhető, hogy ezek forrása e vers esetében nem lehet a váradi kiadvány, ám mielőtt ennyire előreszaladnánk, érdemes egy kicsit jobban szemügyre venni a verset. A váradi redakció alapján közlöm (V66, 4), a kérdéses strófát kurziválom:

A bálványimádók ellen való

Felséges Isten, Mennek, Földnek ura
És embereknek kegyelmes vezére,
Minden állatoknak kegyes táplálója
És éltetője.

Tégedet vallunk kegyelmes atyánknak,
Bűnös emberek, mi oltalmazónknak,
Krisztus Jézusért kegyes táplálónknak,
Gondviselőnknek.

Mostan, Úristen, mi nagy nyavalyánkban
Hozzád kiáltunk keserűségünkben,
Hogy ne hagyj minket ily nagy szükségünkben
Árvaságunkban.

Ígéregted teljesíts meg rajtunk,
Hogy dicsértessék szent neved közöttünk,
Ne örüljenek pogányok mirajtunk,
Te légy mivelünk.

Ronts meg Úristen az bálványozókat,
Kik hatalomval kergetik lelkünket,
És kik csúfolják az te szent fiadat,
Krisztus urunkat.

*Tarts meg Úristen az te híveidet
És öregbítsed hűtünket lelkünkbe,
Halálunk idején ne essünk kétségbe,
Ördög kezébe.*

Atyaistennek örök dicsőség,
És a Krisztusnak adassék tisztesség,
A Szentléleknek egyenlő méltóság,
Mennyben dicsőség.

Hogy az eredeti változathoz köthető-e ki a strófa, vagy a váradi énekeskönyv, esetleg annak (e versek esetében valószínűleg látszó közvetlen) forrása, a Méliuszénak mondott kötet szerkesztője egészítette ki a szöveget egy strófával, pontosan nem eldönthető. Ha a vers akrosztichonos lenne, sokkal könnyebben ítélnénk, de sajnos nem az – a teljesebb változat FTMIRTA strófakezdő betűi éppenséggel magukban hordják a kísértést, hogy keresni próbáljunk F. T. M. monogramú szerzőt, aki ÍRTA, de a magam részéről ily mértékű csábításnak még ellent tudok állni.

A rövidebb változat nem kevésbé logikus felépítésű, mint a hosszabb. Megszólítja az embereket irányító, egyéb élőlényeket életben tartó Istent, aki atya, védelmező, éltető és gondviselő, hogy a jelenvaló nagy szükségben legyen a beszélő és közössége segítségére. Megtudjuk, hogy a szükség oka a megváltót csúfoló pogány bálványozó, ezek eltörlését kéri az imádság. Majd doxológia következik. A hosszabb változat extra strófája a bálványozók megbüntetését kérő strófa után szerepel némiképp furcsállható módon: a közösség hitének megnagyobbítását kéri, és azt, hogy halál idején se ragadja őket el a kétség és az ördög. Ha ez a strófa afféle B-terv arra az esetre, ha a korábbi kérés mégsem találna meghallgatásra, akkor a vers szerkezete logikus, egyébként nem tűnik szervesen illeszkedőnek. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a doxológia a bálványozók elpusztítását célzó kérés után igencsak hirtelen érkező formális zárlat. A cím a rövidebb változatban hosszabb: *Bálványimádók ellen való könyörgés* (a terjedelmesebb variánsban a műfajmegjelölés hiányzik), mely tartalmilag mintha jobban írná le a kurtább változatot, ezek alapján azonban nem dönthető el az eredetiség kérdése.

Akad azonban valami, ami újabb szempontokat kínál a probléma megoldásához vagy éppenséggel még bonyolultabbá tételéhez. A betoldott strófa ugyanis nem párhuzam nélküli. Ismereteim szerint két másik gyülekezeti ének is tartalmaz hasonlókat, ráadásul ezek olyanok, melyek mindkét szóban forgó kötetben szerepelnek, vagyis a szerkesztőknek ismerniük kell őket: az RPHA 0503-as és az RPHA 0914-es versről van szó. Az előbbiben, a *Hallgass meg minket nagy Úristen* kezdetű ötstrófás könyörgésben egy ilyen versszak szerepel (V66, 8):

Hallgass minket nagy Úristen
Ez mostani nagy szükségünkben,
És tekénts meg minket mi életünkben,
Hogy ne essünk ez földön hitetlenségbe,
Ördög kezébe.

A másik a *Mi kegyes Atyánk, kit vallunk hitünkben* kezdetű Miatyánk-parafrázis, melyben ezt találjuk (V66, 33):

És ne vígy minket gonosz késértedbe,
Ne hagyj elvesznünk a mi bűneinkben,
Ótalmazz minket, ne essünk kétségbe,
Ördög kezébe.

Első pillantásra látszik a formai hasonlóság és a szövegszerű egyezés. Mindkét strófa szapphikus, és mindkettő zárósora megegyezik a tárgyalt strófa zárósorával. Az utóbbi esetében még a rímhívó is ugyanaz. Tartalmi rokonságot is megfigyelhetünk: RPHA 0503-ban a kérés arra irányul, hogy ne legyünk hitetlenek, RPHA 0411-ben arra, hogy öregbüljön, vagyis nőjön a hitünk. A strófák szapphikus formáján túl RPHA 0914 formailag is tökéletesen megegyezik versünkkel: 5/6 osztatú tizenegyed, ötös zárlattal. Az látszik, hogy ha betoldásról van szó, még csak nincs is szükség poétai vénával rendelkező szerkesztőre, elég, ha némi formai- vagy dallamérzékenységgel rendelkezik, könnyen előállhat egy importált extra strófával. A párhuzamos szövegek mintha a betoldás felé billentenék a mérleget. Természetesen messze nem zárható ki továbbra sem, hogy a váradi kiadásban publikált variáns az eredeti: szépen lecsengő, a doxológiának természetesen megágyazó, ha nem is túl eredeti íve sokkal kevésbé döcögős verset eredményez – és hát valljuk be, a gyülekezeti énekek műfaji sajátja a magától értetődő, nem kifejezetten eredeti, meglepetésekben szegény kompozíció. A rendelkezésünkre álló források variánsai alapján, noha nem egyértelmű, mégis nagyobb esélye van annak, hogy a szóban forgó vers eredeti terjedelméhez képest egy strófával gazdagodott, így még egy kérdést fel kell tennünk: ha betoldásról van szó, ki fogalmazta meg az új strófát? A váradi szerkesztő, vagy a váradi kötet forrásának szerkesztője?

A kérdés fontosabb annál, mint amilyennek tűnik. Nem pusztán arról van szó, hogy Laurentius Froniust, Méliusz Juhász Pétert vagy egy ismeretlen, kinyomtatott kötetét történetesen Méliusznak ajánló szerkesztőt gyanúsítunk meg avval, hogy más verseket visszhangzó versszakot toldott egy bálványozók elleni könyörgésbe (némiképp elirányítva a figyelmet magukról a bálványozókról), hanem arról, hogy – egyelőre e vers tekintetében – melyik nyomtatványról állapítható meg, hogy nem lehet közvetítő későbbi nyomtatványok irányába. Az ugyanis tény, hogy a váradi versváltozat nem öröklődik tovább: sokkal valószínűbb, hogy azért, mert nem forrása a későbbieknek, semmint, hogy a későbbi kiadók vagy – ha lineáris leszármazást feltételezünk, akkor legalábbis – a kiadók egyike épp azon a ponton feledkeztek meg, esetleg mondjon le egy strófáról, ahol már Huszár Gál is elmellőzte a közlését.

V66 másolási tevékenységének eddig látott jellemzői alapján az az érzésem – és ennél erősebb érveim nincsenek –, hogy Laurentius Fronius azon kiadók közé tartozik, akik szolgálbb módon utánközölnek, semmint alakítanak a szövegen. Gyakran figyelhetünk meg trivializálást, és az, hogy V66 nyelvjárások és hangjelölési elvek tekintetében nem egységes, azt sugallja, hogy nem a könyvnyomtató ingadozó, vagy nem kialakult nyelvjárását látjuk a kötetben, hanem épp e következtetlenség miatt forrásai többé-kevésbé következetesen tükröződnek a kiadványban. Az a szövegkiadó, aki – mint azt előbb láttuk – a szentleket a régen volt próféták „üdvösségének” nyomtatja „erősség” helyett, nem látszik involváltnak a vers logikájának kérlelhetetlenül pontos utánközlésében, talán nem túl kockázatos *nem* feltételezni, hogy a rövidebb változat kurtán-furcsán érkező doxológiája elé a megöregbült hittel eltávozott kétség halált megelőző állapotáért folyamodó, nem túl invenciózus kérést szerkessze éppen ő oda.

V66 első féltucat lapján tehát olyan versek szerepelnek, melyek aligha származhatnak ÓKD60-ból, erre utalnak a strófa-, sor- és járulékosan a nyelvjárási különbségek, ellenben tipográfiai hasonlóságot figyelhetünk meg a debreceni nyomtatványtöredékekkel. Vagyis az gyanítható, hogy a könyv lelegejéhez a váradi kiadó inkább onnan gyűjtötte anyagát, semmint Huszár Gál kötetéből.

Mi a helyzet a további részekkel?

Az RPHA 0484-gyel kezdődő tömb a két most vizsgált kötetben az eddigiekhez képest mérsékelt eléréseket mutat, és ezek a különbségek más természetűek, mint amilyeneket eddig megfigyelhettünk.

RPHA 0484 (5 strófa)
1/2 dicsőségben/dücsőségben; 3/2 igédhez/igédhöz
RPHA 0062 (9 strófa)
1/2 dicséretet/dicséretöt; 1/3 egybengyűjtött/egybegyűjtött; 2/2 megjelentéd/megjelented; 2/4 idvözítőkben/üdvözítőkben; 4/2 mi gyarló szívünket/gyarló szívünket; 5/1 és sok/és
RPHA 0503 (5 strófa)
1/1 Hallgass meg/Hallgass; 3/2 szívünkben/szívünkbe; 3/3 lelkünkben/lelkünkbe; 3/4 Hogy nyilván hihessük az bódogságot. Örök országot./[...]
RPHA 0731 (6 strófa)
2/1 halhassuk/hallgassuk; 2/2 elhihessük/elhihessök; 5/2 Krisztust/Krisztus; 6/2 időben/üdőben
RPHA 1126 (4 strófa)
Cím: dicsőségéért/dücsőségéért; 1/1 dicsérjünk/dicsérjünk; 2/1 mi bűneinket/bűneinket; 2/3 haláltúl/haláltól; 4/1 az Fiúnak/a Fiúnak; 4/2 az Szentléleknek/a Szentléleknek
RPHA 1368 (17 strófa)
cím hamisságért/hamisságért; élet/elét; 4/3 kellj/kell; 5/3 áldozatunkot/áldozatunkat; 9/1 bűneinknek/bűneinknek; 12/2 vettettünk/vettettünk; 17/3 gyötretünk/gyötretünk
RPHA 0739 (22 strófa)
4/1 árvaságra/árvaság; 5/2 begyőjtött/begyőtött; 8/1 mondhatjuk/monhatjuk; 14/1 gonoszol/gonoszul; 15/2 Gyülekezetünk/Gyülekezetünk; 19/1 pedig/penig; 21/2 mi/mü; időben/üdőben
RPHA 0478 (8 strófa)
Cím: énekelnyi/énekelni;a község/kösse; 1/1 neked/rólad; 3/2 szíünkben/szíünkben; 4/1 tetőled/tetőled; 4/2 készölünk/készölünk; 6/4 fogyatkozás/fogytkozás; 7/3 tétünkben/testünkben
RPHA 0497 (10 strófa)
1/2 mi/mü; 1/3 gondunkot/gondunkat; 1/4 atyánknak/atyjának; 3/2 Felséges/Feséges; 3/3 időben/üdőben; 4/1 tudod/tudot; 4/2 mi/mü; 5/1 mi/mü; 6/1 hitetlenek/hittelenek; 7/1 nyavolyában/nyvalyában; 8/1 mi/mü; 9/3 mint/mind; 10/4 könyörülj/könyörül
RPHA 0363 (6 strófa)
Cím: könyörgés/könyrgés; ; 1/2 irgalmasságodról/irgalmasságodról; 1/3 időben/üdőben; 3/1 Veres-tenger/véres tenger; 4/2 földére/földőre; 5/2 Emlékezzél/Emléközzél; (Noha vétkeztünk, mennybéli Isten, azért el nem hadtál refrénsor különféle rövidítései)
RPHA 0735 (16 strófa)
1/3 idvösségedről/üdvösségedről; 4/2 kazdagsága/gazdagsága; 6/1 Eléhozatnak/Előhozatnak; 8/3 idvözítsed/üdvözised; bűnösöket/bűnösöket; 9/2 lettél/löttél; kint/ként; 10/2 kína/kénra; 12/2 térőnek/térének; 13/2 közül/közöl
RPHA 0977 (20 strófa)
Cím gyülekezetben/gülekőzetben; 1/1 mi/mü; 2/1 mi/mü; 3/2 nagy/[...]; 7/2 mibennünk/mi bűnünk; 9/1 torkosság/torkság; kevelység/kevelség; 12/2 gonoszságinkot/gonoszságunkot; 13/2 bűnösökhöz/bőnösökhöz; 16/2 véget/vöget; 17/2 idvösségére/üdvösségére; 19/2 idvözülhessünk/üdvözülhessünk;
RPHA 0219 (12 strófa)
2/3 az/a; 5/2 eresztöttél/erüszttöttél; 5/3 fejedelmeknek/fejedelmek; 6/2 számtalant/szántalant; 6/3 kiüdzének/kiüdzének; 11/2 a/az; 12/3 az/a;
RPHA 0720 (16 strófa)
10/1 az te/a; 12/2 megadnyi/megadni; 13/3 Idvösségnek/Üdvösségnek; 16/1 váltó/való; 16/3 mennyégben/mennyekben

Látható, hogy az eltérések sajtóhibák, nyelvjárási és hangjelölési másságok, esetenként a szótagszámot és a szöveg értelmét is érintő nyilvánvaló másolási bakik. Ilyen például a *Kérlek és intlek most tégedet* kezdetű ének (RPHA 0735) tizenkettedik strófájában található eltérés:

ÓKD60 Nám, megbocsátál Magdalénának,
Undok, fertelmes, gonosz bűnösnek, tehozzád térőnek

V66 Nám, megbocsátál Magdalénának,
Undok, fertelmes, gonosz bűnösnek, tehozzád térének

Ha az eltérések számát a versek terjedelméhez viszonyítjuk (lásd strófaszámok), azt tapasztaljuk, hogy aránylag kevés helyen módosul a szöveg, s ha a fentiekből az a/az, mi/mü eltéréseket, különírás-egybeírás típusú hibákat kivesszük, szinte alig marad különbség. Vagyis ezen blokk esetében nem pusztán megengedhető, de igen valószínű, hogy Huszár Gál kötete lesz V66 forrása.

Noha a fenti táblázat önmagában is beszédes, nem érdektelen olyan szempontok után nézni, melyek erősíthetik a közeli kapcsolat tényét. Ehhez érdemes körüljárni, hogy lehet-e az elétéréseket úgy tipizálni, hogy a fenti adatok megalapozottabbá tegyék az állítást.

Elméletileg a források nyelvjárás és hangjelölés szempontjából kétfélék: vagy homogének, vagy heterogének. Homogén forrásként még ideális esetben is olyan szöveghordozót kell elképzelni, mely *túlnyomórészt* következetes dialektusú, és egyöntetű betűjelölés érvényesül benne (nyomtatvány esetében véges számú betű áll rendelkezésre, már csak emiatt is létrejöhetnek következtelenségek). Heterogén forráson belül hangjelölési vagy nyelvjárási eltéréseket kell tapasztalnunk.

Nyilván más megítélés alá esik egy egyszerűs kötet (vagy például egy egyszerűs ponyvakiadvány), és egy olyan kötet, mely számos szerző műveit tartalmazza. Az előbbire jó és ráadásul jól jellemzett példa Tinódi históriáinak kiadástörténete. Ugyan műveinek java részét két alapvetően más természetű forrásból ismerjük (Tinódi Sebestyén: *Cronica*, illetve *Cancionale*, azaz *históriás énekeskönyv...*),⁵³ mind a források helyesírására, hangjelölésére nézvést, mind Tinódi helyesírását illetően születtek komoly megfigyelések. Molnár József munkája, mely a magyar irodalmi nyelv és könyvnyomtatás viszonyát vizsgálja, sommás állításokat tesz a két kiadványról e tekintetben. Meglátása szerint a Heltai–Hoffgreff-nyomda Hoffgreff-időszakának nyomtatványaiban a nyomdász a kiadott szöveg szerzőjének hangjelölését követi következtelenségeivel együtt, míg Heltai a *Cancionaléban* korrigál és egységesít. Hoffgreff ezen kiadói attitűdjének belátáshoz a többszerzős Hoffgreff-énekeskönyv hangjelölési adatait is felhasználja, melyről azt állítja, hogy korábbi nyomtatvány, mint a *Cronica*.⁵⁴ Vadai István e tényt nem fogadja el:

Molnár József [...] ugyan azt állítja, hogy csupán Heltai alkalmazott egységes helyesírási rendszert. Hoffgreff a források helyesírásához, hangjelöléséhez igazodott; ez állítás azonban cáfolható. A *Hoffgreff-énekeskönyv* különböző szerzőinek versei és Tinódi versei azonos hangjelöléssel készültek. Hoffgreff ugyan nem következetes, például ingadozik a cs hang jelölését illetően, de nem azt kell belátnunk, hogy rendszere stabil volt, hanem azt, hogy eltért a forrásaitól.⁵⁵

A vitához érdemben nem akarván hozzászólni csak annyit húznék alá a fentiekből, hogy roppant nehéz, ha ugyan nem lehetetlen meghatározni egy nyomtatvány nyelvjárása(i) és hangjelölési szokásai alapján, hogy azok a szerző, szerkesztő (exemplárkészítő) vagy a nyomdász nyelvjárását tükrözik-e. Vadai Hoffgreff-fel kapcsolatos állításai azért tűnnek meggyőzőbbnek, mert nem egyszerűen a rendkívül sérülékeny versek, hanem Tinódi akrosztichonjai alapján ítélik; a versek olyan paratextusa alapján, mely talán a legkevésbé van kitéve maradandó roncsolásnak, a bekövetkező torzulások számos esetben különösebb erőfeszítés nélkül reparálhatók. Az igaz, hogy a *Cronica* egy szerzőtől származó szövegeket tartalmaz, és noha nem lehetünk biztosak abban, hogy híven tükrözi e szerző nyelvjárását és hangjelölését, az látszik vele szemben, hogy Heltai kiadványa egységesíti a benne megjelenő művek hangjelölését és nyelvjárását. Vagyis mintha épp arra látnánk példát, hogy egy egyszerűs kötet is közelíthet a heterogén, míg egy többszerzős is a homogén hangjelöléshez.

53 Kolozsvár 1554, illetve 1574 (RMNy 109, 351).

54 MOLNÁR 1963, 147–155. Hogy Molnárnak a Hoffgreff-énekeskönyv kapcsán igaza lenne, azt vitatom. Az énekeskönyv datálásáról és tartalmáról lásd PAP 2014, 60–84.

55 VADAI 1997, 618.

Ha tehát nyelvtani tekintetben egységes kiadással van dolgunk, és ha a vizsgált szöveghordozó egy szerzőhöz köthető, akkor a homogenitás jelentheti a szerző és a nyomdász következetességét egyaránt, egy többszerzős munka esetében a heterogenitás inkább arra utal, hogy a szerző hangjelölése érvényesül benne inkább, ha viszont nyelvi tekintetben egységes, akkor a nyomdász egységesítő szándékát láthatjuk meg benne.

Bonyolítsunk egy kicsit a dolgon. Míg a Tinódi-kiadások kapcsán van fogalmunk a kiadók forrásairól (legfőlegbb fogalmunk, és nem pontos adatunk), addig a gyülekezeti énekek tekintetében még fogalmunk is csak alig akad. A magam részéről nem kis tamáskodással fogadom azokat a spekulációkat, melyek nyomdász és szerző személyes találkozásait érintik, hovatovább a valaki által kiadott mű és szerzője személyes kapcsolatát ez alapján igyekszik *nyilvánvalónak* tekinteni. Legbölcsebb bevallani, hogy e kérdésben sötétben tapogatózunk, és kezünk még csak nem is ért falat. Mindazonáltal a gyülekezeti énekeskönyvek esetében a *Cronica* esetéhez képest változókkal bővül a képlet. A forrás leglább háromféle alakot tartalmazhat: magát a szerzői alakot, a szerzőitől a közvetlen forrás változása miatt eltérőt, valamint olyat, melyet saját maga változtat meg. Vagyis egy bizonyosan előzményekkel és korábbi forrással rendelkező kiadás esetén az egységesség és a több nyelvjáráshoz és több hangjelölési szokáshoz való igazodás bonyolultabb lehetőséget vet fel. Nem pusztán a szerző, hanem a forrásszöveg is tükröződhet a variánsban, sőt ezek ismeretlen mértékben keveredhetnek is. Alapvetően ezért is kell jóindulatú kétkedéssel fogadni Molnár József szerzői nyelvállapokra tett megállapításait, az általa végzett vizsgálat – legalábbis a tizenhatodik századi költészet tekintetében – csak nagyobb mintán és nagyon érzékeny forráskezeléssel vezethetne meggyőző eredményre.

Mint mondtam, a gyülekezeti énekanyag hangjelölési és nyelvjárási jellemzőiből levonható következtetések messze nem maguktól értetődően jellemzik a szerző vagy a nyomdász szokásait és nyelvjárást. Másra azonban esetleg következtethetünk belőlük.

ÓKD60 és V66 hangjelölési szokásait egyértelműen jellemezni lehetetlen, tendenciák azonban kimutathatók belőlük. Néhány jellemző alak vizsgálatával jellemezhető – ha nem is a kötetek hangjelölése és nyelvjárása – de az azokhoz való viszonya. A vizsgált alakok kiválasztása természetesen önkényesen történt. Igyekeztem gyakran előforduló szavakat és morfémákat összevetni, az egy-egy alkalommal felbukkanó kifejezések ugyanis alkalmatlanok általánosságok megmutatására, ezek idézése csak feleslegesen szaporítaná e dolgozat terjedelmét, és nagy zajt eredményezne. Gyülekezeti énekekről lévén szó az e műfajra jellemző lexikai készletből válogattam gyakrabban előforduló elemeket.

	ÓKD60	V66
idv-	79	40
idves-	0	0
idvös-	37	35
üdv-	17	54
üdvös-	3	4
üdvös-	5	27
hit	142	128
hüt	8	11
idő	15	8
üdő	1	12
szerint	1	8
szerént	17	12
-tében	11	15
-tiben	9	10
-ddal	11	12
-ddel	3	14
-dval	2	2

	ÓKD60	V66
-dvel	11	10
-ggal	2	13
-ggel	1	13
-gval	13	12
-gvel	33	23

Számos más elemmel is bővíthető lenne a lista, de már ezek elemzése is meggondolkodtató eredményekre vezet.

Azt látjuk, hogy az idv- és üdv- kezdetű szavak esetében más tendenciák jutnak érvényre a forrásokban: ÓKD60 79:17 arányban az idv- alakot, V66 40:54 arányban az üdv- alakot részesíti előnyben, vagyis míg Huszár Gál kiadványa olyan könyvnek tűnik, mely az egységesség felé mozdul el, addig a váradi kiadás meglehetősen szór. Ennek számos oka lehet, és messze nem csak a kiadó szemléletét láthatjuk meg benne. Tekintsünk vissza az „exemplár” problémájára. Ha ÓKD60 valóban úgy készül, hogy a nyomtatást megelőzi egy kéziratos szerkesztői fázis, akkor a két másolási mód (kézírásos másolás, nyomtatás) alapvető különbségéből fakadóan (a kézírásos másoláshoz képest a nyomtatás szükségszerűen konzervatívabb folyamat)⁵⁶ mozdulhat el az egységesség felé, és ha V66 forrásaként két különböző nyomtatványt feltételezünk, akkor épp emiatt lesz látványosabb a heterogenitás. Természetesen elképzelhető az is, hogy mindkét nyomtatvány forrásainak hangjelölését követi következetesen, ez esetben azt kell gondolnunk, hogy több forrás állhatott rendelkezésükre, mint amennyit most látunk. Az is elképzelhető, hogy más-más szedő áll az eltérő jelölésű változatok mögött. A lehetőségek számosak, de nem egyformán valószínűek. Nem is okvetlenül innen kell megközelíteni a kérdést, könnyebben értelmezhető képet kapunk, ha a két adatsort egymásra vetítjük.

Ha a potenciálisan öröklődő tömbök szerint szemléljük az adatokat, az első szóba jöhető blokk az ÓKD60 B5^v-E5^r és V66 6-26 lapjain található versegyüttes.

ÓKD60	
0484, 0062, 0503, 0731, 1126, 1368, 0739, 0478, 0497, 0363, 0735, 0977, 0219, 0720	B5 ^v -E5 ^r

V66	
0484, 0062, 0503, 0731, 1126, 1368, 0739, 0478, 0497, 0363, 0735, 0977, 0219, 0720	6-26

Fekete háttérrel jelöltem az idv-, szürke háttér jelöli az üdv- kezdetű szavakat tartalmazó verseket, szürke háttér előtt fekete betűk pedig azokat, amelyekben mindkét alakváltozat megtalálható, a kijelölés nélkül szedett versekben nem szerepel ilyen kezdetű szó. Azt látjuk, hogy míg Huszár Gál következetes a hangjelölésben, V66 kiadója ingadozik. Hasonló anomáliákat tapasztalhatunk a későbbiekben is.

ÓKD60	
1348, 0914, 0905	G2 ^v -G6 ^v
1404, 0065, 0910, 0540, 0017	H2 ^r -H8 ^r
0640, 0934, 0295, 1444, 0656, 0799	L1 ^r -M1 ^v
0792, 0794, 0786, 0817, 0784, 0791, 0782, 0476, 0808, 0806	M6 ^r -O5 ^v

V66	
1348, 0914, 0905	30-33
1404, 0065, 0910, 0540, 0017	35-39
0640, 0934, 0295, 1444, 0656, 0799	127-136
0792, 0794, 0786, 0817, 0784, 0791, 0782, 0476, 0808, 0806	140-153

⁵⁶ Csak egy példát említve: a később tárgyalandó *Lugossy-kódex* tendenciózusan érvényesíti a másoló nyelvjárást, ilyen átfogó idomulást nyomtatvány esetében nemigen lehet tapasztalni.

ÓKD60	
0203, 0948, 1306, 1193, 1139, 0365, 0242, 0171, 1360, 0199, 1024	O7 ^v -S1 ^r
0392, 0963, 0550, 1436	S5 ^r -T2 ^v
0834, 0470, 0590, 1150	T6 ^r -V4 ^v
0415, 0732, 0074, 0068, 0195, 0729, 1417, 0645, 0075, 0968, 0960, 0207, 0409, 0879, 0492	V5 ^r -Z2 ^v

V66	
0203, 0948, 1306, 1193, 1139, 0365, 0242, 0171, 1360, 0199, 1024	40-61
0392, 0963, 0550, 1436	68-73
0834, 0470, 0590, 1150	74-79
0415, 0732, 0074, 0068, 0195, 0729, 1417, 0645, 0075, 0968, 0960, 0207, 0409, 0879, 0492	82-101

V66 – mint a számok alapján is várható volt – több fehér betűs szürkét tartalmaz, csak a táblázat legutolsó sorában található meggyőző színbeli egyezés. A szürke alapon fekete betűs versek közül a *Jer dicsérjük e mai napon* (RPHA 0640) mindkét forrásban ugyanolyan következetlenséggel válogat az alakok közül. Akad a kötetben még olyan vers, mely keverve közli az alakokat, ám azok nem potenciális tömbök részei, így kimaradtak a fenti táblázatból. Ha pusztán ez alapján az összevetés alapján kellene következtetni a két kötet viszonyára, több megoldásra juthatnánk, például arra, hogy a következetes váradi kiadó két eltérő hangjelölésű és nyelvjárású forrást használ keverve; esetleg arra, hogy idegen számára az „üdv” szó „idv” alakja, így helyenként módosítja, mindazonáltal annyira nem berzenkedik tőle, hogy következetesen érvényesítse ízlését.

Ezt az elképzelést erősíti például a „hüt” szó és származékai előfordulása a két kötetben. Noha épp ellentétes nyelvjárási tendenciáról van szó, mint az idv/üdv esetében, azt látjuk, hogy mindkét kiadvány alapvetően a „hit” alakot érzi természetesnek: 142, illetve 128 alkalommal fordul bennük elő, míg a „hüt” csak 8, illetve 11 helyen szerepel. Az előfordulások öt, illetve kilenc szövegen belül oszlanak el. Az előfordulások helyén túl az is beszédes, hogy ezen versek többnyire nem kizárólag az egyik vagy másik alakot használják.

ÓKD60	
RPHA	alakok
0503	hütben hitetlenségben
0640	hütben
0731	hütöt hitetleneknek
0774	hütökben hütöknek hitetlenségét hütödnek hütben
1444	hüt hitvel

V66	
RPHA	alakok
0139	hütöttségért hittel
0167	hütödért hütben
0411	hütünket
0503	hütben hitetlenségben
0639	hütet hitünknek hitünknek hitről
0640	hütben
0731	hütöt hitetleneknek
0774	hütökben hütöknek hütetlenségét hütödnek hütben
1444	hüt hitvel

A mindkét kötetben előforduló verseknél megfigyelhető, hogy zömük (RPHA 0503, 0640, 0731, 1444) ugyanazon alakokat tartalmazza, legyen szó bár i-ző vagy ü-ző variánsról. Ez jelenthet közvetlen kapcsolatot a két forrás között, és ha azt jelent, akkor egyúttal azt is jelentenie kell, hogy V66 híven követi Huszár Gál kötetét. Természetesen anomália lesz RPHA 0774 (*Könyörögjünk az Istennek szent lelkének*), itt ugyanis egy szó éppen a valószínű trenddel szemben változik meg. E szó tekintetében – bár lényegesen kisebb merítésen – világos tendenciát figyelhettünk meg: egyetlen esetben fordul elő, hogy más szóalak szerepeljen a váradi kiadványban.

Nem végzek reprezentatív összehasonlítást a két kötet között, alighanem akad majd nálam nyelvtörténetileg jobban felkészült kutató, aki lefolytat ilyen kutatásokat, csak a -val/-vel rag hasonulásáról közlök egy utolsó táblázatot. A leggyakrabban előforduló, g-hez kapcsolódó előfordulásokat vizsgáltam meg. (A választás, azon felül, hogy ez viszonylag nagy számban fordul elő az anyagban, teljesen ötletszerű volt.)

RPHA	ÓKD60	RPHA	V66
0484, 0062, 0503, 0731, 1126, 1368, 0739 , 0478 , 0497 , 0363, 0735, 0977 *, 0219, 0720	B5 ^v -E5 ^v	0484, 0062, 0503, 0731, 1126, 1368, 0739 , 0478 , 0497 , 0363, 0735, 0977 *, 0219, 0720	6–25
1348 , 0914 , 0905	G2 ^v -G6 ^v	1348 , 0914 , 0905	30–33
1404, 0065, 0910, 0540, 0017	H2 ^v -H8 ^v	1404, 0065, 0910, 0540, 0017	35–39
0640 , 0934, 0295, 1444, 0656, 0799	L1 ^v -M1 ^v	0640 , 0934, 0295, 1444, 0656, 0799	127–136
0792, 0794, 0786, 0817, 0784, 0791, 0782, 0476 , 0808, 0806	M6 ^v -O5 ^v	0792, 0794, 0786, 0817, 0784, 0791, 0782, 0476 , 0808, 0806	140–153
0203, 0948 , 1306 , 1193 , 1139 *, 0365, 0242, 0171, 1360, 0199, 1024	O7 ^v -S1 ^v	0203, 0948 , 1306 , 1193 , 1139 *, 0365, 0242, 0171, 1360, 0199, 1024	40–61
0392 , 0963, 0550 , 1436	S5 ^v -T2 ^v	0392 , 0963, 0550 , 1436	68–73
0834, 0470 , 0590, 1150	T6 ^v -V4 ^v	0834, 0470 , 0590, 1150	74–79
0415, 0732, 0074, 0068, 0195 , 0729, 1417, 0645, 0075, 0968, 0960 , 0207, 0409 , 0879 , 0492	V5 ^v -Z2 ^v	0415, 0732, 0074, 0068, 0195 , 0729, 1417, 0645, 0075, 0968, 0960 , 0207, 0409 , 0879 , 0492	82–101

Jelmagyarázat: **fekete háttér**: -gval; **szürke csíkozás**: -gvel; **fekete háttér + ***: -gval/-gvel; **szürke háttér**: -ggal/-ggel; **fekete + aláhúzás**: -ggal/-gvel

A táblázatban teljes átfedés látható. E rag tekintetében tehát a váradi kiadás megegyezik Huszár Gál kiadványával. Az egyetlen vegyes ragozást alkalmazó vers (*Keserves szívvel Magyarországon*, RPHA 0739) esetében is megfigyelhetjük, hogy az ÓKD60 kevert alakjai (fáradtsággal, dihösséggel) jelennek meg a váradi kiadásban.

Két eltérő jelenséget láttunk: az idv-/üdv- esetében ingadozást, a hit/hüt és a -val/-vel ragok esetében szoros kapcsolódást figyelhettünk meg. A probléma pontos elemzése nyelvtörténészért kiált – a magam részéről úgy látom, hogy a másoló/szövegkiadó különféleképp viszonyul a másolt anyagához, vannak olyan szavak, melynek nyelvjárási változata olyannyira idegen számára, hogy gyakran megváltoztatja, és akadnak olyanok, melyeket szolgálaián továbbörökít. A ragok esetében ugyanis a kötetben jelzett hangjelölést (talán nem függetlenül a szóvégi pozíciótól) automatikusan felül tudja írni a használat, míg az idv-/üdv- esetében (aligha függetlenül a szókezdő pozíciótól) a használó segítségre szorul.

Összességében az látszik, hogy a váradi énekeskönyv és Huszár Gál kiadványa közvetlen kapcsolatban áll egymással, de messze nem arról van szó, hogy Laurentius Fronius ÓKD60 szövegeit másokkal kiegészít.

szítve újra kiadja, hanem arról, hogy bizonyos részeit tömbönként átstrukturálva közli. Az is bizonyítást nyert, hogy van kapcsolat a Méliuszénak mondott nyomtatványtöredék és a váradi kiadás között, és a rendelkezésünkre álló lehetőségeket elrendezve igen valószínű, hogy az ÓKD60-ból hiányzó darabok onnan kerültek a kötetbe.

A váradi kiadás elkészítésének módszeréről is lehet fogalmunk. A hangjelölésbeli egyezések és egyéb nyomok is arra mutatnak, hogy a váradi szövegkiadó jelentős mennyiségű kézirat használata nélkül két nyomtatvány fésűs illesztésével hozta létre a kötetét. Természetesen nem zárható ki a kéziratok használata, ha nem is oly mértékben, mint Borsa Gedeon felteszi.⁵⁷ Erre utal, hogy a kötet végi öregbítés mérsékelten mutatja a szerkesztettség jeleit, míg a korábbiak jobban. További nyom, amely nem engedi, hogy nyomtatókósan kizárjuk a kéziratok használatát, az, hogy a kötet végére odakerül a *Magasztaljuk az Ūristent* kezdetű Dobokai Mihály- (akrosztichonú) vers (RPHA 0848), amely rendelkezik kolofonnal, és az abban szereplő dátum 1565, vagyis nem lehetett eleme egy cirka két évvel korábbi kiadásnak. A lenti ábrán a váradi kiadás részeinek feltételezett forrásai láthatók, fehér háttérű az ÓKD60-ból és szürke háttérű a Méliuszénak mondott kiadásból származtatható versek rubrikája, mely a jelek szerint nyomokban máshonnan származó kiegészítéseket is tartalmaz.

RPHA	V66
0104, 0058, 0702, 0896, 0411, 0222	1–5
0484, 0062, 0503, 0731, 1126, 1368, 0739, 0478, 0497, 0363, 0735, 0977, 0219, 0720	6–25
0639	26
1348, 0914, 0905	30–33
1404, 0065, 0910, 0540, 0017	35–39
0203, 0948, 1306, 1193, 1139, 0365, 0242 , 0171, 1360, 0199, 1024	40–61
1035	63
0392, 0963, 0550, 1436	68–73
0834, 0470, 0590, 1150	74–79
0154	80
0415, 0732, 0074, 0068, 0195, 0729, 1417, 0645 , 0075, 0968, 0960, 0207, 0409, 0879, 0492	82–101
1031, 0943, 0659, 0059, 0214, 1220, 1389, 0374, 0618, 0839, 0379, 0649, 1313, 0990, 0258, 0640	103–127

57 „Elképzeltető az is, hogy a rejtélyes L. F. emendáló eredetileg az 1560. évi énekeskönyv alapján dolgozott ugyan, de eleinte kihagyott több éneket is, amelyet azután később – talán az időközben bővített terjedelem miatt – mégis beemelt. Talán a legvalószínűbb az a magyarázat, hogy a XVI. századi énekeskönyveket elsősorban nem nyomtatott kiadásokból, hanem a közkézen forgó kéziratok énekgyűjteményekből (ill. emlékezetből) állították össze. E kéziratok száma akkoriban feltehetően igen nagy volt, és – tükrözve összeállítójuknak, másolójuknak ízlését – aligha volt szövegében két teljesen azonos.” BORSÁ 1976, 374.

RPHA	V66
0934, 0295, 1444, 0656, 0799	130–136
1066	137
0235	137
0792, 0794, 0786, 0817, 0784, 0791, 0782, 0476, 0808, 0806	140–153
0774	155
0870	156
0444, 1345, 0228, 0242 , 0139, 0848, 0167, 0645 , 0499, 0110, 0697, 1447, 0475, 1469, 0921, 0368, 0850, 0280	157–185

A váradi kötet forrásai tehát a rendelkezésünkre álló kiadásokkal csaknem teljesen lefedhetők. Lényegesen kacifántosabb a helyzet, ha az időben ezt a kiadást követő 1569-es debreceni kötetet (Deb69) vizsgáljuk.

Az első teljesen ismert debreceni kiadásnak – ennyit már most előrebocsátok – a gyülekezeti énekeskönyvek történetében neki tulajdonított szerepe talán nincs arányban voltaképpeni jelentőségével, textológiai értelemben mindenesetre bizonyosan. Ennek számos oka van. Az egyik, hogy viszonylag korán az irodalomtörténet-írás látókörébe került, 1892-ben Hellebrandt Árpád talált rá a boroszlói városi könyvtárban, és a következő évben Szilády Áron álfakszimile kiadásban már közre is adta. Már önmagában a kiadás sebessége és szokatlan típusa is jól jelzi, hogy mekkora becsben tartották a felfedezést, még akkor is, ha a kötethez írt kísérőtanulmányban Szilády nincs is elragadtatva a kiadás minőségétől.⁵⁸ Inkább irodalomtörténeti és könyvészeti jelentőséget tulajdonít neki, amikor alapos tartalmi összehasonlítást végez a már ismert 16. századi gyülekezeti énekeskönyvekkel: legfőképp az imént tárgyalt váradival, mely ugyan évben került elő a '69-essel, valamint az általa csak „csonka énekeskönyvnek” nevezett, ma 1570-es debreceni kiadásként említett kötettel (Deb70), az Eperjesen megtalált 1574-es Huszár Gál kiadással (Kom74), valamint egy 1575-re datált debreceni nyomtatványtöredékekkel (Deb72–79).

A kiadás, noha teljes egészében ránk maradt, nem kevésbé rejtélyes, mint egynémely címlaptalan töredék. A szakirodalom érdeklődésére a címlapon szereplő személynév, pontosabban személynévtöredék tartott leginkább számot. A címirat:

Enekes könyv mely- / BÖL SZOKTANAC AZ VRNAC / Diczeretet mondani, az anya szent egy házban, es keresz / tyeneknec minden gyüléközetiben, mostan vyobban / egben szedegettött, es meg örëgbittött, Sz. / Gergel általa meg emendáltattott. // PSALMO C.XLIX / Diczeretet mondgyatok az Istennek az szen- / teknek Gyülekezetiiben. / DEBRECZEMBE / Nyomtatta Komlos Andras. AN. M.D.LXIX.

Szilády még mérsékelt értetlenkedéssel olvashatta a címlapot, amikor az Sz. Gergely nevet Szegedi Gergelyként oldotta föl mindjárt a kísérőtanulmánya legelején. Csak az „emendáltattott” kifejezésen értetlenkedett, megjegyzendő, teljes joggal.⁵⁹ Hogy ezen felül is van min tamáskodni, számára még nem

58 SZILÁDY 1893, I.

59 „A mi a címlapon olvasható megőregbítését illeti a kiadásnak [az akkor még töredékeiben a váradi kiadás egyetlen példányának kötetstáblájában lappangó Deb62–63-re céloz], az magának Szegedinek ebben található énekeit tekintve is helyén való, mert az évszámmal jelzettek mind az 1562. év után készültek, valamint Szegedi Kis Istvánnak utolsó helyen álló éneke is. Kevésbé illik rá az

lehetett ismert. Csak Varjas Béla 1970-es dolgozata után lett világos, hogy Szegedi „életének válságos körülményei” 1569-ben már annyira válságosak, hogy három éve halott. Ezt Varjas Kovacsóczy Farkas kéziratot jegyzeteinek egy 1566. december 20-ai bejegyzéséből tudta meg, melyben arról ad hírt, hogy Szegedi Gergely prédikátor és tudós alig harminc éves korában nagy fájdalmak között elhunyt.⁶⁰ Az 1569-es kiadási év és a szerkesztő évekkorábbi halála komoly anomália, még akkor is, ha Varjas Kovacsóczy-adatai sem tűnt teljesen problémamentesnek Szegedi Gergely szerkesztői munkájának értelmezése. Bucsay Mihály Szegedi-monográfiájában azt a tényt, mely szerint a kötetbe 1566-nál frissebb versek nem kerültek, Szegedi Gergely bebörtönzésével magyarázza: fogsága előtt már elkészült a kötet, de csak 1569-re tett szabadulása után nyomtathatta ki, és akkor nem is késlekedett vele.⁶¹ A költő-prédikátor ’66-os haláláról szóló adat persze kontúrosabb magyarázatot ad a jelenségre, mindazonáltal messze nem szünteti meg minden kételyt. Az utolsó dátumadat a kötet utolsó darabjából, a *Szánja az Űristen* kezdetű énekből (RPHA 1300) származik, akrosztichonja alapján (SzEGEDI FECIT EGREN [...]) Szilády még Szegedi Kis Istvánt gondolja szerzőjének, Varjas azonban rendkívül terjedelmesen és alaposan érvel a mellett, hogy a vers csak Szegedi Gergelyé lehet. Gondolatmenten igen meggyőző, még akkor is, ha a fenti akrosztichon általa adott javításával nehezen értek egyet.

A kötet szerkesztésének lezárulta tehát az utolsó dátált vers és a szerkesztő halála miatt is 1566 kellett, hogy legyen. Az igazi problémát immár a hároméves lappangás jelenti. Varjas a debreceni nyomda működési zavaraiiban látja a lappangás okát,⁶² és a használatba vett Szegedi-kézirat nyomtatás előtti számos másolódásával magyarázza, hogy a kötet textológiai értelemben – hogy úgy mondjam – nem képvisel rendkívüli értéket. Az bizonyos, hogy a kiadás szövegállapotával valami nincsen rendben: kusza és következtelen kötetéről van szó, és ezt nemigen lehet egyetlen személy hanyagságával megmagyarázni. Varjasnak abban bizonyosan igaza van tehát, hogy több másolási folyamatot kell a kiadás elé iktatni, és – teszem már én hozzá – még mindig megengedhető, hogy Komlós András sem viseltetett kínos akribiával a szövegek irányába. Azonban föltétlenül szükség van-e a kéziratosság közbeiktatására?

Az eddigiekből nyilván kiderült, hogy legutolsó mentsvárként tekintek a gyülekezeti énekeskönyvek problémáinak megoldásakor a kéziratosságra. Nem azt akarom mondani, hogy kizárandó lenne, de hogy is. Sőt, javarészt egyetértek Borsa Gedeon megállapításával, nézetkülönbség ott van köztünk, hogy én némiképp korábbinak gondolom az arányok eltolódását kéziratok és nyomtatványok között.⁶³ A váradi énekeskönyv kapcsán láthatóvá vált, hogy kéziratok beiktatása nélkül is megmagyarázható lehet két éne-

---

emendáltattott kifejezés, mert bizony a számos sajtóhiba mellett néhol a versek, sőt az értelem is csorbát szenved. A 49–52. lapon látható s itt is híven feltüntetett betűbeli különbség szintén azt mutatja, hogy az emendálás valamely fogyatkozását kellett ezzel a sűrűbb szedéssel helyrehozni. Lehet, hogy a kiadó Szegedi Gergely bokros elfoglaltatása, vagy éppen életének válságos körülményei is idézhatték elő.” Uo.

60 VARJAS 1970, 130; VARJAS 1982, 258–259.

61 BUCSAY 1945, 81, 97.

62 „Szegedi Gergely énekeskönyve nyomdába kerülésének időpontjáról nincsenek adataink. Elképzelhető, hogy ő maga juttatta még 1566-ban annak kéziratát Debrecenbe, de az sem lehetetlen, hogy eredetileg Eger és a környékbeli gyülekezetek számára állította össze kéziratot kötetét, és az csak később, ki tudja hányadik másolatban jutott el Debrecenbe. De akár még 1566-ban, akár utóbb került is Debrecenbe, azt szinte biztosra vehetjük, hogy ha már megvolt, akkor használták is. Legfőképpen azért, mert rendszerében, de részben énekanyagában is jobban megfelelt a Melius-féle szakramentárius irányzatnak, mint a váradi énekeskönyv. Minthogy pedig kinyomtatása, nyilván nem szándékosan, hanem a debreceni nyomda működésében éppen 1566 és 1569 között bekövetkezett zavarok miatt elhúzódott, szinte természetesnek kell tekintenünk, hogy Szegedi kéziratáról időközben több másolat is születhetett, s 1569-ben a kiadás szövegének szedése már nem Szegedi Gergely sajátkezüleg írt kötetéből történt.” VARJAS 1970, 147.

63 „Abban az időben a kéziratok formájában összeszedett énekgyűjtemények minden bizonnyal az eddig feltételezettnél nagyobb számban készültek és forogtak közkézen. Alig vitás, hogy ezek összetétele, mennyisége stb. mind más és más volt, tükrözve összeállítójuk, másolójuk, sőt a hozzáírt kiegészítések és pótlások esetében mindenkorai tulajdonosuk ízlését, illetve vallási felfogását. Ilyen kéziratot énekeskönyvek jelentősége még a nyomtatott kiadásoknak Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvével induló sora mellett – éppen ezeknek a fentiekben már ismertetett szűk hatósugara miatt – jó ideig uralkodó lehetett. Később a kéziratok természetesen háttérbe szorultak ugyan, de létük és használatuk – bár egyre csökkenő arányban – a legutóbbi időig kimutatható.” BORSA 1983, 36–37.

keskönyv kapcsolata, és némiképp praktikusabbnak is tűnik a folyamat. A nyomtatványok száma ebben az időben kirívóan alacsony, és Borsa rendkívül bölcsen látja meg a hazai példányok nagymértékű amortizációját abban a tényben, hogy ilyen típusú kiadványok sérületlen példányai csak külföldi gyűjteményekben maradhattak ránk. Meggondolkodtatóan értékeli Huszár Gál szinte hihetetlen kijelentését 1574-es kötetében, mely két nem helyén közölt zsoltár kapcsán jegyzi meg, hogy csak most ismerte meg őket, noha két korábbi nyomtatványban már megtalálható.⁶⁴ Mindazonáltal e példa, amint a fentebb már taglalt és Borsa által dolgozatában közvetlenül ezután említett exemplárt illető is Huszár Gálra vonatkozik, az ő szerkesztői módszereiről árulkodik, és hiába képviselteti magát két (egymással nem magától értetődő kapcsolatban lévő) kötetrel a gyülekezeti énekeskönyvek között, tevékenysége nem okvetlenül normatív. Amikor nem igazolható a vizsgált kötetek kapcsolata, plauzibilis magyarázat lehet a kéziratosság, de egyrészt csak ekkor, másrészt korlátozott mértékben. Borsa meglátásaiból ugyanis az is következik, hogy az alacsony példányszám és az intenzív használat együttesen a könyvanyag erős és gyors eróziójával járnak: vagyis azt sem ördögtől való feltenni, hogy esetleg újabb nyomtatványok ékelődtek az eddig ismert példányok közé.

Varjas Béla vélekedését elfogadva tarthatjuk úgy, hogy az 1566-ig megszerkesztett Szegedi-kötet számos kézirat másoláson át jutott el három év alatt Komlós András debreceni nyomdájába, de feltehetjük azt is, hogy Szegedi szerkesztményének volt egy korábbi, akár Debrecenen kívüli nyomtatása is. Bár az igazsághoz hozzátartozik, hogy a kéziratok képletbe iktatásához mérhetően csak az elveszett nyomtatványok minduntalan feltételezése van ízlésem ellenére.

E két számomra sem szimpatikus magyarázatra (esetleg ezek émelyítő ötvözetére) mindenképpen szükség van, ha szeretnénk az 1569-es kötetet a kiadástörténetbe illeszteni. A kiadvány ugyanis tényleg igen gazdag hibákban és következetlenségekben. A benne szereplő egyes versek korábbi variánsokkal való összevetése nem teszi lehetővé vállalható, akár csak a szomszédos versek távolságában érvényben maradó következtetések levonását. Úgy látszik, nemcsak struktúrájában változik meg e kiadvánnyal a gyülekezeti énekeskönyv, hanem számos más elemében is.

Kapcsolat mindazonáltal látszik az öt megelőzőkkel, és épp a fentebb említett címiratban. Ha összevetjük a két korábbi ismert címmel, szép egyezéseket tapasztalhatunk:

ÓKD60 A keresztyéni Gyülekezetben való isteni dicséreték. [149. zsoltáridézet]

V66 A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték egyben szedögettek és mostan nyomtattattak, újonnan öregbítetttek és emendáltattak L. F. által. [149. zsoltáridézet]

Deb69 Énekeskönyv, melyből szoktanak az Úrnak dicséretet mondani az Anyaszentegyházban és keresztyéneknek minden gyülekezetiben, mostan újjobban egyben szedegettetött és megöregbítettött, Sz. Gergel általa megemendáltattott. [149. zsoltáridézet]

64 „A nyomtatott kiadások példányszáma nyilván nem haladta meg a néhány százat, ráadásul elterjedési területük is rendkívül korlátozott lehetett. Közismert éppen Huszár Gál esete, aki az 1574. évi kiadásában a zsoltárparafrázisok végén a következőket írta: »E psalmusokra azután találkoztunk, hogy immár a többi kinyomtattuk.« Az ezt követő öt ének közül négy az 1569. évi debreceni, egy pedig éppen a váradi kiadásban megtalálható. Tehát Huszár, aki az első magyar énekeskönyvet 1560-ban összeállította, majd 1574-ben új, lényegesen bővített formában megjelentette, nem ismerte ezt a két másik kiadást. Ez azért meglepő, sőt szinte meghökkentő, mert ismereteink szerint az 1563. és 1570. évi debreceni kiadásokon kívül csak ez a két énekeskönyv jelent meg nyomtatásban Huszár már említett két könyve között. Ez az eset is erőteljesen hangsúlyozza, hogy a nyomtatott kiadásokkal szemben a XVI. században mennyivel nagyobb volt a jelentősége a kézirat gyűjteményeknek, amelyekből Huszárnak is merítenie kellett.” BORSÁ 1976, 375.

A következő ismert címlap Huszár Gálé:

Kom74 A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok. [149. zsolttáridézet]

RMNy 357 töredéke nem tartalmaz címlapot, RMNy 429 azonban igen.

Deb79 Énekeskönyv, melyből szoktanak az Úrnak dicséretet mondani az Anyaszentegyházban és keresztyéneknek minden gyülekezetiben, mostan újban egybeszedegtetett és egynehány szép dicsérettel megöregbített, az keresztyének vigasztalására emendáltatott. [149. zsolttáridézet]

A Bornemisza-énekeskönyv vizsgálata irreleváns, a két későbbi debreceni kiadás címlapja pedig hiányzik.

Azt vehetjük észre, hogy a címek egyáltalán nem függetlenek egymástól. A debreceni ágon ebben persze nem is lenne semmi meglepő, de a címlappal ismert legelső két kötet esetében talán igen. Az, hogy Huszár Gál 1574-es kötetének címe csaknem ugyanolyan sommás, mint a korábbié, szintén nem meglepetés.

A váradi szövegszerűen utal elődjére, amennyiben „keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek” említ, s még akkor is gyanús az egyezés, ha e címelem kellőképpen általános. A kapcsolatnak természetesen ellentmondhat, hogy Huszár Gál második kiadása is efféle címet visel, de megerősítheti, hogy a váradi címének többi eleme valamilyen konkrét, ismert előzmény újabb, nagyobb, jobb változata.

A váradi és a debreceni kiadások kapcsolatában épp a második rész ismétlődik: egybeszedték, megöregbítették és emendálták. Épp ebben a sorrendben. (A váradi nyomtatásra vonatkozó része, melynek hangsúlya egyébként a „mostan” szón van, elmarad.) Még abban is mutatkozik hasonlóság, hogy csak az emendál ige vonatkozik konkrét személyre, történetesen mindkét esetben olyasvalakire, akinek kiléte a monogram miatt némiképp bizonytalan. A zsolttáridézet egyezése magáért beszél. Ha a '79-es kiadás címlapja és a '69-es címlapja közti hasonlóság egyértelmű, akkor a váradiéval való egyezéseket sem lehet véletlennek tekinteni. Illetve csak abban az esetben, ha számos másik nyomtatvány visel hasonló címet. Azonban számos nyomtatvány nem tesz ilyet. A most szóban forgókon felül csak Méliusz kátéja (Debrecen, 1562) tartalmazza ezen kifejezések némelyikét: *Katekizmus. Az egész keresztyéni tudománnak fundamentoma és sommája a Szent Írásból eszve szedettetett és megemendáltatott.*⁶⁵ És ez az előfordulás csak fokozza az emendál szó címbeli jelentésének bizonytalanságát. Az énekeskönyvek esetében könnyen értjük úgy, hogy egy előzménykötet hibáinak kiigazítására vontakoznék, esetleg az előzménykötet struktúrájának *megváltoztatására*. De a Méliusz-katé címe ennek némiképp ellentmond. Korábbi kiadása nem lévén, a Szentírásból összeszedegtetett summa kijavítására és a keresztyéni tudomány alapjainak megigazítására vontakoztatható. Legalábbis sutaság.

Az emendál szó énekeskönyvcímekben való jelentésében sem vagyok teljesen bizonyos. A fenti triviális értelmezésnek ellentmond, hogy amilyen alapossággal a kiadvány hibái kijavítottak, úgy akár Szegedi Gergely maga is végezhetette ezt a feladatot 1569-ben. Ha viszont az 1579-es címet figyeljük meg, ott az emendálás *célja* a keresztyének vigasztalása – lássuk be ez mégiscsak képtelenség. Valószínűleg egy rosszul használt formulával van dolgunk minden esetben, de épp ezért valószínűbb a kötetek kapcsolata. És ha ennek a valószínűségnek teret adunk, akkor azt sejthetjük, hogy vagy a Méliusz-féle énekeskönyvnek a címe lehetett pusztán *Énekes könyv*, esetleg *Énekeskönyv, melyből szoktanak az Úrnak dicséretet mondani...*, vagy annak a Méliuszból készült bővítőmennynek, mely rendkívül hanyagul utánközölte és ezzel-azzal kiégszítette a Méliusz-kötet Huszár Gál 1560-as kiadásánál lényegesen karcsúbb tartalmát.

65 MÉLIUSZ JUHÁSZ 1562.

A Batizi-„líra” nyomtatott hagyományozódása

Az eddigiekben azt igyekeztem belátni, hogy már a gyülekezeti énekeskönyvek korai kiadásai között is szoros kapcsolatot figyelhetünk meg, és minden adatolható vagy valószínűsíthető közvetlen érintkezés közöttük arra enged következtetni, hogy a kéziratos közvetítést köztük csekélyebb mértékűnek gondoljuk. Nagy anyagon, sok verset áttekintve, csoportmozgásokat követve úgy tűnik, nem légből kapott ez a feltevés.

Mindazonáltal a majdnem minden ismert kiadványba bekerülő új énekanyag kapcsán továbbra is tanácstalanok vagyunk, e bővülések eredete csak nehezen kitapintható. Több okból is tanulságos lehet megkísérelni, hogy a nagy énekanyag összevetése helyett egy szerző művei felől tekintsünk a forrásanyagra. Az alábbiakban Batizi András verseinek és versváltozatainak terjedése kapcsán igyekszem e korpuszbővülést vizsgálni.

* * *

Batizi Andrásról az RPHA tizenhat verset ismer, és az RMKT is ennyit közöl a neve alatt, egyet ugyan csak bizonytalan attribúcióval, a kötet függelékében.¹ A versek keletkezési ideje 1530 és 1546 közé tehető, némelyeket saját (kolofonstrófabéli) datálása alapján köthetünk időhöz, némelyeket csak Batizi vélhető halála, az 1546-es dátum lát el terminus ante quemmel. A versek keletkezési idejének nem is kellene különösebb jelentőséget tulajdonítani, abból a szempontból viszont fontosak, hogy a legkésőbbi is csak 1556-ban kerülhetett legkorábban sajtó alá, s ha az 1546-os időpontot elfogadjuk Batizi halálának hiteles időpontjaként, akkor is jó tíz évnyi lappangási idővel² kell számolnunk.

1 RMKT 2, 414–415.

2 Feltételezhetően használatban voltak e versek első ismert kiadásukig is. A lappangási idő alatt azt értem, hogy ismert kiadvány hiányában, kéziratos és szóbeli hagyományozódást feltételezve, nem számolhatunk korán normatívvá váló szövegváltozattal.

A históriák esetében egyszerűbb a datálás, ugyanis azok – talán a műfaji konvencióktól sem teljesen függetlenül – rendelkeznek kolofonstrófával. A lírai darabok (pontosabban azok a versek, melyeket nem kifejezetten históriás énekeket tartalmazó énekeskönyvek őriztek meg) *többynire* nem tartalmaznak ilyen strófát. Lássuk őket tételesen.

RPHA / incipit	Keletkezési idő	Első megjelenés	Akrosztichon	Kolofon
RPHA 0089 <i>Áldott legyen mindörökké az Atya Isten</i>	1530	Deb69	ANDREAS BATHISINVS KASSOVÉE	név, dátum
RPHA 0124 <i>Az én beszédemet ti meghallgassátok</i> (Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtéstől fogva mind az ítéletig való história)	1544	Kol56/59	ANDREAS BATHISIINVS	név, dátum
RPHA 0238 <i>Dániel ezt írja, minden meghallgassa</i> (Zsuzsanna asszony históriája)	1541	Kol56/59	–	név, dátum
RPHA 0340 <i>Ember, emlékezzél a szomorú halálról</i>	< 1546	ÓKD60	–	–
RPHA 0516 <i>Hallottuk, Úristen, atyáinktól</i>	< 1546	Kom74	–	–
RPHA 0626 <i>Jámbor házasok, meghallgassátok</i>	1546	Deb69	–	név, dátum
RPHA 0639 <i>Jer, dicsérjük az Istennek Fiát</i>	< 1546	ÓKD60	–	–
RPHA 0640 <i>Jer, dicsérjük e mai napon a mi Urunkat</i>	< 1546	ÓKD60	–	–
RPHA 0654 <i>Jer, mi kérjünk Szentlelket, véle össze az igaz hitet,</i> <i>... Te igaz</i>	1524–1546	ÓKD60	–	–
RPHA 0702 <i>Jövel, Szentlélek Úristen, lelkünknek vigassága</i>	< 1546	ÓKD60	–	–
RPHA 0786 <i>Krisztus feltámadta, ki értünk meghalt vala, mi</i> <i>bűnünkért kint valla</i>	< 1546	ÓKD60	–	–
RPHA 0794 <i>Krisztus feltámadta, nekünk örömet ada</i>	< 1546	ÓKD60	–	–
RPHA 1091 <i>Nosza, keresztyén nép, hallgass nagy dolgokra</i> (Jónás históriája)	1541	Kol56/59	–	név, dátum
RPHA 1162 <i>Örülj és örvendezz, keresztyéneknek gyülekezete</i>	< 1546	Kom74	–	–
RPHA 1191 <i>Régen ez vala, mikor Jézus Urunk</i> (Gedeon históriája)	1540	Kol56/59	–	név, dátum
RPHA 1192 <i>Régen, nagy időben, a vízözön után</i> (Izsák házasságáról való história)	1546	Kol56/59	–	név, dátum

Úgy tűnik, Batizi a históriás énekek esetében szükségét érezte, hogy kolofonstrófában rögzítse a szerzőségét és datálja versét, és kijelenthetőnek *tűnik*³ az is, hogy a nem históriai műfajú szövegei esetében ilyen szabályt nem követetett. Az is valószínű, hogy az akrosztichonnak nem volt különösebben nagy művelője: két versében használta csak, ott pedig a nevét írta versfőkbe; két verset így igen megnyugtatóan, hovatovább elperelhetetlenül életművébe rögzített. E versek és azok, melyek kolofonnal rendelkeznek, szinte bizonyosan Batizi neve alá sorolhatók, a maradék esetében be kell érnünk jócskán Batizi halála után tett attribúciós állításokkal.

Hét versnél ilyenformán nincs különösebb aggály: az akrosztichon és kolofon bizonyítja Batizi szerzőségét (az RPHA is ezeket a verseket fogadja el hiteles Batizi-szöveggként). Kilenc vers esetében kései forrás határozza meg Batiziban a szerzőt, ezeket az RPHA „a verset a keletkezését követően a szerzőnek tulajdonították” megjegyzéssel sorolja Batizi neve alá, illetve egy esetben (RPHA 0654) „a modern kutatás” kapcsolja személyéhez a költeményt. Ez utóbbi vers a *Jer, mi kérjünk szent lelket* incipitű, melyet Szilády az RMKT főszövegében Batizi neve alatt hoz. Az attribúció alapját az adja, hogy noha – amint Szilády a jegyzetekben közli – semmilyen kiadásban nem találta nyomát, hogy a verset Batizi írta volna, „Toldy egy jegyzetében ezt is Batizi versei közé sorozza, nem tehettem fel róla, hogy ok nélkül tulajdonítaná neki”.⁴ Akárhogy is: megeshet, hogy az ismert 16. századi versek közül Batizi voltaképpen kevesebbnek a szerzője, mint amennyiről az RMKT állítja.

Azok a versek, melyek nem vallják be kolofonstrófában, hogy ki írta őket, és mi csak a 16. századi szöveg-hagyományozódás közepén vagy éppenséggel a tizenhetedik század derekán találkozunk velük kapcsolatban Batizi nevével, alaposabb vizsgálatra érdemesek.

Ők lennének azok:

RPHA / incipit	Kiadások és szerzői név
RPHA 0340 <i>Ember, emlékezzél a szomorú halálról</i>	ÓKD60, 18 ^v – nincs név Deb69, 189 – nincs név <i>Kom74, 2/128^r – laphiány</i> Deb79, 163 – nincs név Det82, 163^v – Batizi András Deb90, 288 – nincs név Mony90k, 12 ^r – töredék B93, 404 – nincs név Deb02, 2/5^r – Batizi Andrásé [...] L1635, 9 – Batizi Andrásé
RPHA 0516 <i>Hallottuk, Úristen, atyáinktól</i>	Kom74, 2/53^r – Batizi Andrásé Det82, 97^v – Batizi Andrásé Deb02, 1/29 ^v – nincs név [...] L1635, 68 – Batizi Andrásé

3 Felsejlik ugyanis a táblázatban egy másik, nem műfaji természetű mintázat: amennyiben egy szöveg legkorábbi forrása nem a Hoffgreff-énekeskönyv (Kol56/59) vagy az 1569-es debreceni kiadású énekeskönyv (Deb69), akkor nincsen kolofonja. Lineáris szöveg-hagyományozódás esetén nem lenne logikátlan azt gondolni, hogy Huszár Gál első énekeskönyve elhagyja ezeket a versszakokat.

4 RMKT 2, 418.

RPHA 0639 <i>Jer, dicsérjük az Istennek Fiát</i>	ÓKD60, F5^r – nincs név V66, 26 – nincs név Deb69, 130 – nincs név Deb70, 139 – nincs név Kom74, 2/29^r – Batizi Andrásé Deb79, 123 – nincs név Det82, 76^v – Batizi Andrásé Deb86k, 133 – nincs név Deb90, 179 – nincs név B93, 13 – nincs név Deb02, 1/133^r – nincs név [...] L1635, 285 – nincs név
RPHA 0640 <i>Jer, dicsérjük e mai napon a mi Urunkat</i>	ÓKD60, L1^r – nincs név V66, 127 – nincs név Deb69, 88 – nincs név <i>Deb70, 98 – laphiány</i> Kom74, 1/176^v – nincs név Deb79, 85 – nincs név Det82, 5^r – nincs név Deb90, 131 – nincs név B93, 43 – nincs név Deb02, 1/76^r – B. And [...] L1635, 172 – Batizi Andrásé
RPHA 0654 <i>Jer, mi kérjünk Szentlelket, véle össze az igaz hitet, ... Te igaz</i>	ÓKD60, A5^r – nincs név Deb69, 175 – nincs név Deb70, 184 – nincs név Kom74, 1/316^v – nincs név Deb79, 153 – nincs név Det82, 30^r – nincs név Deb90, 172 – nincs név B93, 6 – nincs név Deb02, 1/104^v – nincs név [...] L1635, 265 – nincs név
RPHA 0702 <i>Jövel, Szentlélek Úristen, lelkünknek vigassága</i>	ÓKD60, 1/A6^v – nincs név V66, 2 – nincs név Deb69, 143 – nincs név Deb70, 152 – nincs név Kom74, 1/320^r – Batizi Andrásé Deb79, 132 – nincs név Det82, 28^v – Batizi András Deb90, 166 – nincs név B93, 149 – nincs név Deb02, 1/100^v – Bat. And.
RPHA 0786 <i>Krisztus feltámadta, ki értünk meghalt vala, mi bűnünkért kint valla</i>	ÓKD60, M8^v – nincs név V66, 143 – nincs név Deb69, 103 – nincs név Deb70, 112 – nincs név Kom74, 1/277^v – nincs név Deb79, 101 – nincs név Det82, 21r – nincs név Deb90, 149 – nincs név B93, 125 – nincs név Deb02, 1/90^r – B. A. [...] L1635, 227 – nincs név

RPHA 0794 <i>Krisztus feltámadása, nekünk örömet ada</i>	ÓKD60, M7 ^v – nincs név V66, 142 – nincs név Deb69, 103 – nincs név Deb70, 112 – nincs név Kom74, 1/276^v – Batizi Andrásé Deb79, 100 – nincs név Det82, 20r – Batizi Andrásé Deb90, 149 – nincs név B93, 124 – nincs név Deb02, 1/91 ^v – nincs név [...] L1635, 230 – Batizi Andrásé
RPHA 1162 <i>Örülj és örvendezz, keresztyéneknek gyülekezete</i>	Kom74, 1/251 ^r – nincs név [...] L1635, 227 – Bat. And.

A táblázat némi magyarázatra szorul. A források felsorolása a 16. századdal, pontosabban az 1602-es Újfalvi-énekeskönyvvel lezárul. Az egyetlen későbbi forrás, melyet feltüntettem, az az 1635-ös lócsei kiadás. Ennek oka egyszerű és merőben praktikus. Szilády sok esetben az itt talált név alapján tulajdonítja a szóban forgó verseket Batizinak.

A fenti táblázat mutatta összefüggések több *előzetes sejtést* is megengednek.

Azok a források, melyek a verseket Batizihoz kötik vagy azért tehetnek ilyet, mert nem a korábbi kiadványok szövegeit örökítik tovább, hanem egy másik, információgazdagabb forrás alapján dolgoznak, ez esetben az attribúció erősebbnek mondható. A másik elképzelhető eseténél mindenféleképp: ha ugyanis a versszöveg utánközöltnek tűnik, a szerzőről tett állítás mögött nem feltételezhető nagy autoritású forrás, vagyis az tényleg csak hagyományon, szóbeszédén, urambocsá' pletykán alapul, s értéke jóval alacsonyabb. És igencsak valószínű, hogy nem minden vers esetében ugyanaz a helyzet.

RPHA 0340 – *[Ember, emlékezzél a szomorú halálról...]*

Az *Ember, emlékezzél a szomorú halálról* kezdetű vers az egyszerű nyelvjárási eltéréseken fölül két olyan helyet tartalmaz, melyek alapján következtetni lehet a változatok egymáshoz való viszonyára. A vers harmadik strófája a megvizsgált nyolc változatból négyben (ÓKD60, Deb69, Deb79, Det82) az alábbi szöveg (a) nyelvjárási változatait hozza:

Mezítelen jöttél az te anyád méhéből.
Földből lettél, esmég ingyen majdan földdé lészesz;
Emlékezzél &c.

Míg a másik négy változat (Deb90, B93, Deb02, L1635) a következő (b) variánst (szintén nyelvjárási eltérésekkel):

Mezítelen jöttél az te anyád méhéből.
Földből lettél, földdé ismeg ingyen majd elváltozol.
Emlékezzél

Az, hogy a szótagszámhelyes változat (a) lehet a szerzői (a vers metrumba x13 x14 x16), talán valószínűbb, az pedig jól látható, hogy az első változatot tartalmazó négy kiadás e vers esetében nem lehet forrása a má-

sodik változatnak. Vagyis (további elveszett kiadásokat nem föltételezve) arról lehet szó, hogy az először a Deb90-ben megjelenő változat⁵ öröklődik tovább a későbbi kiadásokba, és ezeknek nincsen közvetlen kapcsolatuk a másik ág szövegeivel.

Mi a helyzet a szerzői névvel? Ez először Bornemisznánál jelenik meg (Det82), vagyis az *a* variáns szövegváltozatával együtt.⁶ Még két kiadás közöl nevet (Deb02 és L1635), ezek azonban a *b* változatot közlik a kérdéses strófából. A szerzői név közvetlen öröklődése eszerint csaknem kizárt. Mivel lehet mégis megmagyarázni az előállt helyzetet? Erre – sajnos – több lehetőség is kínálkozik. A legkevesebb fölösleges fantáziát az igényli, ha azt tesszük föl, hogy a Deb02-ben noha Újfalvi a Deb90 változatát adja ki, az egyébként általa bizonyíthatóan ismert⁷ Det82 szerzői adatával kiegészíti. Ám ezzel csak arra a kérdésre adtunk plauzibilis választ új ismeretlen bevezetése nélkül, hogy hogyan kombinálódhatnak az információk, azt messze nem válaszoltuk meg, hogy Det82-be honnan kerül oda Batizi neve, amikor láthatóan szolgálai (vagyis legfőljebb nyelvjárási változtatásokkal) követi a korábbi kiadásokat. És természetesen korántsem biztos, hogy új ismeretlen bevezetése nélkül kellene megoldanunk a problémát. Az is sejthető – Kom74 laphiánya miatt persze biztosak nem lehetünk benne –, hogy Huszár Gál alternatív forrást használ a vers kiadásakor, mint tizennégy évvel korábbi kötetében. Mivel számos versen megfigyelhető, hogy a detrekői Bornemiszta-kiadás szolgálai utánközlése a komjáti kötetnek, fogalmunk éppenséggel lehet arról, hogy mennyiben tér el a két Huszár Gál-változat egymástól. A szerzői név megléte/hiánya mellett csak nyelvjárási eltéréseket találunk. Spekulálni lehet, pontos kijelentést tenni nem. Megengedhető – még ha (egyéb versek tanulságai miatt) mégoly valószínűtlen is –, hogy saját kiadását alapul véve külső névadattal egészíti ki Huszár Gál a verset, de megengedhető az is, hogy Bornemiszta véli tudni, hogy a szerző Batizi, és ő biggyeszti oda a nevet, ez esetben azonban erőtlenebb az attribúció. Mindezekről függetlenül az alakváltozatokat vizsgálva észre kell vennünk, hogy Deb90 fontos közvetítő szerepet játszik a hagyományban.

RPHA 0516 – [*Hallottuk, Úristen, atyáinktól...*]

A versváltozatok közül ez esetben világosan látható a komjáti és a detrekői kiadás szoros kapcsolata, melyet az imént csak föltételeztünk, a későbbiekben viszont még jónéhány vers esetében megfigyelhetünk. A másik két áttekintett kiadás variánsai ezektől eltérnek, de nem minden esetben egyformán. Deb02 néhány önálló alakja egyszerű nyelvjárási eltérés, vagy olyan sajtóhiba, melyet nyilvánvaló értelmetlenségük miatt L1635 könnyen javíthat, akár éppen a két korábbi kiadás alakjára.⁸ L1635 viszont több alkalommal (5) Deb02-vel egyező módon tér el a másik két szövegtől, és ez esetben még akkor is közvetlen kapcsolatot sejtet, ha az egyező eltérések nyelvjárási eltérések. L1635 némely önálló alakjai viszont – amennyire meg lehet ítélni – első pillantásra szövegromlásnak látszanak:

5 Könnyen lehet, sőt valószínű, hogy nem Deb90-ben jelent meg először ez az alak, Deb86k is tartalmazhatta, ugyanis a 1593-as bártfai kiadásban is így szerepel a vers. Erről bővebben lásd e fejezet exkurzusát.

6 NB. Kom74 tartalmazhatta a verset, de laphiány miatt nem tudható, hogy névvel-e, vagy név nélkül. Megeshet, hogy Bornemiszta névadata itt is Kom74-ből származik.

7 Énekeskönyvének előszavában egy passzuson keresztül írja le a nyomtatványt. Lásd H. HUBERT 2004, 399.

8 Vö. 30. sor: **Deb02** „Elhagyál az mi seregünket” ↔ **L1635** „Elhagytad az mi seregünket”

2.	A pogánt földéből kiűzéd, Népedet helyébe ültetéd, És őket megtelepítettéd, Mert az hütért igen kedveléd.		A pogánt földéből kiűzéd, Népedet helyébe ültetéd, És őket letelepítettéd , Mert az hitért igen kedvelted .
9.	Kezekbe bocsáttál pogán népnek, Mint juhokat, kiket megmetsznek, Közöttök búdosunk népeknek, Kik minket igen szégyengetnek.		Kezekbe bocsáttál pogán népnek, Mint juhokat, kiket megmetsznek, Közöttök búdosunk népeknek, Kik minket igen fenyegetnek .
10.	Árvákul eladád népedet, Várasrul várasra viszik őket, Ifjakot, szüzeket, gyermekeket, ¹ Összveköttözve hajtják el őket.		Áru nélkül eladád népedet, Várasról várasra viszik őket, Ifjakat, szüzet , gyermekeket, Összveköttözve hajtják el őket.
12.	Előttünk forognak szégyenink, Kikért igen húnna szemeink, Orcáznak idegen barátink, Ezt érdemlék mi nagy bűneink.		Előttünk forognak szégyenink, Kiken igen sírnak szemeink, Orcáznak idegen barátink, Ezt érdemlék mi nagy bűneink.
16.	Beborult homálynak árnyéka, Búválunk bokorról bokorra, Pusztából nagy erdő pusztákba, Végre vadaknak be gyomrokba.		Béborult homálynak árnyéka, Bujkálunk bokorról bokorra, Pusztából nagy erdő pusztába , Végre vadaknak bé gyomrokba.

A második strófából a bokorrímes szerkezet változik párrímessé, de mivel ebben a strófában teszi csak, ezt hibásnak kell gondolunk. A harmadik strófában a „szégyengetnek” ↔ „fenyegetnek” lehetőség közül az előbbit kell választanunk a (korántsem tévedhetetlen) *lectio difficilior* elve szerint. Azért is gondolhatjuk a korábbi változatokat helyesnek, mert a 43/44. zsoltárnak, melyből e parafrázis készült, egyik fő motívuma a csúfoltság és a gyalázat, L1635 változata pedig a fenyegetettség és a szomorúság az eredeti zsoltárban sokkal kevésbé artikulált tulajdonságait hangsúlyozza. A 12. strófára majdhogynem ugyanez igaz. A „húnna szemeink” (vagyis le kell sütni a szemünket a szégyentől) helyett csak síró szemek szerepelnek: szomorúság szemben a szégyennel, egyre trivialisálódó tartalom, egyszerűsödő nyelven, akár csak a 16. strófa „búválunk” ↔ „bujkálunk” szavai esetében.

A 10. strófa azonban igazán rejtélyes és rendkívül zavarbaejtő. L1635 „Áru nélkül eladád népedet” sora szemlátomást romlottnak tűnik, de az ezzel szemben álló változat („Árvákul eladád népedet”) sem látszik különösebben értelmesnek (talán: árvaságra adtad népedet), pláne akkor, ha a zsoltárszöveget is előveszük: „Eladtad te népedet nagy olcsón” (Zsolt 43/44, 13). Az „Ára nélkül” (áron alul, olcsón, talán ingyen) sehol sem megjelenő alakja viszont helyesnek tünnék. Erre éppen L1635 hasonlít leginkább. Ha csak ezt az egy eltérést mutatnák fel a szövegváltozatok, nyugodt szívvel föltételezném, hogy L1635 egy ismeretlen és szerzőtől nem túl távoli forrásból dolgozott, és e helyen csak mechanikus hibát vétett. Így, hogy L1635 eredetitől való távolsága más esetekben sokkal nagyobbak látszik, ezt a lehetőséget el kell vetni.

A vers felvetette hagyományozódási kérdések némiképp azonban eltérnek a többi Batizi-szövegtől, és mint zsoltárparafrázis is meggondolkodtató (erről majd később). A többi Batizi-vershez képest meglehetősen kevés forrás őrizte meg ezt számunkra, így különösebben nem megerőltető megvizsgálni, milyen közvetítők állhatnak L1635 és Deb02 között. Két nyomtatott forrásunk akad: RMNy 1205 és RMNy 1523.⁹ Az előbbi szövegét meg tudtam vizsgálni, utóbbihoz nem sikerült még hozzájutnom, de az RMNy szerint

⁹ Deb1620, Deb1632.

gyakorlatilag nem tér el az öt megelőző kiadástól.¹⁰ Ebből az látszik – e versnél legalábbis –, hogy egy jól ki-
vehető lépcsőfok ékelődik Újfalvi kiadása és az RMKT számára helyenként attribúciós érveket szolgáltató
L1635 közé, ráadásul olyan, mely már tartalmazza a névadatot. A két szöveg kapcsolata rendkívül szoros,
alighanem közvetlen.

Azt figyelhetjük tehát meg, hogy a Deb02-höz és L1635-höz tartozó ágon az 1620-as debreceni kiadás
hoz először névadatot, de úgy, hogy szövegkritikai kapcsolatot nem tud felmutatni a nevet szintén tartal-
mazó hagyomány felé (Kom74, Det82). Vagyis a rendelkezésünkre álló adatok alapján nemigen gondol-
hatunk mást, mint hogy L1635 szerzőre vonatkozó adatát nem valamely eredetibb hagyományból szerzi,
hanem – Deb1620 és Deb1632 közvetítésével – beleöröklődik, akár egyszerűen a szóbeli hagyomány vagy
az úzus miatt.

RPHA 0639 – [*Jer, dicsérjük az Istennek Fiát...*]

A közös hibák elrendezése után e vers kapcsán is elkülönül két fő ág: ÓKD60, V66, Kom74, Det82, illet-
ve a másik nyolc variáns egyformán térnek el egymástól az esetek javarészában (bár Deb86k csonkasága
miatt róla csak sejteni lehet). A legszorosabb kapcsolat megint Kom74 és Det82 között látszik, és ez azért
érdekes, mert csak e két forrásunk nevezi meg Batizi Andrást szerzőként. Az előbb tárgyalt vershez képest
azt látjuk, hogy L1635 önálló alakjai kevésbé számosak, de kapcsolata Deb02-vel továbbra is szoros, és az
is szembeötlő, hogy ezúttal (szemben az *Ember, emlékezzél* kezdetű verssel) nem is tüntetnek fel szerzőt,
vagyis nem kell közvetlen kapcsolatot keresni sem Kom74, sem Det82 irányába. Ha e vers esetében a kö-
vetkeztetés helyes volt, akkor azt kell gondolnunk, hogy Újfalvi Imre kiadásában 1) vagy nem okvetlenül
akart szerzőt kapcsolni az általa közölt versekhez, s esetenként erről akár pusztá figyelmetlenség miatt is,
de lemondott; 2) vagy ha rendelkezésére állt is Bornemisza kiadványa, nem minden esetben örökítette to-
vább az ottani adatot, talán mert helyességéről nem volt meggyőződve; 3) vagy nem a Det82 kiadás Újfalvi
szerzőadatainak forrása.

RPHA 0640 – [*Jer, dicsérjük e mai napon a mi Urunkat...*]

E versnél az RPHA 0639-nél látottakhoz hasonló viszonyok rajzolódnak ki. Két ág különül el markánsan:
ÓKD60, V66, Kom74, Det82 egyformán térnek el Deb69, Deb79, Deb90, B93, Deb02 és L1635 alakjaitól,
bár meg kell jegyezni, hogy a két ág meglehetősen terhes egyéni alakokkal. Deb79 is tartalmaz önálló
alakokat, de Bornemisza szövegváltozatának távolsága a megszokotthoz képest lényegesen nagyobb. Az,
hogy Huszár Gál komjáti kötetéhez képest alternatív forrást használna, véleményem szerint nem kijelent-
hető, de az látszik, hogy a kötet forráskezelése szabadosabb, mint megszokhattuk. Fontos kiemelni, hogy
a vizsgált források közül egyedül Újfalvi Imre kiadásában találunk névadatot. Ez némiképpen árnyalja az
eddig megfigyelt trendeket. Azt vehettük észre, hogy Újfalvi variánsai sosem tartanak avval a csoporttal,
melyben Batizi neve legkorábban szerepelni szokott, ellenben előfordul, hogy azokkal együtt közli a szer-
ző nevét, itt viszont ő az egyetlen, aki Batizihoz köti a verset, szövegváltozatai pedig az eddig látottakhoz
hasonlóan nincsenek azonos ágon Huszár Gál, Bornemisza és a váradi kiadás képviselte variánsokkal,

10 „Az egyetlen ismert példányból hiányzik az első öt levél, és azt kézírással egy más példányból vagy kiadásból pótolták. A könyv
tartalma és beosztása egyébként annyira megegyezik az 1620. évi debreceni kiadással (1205), hogy azt lapról-lapra és legtöbbször
sorról-sorra követi. Csak itt-ott van csekély eltérés a sorvégzódésekben, továbbá az »ü nála«, »üket« stb. helyett »ó nála«, »őket« áll.
Az énekek incipitmutatóra utaló kezdőszavai, azoknak sorrendje és lapszáma teljesen egyezik az említett korábbi kiadásával.” RMNy
1523.

vagyis megkockáztatható, hogy miközben a debreceni variánsokat utánközli, külső adatot illeszt hozzánk. Batizi neve mellett Újfalvinál három másik fordul elő: Dévai Bíró Mátyás (Dévai Mátyás alakban), Szegedi Kis István (Steph. Szeged. alakban), Szegedi Gergely pedig négyszer is (Greg. Zeged. és G. Z. alakban), vagyis az látszik, hogy akad egy kitüntetett csoport, akit akkor is igyekeznek kiemelni, ha közvetlen forrásából nem nyerhető ki szerzői adat.

RPHA 0702 – [*Jövel, Szentlélek Úristen, lelkünknek vigassága...*]

E vers eltérései is jobbra nyelvjárási jellegűek, és emiatt nehéz következtetéseket levonni a szöveghagyományozódásra vonatkozóan. Ami bizonyosan megfigyelhető, hogy Kom74 és Det82 kapcsolata rendkívül szoros. És megkockáztatható az is, hogy a komjáti kiadás, mely először hozza Batizi nevét, az eddig ismert nyomtatotthoz képest tényleg új forrásanyagot von be a szöveghagyományba.

RPHA 0786 – [*Krisztus feltámadta, ki értünk meghalt vala, mi bűnünkért kint valla...*]

Ha az előző versnél megfigyelhető volt, e vers esetében a napnál is világosabb Kom74 és Det82 szoros kapcsolata. Míg a korábbi kiadások (ÓKD60, V66, Deb69, Deb70) a „Kérünk téged, urunk Jézus Krisztus, irgalmazz nekünk!” refrénsort hozzák, addig Kom74 és Det82 (és csak ők) a „Kérünk téged, Jézus Krisztus, mi királyunk, irgalmazz nekünk!” alakot. És ha már a szignifikáns eltéréseknél tartunk, épp e refrénsor egy újabb variánsa miatt jelölhetünk ki egy másik, szorosabban összetartozó csoportot a szövegváltozatok között: Deb90, Deb02 és L1635 „Kérünk téged, mi urunk Jézus Krisztus, irgalmazz nekünk!” változatban szerepeltetik a refrént. A hatodik strófa harmadik sorának variánsai is megerősítik ezt a felosztást: Kom74 és Det82 „verítekeznek” alakot, Deb90, Deb02, L1635 „veríteznék” alakot, míg a fennmaradó források „verjteznék” változatot közölnek. Az is világosan megmutatkozik e vers kapcsán, hogy Deb79 a debreceni kiadások alakjaihoz áll közel, viszont önálló alakjai annyira számosak, hogy bizonyosan nem közvetíthetnek a tárgyalt későbbi források felé; és B93 a most tárgyalt forrásokhoz képest biztosan zsákutcának bizonyul.

E megfigyelések miatt viszont szinte biztosan állítható, hogy a szerzői adat még akkor sem öröklődhet a Huszár Gál- és Bornemisza Péter-féle kiadásokból az 1602-es Újfalvi-kiadásba, amikor mindkét ágon szerepel a névadat.

RPHA 0794 – [*Krisztus feltámadta, nekünk örömet ada...*]

A vers változataiból a fentebb (például az RPHA 0639 esetében) már látott viszonyrendszer sejlik ki. A variánsok eloszlása azonban nem mutat a korábbiakhoz hasonlóan egyértelmű mintát, ennek az az oka, hogy a közölt szövegalakok különbségei túlnyomórészt nyelvjárási természetűek, s ilyen esetekben könnyen fordulhatnak elő horizontális variánsok. E versnél szerzői név csak a Kom74 és Det82 változatában szerepel.

RPHA 1162 – [*Örülj és örvendezz, keresztyéneknek gyülekezete...*]

A vizsgált nyomtatványok közül e vers csak két helyütt fordul elő: Kom74 és L1635 hozza a két nagymértékben eltérő változatot. Érdemes tehát megvizsgálni a köztük megjelent kiadványokat is. A vers a szóban forgó két nyomtatvány megjelenése között még két ismert nyomtatott forrásban fordul elő: Újfalvi Imre

iskolai énekeskönyvének két kiadása (RMNy 1328 és RMNy 1528) közölhette szövegét.¹¹ Azért a feltételes mód, mert a későbbi, 1632 körüli kiadás vonatkozó részei elvesztek, csak ránk maradt mutatójából tudjuk, hogy egy RPHA 1162-vel megegyező kezdetű verset is tartalmazott. A korábbi, 1620 és 1630 között megjelent iskolai énekeskönyv ugyan szintén töredékes forrás, de a verset tartalmazó ív történetesen olvasható.

A három rendelkezésünkre álló szövegváltozat viszonyát, illetve egymással való rokonságukat lehet jellemezni. Két olyan jellegzetes pont is van a szövegekben, mely alapján látszik, hogy a L1635 és az RMNy 1328 kapcsolata szorosabb.¹² A két változat eredetiségéről azonban aligha állapíthatunk meg pontosabbat: későbbi 17. századi kiadásokban mindkét variáns tovább él. Az látszik tehát, hogy az, amely a nevet is tartalmazza, nem tér el radikálisan egy olyan változattól, mely név nélkül közölte a verset, vagyis nincs okunk azt gondolni, hogy forrásaik nagymértékben eltérnek.

* * *

Milyen általánosan igaz megfigyeléseket tehetünk a fentiek alapján? Nem túl jelentőseket. Szabályszerűnek és általánosan igaznak tűnik, hogy Deb79 nem közvetít egy későbbi kiadás irányába sem. Hasonlóan szabályszerűnek tűnik, hogy a bártfai kiadás sem lesz forrása a szóban forgó későbbieknek. Az is kijelenthetőnek tűnik, hogy Kom74 szövegváltozatai vérfrissítések a debreceni ághoz képest, ha teheti, Bornemisz is ezeket használja a debreceniekkel szemben – és az az eset, amikor ő Batizi nevének egyetlen forrása, speciális eset, Kom74-et ekkor laphiány miatt nem lehet vallatóra fogni. Vagyis úgy tűnik, hogy Schulek Tibor alapsztemmája tovább finomítható.

Exkurzus: Szegedi Lajos? – 51. zsoltár – Bártfa, 1593

Hogy Szegedi Lajos írta-e Szegedi Lajos zsoltárfordítását, azok közé a kérdések közé tartozik, melyekre aligha kapunk pontos választ, s azok közé is egyúttal, melyek nem lennének kérdések, ha nem érezne attribúciós kényszert az irodalomtörténet-írás.¹³ A szerzőség kérdésén túl e vers egyebek miatt is érdekes: engem most az a kapcsolat érdekel, mely épp e vers kapcsán mutatkozik meg a szöveghagyományozódás tekintetében néhol zsákutcának bizonyuló 1593-as bártfai énekeskönyv példáján. A kötet tartalmát átböngészve azt találjuk, hogy néhány vers kétszer is megjelent benne, és ezek egyike a szóban forgó, 50/51. zsoltárhoz készített parafrázis.

Az egyes kötetekben kétszer megjelenő versekből egészen izgalmas következtetéseket lehet levonni. A váradi énekeskönyv kapcsán ilyen versek segítségével igyekeztem korábban belátni, hogy nem pusztán ÓKD60 szolgált számára forrásul, hanem nagy eséllyel beépítette anyagába azt a Méliusz szerkesztette énekeskönyvet, melyet ma már csak töredékesen ismerünk. S mivel láthatóan tömbökben vette át az egyes források anyagát, megjósolható a mára már elveszett énekeskönyv tartalma, sőt szövege is rekonstruálható helyenként.

A *Légy irgalmas, Úristen, minékünk* kezdetű szöveg (RPHA 0834) egyike annak a háromnak, mely duplikálva jelent meg Bártfán 1593-ban. A három közül ez az a vers, melyet a ma ismert források legtöbbje tartalmaz. A nyelvjárási eltéréseken kívül – nem kis szerencsénkre – egészen szignifikáns eltérések is mutatkoznak a szövegek közt, pontosabban csak egy, de az igen beszédes. A 16. századi források többsége a vers második strófáját ebben a (nem titok, *helyes*) változatban közli (V66, 74 alapján):

11 ÚJFALVI 1620–30, ÚJFALVI 1632.

12 **Kom74** „Idvözítő Krisztus, Szűz Máriának szent fia” ↔ **L1635** / **ÚJFALVI 1620–30** „Idvözítő Krisztus, Atya Istennek szent fia”; illetve **Kom74** „Hiszünk tégedet élő Isten fiának / És nagy halált az zsidóktul szenvedett lenned” ↔ **L1635** / **ÚJFALVI 1620–30** „Hiszünk tégedet Szűz Máriának fiának / És nagy halált az zsidóktul szenvedtnek lenni.”

13 Vö. BARTÓK 2007, 156–166.

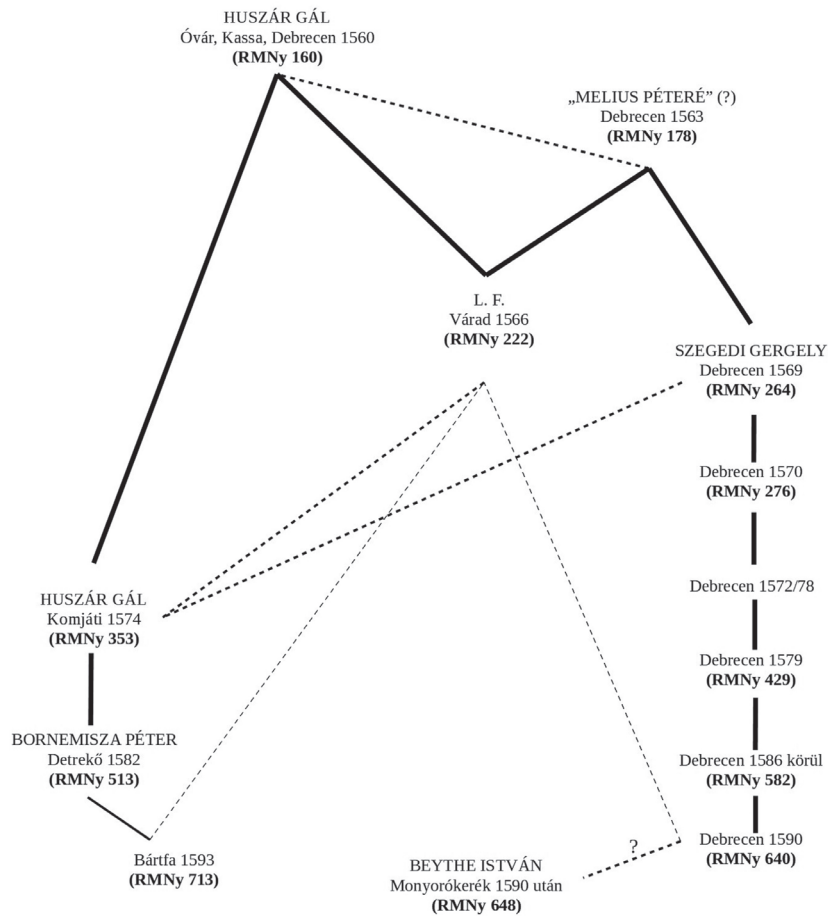
Vedd el rólunk méltó haragodat,
 Mutasd hozzánk irgalmas voltodat,
 Hogy esmerjük ebből jóvoltadat,
 Vedd el rólunk eképpen **átkodat!**¹⁴

Ezzel szemben két változat (Deb86k, 39 és B93, 216) ezt az egyformán romlott strofát hozza (Deb86k alapján):

Vedd el rólunk méltó haragodat,
 Mutasd hozzánk irgalmas voltodat,
 Hogy esmerjük ebből jóvoltadat,
 Vedd el rólunk ekképpen **titkodat!**

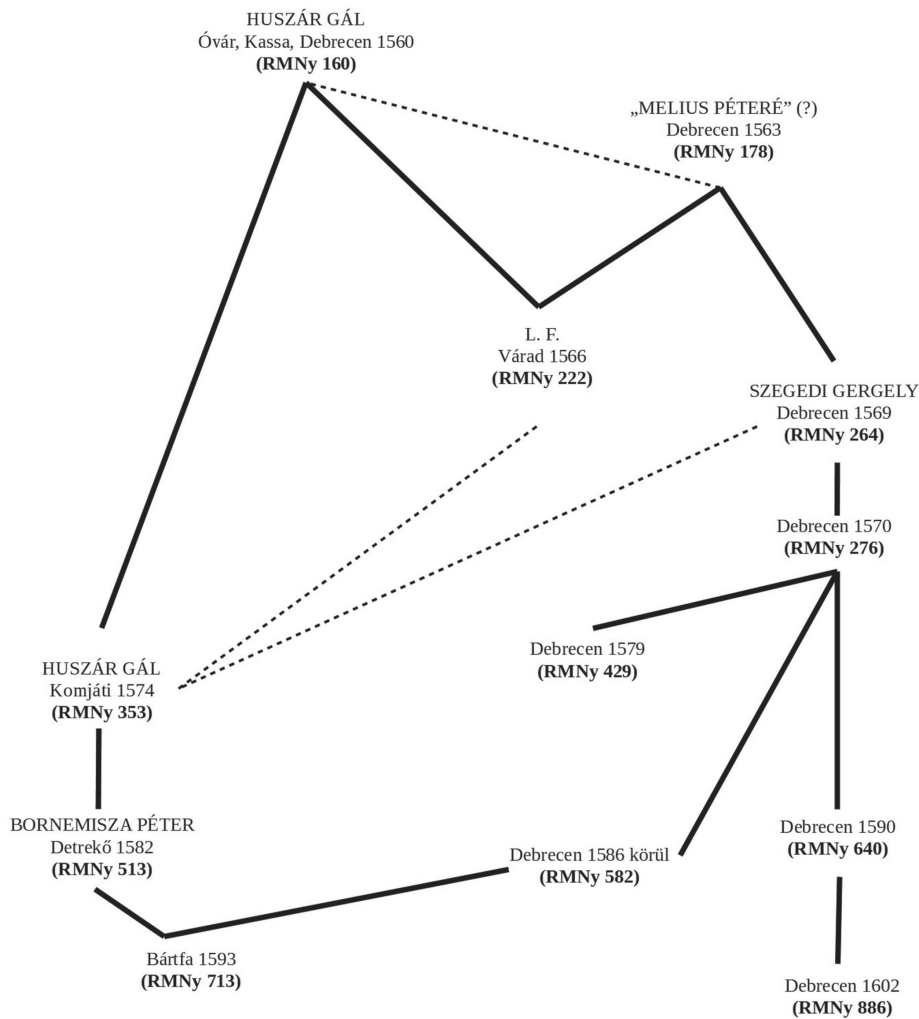
De a bártfai kötetben más helyütt (307. lap) a helyes alakot tartalmazó strofa szerepel. Vagyis nem könnyelműség azt sejtteni, hogy B93 bizonyos helyeken a szöveg hagyományban markáns szerepet betöltő '90-es kiadás számára forrásként nem felhasznált, így a gyülekezeti énekhagyományt illetően *csaknem* zsákutcának bizonyuló, Debrecenben 1586 körül megjelenő kötetet is használja, éppen olyan módon, ahogy azt a váradai énekeskönyv esetében láthattuk. E megfigyelés alapján viszont a Schulek Tibor-féle, általam már némiképp átrajzolt sztemmát tényleg tovább finomíthatjuk.

A korábban pontosított változat az ÓKD60-tól:

14 E változat szerepel apró nyelvjárási eltérésekkel a következő 16. századi forrásokban (az egyes előfordulásoknál csak a nagyobb eltéréseket jelzem): Deb69, 40; Deb70, 40; Deb79, 37; Deb90, 45 („Hogy esmerjük ebből jóvoltadat”); B93, 307 („Mutasd hozzánk irgalmasságodat”).

A Ludovicus-féle zsoltárparafrázis változatai, valamint a Batizi-versek vizsgálata után helyesnek látszó változat:

Úgy látszik tehát, ha a Batizi Andráshoz kapcsolódó költemények változatait szemügyre vesszük, jelentős mértékben finomítható a kiadványok kapcsolatrendszere. Vannak olyan nyomtatott kiadások, melyek közvetítő szerepe megkérdőjeleződik, sőt ellehetetlenül, és világosan látszik az is, hogy nem egy nyomtatvány esetében számolnunk kell azzal, hogy nem kizárólagos források szövegeit közölte tovább, hanem több forrás anyagát is magába építette.

A vizsgált versek közös tulajdonsága az volt, hogy valamiféleképpen Batizi Andráshoz kapcsolta őket a – sok esetben csak kései és nem okvetlenül megbízható szavú – hagyomány. A következőkben azon érdekes elgondolkodni, hogy a versek között megtapasztalható stiláris különbségeket egy Batizi András nevű szerző életművében beálló stiláris fordulattal magyarázzuk, esetleg azt tegyük fel, hogy e versszövegek nem egy szerzőhöz köthetők, csak – mint oly sok egyéb esetekben – Batizi nevének átlagosnál nagyobb gravitációja vonzza e verseket maga köré.

Zsákutca-e az RMNy 429?

Kételyek és ellenpróba

Az előbbieken finomított sztemmán a gyülekezeti énekek kiadásainak debreceni hagyományát immár elágazni látjuk: a rajz szerint az 1579-es debreceni kiadás az 1570-es kötet alapján készült, de ezt a későbbi kiadások nem használták, inkább a '70-es kötetet másolták tovább.

Akadnak azonban olyan aggasztó jelek, melyek e megállapítás kapcsán kételyeket ébreszthetnek: jelesül az, hogy a '86 körüli és a '90-es debreceni kiadás tartalmaz olyan szövegeket, melyek a '79-es kötetben tűnnek föl először, és nem is oly kevesen:

RPHA 0251 – *Dicsérd az Istent mostan, ó, én lelkem*

RPHA 0372 – *Emlékezzünk e napon Urunknak haláláról*

RPHA 0445 – *Gyarló emberekkel feddődik az Isten* (Szántó György)

RPHA 0691 – *Jóllehet nagy sokat szóltunk Dávidról*

RPHA 0932 – *Mikor Dávid vala keserűségben* (Sztárai Mihály??)

RPHA 1032 – *Nagy hálákat adok az én Uramnak*

RPHA 1052 – *Ne hagyj elesnem, felséges Isten, keserűségemben* (Nagybáncsai Mátyás)

Ezen nívumok némelyike feltűnik a vizsgált egyéb gyülekezeti énekeskönyvekben is:¹

RPHA	Incipit (szerző)	Deb79	Det82	Deb90	B93	Deb02
0251	<i>Dicsérd az Istent mostan, ó, én lelkem</i>	71	253 ^r	88	177	1/72 ^v
0372	<i>Emlékezzünk e napon Urunknak haláláról</i>	97		157		1/94 ^r

1 A jelenséget H. Hubert Gabriella regisztrálja megkerülhetetlenül fontos gyülekezetiének-monográfiájában, azokat a verseket emelve ki, melyek nem szerepeltek még az énekeskönyvek leszármazásának debreceni ágán. Két olyan nívumról nem kerül azonban említés, melyek egyáltalán nem szerepeltek korábbi kiadásokban: az RPHA 0251 és az RPHA 0372 ismereteink szerint itt jelenik meg először. H. HUBERT 2004, 127.

RPHA	Incipit (szerző)	Deb79	Det82	Deb90	B93	Deb02
0445	<i>Gyarló emberekkel feddődik az Isten</i> (Szántó György)	189		224		
0691	<i>Jóllehet nagy sokat szóltunk Dávidról</i>	181	253 ^v	97	208	1/28 ^r
0932	<i>Mikor Dávid vala keserűségben</i> (Sztárai Mihály??)	187				1/15 ^v
1032	<i>Nagy hálákat adok az én Uramnak</i>	185				
1052	<i>Ne hagyj elesnem, felséges Isten, keserűségemben</i> (Nagybáncsai Mátyás)	179	227 ^v	265	252	

Egyelőre koncentráljunk a debreceni ágra. A szóban forgó '79-es kötet tartalma táblázatban ábrázolva így fest:

RPHA	Deb79
0203	1
0948	2
1306	7
1298	10
1193	12
1366	14
1139	16
0365	17
0242	19
0171	20
1360	22
0199	23
0945	24
1024	26
1035	28
0392	33
0550	34
1436	36
0834	37
0470	38
0979	39
0590	41
1150	42
1439	43
0154	45
0415	47
0732	49
0074	51
0068	52
0202	55
0195	57
0729	58

RPHA	Deb79
1417	60
0645	61
0075	62
0968	62
0960	63
0207	64
0214	65
0409	66
1447	67
0492	67
1309	69
0251	71
1031	72
1310	74
1428	76
0996	77
0649	79
1313	81
0258	84
0640	85
0934	87
0295	89
1444	90
0656	91
0799	92
0235	94
1066	94
0372	97
0792	99
0794	100
0786	101
0817	102

RPHA	Deb79
0784	103
0791	104
0782	105
0808	106
0806	108
0774	109
1290	110
0444	121
0639	123
0977	126
1459	128
0478	130
0062	131
0104	132
0702	132
0411	133
0222	134
0484	134
0503	135
0731	135
1126	136
1368	136
0739	138
0497	139
0219	140
1348	141
0914	143
0905	144
1356	145
0957	146
1404	148
0065	149

RPHA	Deb79
0910	150
0540	151
0017	152
0089	153
0654	153
2050	153
1345	157
0374	159

RPHA	Deb79
0059	160
0659	161
0139	162
0340	163
0870	163
0850	164
1127	165
0848	165, 192

RPHA	Deb79
1052	179
0691	181
1425	182
1032	185
0932	187
1114	188
0445	189
0848	165, 192

A félkövérrel kiemelt sorok azokat a verseket jelölik, melyek mai tudásunk szerint itt fordulnak elő először – az RPHA is e kötet kiadásának dátuma alapján határoz meg esetükben terminus ante quemet, és H. Hubert Gabriella monográfiája is ilyennek tartja őket.

A versek nagyobb része a kötet végén jelenik meg, többnyire olyan versek társaságában, melyeket az 1574-es Huszár Gál-féle kiadásból ismerhetünk, csak az RPHA 0848-as, *Magasztaljuk az Úristent már hívek* kezdetű szövegnek ismerjük korábbi előfordulásait: ez már 1566-ban Váradon napvilágot látott.

Az, hogy az énekeskönyvek végén jelenik meg új versanyag, nem csak a '79-es kiadás jellemzője. És az sem csak itt figyelhető meg, hogy ezek a kiegészítések számunkra már korábbi forrásból is ismerősek, de az aktuális kötet szerkesztője számára alighanem novumok.

Ilyen például a debreceni 1590-es kiadás vége is, ahol négy, korábról nem ismert (történetesen temetési) ének közé keveredik egy, melyet az *Énekek három rendbe* már megjelentetett.

A '79-es kiadás és négy korábbi

Az énekeskönyvek végére kerülő bővítés érdekes jelenség. Miért döntenek úgy énekeskönyvek kiadói, hogy ahelyett, hogy a kötet struktúrájába illesztenék a kötet végén szereplő verseket, egyszerűen csak a végére biggyeszti őket? Számos valószínű magyarázat adható e kérdésre. Megeshet, hogy a szerkesztő nem érzi beilleszthetőnek a verset az énekeskönyv-struktúrába; talán mert valamilyen tematikus énekcsoportról van szó. Az is feltehető, hogy a nyomtatás már zajlik, amikor a kiadó az új versekhez jut, így kénytelen az új anyagot nem integrálva közölni.

Az sem kevésbé érdekes, hogy miképpen bánnak vele a későbbi kiadások. A debreceni 1570-es kiadás bizonyosan nem dolgozza be az egy évvel korábbi kötet végén szereplő ömlesztett énekanyagot (hogy ugyanazon a helyen hozza-e, azt az ismert példány csonkasága miatt nem tudjuk), ezzel szemben a '79-es kiadás végén szereplő újdonságok a '90-es kötetben már nem a kötet végén szerepelnek.

Hogy bánik vajon maga a '79-es kiadás a korábbi kötetek újdonságaival?

Azt látjuk, hogy a '69-es kiadás végén található énekanyag közléséről – két kivételtől eltekintve – lemond. E két kivétel (történetesen a 3. zsoltár két parafrázisa, a *Szent Dávid próféta háborúságában* [RPHA 1310], illetve Újlaki Péter *Uram Isten, miért bocsátál énreám* kezdetű [RPHA 1428] parafrázisa) a zsoltáros részhez kerül. *Részhez* és *nem részbe*: a versek helye logikusan a hetedik oldalon lenne Szkhárosi 2. és Szegedi Gergely 6. zsoltárhoz készített parafrázisa között; ehelyett a zsoltáros blokk legvégén találjuk őket, hasonlóan Sztárai 23. zsoltárához és Chasee? Miklós 42.-éhez – egy nagyságrenddel alacsonyabb szinten megismételve az énekeskönyv-bővítési gesztust. A 42. zsoltár ráadásul régi renitens: Huszár Gálnál, az 1560-as kiadásban még a helyén szerepel, de az 1569-es debreceni kiadásban már a zsoltáros blokk végén kap helyet – H. Hubert Gabriella magyarázata szerint azért, mert „talán nyomtatás közben felejtették ki a

sorozatból”.² E magyarázat plauzibilis, de a ’79-es kiadás zsolttáros részének kibővülését szemügyre véve nem elég nagy hatótávolságú. A ’79-es ismeretlen kiadó ugyanis könnyedén megigazíthatná ezt a tévedést, ahogy a ’69-es sajtóhibáit egyébként javító ’70-es is megtehetette volna. Ehhez képest a 42. zsolttár makacsul ragaszkodik utolsó helyéhez – nem elégszik meg avval, hogy a zsolttáros rész hozzátoldásában szerepeljen, ragaszkodik a legutolsó pozícióhoz. A ’79-es kiadás eléje szerkeszti a két 3. zsolttárhoz készített parafrázist, és Sztárai 23. zsolttárát is erre a környékre, egészen pontosan a 142/143. és 145/146. zsolttár közé szuszakolja (hogy azután a 145/146. után még közölje a 144/145.-et). Bájos és teljesen értelmezhetetlen zűrzavar; és mégis nehéz azt elhinni, hogy pusztán a véletlen vagy a mechanikus másolás eredménye lenne az itt kialakult helyzet.

Ám a ’79-es kiadás furcsa bővülése nem elsősorban emiatt, hanem az eredeti kérdés miatt érdekes: miért csak ez a két vers hagyományozódik tovább a ’69-es kötet bővíténeiből? Közelebről meg kell vizsgálnunk a ’79-es kiadás zsolttáros részének a végét. Íme a kérdéses szakasz:

0214	<i>Bűnösök, hozzád kiáltok</i> – Zsolt 129/130	65
0409	<i>Felséges Isten, hozzád kiáltunk</i> – Zsolt 129/130	66
01447	<i>Úrnak szolgálói, no, dicsérjétek</i> – Zsolt 133/134	67
0492	<i>Hallgasd meg, Atya Isten</i> – Zsolt 142/143	67
1309	<i>Szent Dávid próféta éneklő könyvének</i> (Sztárai Mihály) – Zsolt 22/23	69
0251	<i>Dicsérd az Istent mostan</i> – Zsolt 145/146	71
1031	<i>Nagy hálaadással magasztallak</i> – Zsolt 144/145	72
1310	<i>Szent Dávid próféta háborúságában</i> – Zsolt 3	74
1428	<i>Uram Isten miért bocsátál</i> (Újlaki Péter) – Zsolt 3	76
0996	<i>Mint kívánczik a szarvas</i> (Chasee? Miklós) – Zsolt 41/42	77

A táblázatban a dupla vonallal keretezett részek jelölik azokat a verseket, melyek a ’69-es kiadásban is megvannak. Az első sor fölfelé nyitott – így ábrázoltam, hogy kéttucatnyi vers sorrendje azonos a két kiadásban. Az RPHA 1447 és az RPHA 0492 a ’69-es kötetben is egymást követi, de ott előttük (vagyis az RPHA 0409 és az RPHA 1447 között) szerepel egy vers, mely nem került be a ’79-es kiadásba, megszakítva az egyenes rendet; ironikusan épp az RPHA 0879-es, *Mely igen jó legyen az egyenesség* kezdetű 132/133. zsolttár. Két vékony keretes darab jön, a híres Sztárai-vers, melyet legkorábról az 1574-es komjáti kiadásból ismerünk, ezt követi a ’79-es kiadás egyik újdonsága. RPHA 1031 a ’69-es kiadásban az RPHA 0492 után következett, a szimplán keretezett két vers ’79-ben középük ékelődött. A 3. zsolttár két feldolgozása a ’69-es kiadás 213–214. lapján szerepel, és a 42. zsolttárral újra megegyezik a két könyv verssorrendje, ezért sincs alul sem zárva a táblázat.

Most, hogy tényleges kuszaságában látszik a probléma, érdemes eltűnődni kialakulásán. Erre nézetem szerint leginkább azért van szükség, mert a zavaros szerkezetű részbe új versek is kerülnek: olyanok, melyek a debreceni ágon újak, és olyan is, amelynek korábbi kiadását nem ismerjük, vagyis nehéz arra gondolni, hogy lapkeveredések, figyelmetlenségek szerencsétlen kumulációja alakította a helyzetet.

Ha meg kellene magyaráznom, hogy jött létre ez a különös verssorrend, így kezdeném: Az 1570-es kiadás alapján már készülő 1579-es kiadás szerkesztője/nyomdása néhány új zsolttárhoz jut. Sajnos a kötet eleje már kiszedésre került, így a 3. zsolttár két parafrázisát már nem lehetne a helyén közölni, így kénytelenül az a döntés születik, hogy az új zsolttárokat a psalterium-blokk végére helyezik. A forráskiadvány sorrendjében halad tehát a szedés, a nyomdász egy verset véletlenül kifelejt... – és innentől jönnek a zavarba ejtő részek: azt még elképzelhetőnek tartanám, hogy a mechanikusan dolgozó nyomdász tudja, hogy a 145/146. zsolttárnál magasabb számú zsolttár még nincs magyarul forgalomban, így nem ellenőrzi, hogy forrásában véget érnek-e a psalmusok (vagyis tett-e korábban valaki olyat, amire most ő készül), és ide

² H. HUBERT 2004, 117.

szedi a betoldásokat, így pedig megőrizhetné helyét a 42. zsoltár a blokk legvégén. De ehhez a következő feltételeknek kellene teljesülniök: 1) recto legalján érjen véget az utolsónak vélt szöveg, hogy a másoló ne láthassa azonnal a folytatást; 2) a betoldások tényleg a 145/146. zsoltár után következzenek. A betoldások azonban nem ott, hanem a 142/143. zsoltár után következnek, amelynek csak legutolsó strófája lóg át a szóba jöhető forrásokban rectóra, a '69-es kiadásban a 73., a '70-es kiadásban pedig a 82. lapra.

Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy mai tudásunk szerint lehet még egy potenciális közvetítő, az RMNy 357-es töredék, melyet a szakirodalom 1572 és 1579 közötti nyomtatványnak gondol. A ránk maradt nyolc lapból az látszik, hogy a kötet oldalbeosztása eltér a két korábbi debreceni énekeskönyvtől, míg a két régebbi csaknem egyforma.

Deb69

Deb70

Deb72-79

PSALMVS XXXIII. 35
 Eért istéhez minden sient könyörgött, es senki tölle
 hijaba el nem ment, lelkenec talait czendesfeget, mert
 neki adta az ördög életet.
 Ne vesd el azért töled en istenem, mert te előtred
 nintsen houa futnom, földön es mennien hatalmadot
 vallom, te hozat vram azért en folyamom.
 Mind ez vilagnac en vagioc czulsaga, noha ioltu-
 dom hogy bünönnec folgya, de emlékezzel regi foga-
 dalodra, hogy en ne iullac ördög foglagaba.
 Kegyellegedből halgals meg engemet, te sient lel-
 keddel vizagzald siuemet, hogy köuethellem te sient
 fellegedet, mutald meg nekem az te öfueniedet.
 Noha ostorod vagion bal kezdedben, hišem kegye-
 lem vagion iob kezdedben, azért ostoroz engemet tes-
 temben, hogy en ne iullac ördög letetefeben.
 Öruendezetec minnyaian az vrtan, es örüllyetec
 ördög vigallagban, kefi iduöflegtec az ö sient fiaban, kit
 meg igere az paradiczomban.
 Szent Daudid irta ezt a Soltar könyben, dicziretinec
 harmitz egy refeben, kiuel biztata lelket felelmében,
 mikor az Isten probalta lelkében.
PSALMVS XXXIII. G. S.
Madnotam nagy banatban Daudid. i. Samu. 21.
 Mikoron Daudid Saul előt futna, Achis kiralyhoz be-
 saladot volna, kyalay szolgai meg emferec vol-
 na, meg mondac kiralnac hog Daudid volna.
 D

PSALMVS XXXIII. 35
 Eért istéhez minden sient könyörgött, es senki tölle
 hijaba el nem ment, lelkenec talait czendesfeget, mert
 neki adta az ördög életet.
 Ne vesd el azért töled en istenem, mert te előtred
 nintsen houa futnom, földön es mennien hatalmadot
 vallom, te hozat vram azért en folyamom.
 Mind ez vilagnac en vagioc czulsaga, noha ioltu-
 dom hogy bünönnec folgya, de emlékezzel regi foga-
 dalodra, hogy en ne iullac ördög foglagaba.
 Kegyellegedből halgals meg engemet, te sient lel-
 keddel vizagzald siuemet, hogy köuethellem te sient
 fellegedet, mutald meg nekem az te öfueniedet.
 Noha ostorod vagion bal kezdedben, hišem kegye-
 lem vagion iob kezdedben, azért ostoroz engemet tes-
 temben, hogy en ne iullac ördög letetefeben.
 Öruendezetec minnyaian az vrtan, es örüllyetec
 ördög vigallagban, kefi iduöflegtec az ö sient fiaban, kit
 meg igere az paradiczomban.
 Szent Daudid irta ezt a Soltar könyben, dicziretinec
 harmitz egy refeben, kiuel biztata lelket felelmében,
 mikor az Isten probalta lelkében.
PSALMVS XXXIII. G. S.
Madnotam nagy banatban Daudid. i. Samu. 21.
 Mikoron Daudid Saul előt futna, Achis kiralyhoz be-
 saladot volna, kyalay szolgai meg emferec vol-
 na, meg mondac kiralnac hog Daudid volna.

24
 Mind ez vilagnac en vagyoc czulfaga, noha iol tu-
 dom hogy bünönnec folgya, de emlékezzel regi foga-
 dalodra, hog en ne iullac ördög foglagaban,
 Kegyellegedből halgals meg engemet, te sient lel-
 keddel vizagzald meg siuemet, hog köuethellem te fét fel-
 leget, mutald meg nekem az te öfueniedet.
 Noha ostorod vagion bal kezdedben, hišem kegye-
 lem vagion iob kezdedben, azért ostoroz engemet telte-
 ben, hog en ne iullac ördög letetefeben.
 Öruent czzetec minnyaian az vrtan, es örüllyetec ö-
 rdög vigallagban, kefi iduöflegtec az ö sient fiaban, kit
 meg igere az paradiczomban.
 Szent Daudid irta ezt a Soltar könyben, dicziretinec
 harmincz egy refeben, kiuel biztata lelket felelmében,
 mikor az Isten probalta lelkében.
P S A L M V S 34. G. Z.
Mikoron Daudid Saul előt futna, Achis kiralyhoz be-
 saladot volna, Kiral szolgai meg ilmertec volna, megh
 mondac kiralynac hogy Daudid volna.
 Ackor Daudid meg ijede siugben, el valtoftata or-
 czaiat feltében, Isten hatalma nem iuta efebén, gjarlo
 fagat mutata ijetében.
 Gyermecmodra bolondoskodie vala, kezeuel ű az
 falra kapdos vala, niála fakalan mindala fut vala, hog
 bolondiggal magat el titkollia.
 Olli

Elvileg tehát elképzelhető, hogy ez a nyomtatvány megfelelhet a fenti tipográfiai kritériumoknak, és per-
 sze az is kecsegtető, hogy a debreceni énekeskönyvek zsoltáros részének '69-'70-es, illetve '79-es állapota
 közötti eltéréseket két lépcsőben magyarazzuk meg. Mindazonáltal mivel a rövidke töredék épp ezeket a
 verseket nem tartalmazza, nehéz ítéletet mondani (RMNy 357 és a '79-es kiadás esetleges kapcsolatáról a
 későbbiekben még lesz szó).

Az azonban továbbra is érdemes vizsgálatra, hogy a '69-es kötet végén szereplő új énekanyagból szár-
 mazik-e az a két vers, amely a zsoltáros rész végére kerül '79-ben. Ez ugyanis messze nem magától ér-
 tetődő – az RPHA 0251 tudomásunk szerint abszolút újdonság, de a 3. zsoltár két fordítása megvan az
 1574-es Huszár Gál szerkesztette kötetben, ahogy az RPHA 1309-es, a debreceni hagyományban 1579-ig
 nem szereplő Sztárai-zsoltár épp 1574-ben tűnik föl. Már csak azért sem alaptalan ennek a fölvetésnek az
 ellenőrzése, mert nem tudjuk, hogy az 1570-es, végén csonkán ránk maradt nyomtatvány tartalmazta-e
 a '69-es újdonságait. Ha hiányoznának belőle, akkor könnyen magyarázhatnánk, hogy miért hiányoznak
 két kivételtől eltekintve a '79-es kiadásból is – azért, mert a '70-est másolta tovább, és azt a kettőt is más-
 honnan ismeri.

A kusza sorrend első darabja épp a Sztárai-zsoltár. Tekintve, hogy különösen fontos versről van szó,
 lássuk teljes terjedelmében:

23. zsoltár

XXIII. zsoltár

23. psalmus

Szent Dávid próféta énekő könyvének huszonharmad részében,
Bízván az Istennek az ő reá való nagy gondviselésében,
És halálkot adván ő szent felségének mind egész életében,
Igen dicsekedik lelkeben mindenkor keresztyének képében.

Szent Dávid próféta **énekle** könyvének huszonharmad részében,
Bízván az Istennek az őreá való nagy gondviselésében,
És halálkot adván ő szent felségének mind egész életében,
Ígyen dicsekedik lelkeben mindenkor keresztyének képében.

Szent Dávid próféta **énekli** könyvének huszonharmad részében,
Bízván az Istennek az **úhozzá** való nagy gondviselésében,
És **halálkat** adván **ű** szent felségének mind egész életében,
Igen dicsekedik lelkeben **minden hív keresztyének** képében.

Tudom hogy pásztorom, vezérem énnekem az én uram istenem.
Kinek gondja vagyok testemre lelkemre, mert ő teremti engem,
És ő juha vagyok, ő hozzá hallgatok, mert ő megváltott engem,
Azért benne bízom, tudom, élés nélkül hogy én nem szűkölködöm.

Tudom, hogy pásztorom, vezérem énnekem az én Uram, Istenem,
Kinek gondja vagyok testemre lelkemre, mert ő teremti engem,
És ő juha vagyok, ő hozzá hallgatok, mert ő megváltott engem,
Azért benne bízom, tudom, élés nélkül hogy én nem szűkölködöm.

Tudom, hogy pásztorom, vezérem énnekem az én **édes** istenem,
Kinek gondja vagyok testemre, lelkemre, mert **ű teremtet** engem,
És **ű** juha vagyok, **és** hozzá hallgatok, mert **ű** megváltott engem,
Azért benne bízom, tudom, **élet** nélkül hogy én nem szűkölködöm.

Az ő mezejének szép zsíros füvein szépen legeltet engem,
Szent ígéretemek édes beszédével mikor vigasztal engem,
Anyaszentegyházban és az ő aklában szépen megnyugot engem,
Lopótól, farkastól, hamis tanyítótól ott megóalmaz engem.

Az ő mezejének szép zsíros füvein szépen legeltet engem,
Szent ígéretemek édes beszédével mikor vigasztal engem,
Anyaszentegyházban és az ő aklában szépen megnyugot engem,
Lopótól, farkastól, hamis tanítótól ott megóalmaz engem.

Az **ű** mezejének szép zsíros **füvével** szépen legeltet engem,
Szent **ígéretinek** édes beszédével mikor vigasztal engem,
Anyaszentegyházban és az **ű** aklában szépen **megnyugatt** engem,
Lopótól, farkastul, hamis **tudomántul** ott **megóalmaz** engem.

Reggel hogy kiviszen, én előttem megyen igaz tudományával,
Minden napon kétszer engemet megítat ő lelki italával,
Lelki folyóvíznek és élő kútforrások szép tiszta folyásával,
Evangeliumnak anyaszentegyházban ő prédikálásával.

Reggel, hogy kiviszen, énelőttem megyen igaz tudományával,
Minden napon kétszer engemet megítat ő lelki italával,
Lelki folyóvíznek és **élő kútforrások** szép tiszta folyásával,
Evangeliumnak anyaszentegyházban ő prédikálásával.

Reggel, hogy kiviszen, énelőttem megyen igaz tudományával,
Minden napon kétszer engemet **ű** megítat **ű** lelki italával,
Lelki folyóvíznek és **élő kútforrások** szép **gyenge** folyásával,
Evangeliumnak anyaszentegyháznak **ű** prédikálásával.

Azzal én lelkemet ugyan megújítja és újonnan megáldja,
Mennyországnak útját és az igaz hitet énnekem megmutatja,
Az ő szent fiában szomorú lelkemet csak egyedül biztatja
Méltatlanságomban az ő szent nevéjért irgalmasságát nyújtja.

Azzal én lelkemet ugyan megújítja és újonnan megáldja,
Mennyországnak útját és az igaz hitet énnekem megmutatja,
Az ő szent fiában szomorú lelkemet csak egyedül biztatja
Méltatlanságomban az ő szent nevéjért irgalmasságát nyújtja.

Azzal én lelkemet ugyan megújítja és újonnan **megáldja**,
Mennyországnak útját és az igaz **hítet** énnekem megmutatja,
Az **ű** szent fiában szomorú lelkemet csak egyedül biztatja,
Méltatlanságomhoz az **ű** szent fiáért **igazságot mutatja**.

Ily nagy reménséggel és bizodalommal, azért te bennem bízom,
Én uram istenem! testemet, lelkemet én tenéked ajánlom.
Ha szinte az halál völgye árnyékában az én fejemet látom,
Mert te vagy én velem, szabadulásomot azért tetőled várom.

Ily nagy reménséggel és bizodalommal, azért te bennem bízom,
Én uram, Istenem, testemet, lelkemet én tenéked ajánlom.
Ha szinte az halál völgye árnyékában az én fejemet látom,
Mert te vagy én velem, szabadulásomot azért tetőled várom.

Ily nagy **reménséggel** és **bizodalommal**, azért te bennem bízom,
Én uram, Istenem, testemet, lelkemet én tenéked ajánlom.
Ha szinte az halál völgye árnyékában az én fejemet látom,
Mert te vagy én velem, **szabadulásomat** azért **tetőled** várom.

Megvigasztal engem te pásztortor vesszöd és te pásztortor botod,
Az sok nyomorúság, melylyel híveidet megsújtod sanyargatod,
Melylyel te kezdedhez oly nagy szépen őket megsoktatod, tanítod,
Hogy el ne vesszenek, sőt veled legyenek, mindörökké megtartod.

Im nagy készüllettel ellenségem előtt asztalt szerzesz énnekem,
Az te szent fiadnak egy áldozatjával táplálad az én lelkem ;
Megvigasztalsz engem, megadod bévségvel én ételem, italom,
Én ellenségimnek nagy bosszúságára megtartod az én lelkem.

Halandó testemnek ő gyarlóságától megszabadítál engem,
Ez világ sem árthat semmi álhokossággal, bosszúsággal énnekem,
Mert én te általad fő ellenségemet, az ördögöt meggyőztem,
Az én életemet csak te benned bizván, mikoron véghez viszem.

Az te jóvoltodból, kegyelmességedből mindezeket én várom,
Mert ezekre való nagy méltóságomat én bennem nem találom,
Azért minden napon az én életemben, csak te benned én bizom,
És tudom bizonynyal hogy soha te benned én meg nem csatlakozom.

Leszek mindörökké az én Istenemnek és uramnak házában,
Az én Krisztusomnak pásztorsága alatt az anyaszentegyházban,
Az ő juhaimak, igaz híveinek az ő társaságában,
Kikkel egyetembe örökké vigadok az örök bódogságban.

Megvigasztal engem te pásztortor vesszöd és te pásztortor botod,
A sok nyomorúság, melylyel híveidet megsújtod, sanyargatod,
Melylyel te kezdedhez oly nagy szépen őket megsoktatod, tanítod,
Hogy el ne vesszenek, sőt veled legyenek, mindörökké megtartod.

Im nagy készüllettel ellenségem előtt asztalt szerzesz énnekem,
Az te szent fiadnak egy áldozatjával táplálad az én lelkem,
Megvigasztalsz engem, megadod bévségvel én ételem, italom,
Én ellenségimnek nagy bosszúságára megtartod az én lelkem.

Halandó testemnek ő gyarlóságától megszabadítál engem,
Ez világ sem árthat semmi álhokossággal, bosszúsággal énnekem,
Mert én te általad fő ellenségemet, az ördögöt meggyőztem,
Az én életemet csak te benned bizván, mikoron véghez viszem.

Az te jóvoltodból, kegyelmességedből mindezeket én várom,
Mert ezekre való nagy méltóságomat én bennem nem találom,
Azért minden napon az én életemben, csak te benned én bizom,
És tudom bizonynyal, hogy soha te benned én meg nem csatlakozom.

Leszek mindörökké az én Istenemnek és uramnak házában,
Az én Krisztusomnak pásztorsága alatt az anyaszentegyházban,
Az ő juhaimak, igaz híveinek az ő társaságában,
Kikkel egyetembe örökké vigadok az örök bódogságban.

Megvigasztalt engem te pásztortor vesszöd és te pásztortor botod,
Az sok nyomorúság, melylyel **népeidet** megsújtod, sanyargatod,
Melylyel **beszédedhez** oly nagy szépen **űket szoktatod és tanítod**,
Hogy el ne vesszenek, sőt veled legyenek, mindörökké **megmarad**.

Im nagy készüllettel **ellensége** előtt asztalt szerzesz énnekem,
Az te szent fiadnak egy áldozatjával táplálad az én lelkem;
Megvigasztalsz engem, megadod **bótságával és semmi bosszúságával**,
Én **ellenségimnek** nagy bosszúságára megtartod az én lelkem.

Halandó testemnek ő **halandóságától megszabadítasz** engem,
Ez világ sem árthat **sem álhokossággal és semmi bosszúságával**,
Mert én te általad **fő** ellenségemet, az ördögöt **meggyőzém**,
Az én életemet csak te benned bizván, **mindenkor helyheztetem**.

Az te jóvoltodból, kegyelmességedből mindezeket én várom,
Mert ezekre való nagy méltóságomat én bennem nem találom,
Azért minden napon az én **életemet én csak teréad** bizom,
És tudom bizonynyal, hogy soha te benned én meg nem csatlakozom.

Leszek mindörökké az én Istenemnek és uramnak házában,
Az én Krisztusomnak pásztorsága alatt az anyaszentegyházban,
Az **ű** juhaimak, igaz híveinek az **ű** társaságokban,
Kikkel egyetemben örökké vigadok az örök bódogságban.

A táblázatban **megvastagítottam** a 16. századi kiadások kritikai kiadástól való tartalmi eltéréseit. Az látszik, hogy az 1579-es debreceni kiadás oszlopában gyakrabban jelenik meg ez a jelölés – Szilády Áron a forrásaként Huszár Gál kiadását használó *Énekek három rendbe* szövegváltozatát (Det82, 86^r) adja főszöveggként. Kiadása szinte tökéletes másolata Bornemisza Péter kiadásának; egyetlen „ö” betű szerepel „ü”-ként az 1582-es detrekői nyomtatványban, ezt az RMKT szövegváltozatában kurziváltam. Illetve – alighanem szándéktalanul – egy (inkább „é”, semmint „i”) betű „ő”-vé vált mindjárt az első sorban, az *énekli* jelen, vagy *éneklé* múlt idejű ige helyett „énekő” melléknév szerepel; ezzel is ugyanúgy jártam el. Ennek ismeretében voltaképpen négy szövegváltozatot látunk együtt. Mivel ismerjük Bornemisza forrását, emiatt a kritikai főszöveg és a Huszár Gál kiadása közti eltérések zömét gondolatban kockázatmentesen lecserélhetjük Huszár Gál alakjaira: biztosan közelebb van e változat Sztáraiéhoz. A negyedik sor „igen” szavának „ígyen”-re igazítását ráadásul a lectio difficilior elve is alátámasztja.

A legfőbb kérdés – úgy a kritikai kiadás szempontjából, mint az 1579-es debreceni kiadás szempontjából – ezek után az, hogy milyen viszonyban van egymással a két legkorábbi ismert forrás: Huszár Gál forrása-e a debreceni kiadásnak, vagy pedig közös ősből/ősökből eredeztethetők. És ez a kérdés nem is könnyű kérdés, és nem is könnyű megválaszolni egyedül e vers alapján. Ha a debreceni a komjáti kiadást használta, akkor azt kell látnunk, hogy más szövegkiadáói elvek alapján jár el, mint amikor a debreceni ág köteteiből dolgozik. A fenti táblázat megvastagított részeinek relatíve nagy száma azonban azt mutatja, hogy többről van itt szó, mint mechanikus másolási hibákról. De talán még a véletlennel magyarázhatóknál is többről.

Stoll Béla alaptanulmánya³ (mely első kidolgozásában, a Thordai-psalteriumhoz szabottabb, kevésbé általánosítható állításokkal és Thordai-példák tekintetében sokkal gazdagabban még Thordai János zsoltárfordításának kritikai kiadásában szerepelt)⁴ tipizálja a másolás közben bekövetkező szövegdeformációkat (~hibákat), és a hibákhoz köthető másolói karaktereket is megrajzolja. A stollai tipológia – és itt érdemes a korábbi változatra hagyatkozni – biztonságot sugárzó, az otthon melegét jelentő kályha, melytől el lehet indulni a gyülekezeti énekek szövegváltozatainak irányába is. Stoll az RMKT XVII/4 jegyzeteiben utal korábbi gigászi teljesítményére, az RMKT XVII/3-ra, melyben számos olyan másoló (pontosabban leíró) munkájával dolgozott, aki, tekintve, hogy egyéni kedvtelésből másol, „nem tartja tiszteletben az előtte fekvő szöveget, hanem szabadon alakít rajta, szélsőséges esetekben (a szerelmi vagy bujdosó énekeknél) teljesen át is költheti”.⁵ A Thordai-anyag kéziratos forrásai azonban zömükben nem ilyenek, hanem híven igyekeztek továbbörökíteni a zsoltárfordításokat – lényegében hasonló attitűddel, mint a szóban forgó gyülekezeti énekek szerkesztői/nyomdászai, vagyis az a rendszer, melyet Stoll a variációk csoportosítására fölvezet, alkalmazhatónak látszik a gyülekezeti énekanyagra is. A tekintetben tehát, hogy a másolatok nem „egyéni kedvtelésből” készülnek – még annak ellenére is, hogy kéziratokról és nyomtatványokról van szó –, hasonlít a két anyag, egy fontos különbség mégis akad: Thordai esetében a másolatok felekezeti csupán homogén közegben készülnek, a tárgyalt gyülekezeti énekahagyomány viszont a magyar reformáció konfesszionalizálódó időszakában, a dogmatika kijegecesedésekor áramlik, lassan szilárd halmazállapotúvá dermedő teológiai nézeteket valló és karakteresebb terminológiát használó felekezetek között. Vagyis Stoll két fő kategóriája, a „szándéktalan” és „szándékos változtatások” közül a másodiknak ez esetben új alkategóriával kell kiegészülnie.⁶ Markáns beavatkozásokról van itt szó, melyek Stoll Béla gazdag példatárában – és itt már csak tanulmányának átdolgozott változatára lehet hivatkozni – leginkább arra az alesetre emlékeztet, melyben földéli a *Csak búbánat* kezdetű Balassi-verset, melyet Batthyány Ferenc Lobkowitz-Poppel Éva számára névre igazított: a CHAKBORBALAERTGT akrosztichont némi szerkesztés és rövidítés után CHAKEVAÉRT alakra változtatta.⁷ Azért ez az eset kínálja a legtöbb párhuzamot

3 STOLL 1997.

4 RMKT XVII/4, 580–599.

5 Uo., 586.

6 A „szövegváltozások törvényszerűségeinek” stollai csoportosítását lásd uo., 587; illetve STOLL 1997, 143–145.

7 STOLL 1997, 149.

még a szándékolt változtatások között is, mert itt a másolói-utánközlői viselkedésben van egy fontos, a többi esetben nem megfigyelhető attitűd, tudniillik az, hogy amíg a hibásnak vélt alakot „javítani” igyekeznek a másoló, és amíg a korszerűtlen szavakat az érthetőség javítása érdekében cseréli le modernebbekre vagy más nyelvjárásúakra, de úgy teszi mindezt, hogy az eredeti szöveggel elvben sem helyezkedik szembe – addig Batthyány Ferenc és némely gyülekezeti ének esetében⁸ világos szándék látszik arra, hogy ez a vers semmiképp ne legyen olyan, amilyen volt. A változtatások nem valamiféle naiv szövegkritikai megfontolás vagy közérthetőségre törekvő népművelői akarat jegyében, hanem a változtatás direkt szándékával történnek, s hogy végső soron a szerelem maga vagy a gyülekezet teológiai értelemben is megfelelő éneknnyaggal való táplálásának célja szentesíti az eszközt, az majdhogynem mindegy.

Mindezt azért tartottam fontosnak fölidézni, mert a Sztárai-szöveg módosulásai vélhetően – bár talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy minden bizonnyal – ilyen beavatkozásokkal magyarázhatók. S ideje is iszamósabb talajra lépni azzal, hogy közelebről is szemügyre vesszük őket.

A fentiekből azt látjuk, hogy *elvileg* nem lehetetlen, hogy az 1579-es debreceni kötet Huszár Gál kiadását dolgozza be zsolтары részének furcsa appendixébe. Nem lehetetlen, hiszen okunk van szándékos módosítások föltételezésére. Ez esetben viszont azt is föltételeznünk kell, hogy a Huszár Gál kötetében szereplő változat (messze nem korábbi volta miatt) hitelesebb, mint az 1579-es debreceni. Lássuk a főbb eltéréseket.

sor

Kom74

Deb79

1 Szent Dávid próféta éneklé könyvének huszonharmad részében,
 2 Bízván az Istennek az óréa való nagy gondviselésében,
 3 És hálákat adván ő szent felségének mind egész életében,
 4 Ígyen dicsekedik lelkében mindenkor keresztyének képében.
 5 Tudom hogy pásztorom, vezérem énnekem az én Uram, Istenem,
 6 Kinek gondja vagyon testemre lellemre, mert ő teremtt engem,
 7 És ő juha vagyok, ő hozzá hallgatok, mert ő megváltott engem,
 8 Azért benne bízom, tudom, élés nélkül hogy én nem szűkölködöm.
 9 Az ő mezejének szép zsiros füvein szépen legeltet engem,
 10 Szent ígretinek édes beszédével mikor vigasztal engem,
 11 Anyaszentegyházban és az ő aklaban szépen megnyugot engem,
 12 Lopótól, farkastól, hamis tanítótól ott megóalmaz engem.
 14 Minden napon kétszer engemet megitat ő lelki italával,
 15 Lelki folyóvíznek és élő kútfőnek szép tiszta folyásával,
 16 Evangéliomnak anyaszentegyházban ő prédikálásával.
 17 Azzal én lelkemet ugyan megújítja és újonnan megáldja,
 18 Mennyországnak útát és az igaz hűtet énnekem megmutatja,
 19 Az ő szent fiában szomorú lelkemet csak egyedül bízattja
 20 Méltatlanságomban az ő szent nevéjért irgalmasságát nyújtja.
 21 Ily nagy reménségvel és bizodalomval, azért te benned bízom,
 24 Mert te vagy én velem, szabadulásomat azért tetőled várom.
 25 Megvigasztal engem te pásztori vesszöd és te pásztori botod,
 26 Az sok nyomorúság, mellyel híveidet megsújtod, sanyargatod,
 27 Mellyel te kezedhez oly nagy szépen őket megszoktatod, tanítod,
 28 Hogy el ne vesszenek, sőt veled legyenek, mindörökké megtartod.
 29 Ím nagy készülettel ellenségem előtt asztalt szerzesz énnekem,
 31 Megvigasztalsz engem, megadod bévségvel én ételem, italom,
 32 Én ellenségimnek nagy bosszúságára megtartod az én lelkem.
 33 Halandó testemnek ő gyarlóságától megszabadítál engem,
 34 Ez világ sem árthat semmi álnoksággal, bosszúsággal énnekem,
 35 Mert én teáltalad fő ellenségemet, az ördögöt meggyőztem,
 36 Az én életemet csak te benned bízván, mikoron véghez viszem.
 39 Azért minden napon az én életemben, csak tebenned én bízom,
 43 Az ő juhainak, igaz híveinek az ő társágában,

Szent Dávid próféta **éneklé** könyvének huszonharmad részében,
 Bízván az Istennek az **úhozá** való nagy gondviselésében,
 És **hálákat** adván **ű** szent felségének mind egész életében,
Igen dicsekedik lelkében **minden hív keresztyének** képében.
 Tudom, hogy pásztorom, vezérem énnekem az én **édes** istenem,
 Kinek gondja vagyon testemre, lellemre, mert **ű** **teremtt** engem,
 És **ű** juha vagyok, és hozzá hallgatok, mert **ű** megváltott engem,
 Azért benne bízom, tudom, **élet** nélkül hogy én nem szűkölködöm.
 Az **ű** mezejének szép zsiros **fűvével** szépen legeltet engem,
 Szent **ígretinek** édes beszédével mikor vigasztal engem,
 Anyaszentegyházban és az **ű** aklaban szépen **megnyugatt** engem,
 Lopótul, farkastul, hamis **tudomántul** ott **megóalmaz** engem.
 Minden napon kétszer engemet **ű** megitat **ű** lelki italával,
 Lelki folyóvíznek és **élő kútfűnek** szép **gyenge** folyásával,
Evangéliomnak anyaszentegyháznak **ű** prédikálásával.
 Azzal én lelkemet ugyan megújítja és újonnan **megadja**,
 Mennyországnak útát és az igaz **hűtet** énnekem megmutatja,
 Az **ű** szent fiában szomorú lelkemet csak egyedül bízattja,
Méltatlanságomhoz az **ű** szent fiáért **igazságát mutatja**.
 Ily nagy **reménséggel** és **bizodalommal**, azért te benned bízom,
 Mert te vagy én velem, **szabadulásomat** azért **tetőled** várom.
Megvigasztalt engem te pásztori vesszöd és te pásztori botod,
 Az sok nyomorúság, mellyel **népeidet** megsújtod, sanyargatod,
 Mellyel **beszédedhez** oly nagy szépen **üket szoktatod** és tanítod,
 Hogy el ne vesszenek, sőt veled legyenek, mindörökké **megmarad**.
 Ím nagy készülettel **ellensége** előtt asztalt szerzesz énnekem,
 Megvigasztalsz engem, megadod **bőúséggel** én **életem**,
 Én **ellenségemnek** nagy bosszúságára megtartod az én lelkem.
 Halandó testemnek ő **halandóságátul megszabadítasz** engem,
 Ez világ sem árthat **sem álnokságával és semmi bosszújával**,
 Mert én teáltalad **fű** ellenségemet, az ördögöt **meggyőzém**,
 Az én életemet csak te benned bízván, **mindenkor helyeztetem**.
 Azért minden napon az én **életemet én csak tereád** bízom,
 Az **ű** juhainak, igaz híveinek az **ű** társágokban,

8 Konkrét példa nélkül gondoljunk csak arra a gyakori esetre, amikor egy trinitárius költemény szentháromság-tagadó közegbe kerül, és a másoló/nyomdász/szerkesztő könyörtelenül megváltoztatja a Szentháromságra utaló részeket.

Az első sorban – ez akár ki is maradhatna a felsorolásból, hiszen szándéktalan eltérésként magyarázható legkönnyebben – az állítmány igeideje tér el, a két változatban számottevő különbséget nem okozva, a negyedik sor különbségei azonban jelentősebbek. Az „Igen” ↔ „Ígyen” variánsa egyszerű mechanikus tévesztésből adódhat, s a két alak közül az „ígyen” látszik helyesebbnek, hiszen a zoltárparafrázis bevezetőjében ténylegesen utal a vers későbbi részeire, míg a másik változat csupán egyszerű két szótagos pozitív jelző szerepében áll; a másik eltérés már fogósabb kérdés. A komjáti kiadás változata szerint Dávid zoltáros könyörgései a legenyhébb értelmezés szerint is legalábbis előképei az igaz keresztyén ember dicséreteinek, imádságainak; mindazonáltal mintha inkább arról lenne szó, hogy Dávid már magának a keresztyénségnek képében könyörög/dicsér a *Zoltárok könyvében*. A debreceni változat nem ennyire általánosító, ebben csak a hív keresztyén hasonlít Dávidra. Nem azt akarom mondani, hogy a „hív” okvetlenül szűkítő jelző lenne, csak azt, hogy a sor első pillantásra aprócska megváltoztatása voltaképpen nagyobb horderejű lehet.⁹ Ha a 16. sor változatait is megfigyeljük, hasonlót láthatunk. Az 1574-es kiadás szerint az Evangélium az anyaszentegyház tagjai számára prédikáltatik, mely anyaszentegyház zoltárban való szereplése egyszerűen a zoltár negyedik sorában világosan megjelenő krisztianizáló attitűdnek folyománya – hasonlóknak látszik az 1579-es kiadás is, ha azonban az interpunkció nélküli szöveget eggyel több vesszővel látjuk el (nincs ebben több önkény, mint nem ellátni, tehát: „Evangéliumnak, anyaszentegyháznak”), épp ilyen árnyalatnyi szűkítést figyelhetünk meg: e változat szerint nem magától értetődő, hogy az Evangélium csak az anyaszentegyházban lehet. Az 5. sor „édes” jelzője stiláris változtatás különösebb jelentőség nélkül, a 8. sor „élés” ↔ „élet” variánsai azonban megint jelentékenyebbek. A korántsem mellékesen az úrvacsorához kapcsoló zoltárszöveg komjáti változatában az „élés” szó kétértelműsége sokkal körmönfontabb értelmezést tesz lehetővé, mint a különösebb vargabetűk nélkül mégiscsak az üdvösségre utaló „élet”. A lectio difficilior elve az „élés” szó eredetisége mellett szól – még akkor is, ha az „élet nélkül való szűkölködés” kifejezés legalább annyira szokatlanul hangzik, mint amennyire mesterkéltnek –, az „élés” szóösszetételekben gyakori, önmagában viszont rendkívül ritka. A „füvein” ↔ „füvével” alakok esetében nem nyilvánvaló a szándékoság, de sajnos az eredetibb alak meghatározása sem. A 12. sor eltérése megintcsak számottevő: a beszélőre és üdvösségére támadó lopó és farkas mellé a „hamis tanító” és a „hamis tudomány” kerül harmadikként. Itt megint a komjáti verzió alakja tűnik komplexebbnek, amennyiben a „hamis tanító” a vers nyájallegóriájába közvetlenül illeszkedő lopó és farkas mellé kerülve az allegóriát magyarázza meg, történetesen úgy, hogy a báránytolvaj/lopó személyét és a báránytolvaj/farkas személyét nem fogalommal, hanem a hamis, tévútra vivő *személyével* kapcsolja össze; a debreceni változat viszont csak a fogalommal magyaráz. A komjáti változat esetében markáns ellentét jön létre: jó pásztor kontra hamis tanító (vagyis rossz pásztor), míg a debreceni változatban a „hamis tudomány” csak bűnös és gyarló, komisz dolog, és egyúttal messze nem izgalmas retorikai megoldás, nyers tanulság, puszta tartalom.

A következő eltérés az eddigiekhez képest más természetű, tudniillik a zoltárból magából is támpontokat kaphatunk vizsgálatához – míg az előzők jobbára Sztárai parafrázáló és a Sztárai-parafrázist másolók másolói tevékenysége miatt inkább textológiai probléma volt. A lelki folyóvíz „tisza” és „csendes” jelzői egyéb szempontok szerint is megfigyelhetők.

A megfelelő helyen a *Vulgatában* ez áll: „In loco pascuae ibi me collocavit. Super aquam refectionis educavit me.” A víz itt jelző nélkül szerepel, bár a *Szeptuagintára* vagy a héberre visszamenő egyéb fordítások szinte egybehangzóan a „nyugodt” vagy „csendes” jelzőt illesztik a szóhoz. Luther Bibliájában más jelzőt

9 Nem érdektelen szempont a „hív” jelző szűkítő volta mellett Batizi András *Katekizmusának* alábbi passzusa: „És jóllehet ez szent seregbe az hitetleneknek nagy sokasága egyede, kik Szentlélek istentől újonnan nem születtenek, sem meg nem igazultanak Krisztusban. De maga az Krisztus Evangéliomának nem mondanak ellene, és életekben külső jámborságot mutatnak, mintha ők is igaz keresztyének volnának.

Ezek jóllehet nem szentek, de azért a szentegyházból ki nem rekesztjük addiglan őket, míglen az Krisztus Evangéliomának ellene nem mondonak és külső cselekedetekben jámbor életet mutatnak.” BATIZI 1555, 115–116.

kap: „Er weidet mich auff einer grünen Awen / Und füret mich zum frisschen Wasser.” Az esetünkhöz képest igen kései Károlyi-fordításban: „Füves legelőkön nyugtat engem, és csendes vizekhez terelget engem.” A csendes egy sajátos árnyalatát fejt ki Kálvin zsoltárkommentárjában: „Il dit *Les eaux qouyes*, pour coullante doucement, pource que les torrens impétueux ne sont pas propres à abbruver les brebis voir mesmes nuisibles.”¹⁰ Szabó Miklós fordításában: „Dávid a csendes vizek kifejezést használta a lassan csordogáló vizek megjelölésére, mert a gyors folyású vizek nem kényelmesek a juhok számára az iváshoz, s legtöbbször veszélyesek is.”¹¹ Ez a kálvini értelmezés igen közel áll a debreceni változat megfogalmazásához. A „gyöngye” a Károlyi-változat „csendes” jelzőjéhez hasonlót jelent, de jelentésének árnyalatai inkább a veszélytelen, semmint a nyugodt, már-már idilli felé mutatnak. A komjáti változat „tisztá” jelzője viszont nem vízfolyásra, hanem a vízre magára vonatkozik, és úgy tűnik, a Luther-féle értelmezés áll hozzá közelebb.

Azt ígértem, ingoványos lesz a talaj, és úgy tűnik, ez nem volt üres fenyegetés. A két ág, a Huszár Gál-féle és a debreceni épp úgy válik ketté, ahogy a vers Luthertől vagy Kálvintól eredeztethető értelmezése. Megeshet, hogy e jelentéktelennek tűnő különbségek nagyon is jelentékenyek, és kellően vájt fül könnyen hallhat bennük lényegi eltéréseket (itt persze nem a gyülekezet átlagos tagjaira gondolok). Másfelől nem kizárólag a felekezeti eltérések vagy az evangélikus szál miatt gondolom Sztáraihoz közelebbinek a Huszár Gál közlő változatot, hanem egyéb érvek miatt is.

Sztárai zsoltárai sajnálatos módon nem datáltak, hogy azok voltak-e, nemigen lehet megállapítani. Meglehetősen hektikusan maradtak ránk: a majdnem másfél tucat zsoltárparafrázis láthatóan nem együtt terjedt, apránként került a gyülekezeti énekirodalom anyagába.¹² Kolofonstrófájuk a szerzettetés idejéről nem állít semmit, ha állított, konzekvensen irtották ki ezt az adatot a szövegek kiadói. Históriai énekei kolofonban datáltak: a bibliai kötődésűek korábbiak (1549–1552), az egyháztörténetiek későbbiek (1557–1560). Két drámájáról tudunk, egyiket ismerjük is, ezeket az ötvenes évek elejére datálja a szakirodalom.¹³ Látszik, hogy Sztárai a negyvenes évek végén, ötvenes évek elején több szöveget is ír; az ötvenes évek második felére két olyan szöveg marad, melynek egyike nem is készülhetett volna lényegesen korábban (Cranmerus Tamás [Thomas Cranmer] 1556-ban szenvedett máglyahalált, a róla szóló terjedelmes históriai ének pedig 1560-as). A zsoltárok természetesen Sztárai életművének bármelyik szakaszába gond nélkül beilleszthetők, van azonban okunk arra, hogy a legkorábbi időszakra tegyük e költemények keletkezését. Latzkovits Miklós Sztárai Laskón töltött életszakaszát vizsgálva alaposan elemez egy ez időszaknál ugyan későbbi, bizonyos Pathai Sámuel által Szilágyi Benjáminnak írt, 1647 szeptemberére keltezett levelet, mely kortársak kopottas emlékü, de megbízható beszámolóí alapján reflektál a költő laskói tevékenységére:

a laskóiak életében ekkor következett be első ízben a reform eszméivel való igazán megrázó konfrontáció. Laskó tehát Pathai beállításában is szűz földnek tekintendő. Sztárai azonban rövid idő alatt nagy hírnévre tett szert. Eleinte a Dávid-zsoltárok anyanyelvű átköltéseivel keltett feltűnést. E zsoltárokat a nyilvános istentiszteleteken adta elő, a prédikáció előtt („Cum praedicare coepisset evangélium pro concionibus publicis, primum psalmos Davidis [...] concinnaverat”). Sztárai itt egyházi funkciót végző személyként jelenik meg az olvasó előtt, aki prédikációiban a lehető legnyilvánvalóbb módon bebizonyítja a katolikus babonaságok hiábavalóságát („...missae, indulgentiarum aliarumque ceremoniarum, utpote humanarum traditionum vanitatem evinceret...”). Csakhogy a laskóiak épp az általa kifejtett propaganda következtében kergették el a katolikus klérus ottani képviselőit, s Sztárai maga is csak így jutott hozzá a parókiához, a paplakhoz, amely tehát addig nem volt

10 CALVIN 1561, 143.

11 CALVIN 2011, 232.

12 A Sztárai-líra önmagában alapos vizsgálat után kiált. Az, hogy ismert versszövegei csonkák, és első ismert kiadásuk sok esetben már bőven Sztárai halála után történt, számos filológiai természetű kérdést is felvet. Lásd PAP 2017.

13 Vö. RMNy 24, 39, 88.

az övé („...fratres Romano-catholicos, sacerdotes et monachos manumittentes [ti. a laskóiak] papismo renunciarent, parochiamque domino Sztarino resignarent”).¹⁴

E levél alapján és ezen aprócska biográfiai epizód miatt messze nem tűnik önkényesnek a zsoltárok parafrázisát Sztárai pályájának korai szakaszára tenni, és ezen adat tovább erősíti a kapcsolatot az 1574-es kiadás és Sztárai feletételezhető eredetije közt: az egyházat a hamis *tanítóktól* kell óvni (lásd még a két drámát is), és a kútfőből folyó víz makulátlan tisztasága lesz fontosabb, nem a meghitt biztonságot jelentő gyöngesége. Vagyis az 1574-es változat e két ponton a magyarországi reformáció harcosabb negyvenes éveibe illeszkedő változatot hoz, az 1579-es debreceni változat szándékos változtatáson esik át, és kegyesebb hangok szólalnak meg benne.

Ezek nem oly gyenge érvek a komjáti változat szerzőibb volta mellett. Az 1579-es kiadás további eltérései azonban messze nem tekinthetők egyértelmű szövegromlásnak. A „Méltatlanságomban az ő szent nevéért irgalmasságát nyújtja” (Kom74) és a „Méltatlanságomhoz az ű szent fiáért igazságát mutatja” (Deb79) alakok különbségei között például majdhogynem lehetetlen választani. Nem segít az okhatározó különbsége – még akkor sem, ha a „szent név” szintagma és ragozott változatai Sztárai lírájában, de egyéb gyülekezeti énekekben is sokkal inkább dicsőítő, mint könyörgő mondatokban szerepelnek,¹⁵ a „szent fiú” viszont nem dicsőítő kontextusban is előfordul.¹⁶ Nemigen lehet ebből következtetni semmire. A kérdéses strófában ráadásul egy sorral korábban szent fiúként említve szerepel Krisztus, akiben a beszélő szomorú lelke isteni segítséggel bízik. Megeshet – bár azért messze nem valószínű –, hogy a komjáti kiadás csak a választékosság miatt cseréli le a „fiú” szót „név”-re. És észre kell vennünk azt is, hogy az irgalmasság és igazság esetében épp ellenirányú folyamat látszik, mint amit a tiszta és gyöngye jelzők kapcsán megfigyelhettünk: az 1574-es kiadás változata lesz kegyesebb.

A többi eltérés esetében helyenként orronthatunk szövegromlást: „híveidet” ↔ „népeidet”, „kezedhez” ↔ „beszédedhez” (bár ez esetben megint a korábbi kiadás látszik szigorúbbnak). Az 1579-es kiadás „Halandó testemnek ő halandóságátúl megszabadítasz engem, / Ez világ sem árthat sem álnokságával és semmi bosszújával” változataiban a „semmi bosszújával” hibás alaknak tűnik az 1574-es rímelő változatával szemben, a „halandó test halandósága” szemben a „halandó test gyarlóságá”-val azonban megintcsak véleményes eset. Mindkét változat eredetibb volta mellé sorakoztathatók föl érvek.

E vers kapcsán egyelőre annyi látszik, hogy két legkorábbi változata jelentősen eltér, és az eltéréseik láthatóan nem magyarázhatók mechanikus szövegromlással – valamelyik kiadás szándékos változtatásokat tartalmaz, nagyobb eséllyel a debreceni. Avval kapcsolatban még nem tudunk érvelni, hogy ősük közös, vagy a komjáti kiadás forrása a debreceninek. Ehhez a többi verset is meg kell vizsgálnunk.

A sorban a következő a *Nagy hálaadással magasztallak téged* kezdetű vers (RPHA 1031). Amennyire a Sztárai-parafrázisnál szembeötlő különbségek mutatkoztak, olyannyira egyhangú a szövegváltozatok öszszevetése: betűeltérések még csak-csak találhatóak, de nagyobb különbségek nem. Ilyenformán – támpont nélkül – nem is annyira könnyű ítéletet mondani, mindazonáltal a nyelvjárási sajátságok alapján azt kell gondolnunk, valószínűbb, hogy a '79-es kiadás készítője továbbvitte a debreceni előzménykötetek alakjait, semmint hogy a Huszár Gál-kiadást alakította volna épp olyanná.

Ha a 3. zsoltár két parafrázisát hasonlítjuk össze az előzményeikkel, azt tapasztaljuk, hogy a '79-es kiadás közelebb áll a debreceni kiadásokhoz: azokhoz képest változtat helyenként. Az RPHA 1310 (*Szent*

14 LATZKOVITS 2000, 384–385.

15 „Kik tiszta szüből mostan dícsírik az te szent nevedet” (74. zsoltár, 12. sor), „Hogy te szent neved magasztaltassék mi nemzetségünkötől” (74. zsoltár, 14. sor), „Szent nevedet dícsírvén magasztalni” (92. zsoltár, 3. sor).

16 Nem idézem a „szent fiad által” számos előfordulását, csupán egy példa a sok közül: „Engedd szent fiadért ezeket minekünk” (*Hálaadásunkban rólad emlékezünk*, RPHA 0478, 16. sor).

Dávid próféta háborúságában) esetében nincs számottevő különbség, a debreceni származást erősítik e látványosabb eltérések:

23. sor	Deb69, Deb79 Kom74	esméltlen isméglen
43. sor	Deb69, Deb79 Kom74	Három személy, de csak egy állapotban Három személy, de csak egy állapotjában

A második példa viszonylag erősen bizonyítja a két debreceni kötet kapcsolatát, ugyanis a Huszár Gál közölte változat a triviálisabb, majd hogyanem lehetetlen, hogy abból alakítsa át a különlegesebb variánssal megegyezőre a '79-es kiadás szerkesztője. A másik vers, az RPHA 1428 (*Uram Isten, mért bocsátál énreám*) más természetű eltéréseket mutat. A 8. sorban például értelmesebb változtatásokat eszközöl:

Deb69	Nem tekintik hátok megett a sokat
Kom74	Nem tekéntik hátok megett a sokat
Deb79	Nem tekéntik hátok megett a zsákat

A strófában a beszélőt gúnyolókról van szó, akik azzal csúfolódnak, hogy Isten elpártolt tőle, de istenkáromlásuk közben nem számolnak a hátuk mögött lévő sokkal (talán tömeggel vagy nagy erővel?). Ez a legalábbis zavaros üzenet válik világossá, amikor a sok szó zsákra cserélődik – vagyis nem veszik észre, hogy hátuk mögött már kész a csapda. Móricz Zsigmond versével példázva:

– Három lábom, ha behagyod,
Negyedik mért szenved fagyot?
– Jól van, dugd be mind a négyet,
(Zsákba faroltatlak téged.)

Ezen értelmező javítás mellett különösen bumfordiként hat a 42. sor – legyünk jóhiszeműek – sajtóhibája:

Deb69	Kik magokban az ő bizodalnok
Kom74	Kik ő magokban az ő bizodalnok
Deb79	Kik csak magokban az ű birodalnok

Ha a komjáti kiadásból származnék a '79-es debreceni kötet, azt kellene elfogadnunk, hogy valamilyen stiláris megfontolásból az „ő” névmást a „csak” szócskára cseréli a debreceni szerkesztő. Ha a '69-es kiadást tartjuk előzménynek, azt kell látnunk, hogy a '69-es kiadás szótagszámhibáját a kiadó a „csak” szócska kockázatmentes közbeiktatásával javítja ki. Ez utóbbi eset tűnik valószínűbbnek. A történethez még hozzátartozik, hogy a „bizodalnok” szó z-je r-ré változik e kiadásban, remélhetőleg mechanikus tévesztés miatt.

Az a verscsoport tehát, mely körülveszi Sztárai versét, és amely a '79-es kiadás zsolttáros blokkja végére került, úgy tűnik, hogy nem a komjáti kiadásból származik – így kell gondolkodnunk a Sztárai-zsolttárról magáról is, és nem csak amiatt az önző érdek miatt, hogy ez esetben nem kell megfelelnünk arra a kérdésre, hogy miért csak ezt az egy költeményt választotta – jelentős átdolgozások árán – közlésre Huszár Gál kötetéből a '79-es kiadás készítője. Honnan jön akkor a Sztárai-vers, és miért bánik ennyire érzékenyen vele az a szerkesztő, aki a 3. zsolttár kapcsán épp azt bizonyítja be, hogy nem rajongója a teológiai és poétikai csemegéknek (bár megeshet, hogy ő igazítja meg egy sor szótagszámát)?

Nagyon frappáns megoldásként kínálja magát a 1572 és 1579 közé kalibrált debreceni kiadvány, az RMNy 357. Ebből mindössze ötszoltárnyi töredéket ismerünk, így ideális jelölt a feltételezett közvetítő szerepre – voltaképpen bármilyen tartalmat belé képzelhetünk. Komolyra fordítva a szót: az öt zoltár vizsgálata alapján talán meg lehet határozni kapcsolatát a '79-es kiadással. Ez az öt szöveg a következő:

RPHA 0171 – *Bened bíztam, Uram Isten* (Thordai Benedek), Zsolt 30/31

RPHA 1360 – *Tebened bíztam, én Istenem* (Tesini), Zsolt 30/31

RPHA 0199 – *Boldog az ilyen ember e világon* (Szegedi Gergely), Zsolt 31/32

RPHA 0945 – *Mikoron Dávid Saul elől futna* (Szegedi Gergely), Zsolt 33/34

RPHA 1024 – *Nagy bánatában Dávid mikoron volna* (Szegedi Gergely), Zsolt 37/38

Összevettem e verseknek a '69-es és '70-es kiadásban szereplő változatait a '72–'79 közé datált debreceni kiadás és a '79-es kötet szövegváltozataival, és egyértelműen nem ilyen viszonyt valószínűsítenek. A töredékes kiadás majdnem minden vers esetén mutat olyan pregnáns eltéréseket a '69-es és '70-es csaknem egyforma kiadásokhoz képest, melyek nem köszönnek vissza a '79-es kiadásban, de az is megesik, a csonka kiadás a '79-essel egyformán tér el a korábbi kettőtől, ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a másik, evangélikus ághoz képest mind a négyen egybehangzó eltéréseket mutatnak. Lássuk a verseket kicsit közelebbről.

RPHA 0171 – Thordai Benedek: [*Bened bíztam Uram Isten...*]

A vers a 30/31. zoltár parafrázisa. Szövegváltozatainak eltérései sajnos nem annyira számottevőek, hogy abból érdemi következtetéseket lehessen levonni, egyéb szempontok miatt azonban érdemes elidőznünk e költeménynél.

A verset akrosztichonja (BNEDICTUS THORDENSIS VERTI) miatt tulajdonítjuk egy Thordai Benedek nevű szerzőnek, akiről (ha ugyan róla) annyit tud a kritikai kiadás, hogy 1517-ben a krakkói egyetem bursájában szerepel a neve, és egy évvel később baccalaureatusi fokozatot szerzett.¹⁷ Legkorábbi variánsát Huszár Gál 1560-as kötetéből ismerjük. Hogy az RMKT szövegközlése a Bornemisza-változaton alapul, onnan sejtethetjük, hogy Szilády Áron összesen hat kiadást említ a jegyzetapparátusban (*az Énekek három rendbe* mellett csupa tizenhetedik századiakat). A felsorolt kiadások szövegkritikai szempontból mérsékelt relevánsak, persze Szilády e vers sajtó alá rendezésekor még nem ismerte sem az 1892-ben Wolfenbüttelben fölfedezett 1566-os váradi énekeskönyvet, sem az ugyanabban az évben a boroszlói városi könyvtárban előkerült '69-es debreceni kiadást, Huszár Gál első ismert énekeskönyv-kiadására évtizedekkel Szilády halála után bukkant rá Borsa Gedeon, és a '74-es komjáti kiadás sem volt még a kezében – az általa ismert legkorábbi változatot publikálta. A vers akrosztichonjából megállapítható, hogy a szöveg nem teljes, valahol a hagyományozódás elején kikopott belőle a második strófa. Ebből az következik, hogy a vers egyik korai kiadásánál össze kell érniük a sztemma ágainak.

Ennél érdekesebb és meggondolkodtatóbb a debreceni 1590-es kiadás e vershez kapcsolt címirata. E kötet szerkesztője ugyanis az akrosztichon tartalmától nem zavartatva magát attribúciós állítást tesz: a G. Z. monogrammal (a kiadástörténet hagyományait követve) Szegedi Gergelynek tulajdonítja a verset.

Természetesen könnyedén legyinthetünk a jelenségre, mondván, a költő működésétől majd 30 év távolságból legalábbis távolságtartással kezelendők az ilyen adatok – mindazonáltal érdemes egy kicsit késleltetni az említett mozdulatot, némely körülmények ugyanis átgondolandóvá teszik a '90-es kiadás állítását.

¹⁷ RMKT 2, 465–466.

Egyfelől az, hogy Gönci György által átszerkesztett kötetéről van szó.¹⁸ Másfelől, hogy a jelenség önmagában nem lenne példa nélküli. Szegedi Gergelytől több olyan zsoltárparafrázist ismerünk, amelynek személynevek szerepelnek versfőiben, olyasvalakikéi, akiknek a szerző ilyenformán szeretett volna tiszteletet tenni. Mágocsy Gáspár (33/34. zsoltár), Pap Benedek (111/112. zsoltár), Szegedi Lőrinc (7. zsoltár) ilyen személyek, olyan versben szerepelnek, melyekről belátható, hogy versfejeikben nem szerzői szignót, hanem ajánlást tartalmaznak.¹⁹ Ezen a nyomon indulva egészítettem ki a sort Kecskeméti Vég Mihály nevével, úgy gondolom ugyanis, hogy a *Psalmus Hungaricus* néven is említett zsoltárnak a kecskeméti bíró csak címzettje, s az igazi szerző épp Szegedi Gergely lehet.²⁰

Ez esetben egy kvázi-kortársi vélekedés és megerősíti a föltételezést, nem tűnik légből kapottnak feltételezni, hogy a rejtélyes és pusztán egy (ráadásul gyanúsán nem gyenge színvonalú) zsoltárparafrázist jegyző rejtélyes Thordai Benedek voltaképpen csak rejtélyes, és nem jegyez egy verset sem: a költemény szerzője könnyen lehet, hogy Szegedi Gergely.

RPHA 1360 – Tesini: [*Tebenned bíztam én Istenem...*]

A vers ugyanannak a zsoltárnak a rövidebb parafrázisa, melynek megírásával az előbb Szegedit gyanúsítottam meg. És e kurta fordítás akrosztichonjánál is érdemes egy cseppet elidőznünk. A kritikai kiadást jegyző Dézsi Lajos az alábbiakat írja a szerző személyéről:

Az ének versfőiből TESINIS vagy TÉSINIS jő ki. Először Kálmán Farkas gondolt arra, hogy ez *Tessényi Imre* cenki pap neve lehet, aki 1591-ben jelen volt a csepregi colloquiumon. Ilyen család csakugyan élt Magyarországon s nevét valószínűen Teschentől (Teschen cseh alakja: Tešin) vette, Teseni Vencel, „Szép Magelona” fordítója és kiadója valószínűen későbbi bevándorló.²¹

Teseni vagy Gyirva Vencel neve kétségkívül megindíthatja az olvasó fantáziáját, és értelmes akrosztichonnak gondolhatja a versfőkben található betűket, mindazonáltal megeshet, hogy csak arról a – szerencsés?, szerencsétlen? – esetről van szó, amikor felváltva sorakoznak magán- és mássalhangzók egy olyan betűsört létrehozva, amely így az értelmes szó látszatát kelti. Semmit sem veszünk, ha ahelyett, hogy egy régiségből éppenszak ismert névhez kötnénk a szöveget, egyszerűen ismeretlen szerzőjű szövegnek mondanánk a verset, melynek történetesen gyanúsán harmonikus akrosztichonja van.²² (A szöveget nem hordozó versfők sorrendje általában nem ébreszt gyanút, hiszen kaotikus: sokszor egymás hegyén hátán szerepelnek mássalhangzók, hogy aztán magánhangzó-torlódás következék – így el is altatják az olvasó gyanakvását, mely láthatóan harmonikus betűeloszlás esetén viszont könnyen ébred.) Akárhogy is: nézetem szerint e vers szerzőjét de facto nem ismerjük. Némely szövegváltozatát annál inkább, bár még e vers kapcsán is nehéz lenne következtetéseket levonni a kérdéses kiadások viszonyáról, az viszont megállapítható, hogy Dézsi kiadásában a főszöveg versváltozatát adó váradi kiadás egy helyütt tartalmaz egy önálló

18 H. HUBERT 2004, 133–134; KLANICZAY 1958, 152–156.

19 Vö. VARJAS 1982, 278–285.

20 PAP 2014, 150–161.

21 RMKT 8, 445.

22 Ha jól veszem ki szavaiból, Horváth Cyrill az RMKT 8-hoz írt recenziójában Dézsi aprólékos munkáját megdicsérve azon búslakodik, hogy adatok hiánya nélkül a szerzői attribúciók (e kötetben akad néhány) nem többek gyanúnál, illetve azok a versek, melyek szerzőjének csak a nevét ismerjük, jellemezhető költő nélkül vezetnek oda, hogy az olvasónak „meg kell elégednie efféle fogyatékos dolgokkal”. (HORVÁTH C. 1930, 235.) A magam részéről sok esetben megfontolt viselkedésnek érzem a fogyatékos dolgokkal való megelégedést (még fogyatékosabbakkal is beérem) annak tudatában, hogy hiányos ismereteink és megcsappant forrásaink csak elvétve kecsgettettek tőbbel.

alakot. A költemény 19. sorában „Szent nevedért vagy e mentségem” szöveg szerepel, ráadásul egy nyomtatási hibával: „vagy ementségem”. A kritikai kiadás ezt az alakot hozza, sem Huszár Gál első, sem a '69-es debreceni kiadás változata nem tartalmaz „e”-t.

RPHA 0199 – Szegedi Gergely: [*Boldog az ilyen ember e világon...*]

Szegedi Gergely e rövid zsoltárfordítása kapcsán a fentiek miatt nem merül föl az akrosztichonosság vádja (versfői harmónia nélküli betűsord adnak: BMAENMKNÖS). Viszont itt már erős eltérések is akadnak a variánsok között. 8. sor:

Deb69   Kit csak egyedül segél ő felsége.
Deb72–79   Kit csak segil egyedül ő felsége.
Deb79   Kik csak egyedül segél ő felsége.

Ha a nyelvjárási eltéréseket nem vesszük számításba, csak a nagyobb különbségeket, azt látjuk, hogy a '79-es változat nem ismétli meg a '72 és '79 közé datált kötet szörendváltoztatását. Kicsit kacifántosabb a 26. sor esete:

Deb69   Te szent lelkeddel vigasztald szívemet,
Deb72–79   Te szent lelkeddel vigasztald meg szívemet,
Deb79   Te szent lelkeddel vigasztald szívemet,

Itt a '72–'79 közti kiadás egy „meg” igekötővel toldja meg a sort, amely a '79-esbe nem öröklődik tovább. Sajnos ez a fentinel kevésbé egyértelműen jelöl kapcsolatokat, ugyanis a „meg” betoldása szótagszámtöbbletet eredményez, melyet akár javíthat is a '79-es szerkesztő.

A 27. sor hasonló természetű eltérést tartalmaz, a '69-es és '79-es kiadásban „felségedet” az időben közejük esőben „felséget” (nyilván zöngésen: felséged ejtéssel) szerepel. Itt egy szótagnyival rövidebb Deb72–79 sorhossza, melyet vagy nem innen másol Deb79, vagy ha innen, akkor javítja a döccenést.

Látható azonban ellenkező irányú tendencia is. A 15. sor így szerepel a három kiadásban:

Deb69   Lelkének talált csendességet,
Deb72–79   Lelkének talált csak ű csendességet,
Deb79   Lelkének talált csak ő csendességet,

Itt viszont a két későbbi kiadás változata egyezik meg (illetve csak nyelvjárásában tér el), és a '69-es közöl önálló variánst, ráadásul ezzel két szótaggal megrövidíti a sort.

Mielőtt azonban ebből következtetnénk, további erős eltérések reményében érdemes megnézni a hátralévő két verset.

Ez az imént említett Mágocsy Gáspár nevére írt Szegedi Gergely-zsoltár, melynek variánsai az előző verséhez hasonló szignifikáns eltérést is mutatnak. 13. sor:

Deb69 Oly igen király ezt látván haragvék,

Deb72–79 Oly igen ezt látván király haragvék

Deb79 Oly igen király ezt látván haragvék

Az előbb megfigyelt Szegedi-vers nyolcadik sorával megegyező jelenséget látunk, egyre valószínűbbnek tűnik, hogy a '72–'79 közti kiadás közvetítene szövegeket a '79-es felé. Hasonló példa a *Nagy bánatban Dávid mikoron vala* (RPHA 1024) 48. sora:

Deb69 Azért nem félek én az ellenségtől

Deb72–79 Azért nem félek az ellenségimtől

Deb79 Azért nem félek én az ellenségtől

Itt történetesen minden sor szótagszáma stimmel, semmilyen nyomás nincs a '79-es szerkesztőn, hogy módosítson a másolt szövegen, vagyis a két utóbbi kötet közt nincs közvetlen kapcsolat. Mégis mivel magyarázzuk azt a számos apróságot, melyben egyformán térnek el a '69-es kiadástól (ez persze egyben a '70-est is jelenti)?

Nemigen áll más lehetőség előttünk, mint hogy mindhárom kötetet (szűkebb értelemben mindhárom kötet zsoltáros részét) egy közös ősrre vezessük vissza, erre ideális jelöltként kínálkozik az 1562-1563 körülre datált debreceni kiadás, ez a számunkra csak néhány töredékből ismerhető kötet, melyet Bornemisza Péter említése nyomán csak „Méliusz Péteré”-ként szokás említeni.²³

Közvetlen kapcsolat felmutatása nélkül nincs igazi magyarázat, a magam részéről ódzkodom attól, hogy az exogenezis-elmélet (pánspermia) módjára annyival üssem el a kérdést, hogy egy vizsgálhatatlan anyagból előkerült vers öröklődött az ismert módokon tovább.

Szembe kell nézni avval a nyomasztó ténnyel, hogy egyelőre bizonyítható, vagy legalább valószínűsíthető magyarázat nem adható arra, hogy miképp keveredik ide Sztárai verse. Ne seperjük azonban még a problémát a kéziratosság szőnyege alá, lássuk, mit tudunk róla eddig: 1) Sztárai versét a véletlenül kívül teológiai kérdésekre is rezonáló szándékosság is átalakította; 2) amikor a véletlen kezét látjuk a debreceni ágon először megjelenő változatban, akkor a szöveg minősége romlik, nem költői vagy teológiai értelemben, helyenként egyszerűen suta lesz; 3) a '79-es kiadás készítője más alkalmakkor is bizonyítja, hogy szívesen egyszerűsít, hovatovább roncsol szövegeket, vagyis nehezen elképzelhető, hogy Sztárai versének variánsa az ő tudatos változtatásának nyomait viselné magán.

23 Könnyen érheti e gondolatmentet az a vád, hogy kiötlője a nagy hevületben átesett a ló túloldalára. Konkrétabban: elveszett forrásokkal magyarázni minden eltérést legalább akkora hibának tűnhet, mint a kizárólag a rendelkezésre álló forrásokkal megoldani a helyzetet. Nem viselkedem-e úgy, mint az az apuka, akinek kisfia hiányos Lego-készletet kap karácsonyra, és tekintve, hogy szenteste nincs mód kicserélni, a halászlé és vörösbor kölcsönözte bölcsességében, valamint a karácsonyra kapott szerszámkészlet segítségével mindenképp megépít egy úrhajót a rendelkezésére álló elemekből kisfia eleinte idegenkedő majd mindinkább kétségbeesett tekintetétől kisérvé. Szeretném azt gondolni, hogy nem követem el ezt a hibát. Méliusz kötetét, illetve az a töredék, melyet e névvel szokás illetni, arra való bizonyíték, hogy a mi Lego-készletünk is hiányos. Amikor erre utalok, voltaképpen annyit akarok mondani, hogy akad olyan elveszett forrásunk, melynek képletbe iktatásához nem kell túl nagy képzelőtehetség. Azért kapaszkodom e konkrét kötetbe, hogy ne szaporítsam a felesleges ismeretlenek számát: nem okvetlenül ez a konkrét forrás, hanem valami, amely ehhez nagyon közel lehet, úgy időben, mint változataiban. Azzal is tisztában vagyok természetesen, hogy két ismert változat közvetlen kapcsolatát sok esetben nehezebb belátni, mint azt, hogy közös őstől származnak. Vö. VADAI 2012.

Valamilyen előzményszöveget feltételeznünk kell tehát.

E hosszú kitérő után azonban térjünk vissza eredeti kérdésünkhöz (a Sztárai-vers kérdését természetesen nem feledve): zsákutcának bizonyul-e a '79-es kiadás, esetleg későbbi kiadások forrásává válik-e? Ha viszont nem válik forrássá, hogyan lehet, hogy a benne megjelenő nívumok későbbi kötetekben szerepelnek?

A '79-es kiadás és négy későbbi

E fejezet elején táblázatban felsoroltam azt a hét verset, melyek a ránk maradt példányok alapján a '79-es kötetben jelentek meg először, hat versnél pedig azt is jelölni tudtam, hogy mely későbbi kiadások tartalmazzák őket. A négy vizsgált későbbi kötet (Det82, Deb90, B93, Deb02) eltérő étvággal kebelezi be ezeket az újdonságokat (hogyan erről a tényerről-e, az persze kérdés).

Két verset (RPHA 0251, 0691) mind a négy tartalmaz, egyiküket (RPHA 0102) három későbbi kötetben találjuk meg; az RPHA 0372 két későbbi kötetben szerepel, míg az RPHA 0445-ös verset csak Gönci György '90-es debreceni kiadása, az RPHA 0932-es költeményt pedig csak Újfalvi Imre kötete adta ki később. Lássuk őket egyenként.

Négy későbbi példányban is szerepel

1) RPHA 0251 – [*Dicsérd az Istent mostan, ó, én lelkem...*]

Ez a vers sok tekintetben leképezi azt a helyzetet, amellyel a gyülekezeti énekek forrásainak vizsgálatakor találkozhatunk, nem mutat gyenge eltéréseknél nagyobbakat, legalábbis a számunkra fontos esetekben nem. Az teljesen világosan látható a variánsok összevetésekor, hogy az *Énekek három rendbe* nem táplálkozik a debreceni hagyományból, vagyis e vers nem a '79-es kötetből kerül át beléje. A '90-es kiadás mintha ikertestvére lenne a '79-esnek, és a bártfai szövegváltozata is ezekhez áll közelebb. A debreceni változatoknak e makulátlan kapcsolata viszont oly mértékben semmitmondó, hogy ez alapján nem következtethetünk semmire.

145. Psalmus	Más könyörgés	145. Psalmus	145. Psalmus	145. Psalmus
Dicsírd az Istent mostan, ó, én lelkem, Dicsírem útiet, míg leszen életem, Fejedelmekben reménségem, Nem leszen ember én ü dvösségem.	Dicsírd az Istent mostan, ó, én lelkem, Dicsírem ó tiet, míg leszen életem, Fejedelmekben reménségem, Nem leszen ember én ü dvösségem.	Dicsírd az Istent mostan, ó, én lelkem, Dicsírem útiet, míg leszen életem, Fejedelmekben reménségem, Nem leszen ember én ü dvösségem.	Dicsírd az Istent mostan, ó, én lelkem, Dicsírem útiet, míg leszen életem, Fejedelmekben reménségem, Nem leszen ember én ü dvösségem.	Dicsírd az Istent mostan, ó, én lelkem, Dicsírem útiet, míg leszen életem, Fejedelmekben reménségem, Nem leszen ember én ü dvösségem.
Mert ü k meghalnak ismét földd ^é lesznek, Ez földiekről meg sem emlékeznek, Azért boldogok azok lesznek, A kik Isteben erősen hisz nek.	Mert ö k meghalnak, ismét földd ^é lesznek, Ez földiekről meg nem emlékeznek, Azért bódogok azok lesznek, Az kik Isteben erősen hisz nek.	Mert ü k meghalnak és mind földd ^é lesznek, Az földiekről meg sem emlékeznek, Azért bódogok azok lesznek, A kik Isteben erősen bí znak.	Mert ü k meghalnak és mind földd ^é lesznek, Az földiekről meg sem emlékeznek, Azért bódogok azok lesznek, A kik Isteben erősen bí znak.	Mert ü k meghalnak ismét földd ^é lesznek, Ez földiekről meg sem emlékeznek, Azért boldogok azok lesznek, A kik Isteben erősen bí znak.
Ennek nagy gondja vagyon mindenekre, Mind mennyre, földre és az nagy tengerre, Ezekben való sok rendekre, Ez földön való sok szegényekre.	Ennek nagy gondja vagyon mindenekre, Mind mennyre, földre és az nagy tengerre, Ezekben való sok rendekre, Ez földön való sok szegényekre.	Ennek nagy gondja vagyon mindenekre, Mind mennyre, földre és az nagy tengerre, Ezekben való sok rendekre, Földön való sok szegényekre.	Ennek nagy gondja vagyon mindenekre, Mind mennyre, földre és az nagy tengerre, Ezekben való sok rendekre, Földön való sok szegényekre.	Ennek nagy gondja vagyon mindenekre, Mind mennyre, földre és az nagy tengerre, Ezekben való sok rendekre, Ez földön való sok szegényekre.
Az igazaknak ö megörzöje, Kegyetleneknek erős büntetője, A szegényeknek segítője, Az éhezőknek ü éltetője.	Az igazaknak ö megörizője, Kegyetleneknek erős büntetője, Az szegényeknek segítője, Az éhezőknek ü éltetője.	Az igazaknak ü megörizője, Kegyetleneknek erős büntetője, A szegényeknek segítője, Az éhezőknek ü éltetője.	Az igazaknak ü megörizője, Kegyetleneknek erős büntetője, A szegényeknek segítője, Az éhezőknek ü éltetője.	Az igazaknak ü megörizője, Kegyetleneknek erős büntetője, A szegényeknek segítője, Az éhezőknek ö éltetője.
Megszabadítja Isten az foglyokat, Világosítja az szegény vakokat, Felemeli tántorodtakat, Igen szereti az igazakat.	Megszabadítja Isten az foglyokat, Világosítja szegény vakokat, Felemeli tántorodtakat, Igen szereti az igazakat.	Megszabadítja Isten az foglyokat, Világosítja az szegény vakokat, Felemeli tántorodtakat, Igen szereti az igazakat.	Megszabadítja Isten az foglyokat, Világosítja az szegény vakokat, Felemeli tántorodtakat, Igen szereti az igazakat.	Megszabadítja Isten az foglyokat, Világosítja az szegény vakokat, Felemeli tántorodtakat, Igen szereti az igazakat.
És megörizi az jövevényeket, Szegény árvákat és az özvegyeket, De megbünteti bűnösöket, Földről eltörli ö ösvényeket.	És megörizi az jövevényeket, Szegény árvákat és az özvegyeket, De megbünteti bűnösöket, Földről eltörli ö ösvényeket.	És megörizi az jövevényeket, Szegény árvákat és az özvegyeket, De megbünteti bűnösöket, Földről eltörli ü ösvényeket.	És megörizi az jövevényeket, Szegény árvákat és az özvegyeket, De megbünteti bűnösöket, Földről eltörli ü ösvényeket.	És megörizi az jövevényeket, Szegény árvákat és az özvegyeket, De megbünteti bűnösöket, Földről eltörli ü ösvényeket.
Uralkodol te azért Uram, Isten, Te szent fiaddal örökké mennyégben, Az Szentlélekkel egyetemben, Dicsírünk téged dicsőségben.	Uralkodol te azért Uram, Isten, Te szent fiaddal örökké mennyégben, Az Szentlélekkel egyetemben, Dicsírünk téged dicsőségben.	Uralkodol te azért Uram, Isten, Te szent fiaddal örökké mennyégben, Az Szentlélekkel egyetemben, Dicsírünk téged dicsőségben.	Uralkodol te azért Uram, Isten, Te szent fiaddal örökké mennyégben, Az Szentlélekkel egyetemben, Dicsírünk téged dicsőségben.	Uralkodol te azért Uram, Isten, Te szent fiaddal örökké mennyégben, Az Szentlélekkel egyetemben, Dicsírünk téged dicsőségben.
Szent Dávid írta ezt az zsolnárkönyvben, Száznegyven és ötödik énekében, Hálákat ad ez dicsírben, Mi is dicsírjük Istent lelkünkben.	Szent Dávid írta ezt az zsolnárkönyvben, Száznegyven és ötödik énekében, Hálákat ad ez dicsírben, Mi is dicsírjük Istent lelkünkben.	Szent Dávid írta ezt az zsolnárkönyvben, Száznegyven és ötödik énekében, Hálákat ad ez dicsírben, Mi is dicsírjük Istent lelkünkben.	Szent Dávid írta ezt az zsolnárkönyvben, Száznegyven és ötödik énekében, Hálákat ad ez dicsírben, Mi is dicsírjük Istent lelkünkben.	Szent Dávid írta ezt az zsolnárkönyvben, Száznegyven és ötödik énekében, Hálákat ad ez dicsírben, Mi is dicsírjük Istent lelkünkben.

Négy későbbi példányban is szerepel
2) RPHA 0691 – [Jóllehet nagy sokat szoltunk...]

Deb79, 181	Det82, 253 ^v	Deb90, 97	B93, 208	Deb02, 1/28 ^r
Stép dicséret	XLIII. Psalmus	42. Psalmus	Psalmus 42	Azon
Jóllehet nagy sokat szoltunk Dávidról, Ú zsolnárkönyvének dicséretiből, Mégis rövideden szóljunk Dávidról.	Jóllehet nagy sokat szoltunk Dávidról, Ó zsolnárkönyvének dicséretiből, Mégis rövideden szóljunk Dávidról.	Jóllehet nagy sokat szoltunk Dávidról, Ú zsolnárkönyvének dicséretéből, Mégis rövideden szóljunk Dávidról.	Jóllehet nagy sokat szoltunk Dávidról, Ú zsolnárkönyvének dicséretiből, Mégis rövideden szóljunk Dávidról.	Jóllehet nagy sokat szoltunk Dávidról, Ú zsolnárkönyvének dicséretiből, Mégis rövideden szóljunk Dávidról.
Nagy szép könyörgéssel vegyed eszedben, Dávid prófétának dicséretiből, Hívek állapotját jelenti ezben .	Nagy szép könyörgéssel vegyed eszedben, Dávid prófétának dicséretiben, Hívek állapotját jelenti ezben .	Nagy szép könyörgéssel vegyed eszedben, Dávid prófétának dicséretiből, Hívek állapotját jelenti ebből.	Nagy szép könyörgéssel vegyed eszedben, Dávid prófétának dicséretiből, Hívek állapotját jelenti ebből.	Nagy szép könyörgéssel vegyed eszedben, Dávid prófétának dicséretiből, Hívek állapotját jelenti ebből.
Én úgy kívánkozom, úgymond, Istenhez, Mint az szomjú szarvas folyó kútjához, Szomorú lelkemnek ü kútjéhez.	Én úgy kívánkozom, úgymond, Istenhöz, Mint az szomjú szarvas folyó kútjához, Szomorú lelkemnek ő kútjéhez.	Én úgy kívánkozom, úgymond, Istenhez, Mint a szomjú szarvas folyó kútjához, Szomorú lelkemnek ü kútjéhez.	Én úgy kívánkozom, úgymond, Istenhez, Mint az szomjú szarvas folyó kútjához, Szomorú lelkemnek ü kútjéhez.	Én úgy kívánkozom, úgymond, Istenhöz, Mint az szomjú szarvas folyó kútjához, Szomorú lelkemnek ü kútjéhez.
Vajon s mikor megyek, Uram, elődben, Szent teremtő Isten, te kegyelmedben, Vajon s mikor leszek Isten kedvében.	Vajon mikor megyek, Uram, elődben, Szent teremtő Isten, te kegyelmedben, Vajon s mikor leszek Isten kedvében.	Vajon s mikor megyek, Uram, elődben, Szent teremtő Isten, te kegyelmedben, Vajon s mikor leszek Isten kedvedben.	Vajon s mikor megyek, Uram, elődben, Szent teremtő Isten, te kegyelmedben, Vajon s mikor leszek Isten kedvedben.	Vajon s mikor megyek, Uram, elődben, Szent teremtő Isten, te kegyelmedben, Vajon s mikor leszek Isten, kedvedben.
Én szememből kifoly könnyhullatásim, Éjjel és mind nappal kesereg lelkem, És mindenkor búban áll az én szívem.	Én szememből kifoly könnyhullatásom, Éjjel és mind nappal kesereg lelkem, És mindenkor búban áll az én szívem.	Én szememből kifoly könnyhullatásom, Éjjel és mind nappal kesereg lelkem, És mindenkor búban áll az én szívem.	Én szememből kifoly könnyhullatásim, Éjjel és mind nappal kesereg lelkem, És mindenkor búban áll az én szívem.	Én szememből kifoly könnyhullatásim, Éjjel és mind nappal kesereg lelkem, És mindenkor búban áll az én szívem.
Mert az én szívemet igen bústíják, Az hitlen ellenség azzal bosszontíják, Hol vagyon istened, ki megmentene.	Mert az én szívemet igen bústíják, Az hitlen ellenség azzal bosszontíják, Hol vagyon istened, ki megmentene.	Mert az én szívemet igen bústíja, Az hitlen ellenség azzal bosszontíja, Hol vagyon istened, ki megmentene.	Mert az én szívemet igen bústíják, Az hitlen ellenség azzal bosszontíják, Hol vagyon istened, ki megmentene.	Mert az én szívemet igen bústíja, Az hitlen ellenség azzal bosszontíja, Hol vagyon istened ki megmentene.
Mindezeket látván és meggondolván, Keserűség miatt annyira juttam, Hogy az én testemben már épség nincsen.	Mindezeket látván és meggondolván, Keserűség miatt annyira juttam, Hoga az én testemben már épség nincsen.	Mindezeket látván és meggondolván, Keserűség miatt annyira juttam, Hogy az én testemben már épség nincsen.	Mindezeket látván és meggondolván, Keserűség miatt annyira juttam, Hogy az én testemben már épség nincsen.	Mindezeket látván és meggondolván, Keserűség miatt annyira juttam, Hogy az én testemben már épség nincsen.
Oly nagy szeretettel és nyájassággal, Uram ájtozom lenni az jókkal, A te szent házadban te népeiddel.	Oly nagy szeretettel és nyájassággal, Uram á jtozom lenni az jókkal, A te szent házadban te népeiddel.	Oly nagy szeretettel és nyájassággal, Uram aj tozom lenni az jókkal, A te szent házadban te népeiddel.	Oly nagy szeretettel és nyájassággal, Uram aj tozom lenni az jókkal, A te szent házadban te népeiddel.	Oly nagy szeretettel és nyájassággal, Uram aj tozom lenni az jókkal, A te szent házadban te népeiddel.

De mire immáran, ó, te, én lelkem, Mire vagy szomorú, keserves szívem, Vajon s mikor leszen az én örömem.	De mire immáran, ó, te, én lelkem, Mire vagy szomorú, keserves szívem, Vajon s mikor leszen az én örömem.	De mire immáran, ó, te, én lelkem, Mire vagy szomorú, keserves szívem, Vajon s mikor leszen az én örömem.	De mire immáran, ó, te, én lelkem, Mire vagy szomorú, keserves szívem, Vajon s mikor leszen az én örömem.	De mire immáran, ó, te, én lelkem, Mire vagy szomorú, keserves szívem, Vajon s mikor leszen az én örömem.	De mire immáran, ó, te, én lelkem, Mire vagy szomorú, keserves szívem, Vajon s mikor leszen az én örömem.
Ne kesereg azért ó te, én lelkem, Mert az nagy Úristen én idvösségem, Mely nagy szép kútffből legellet engem.	Ne kesereg azért ó te, én lelkem, Mert az nagy Úristen én idvösségem, Mely nagy szép kútffből legellet engem.	Ne kesereg azért ó te, én lelkem, Mert az nagy Úristen én idvösségem, Mely nagy szép kútffből legellet engem.	Ne kesereg azért ó te, én lelkem, Mert az nagy Úristen én idvösségem, Mely nagy szép kútffből legellet engem.	Ne kesereg azért ó te, én lelkem, Mert az nagy Úristen én idvösségem, Mely nagy szép kútffből legellet engem.	Ne kesereg azért ó te, én lelkem, Mert az nagy Úristen én idvösségem, Mely nagy szép kútffből legellet engem.
Azért én óránként téged dicsérek, Mennybeli nagy Isten, benned örvendek, Nagy szép énekekkel felmagasztallak.	Azért én óránként téged dicsérek, Mennybeli nagy Isten, benned örvendek, Nagy szép énekekkel felmagasztallak.	Azért én óránként téged dicsérek, Mennybeli nagy Isten, benned örvendek, Nagy szép énekekkel felmagasztallak.	Azért én óránként téged dicsérek, Mennybeli nagy Isten, benned örvendek, Nagy szép énekekkel felmagasztallak.	Azért én óránként téged dicsérek, Mennybeli nagy Isten, benned örvendek, Nagy szép énekekkel felmagasztallak.	Azért én óránként téged dicsérek, Mennybeli nagy Isten, benned örvendek, Nagy szép énekekkel felmagasztallak.
Te vagy én Istenem és én életem, Én idvösségemnek erős kőfala , Ne feledkezzél el rólam Úristen.	Te vagy én Istenem és én életem, Én idvösségemnek erős kőfala , Ne feledkezzél el rólam Úristen.	Te vagy én Istenem és én életem, Én idvösségemnek erős kőfala , Ne feledkezzél el rólam Úristen.	Te vagy én Istenem és én életem, Én idvösségemnek erős kőfala , Ne feledkezzél el rólam Úristen.	Te vagy én Istenem és én életem, Én idvösségemnek erős kőfala , Ne feledkezzél el rólam Úristen.	Te vagy én Istenem és én életem, Én idvösségemnek erős kőfala , Ne feledkezzél el rólam Úristen.
Örvendj azért immár, ó, te, én lelkem, Bízzál életednek megadójában, Adj Istennek hálát , idvözítődnek.	Örvendj azért immár, ó, te, én lelkem, Bízzál életednek megadójában, Adj Istennek hálát , idvözítődnek.	Örvendj azért immár, ó, te, én lelkem, Bízzál életednek megadójában, Adj Istennek hálát , idvözítődnek.	Örvendj azért immár, ó, te, én lelkem, Bízzál életednek megadójában, Adj Istennek hálát , idvözítődnek.	Örvendj azért immár, ó, te, én lelkem, Bízzál életednek megadójában, Adj Istennek hálát , idvözítődnek.	Örvendj azért immár, ó, te, én lelkem, Bízzál életednek megadójában, Adj Istennek hálát , idvözítődnek.
Írta ezt szent Dávid az zsolnárkönyvben , Mikoron bús vala az ő szívében, Negyvenkettődik szép dicséretiben.	Írta ezt szent Dávid az zsolnárkönyvben , Mikoron bús vala az ő szívében, Negyvenkettődik szép dicséretiben.	Írta ezt szent Dávid az zsolnárkönyvben , Mikoron bús vala az ő szívében, Negyvenkettődik szép dicséretiben.	Írta ezt szent Dávid az zsolnárkönyvben , Mikoron bús vala az ő szívében, Negyvenkettődik szép dicséretiben.	Írta ezt szent Dávid az zsolnárkönyvben , Mikoron bús vala az ő szívében, Negyvenkettődik szép dicséretiben.	Írta ezt szent Dávid az zsolnárkönyvben , Mikoron bús vala az ő szívében, Negyvenkettődik szép dicséretiben.
Dicsértessél mennyben teremtő Isten, A te szent fiaddal, Jézus Krisztussal, És a szent lélekkel örökkön. Ámen.	Dicsértessél mennyben teremtő Isten, A te szent fiaddal, Jézus Krisztussal, És a szent lélekkel örökkön. Ámen.	Dicsértessél mennyben teremtő Isten, A te szent fiaddal, Jézus Krisztussal, És a szent lélekkel örökkön. Ámen.	Dicsértessél mennyben teremtő Isten, A te szent fiaddal, Jézus Krisztussal, És a szent lélekkel örökkön. Ámen.	Dicsértessél mennyben teremtő Isten, A te szent fiaddal, Jézus Krisztussal, És a szent lélekkel örökkön. Ámen.	Dicsértessél mennyben teremtő Isten, A te szent fiaddal, Jézus Krisztussal, És a szent lélekkel örökkön. Ámen.

A 42. zsoltár eme ismeretlen szerzőjű parafrázisa származását illetően több nyomot kínál, mint az e tekintetben rendkívül hallgatag *Dicsérd az Istent mostan* (RPHA 0251). A versek apróbb eltérései is izgalmasabbá válnak úgy, hogy a variánsok között találhatunk karakteresebb különbségeket is. A legszámottevőbb a tizenkettedik strófa „erős kőfala” ↔ „örökös fala” különbsége.²⁴ Anélkül, hogy a változatok eredetiségét firtatnám, észre kell vennünk, hogy egészen érdekes módon csoportosítja ez a markáns eltérés a szöveg-hordozókat. Kirajzolódik egy szorosabb Deb79–B93 kapcsolat, és meglepő módon egy klubba kerül Det82, Deb90 és Deb02. Az utóbbi kettő esetén persze nem ér minket semmi meglepetés, de a detrekői kiadás idekapcsolható szövegalkaja valóban érdekes fejlemény, azzal együtt, hogy egyébként láthatóan szépen és nem egy helyen különbözik is a két későbbi debreceni kiadástól.²⁵ A '79-es kiadás és a '93-as bártfai kapcsolata pedig igen nyilvánvalónak tűnik. E vers változatait a legegyszerűbben és legvalószínűbben úgy lehet megmagyarázni, ha azt képzeljük el, hogy egy olyan közös forrást használ Deb79, Det82 és Deb90, melyben az „erős kőfala” alak szerepel, egyénileg hibákat vétnek a másolásnál, így alakul ki Det82 szuverén változata, amiképp Deb79 önálló alakokat tartalmazó változata is, mely B93-ba továbbkerül; és ilyen módon hajtát önálló ágat Deb90 is Deb02 felé.

E változatnak az imént megfigyelt *Dicsérd az Istent, ó, én lelkem* kezdetű vers (RPHA 0251) variánsai sem mondanak ellent (bár ezt még nem szabad megerősítésnek tekinteni, az ottani eltérések sajnos semmit nem bizonyítanak).

Három későbbi példányban is szerepel

RPHA 1052 – Nagybáncsai Mátyás: [*Ne hagyj elesnem, felséges Isten, keserűségemben...*]

Ha sok vers alapján készül valaki viszonyt meghatározni énekeskönyvek között, nem kifejezetten idegnyugtató tevékenységet végez. A helyenként kristálytisztának látszó kapcsolatokat nagyon hamar zavarossá teszi egy-egy vers, amely nem akar úgy viselkedni, ahogy azt elvárná tőle az elemző szem. Nagybáncsai Mátyás verse már kolofonstrófája miatt is csemegének látszik, hát még, ha egymás mellé tesszük variánsait.

24 Korábban a Bornemisza-énekeskönyv felől már vizsgáltam ezt a szöveghelyet: PAP 2014, 98–100.

25 Az érvelést természetesen gyengíti az a körülmény, hogy a sajtóhibának látszó „erős kőfal” ↔ „örökös fal” variáns pár az „erős kőfal” irányába könnyen javítható.

Ne hagyj elesnem felséges Isten keserűségemben,
Te szent fiadért légy segítségemmel, ne essem kétségben,
Mert mindenféől látod, Úristen, vagyok késértedben.

Az írás rólad felséges Isten bizonynyal azt mondja,
Hogy valakinek te benned nagyon szíve bizodalma,
Az olyan ember meg nem szegyenül, mert te vagy
oltalma.

Gyermekségemtől fogván, Úristen, mind ez ideiglen,
Téged hivatalak én segítségül minden szükségemben,
Mostan is nincsen több bizodalma sem mennyen, sem
földön.

Bizony nem tudom, kihez folyamjam egyébbhez náladnál,

Mert nincs igazság és irgalmasság teremti állatnál,
Szívem fájdalmát senki nem tudja, uram, több náladnál.

Akármit hányjam-vessem elmémet felséges Úristen,
Ha vigasztalást sohol nem lelek keserűségemben,
Hanem te benned, felséges Isten, te ígértedben.

Nincsen szívemnek több bizodalma, Úristen, náladnál,
Valamíg gyötresz, szabad légy velem, csak ne haragudjál,
Mint kegyes atya fiát, úgy dorgálj, csak hogy meg ne utálj.

Csak te egyedül voltál, Úristen, énnekem gyámolom,
Nagy fájdalomban és romlásimban az én vigasztalóm,
Ne hagyj elesnem, megszégényülöm, kegyes oltalmazóm.

Az szegénységnek nagy kísérteti engemet szorongat,
Kárvallásimnak bánatja izgat, betegség tántorgat;
Mind **ez** által csak tetüléd várok, Úristen, oltalmat.

Ne hagyj elesnem felséges Isten keserűségemben,
Te szent fiadért légy segítségemmel, ne essem kétségben,
Mert mindenféől látod, Úristen, vagyok késértedben.

Az írás rólad felséges Isten, bizonynyal azt mondja,
Hogy valakinek te benned nagyon szíve bizodalma,
Az olyan ember meg nem szegyenül, mert te vagy
oltalma.

Gyermekségemtől fogván, Úristen, mind ez ideiglen,
Téged hivatalak én segítségül minden szükségemben,
Mostan is nincsen több bizodalma sem mennyen,
sem földön.

Bizony nem tudom, kihez folyamjam egyébbhez
náladnál,

Mert nincs igazság és irgalmasság teremti állatnál,
Szívem fájdalmát senki nem tudja, uram, több náladnál.

Akármit hányjam-vessem elmémet felséges Úristen,
Ha vigasztalást sohol nem lelek keserűségemben,
Hanem te benned, felséges Isten, te ígértedben.

Nincsen szívemnek több bizodalma, Úristen, náladnál,
Valamíg gyötresz, szabad légy velem, csak ne haragudjál,
Mint kegyes atya fiát dorgálja, csak hogy meg ne utálj.

Csak te egyedül voltál, Úristen, énnekem gyámolom,
Nagy fájdalomban és romlásimban az én vigasztalóm,
Ne hagyj elesnem, megszégényülöm, kegyes oltalmazóm.

Az szegénységnek nagy kísérteti engemet szorongat,
Kárvallásimnak bánatja izgat, betegség tántorgat;
Mindazáltal csak tetüléd várok, Úristen, oltalmat.

Ne hagyj elesnem, felséges Isten, keserűségemben,
Te szent fiadért légy segítségemmel, ne essem kétségben,
Mert mindenféől látod, Úristen, vagyok késértedben.

Az írás rólad, felséges Isten, bizonynyal azt mondja,
Hogy valakinek te benned nagyon szíve bizodalma,
Az olyan ember meg nem szegyenül, mert te vagy
oltalma.

Gyermekségemtől fogván, Úristen, mind ez ideiglen,
Téged hivatalak én segítségül minden szükségemben,
Mostan is nincsen több bizodalma sem mennyen,
sem földön.

Bizony nem tudom, kihez folyamjam egyébbhez náladnál,

Mert nincs igazság és irgalmasság teremti állatnál,
Szívem fájdalmát senki nem tudja, uram, több náladnál.

Akármit hányjam-vessem elmémet felséges Úristen,
Ha vigasztalást sohol nem lelek keserűségemben,
Hanem te benned, felséges Isten, és ígértedben.

Nincsen szívemnek több bizodalma, Úristen, náladnál,
Valamíg gyötresz, szabad légy velem, csak ne haragudjál,
Mint kegyes atya fiát, úgy dorgálj, csak hogy meg ne utálj.

Csak te egyedül voltál, Úristen, énnekem gyámolom,
Nagy fájdalomban és romlásimban az én vigasztalóm,
Ne hagyj elesnem, megszégényülöm, kegyes oltalmazóm.

Az szegénységnek nagy kísérteti engemet szorongat,
Kárvallásimnak bánatja izgat, betegség tántorgat;
Mindazáltal csak tetüléd várok, Úristen, oltalmat.

Irgalmasságnak ura istene és erős kútfeje, Kinek szemei ez földre néznek nyomorult szegényre, Hozzád kiáltok, légy segítségem minden szükségemben.	Irgalmasságnak ura Istene és erős kútfeje, Kinek szemei ez földre néznek nyomorult szegényre, Hozzád kiáltok, légy segítségem minden szükségemben.	Irgalmasságnak ura Istene és erős kútfeje, Kinek szemei ez földre néznek nyomorult szegényre, Hozzád kiáltok, légy segítségem minden szükségemben.
Mely nagy örömem és bizodalom nekem ezen vagyok, Hogy ígíreted, mint drága zálog, én szívemben vagyok, Krisztus Jézusért engem meghallgatsz, azt bizonynal tudom.	Mely nagy örömem és bizodalom nekem azon vagyok, Hogy ígíreted, mint drága zálog, én szívemben vagyok, Krisztus Jézusért engem meghallgatsz, azt bizonynal tudom.	Mely nagy örömem és bizodalom nekem ezen vagyok, Hogy ígíreted, mint drága zálog, én szívemben vagyok, Krisztus Jézusért engem meghallgatsz, azt bizonynal tudom.
Azért könyörgök szent felségednek mint jó Istenemnek, Én teremőmnnek és megváltómnak, szent idvőzfőmnnek, Hogy légy kegyelmes te szent nevedért az én bűneimnek.	Azért könyörgök szent felségednek mint jó Istenemnek, Én teremőmnnek és megváltómnak, szent idvőzfőmnnek, Hogy légy kegyelmes te szent nevedért az én bűneimnek.	Azért könyörgök szent felségednek mint jó Istenemnek, Én teremőmnnek és megváltómnak, szent idvőzfőmnnek, Hogy légy kegyelmes te szent nevedért az én bűneimnek.
Tudom, előtéd úgy mint magamban bűnös ember vagyok, De Krisztus Jézus szent fiad által nálad kedves vagyok, Mert ú általa te fiad vagyok, örökösöd vagyok.	Tudom, előtéd úgy mint magamtól bűnös ember vagyok, De Krisztus Jézus szent haláláért nálad kedves vagyok, Mert ő általa te fiad vagyok, örökösöd vagyok.	Tudom, előtéd, úgy mint magamban bűnös ember vagyok, De Krisztus Jézus szent fiad által nálad kedves vagyok, Mert ú általa te fiad vagyok, örökösöd vagyok.
Jelents meg hozzám, felséges Isten, kegyelmességedet, És véghetetlen kegyes atyai te nagy szerelmedet, Hogy teljesíts be könyörgésemet, szent ígíretedért.	Jelents meg hozzám, felséges Isten, kegyelmességedet, És véghetetlen kegyes atyai te nagy szerelmedet, Hogy teljesíts be könyörgésemet, te ígíretedet .	Jelents meg hozzám, felséges Isten, kegyelmességedet, És véghetetlen kegyes atyai te nagy szerelmedet, Hogy teljesíts be könyörgésemet, szent ígíretedért.
Add meg, Úristen, te szent fiadért az mit túled kérek, Szent fiad által teljes szívemből kiért most könyörgök, Mert csak tebened bízom, Úristen, míg ez testben élek.	Add meg, Úristen, te szent nevedért , az mit túled kérek, Szent fiad által teljes szívemből, kiért most könyörgök, Mert csak tebened bízom, Úristen, míg ez testbe élek.	Add meg, Úristen, te szent nevedért az mit túled kérek, Szent fiad által teljes szívemből, kiért most könyörgök, Mert csak tebened bízom, Úristen, míg ez testben élek.
Születet után ezerötzázban és az hetvenötben, Pünkösd havának első hetében szerzek ezt versekben, A nagy Istennek könyörög ígyen keserűségében.	Születet után ezerötzázban és az hetvenötben, Pünkösd havának első hetében szerzek ezt versekben, A nagy Istennek könyörög ígyen keserűségében.	Születet után ezerötzázban és az hetvenötben, Pünkösd havának első hetében ezt szerzek ezt versekben, A nagy Istennek könyörög igen keserűségében.

Kezdjük a kolofonnal. Ritka pillanat, amikor egy olyan szöveggel van dolgunk, amelyről tudjuk, hogy azért ekkor kerül a gyülekezetiének-hagyományba, mert nagyjából ekkor keletkezett. A szöveg 1575-re datálódik, és négy évvel későbből már ránk maradt első nyomtatott kiadása. Lényegesen más ez a helyzet, mint az évtizedekig sajtóra váró Sztárai- és Szkhárosi-versek esetében. Egy vers, amelynek lappangási ideje majdhogynem elhanyagolható – az ismert források megjelenését tekintve gyakorlatilag az első adandó alkalommal megjelent. A szerző nevét az akrosztichonból ismerjük, és ha azonos a Hunyadi- (1560) és a József-história (1556), valamint a *Mi, keresztények, megemlékezünk* kezdetű ének (1540 k.) szerzőjével, akkor költőnk pályáját hosszú, de nem túl termékeny munkásságnak kell elképzelnünk, hacsak nem csábít magával a kritikai kiadás sejtése:

Reánk maradt négy énekét, írói működésének éveire viszonyítva, lehetetlennek kell tartanunk, hogy többet ne írt volna. A maga korában kifejelettnak mondható nyelve, úgyszintén nem ügyetlen verselése is erre a feltevésre készítet; neki is lehettek elveszett művei s több darabja szaporíthatja az ismeretlen szerzőjű énekek nagy számát.²⁶

Én a Nagybáncsai-életmű nagyobbra álmodása helyett inkább nyugtalanító dolgokat látok e kevéske adatban. Egyrészt annyira valószerűtlenül távol állnak e versek egymástól, hogy hajlamos lennék az adatok pontosságában kételkedni. S ha azok mégis pontosak, akkor sem gondolnám jobbnak az irodalomtörténet helyzetét, ha Nagybáncsai (a kritikai kiadás számára még Nagybánkai) Mátyás nevéhez kétszer vagy háromszor ennyi verset köthetnénk. Ha jól értem, Nagybáncsai Mátyást csak az különbözteti meg az ismeretlen – de tovább karikírozom: névtelen – szerzőktől, hogy ismerjük a nevét.

E tanulmány vizsgálódásai felől nézve a verset, messze nem a szerző személye és munkásságának mérete jelentik a legfőbb problémát, hanem az, hogy homlokegyenest másképpen kapcsolódik a versváltozat az ismert variánsokhoz, mint azt az eddigi példák alapján sejteni lehetne. A '79-es és a '90-es változat ki-mondottan közel áll egymáshoz, a detrekői redakció pedig igencsak távolra került az iménti versnél hozzá közel látszó '90-es debrecenitől.

Mivel a helyzet még nem tűnik teljesen átláthatatlannak, érdemes megbonyolítani a hátralévő versekkel.

---

26 RMKT 4, 268.

Két későbbi példányban is szerepel

RPHA 0372 – [Emlékezzünk e napon Urunknak haláláról...]

Deb79, 97	Deb90, 157	Deb02, 1/94 ^f
Az Krisztus feltámadásáról Emlékezzünk ez napon, Urunknak haláláról, És feltámadásáról, Adván neki halálat. Irgalmazz nekünk. Krisztus feltámadá, Nékünk üdvösségünkre, És feltámadásával, Nékünk hoza életet. Irgal. Ezen mi mind örüljünk, Az Úristent dicsírjük, És adjunk nagy halálat, Édes idvözítőnknek. Irgal. Senki emberek közül Nem találtatik vala, Ki meggyőzné a halált, És az örök poklot. Irgal. Mert mond bűnösök valánk, Melyekért az nagy halál Rajtunk elhatalmazék Tömlöcben befoglalván. Irgal. Közbenjáró Krisztusunk Atyaistennek szent fia, Jövén mi városunkba És bűnünket elmosá. Irgal. Az ű szent halálával, Erős nagy hatalmával, Meggyőzé az nagy halált, És az örök poklot. Irgalmaz. Szent Ózseás próféta, Ezt régenten megírta, Hogy Krisztus megcsúfolná Ilyen módon az halált. Irgal.	Az Krisztus feltámadásáról Emlékezzünk ez napon, Urunknak haláláról, És föltáadásáról, Neki adván halálat. Irgalmazz nekünk. Krisztus föltámadá, Nékünk idvösségünkre, És föltáadásával, Nékünk hoza életet. Irgalmazz nekünk. Ezen mi mind öröljünk, Az Úristent dicsérjük, És adjunk nagy halálat, Édes idvözítőnknek. Irg. Senki emberek közül Nem találtatik vala, Ki meggyőzné az halált, És az örök nagy poklot. Irg. Mert mind bűnösök valánk, Melyekért az nagy halál Rajtunk elhatalmazék Tömlöcben befoglalván. Irg. Közbenjáró Krisztusunk Atyaistennek szent fia, Jött vala ez világra, És bűnünket elmosá. Irgal. Az ű szent halálával, Erős nagy hatalmával, Meggyőzé az nagy halált, És az örök nagy poklot. Irg. Szent Ózseás próféta, Ezt régenten megírta, Hogy Krisztus megcsúfolná Ilyen módon az halált. Irgal.	Más Emlékezzünk ez napon, Urunknak haláláról, És föltáadásáról, Neki adván halálat. Irgalmazz. Krisztus föltámadá, Nékünk idvösségünkre, És föltáadásával, Nékünk hoza életet. Irgalmazz. Ezen mi mind örüljünk, Az Úristent dicsérjük, És adjunk nagy halálat, Édes idvözítőnknek. Irgal. Senki emberek közül Nem találtatik vala, Ki meggyőzné a halált, És az örök nagy poklot. Irgalmazz. Mert mind bűnösök valánk, Melyekért az nagy halál Rajtunk elhatalmazék Tömlöcben befoglalván. Irgalmazz. Közbenjáró Krisztusunk Atyaistennek szent fia, Jött vala ez világra, És bűnünket elmosá. Irgalmazz. Az ő szent halálával, Erős nagy hatalmával, Meggyőzé az nagy halált, És az örök nagy poklot. Irgalmazz. Szent Ózseás próféta, Ezt régenten megírta, Hogy Krisztus megcsúfolná Ilyen módon az halált. Irg.

Ó, te nagy erős halál,
Én leszek te halálad,
Pokol, leszek te győződ,
És kárhozat, te rontód.
Irgal.

Csudálatos bajnívás
Két fél között ez vala,
Hogy élet megütközék
Az erős nagy halállal.
Irgalmazz.

Krisztus nagy ként szenvede,
És elnyelé az halált,
Tisztas győzedelemmel
Nekünk idvösségünkre.
Irgal.

Hintik vala régenten
Báránnyérel az ajtót,
Hogy az megölő angyal
Űket meg ne bánthatná.
Irgalmazz.

Ótörvénben zsidóknak
Az báránnyér példázta
Mi áldott egy urunknak
Drágalátos szent vérét.
Irgal.

Krisztus nekünk adaték
Igaz húsvéti bárány,
Ki elmossa vérével
Az világnak bűneit.
Irgal.

Az kik űbenne bíznak,
Nem árthatnak azoknak
Sem az megölő angyal,
Sem az gonosz ördögök.
Irgal.

Azért, jer, mi tiszteljük
Szívvel és nagy örömmel,
Ez jeles innepnapot,
Kin értünk feltámada.
Irgal.

Mert ű ingyen megváltá,
Minket szent halálával,
Ördögtül, bűneinktül,
Kárhozattül, haláltül.
Irgalm.

Ó, te **örök nagy** halál,
Én leszek te halálad,
Pokol, leszek te győződ,
És kárhozat, te rontód.
Irg.

Csudálatos bajnívás
Két fél között ez vala,
Hogy élet megütközék
Az **örök** nagy halállal.
Irg.

Krisztus nagy kint szenvede,
És elnyelé az halált,
Tisztas győzödelmével
Nekünk idvösségünkre.
Irg.

Hintik vala régenten
Báránnyérel az ajtót,
Hogy az megölő angyal
Őket meg ne bánthatná.
Irg.

Ótörvénben **régenten**
Az báránnyér példázta
Mi áldott egy urunknak
Drágalátos szent vérét.
Irg.

Krisztus nekünk adaték
Igaz húsvéti bárány,
Ki elmossa vérével
Ez világnak bűneit.
Irg.

Az kik **ő**benne bíznak,
Nem árthatnak azoknak
Sem az megölő angyal,
Sem az **kegyetlen ördög**.
Irg.

Azért, jer, mi tiszteljük
Szívvel és nagy örömmel,
Ez jeles innepnapon,
Kin értünk **föltámada**.
Irg.

Mert **ő** ingyen megváltá,
Minket szent halálával,
Ördögtül, bűneinktül,
És az örök haláltül.
Irg.

Ó, te örök nagy halál,
Én leszek te halálad,
Pokol, leszek te győződ,
És kárhozat, te rontód.
Irgalmazz.

Csudálatos bajnívás
Két fél között ez vala,
Hogy élet megütközék
Az örök nagy halállal.
Irgalmazz.

Krisztus nagy kint szenvede,
És elnyelé az halált,
Tisztas győzödelmével
Nekünk idvösségünkre.
Irg.

Hintik vala régenten
Báránnyérel az ajtót,
Hogy az megölő angyal
Őket meg ne bánthatná.
Irgalmazz.

Ótörvénben régenten
Az báránnyér példázta
Mi áldott egy urunknak
Drágalátos szent vérét.
Irgalmazz.

Krisztus nekünk adaték
Igaz húsvéti bárány,
Ki [...]sa vérével
Ez világnak bűneit.
Irgalmazz.

Az kik **ő**benne bíznak,
Nem árthatnak azoknak
Sem az megölő angyal,
Sem az kegyetlen ördög.
Irg.

Azért, jer, mi tiszteljük
Szívvel és nagy örömmel,
Ez jeles innepnapon,
Kin értünk **föltámada**.
Irgalmazz.

Mert **ő** ingyen megváltá,
Minket szent halálával,
Ördögtől, bűneinktől,
És az örök haláltül.
Irgalmazz.

Néki adjunk ezekért
Nagy halálat örökké,
Egyetemben dicsérjük
Mondván ilyen szózáttal.

Hála legyen teneked,
Mi édes idvözítők,
Hogy minket megmentél
Minden ellenséginktől.
Irgalmazz.

Adjad szent malasztodat
Hogy ezeket hihessük
És vallhassuk örökké
Mindenek előtté.
Irgal.

Adjad, hogy feltámadjunk,
Mi is minden bűnünkben,
És járassunk előtted,
Új életben örökké.
Irgal.

Néki adjunk ezekért
Nagy halálat örökké,
Egyetemben dicsérjük
Mondván ilyen szózáttal.
Irg.

Hála legyen teneked,
Mi édes idvözítők,
Hogy minket megmentettél
Minden ellenséginktől.
Irgalmazz.

Adjad **te szent lelkedet**,
Hogy ezeket hihessük
És vallhassuk örökké
Mindeneknek előtté.
Irg.

Adjad, hogy **föltámadjunk**,
Mi **es** minden bűnünkben,
És járassunk előtted,
Új életben örökké.
Irgalmazz nekünk.

Néki adjunk ezekért
Nagy halálat örökké,
Egyetemben dicsérjük
Mondván ilyen szózáttal.
Irgal.

Hála legyen teneked,
Mi édes idvözítők,
Hogy minket megmentettél
Minden ellenséginktől.
Irgal.

Adjad te szent lelkedet,
Hogy ezeket hihessük
És vallhassuk örökké
Mindeneknek előtté.
Irg.

Adjad, hogy **föltámadjunk**,
Mi **es** minden bűnünkben,
És járassunk előtted,
Új életben örökké.
Irgalmazz nekünk.

Az RPHA 0691-es szöveghez hasonlóan itt is markánsnak látszik a kapcsolat a '90-es és az 1602-es kiadás között, ráadásul úgy, hogy legalább olyan szembeötlő eltéréseket mutat a '90-es változat az őt megelőző '79-essel. A '90-es kiadás szótagszámok tekintetében stabilabb, többször is jobb alakot hoz, mint a korábbi változat. A '79-es változat szótagszámhibás sorai igen meggondolkoztatók: más gyökerű változások, mint amilyenekkel találkozni szoktunk. Az nyilvánvaló, hogy valamelyik variáns készítője szándékosan változtat az eredeti szövegállapoton, de az ezen felül is meglepő, hogy a '79-es kiadás két alkalommal is csaknem egyforma, a forma megkövetelte hosszánál kurtább szöveget ad. A 33–34. sor és a 48–49. sor nagyon hasonlít egymásra, a '90-es változattól pedig, amiképpen a szótagszámhelyes változattól is, makacsul eltér: „Ki meggyőzné az halált és az örök [nagy] poklot”; „Meggyőzné az nagy halált és az örök [nagy] poklot”. A két változat markáns eltérései pedig bizonyosan szándékos beavatkozásokról tanúskodnak. A „kárhozattól haláltól” ↔ „és az örök haláltól”; „szent malasztodat” ↔ „te szent lelkedet”; „gonosz ördögök” ↔ „kegyetlen ördög”; „Ótörvényben zsidóknak” ↔ „Ótörvényben régenten” variánsok, hogy csak néhányat emeljek ki, aligha írhatók le szándéktalan változtatásként. Az alakok eredetisége tekintetében nehéz döntést hozni, bár a szótagszámhibák és a '79-es kiadás hatodik strófájának merőben szokatlan harmadik sora²⁷ alapján könnyű arra következtetni, hogy a későbbi változat közelebb áll a szerzői szöveghez. Ám ezek módfelett gyenge érvek, s mivel egy tőről fakad a két szöveg, ősük alighanem közös – egyenrangú változatoknak kell tartanunk a variánsokat. Természetesen elvileg nem kizárható, hogy a '90-es kiadás a '79-es változatot alakítja kénye-kedve szerint, de ahhoz, hogy ez ne pusztá feltevés legyen, meg kell magyarázni, hogy miért nem jár el így az előbb megfigyelt RPHA 0251 és 1052 esetében.

Két szöveg még hátra van a többek által is átvett '79-es újdonságokból – egyet a '90-es kötet ad ki újra, egy pedig legközelebb csak az Újfalvi-kötetben jelenik meg.

27 „Közbenjáró Krisztusunk, / Atyaistennek szent fia, / Jövén mi városunkba, / És bűnünket elmosá.” – szemben a '90-es kiadás „Jött vala ez világra” alakjával.

Egy későbbi példányban szerepel

1) RPHA 0445 – Szántó György: [*Gyarló emberekkel feddődik az Isten...*]²⁸

Deb79

Querella filii Dei

Gyarló emberekkel feddődik az Isten,
Kik úmagok miatt vesznek el bűnökben,
Nem akarnak bízni az egy Istenben.

Én kezemben mikor legyenek mindenek,
Kiket – úgymond – tartnak mennyek és az földek,
Mondjátok meg énnékem, ó, háládó emberek.

Oltalmat másunnat mi okon kerestek,
És vizet életre másunnat kimertek,
Hogy nem az mely kutat adott Isten tinektek.

Ritka, mert ki engem követ közületek,
Noha mindeneknek én vagyok istenek,
De csak keveseknek hallgat engem életek.

Gazdag szép ábrázat lőn kedves sokaknál,
De hol lehet drágább szépség énnálamnál,
Mire közületek hát engem kevés csudál?

Íme csak én vagyok földnek, mennynek ura,
Minden gazdagságnak bővséges udvara,
Mire hát nem sietsz világ én udvaromba?

Vagyok én atyámnak véghetetlen fia,
Hatalmas Istennek örök bölcsessége,
Mire hát nem jöttök hozzám tanács kérdenie?

Szeretem azokat, kik engem szeretnek,
És tisztelem őket, kik engemet tisztelnek,
Mire tiszteletem nem kell az embereknek?

Segítséget az kik csak én tőlem várnak,
Engem életekben csak azok tisztelnek,
Mire hát kevesek, kik hozzá járulnak?

Az egy igazságnak vallnak istenének,
Mert nem tagadhatják azt meg az embernek,
Mire beszédemben hát nekem kételkedtek?

Nincs több bizodalom sohol több nálamnál,
Idvözítő isten sem több nálamnál,
Mire hát én népem, hogy sok felé sántikálsz?

Deb90

Alia optima cantio

Gyarló emberekkel feddözik az Isten,
Kik úmagok miatt vesznek el bűnökben,
Nem akarnak bízni az egy idvözítőben.

Én kezemben mikor legyenek mindenek,
Kiket – úgymond – tartnak földek és az mennyek,
Mondjátok meg neköm, ti halandó emberek.

Oltalmat mikoron másunnan kerestek,
És itálra vizet másunnan kimertek,
Hogy nem az mely kutat adott nektek Istentek.

Ritka, mert ki engöm követ közületek,
Noha mindeneknek én vagyok istenek,
De csak keveseknek hallgat engem életek.

Gazdagság s ábrázat lám kedves mindennél,
De hol lehet drágább szépség énnálamnál,
Mire közületek hát engem kevés csudál?

Íme csak én vagyok földnek, mennynek ura,
Minden gazdagságnak beűsűgös udvara,
Mire hát nem siet világ én **udvaromban**?

Vagyok én atyámnak véghetetlen fia,
Hatalmas Istennek örök bölcsessége,
Mire hát nem jöttök hozzám tanács kérdenie?

Szeretöm azokat, kik engöm szeretnek,
És tisztelem őket, kik engöm tisztelnek,
Mire tiszteletöm nem kell az embereknek?

Segétségöt az kik csak én tőlem várnak,
Engöm **életőkben** csak azok tisztölnek,
Mire hát kevesek az kik én tőlem függnek?

Záloga én vagyok atyám országának,
És bizonyos uta ú szent országának,
Mire hát kevesek az kik hozzám járulnak?

Az egy igazságnak vallnak istenének,
Mert nem tagadhatják azt meg az embörök,
Mire **beszédömben** hát **neküm** kétölködnek?

Nincs több diadalom sohol énnálamnál,
Idvözítő isten senki több nálamnál,
Mire hát én népem, hogy sok felé sántikál?

28 A versről *Az akrosztichonokról* című fejezetben részletesebben lesz szó.

Teljes mennynek-földnek én vagyok világa,
Senkinek kívülem nincs világossága,
Mire hát kevésnek függ rám szeme világa?

Ó, ti kemény népek, én vagyok Istentek,
És csak én általam vagyok idvösségtök,
Mire szükségtökben énhozzám nem siettek?

Fene oroszlánnal oktalan sárkánál,
Nám te mind vadabb vagy vadak-, madaraknál,
Ki hozzám nem serkensz ember én jó voltomból.

Az vadak madarak nám egymást szeretik,
Egyik az másíkról el nem feletkezik,
Társa jótétéről mindenha emlékezik.

Csudálok én ember igen te dolgozon,
Emlékezik, hogy elfeledkezél ily oktalan módon,
Ígyen könyörül te nyomorúságodon.

Jutna jól eszedben mit mívelek veled,
Mert én ez világon mindent tők teveled,
Irgalmasságomból meg is halék éretted.

Ez háladásod már én jótétemért,
Hogy engem hátra hagysz múladó világért,
Nem akarsz követni nagy túrhető voltomért.

Bízol egyebekben, mert íme kívülem,
Reménséget vetél sokakban kívülem,
Maga mondd meg nekem, mit nem vöttél éntülem?

Az oktalan állat megismeri urát,
Mindenféle barom hallgatja pásztorát,
Mire hát az ember nem hallgatja csak urát?

Teljes mennynek-földnek én vagyok világa,
Atyám juhainak én vagyok pásztora,
Mit kívánsz egyebet, ha én vagyok oltalmad?

Engedelmes szívű és kegyelmes vagyok,
Bűnöst hozzám venni én örömetst vagyok,
Mire hát, bűnösök, én hozzám nem siettek?

Igaz, elhiggyétek, nyilván, hogy én vagyok,
Fertelmes bűnösön bosszúálló vagyok,
Mire hát nem szűnik meg az ti pártolástok?

Azért mondom néktek, kik engem elhattok,
Kegyességem mellő másuá sántáltok,
Reám ne vessetek, ha ti megnyomorodtok.

Veszedelem oka ti magatok vattok,
Segítségét hogyha éntülem nem vártok,
Az tinen bűnetek néktek örök fogságtok.

Teljes mennynek-földnek én vagyok istene,
Senkinek kívülem **nencsen** idvössége,
Mire hát kevésnek függ rám szöme világa?

Ó, ti kemény népek, én vagyok Istentök,
És csak én általam vagyok békességtök,
Mire szükségtökben énhozzám nem siettök?

Fene oroszlánnal oktalan állatnál,
Lám te mind fennebb vagy vadak-, madaraknál,
Ki hozzám nem sietsz embör én jó voltomért.

Az vadak madarak lám egymást szeretik,
Egyik az másíkról el nem **feletközik**,
Társa **jótétéről** mindenkor emléközik.

Csudálok én embör igen te dolgozon,
Hogy ezt elfelejted ily oktalan módon,
Hogy én keserülék te nyomorúságodon.

Jutna jól **eszödben**, mit mívelek veled,
Mert én ez világon mindent tők teveled
Irgalmasságodból meg is halék értöted.

Ez hálaadásod mert én jótétömért,
Hogy engöm hátra hagysz múlandó világért,
Nem akarsz követni nagy túrhető voltomért.

Bízol egyebekben mert íme kívülem,
Segétségöd várod soktúl, nem éntülem,
Maga mond meg neköm, mit nem vöttél éntülem.

Az oktalan állat megismeri urát,
Mindenféle barom hallgatja pásztorát,
Mire hát az embör nem hallgatja istenét?

Teljes mennynek, földnek én vagyok világa,
Atyám juhainak én vagyok pásztora,
Mit kívánsz egyebet, ha én vagyok ótalmad?

Engedelmes szívű és kegyelmes vagyok,
Bűnöst hozzám venni én örömetst vagyok,
Mire hát, bűnösök, én hozzám nem siettök.

Igaz, elhiggyétek, hogy én nyilván vagyok,
Fertelmes bűnösön bosszúálló vagyok,
Mire hát nem szűntök meg a sok gonoszságtul.

Azért mondom nektek, kik engem elhattok,
Kegyességem mellől másuá sántáltok,
Reám ne vessetek, ha ti megnyomorodtok.

Veszedelöm oka ti magatok vattok,
Segítségöt hogyha éntülem nem vártok,
Az tennen bűnötök nektek örök fogságtok.

Reám ne vessetek az ti fogságtokért,
Mert én hozzám hílak fejenként, halljátok,
Meggyek, én jó voltom, ha ti megutáljátok.

Ó, ti fene szívek, kik fel nem serkentek,
Én tisztességemet semminek vélték,
Fenyegetésemet semminek alították.

Ha örök életnek szép ígíretivel,
Vagy pokol kínjának fenyegetésével,
Hogy felserkentek ez világi szégyenből.

Meggyen kegyességem, s mire vigyen engem,
Hogy azokat tartsam, kik nem félnek engem,
Én szent igazságom nem bocsát arra engem.

Mert te hol hallottad, kérlek téged, ember,
Hogy haláltul mentett valaki meg ember,
Ahol nem kívánta ű önön maga az ember.

Azért ki haláltul akar menekdeni,
Én szent országomban es örökké élni,
Annak életében csak engem kell tisztelni.

Ez éneket az ki versben helyhezte,
Nevét versfejekben ű behelyhezte,
Mert egy jó kedvében az Szántó György pap szerzé.

Reám ne vessetök az ti fogságtokért,
Mert én hozzám hívlak halljátok fejenként,
Meggyek, én jó voltomat, ha ti megutáljátok.

Ó, ti keményszívők, hogy föl nem serkentek,
Én tisztességömet semminek vélték,
Fenyegetésömis **csak** semminek véltötök.

Ha örök életnek szép ígíretivel,
Vagy pokol torkának fenyegetésével,
Hogy felserkentök ez világi szégyönnel.

Meggyön kegyösségem s mire vigyön engöm,
Hogy azokkal tartsam, kik nem félnek engöm,
Én szent igazságom nem bocsát arra engöm.

Mert te hol hallottál, kérlek tégöd ember,
Hogy halálból mentött valakit oly ember,
Mikor nem kívánta önön maga az ember.

Azért ki halálból akar menekdeni,
Én szent országomban mindörökké élni,
Annak életében csak engöm kell követni.

Dicséret Atyának s az Jézus Krisztusnak,
És az vigasztaló Szentlélek istennek,
Teljes szentháromság egy bizony istenségnek.

Ha minden vers esetében ilyen beszédes eltérésekre akadhatnánk, mint Szántó György (személyéről csak annyit tudunk, amit költeményében elárult) verse esetében, lényegesen könnyebben határozhatnánk meg szövegek közti viszonyokat. E két változatnál ugyanis akadnak nagymérvű eltérések, melyek alapján közvetlen kapcsolatot nem valószínűsítenék, de mivel a későbbi variáns kétstrófányival hosszabb is, szinte a tévedés kockázata nélkül kizárható, hogy a '79-es forrása legyen a '90-es kiadásnak.

A versek különbségei olyan nagyok és olyan természetűek, hogy elképzelhetetlen, hogy egyszerű vétlen másolási hibának tartsuk őket. A két változat közül legalább az egyik jelentős és nyilvánvalóan szándékos átdolgozáson esett át, és ezek sok esetben nem pusztán stiláris változtatások. Az első sor eltérését („feddődik” ↔ „feddőzik”) még megmagyarázhatná a stilsztika vagy a nyelvjárástan, de a harmadik sor („egy Istenben” ↔ „idvözítőben”) különbségét már másfajta tudomány indokolhatná.

A két versváltozat leglényegesebb különbsége a beszélő személye. Míg a '79-es változatban az Atyaúr-isten, a '90-es variánsban Jézus Krisztus dorgálja a gyarló, hinni képtelen embereket. Az is megállapítható, hogy a későbbi, hosszabb változat az eredetibb, erre a vers akrosztichonjából lehet következtetni: a GEORGIUS SZANTO FACJEBAT (és innen már csak vakbetűk következnek) pontosabbnak tűnik, mint a korábbi változat GEORGIUS SANTO FACJEBAT szövege. A hiányzó „Z” betűs strófa okkal hiányozhat a '79-es redakcióból: teljesen nyilvánvaló, hogy Isten nem mondhatja magáról a 10. strófát, hiszen az félreérthetetlenül Jézusról szól:

Záloga én vagyok atyám országának,
És bizonyos uta ű szent országának,
Mire hát kevesek az kik hozzám járulnak.

A doxológiát tartalmazó strófa elmaradása is azt a gyanút erősíti, hogy a '79-es kiadás szerkesztője Szántó György versének olyan átdolgozott szövegváltozatához jutott, melyet egy antitrinitárius atyafi a saját hitelvihez igyekezett hozzáigazítani. Szerkesztőnk különösebb gond nélkül publikálta is, nem zavartatva magát például attól az ellentmondástól, melyet az átdolgozó hanyagsága hozott létre (7. strófa):

Vagyok én atyámnak véghetetlen fia,
Hatalmas Istennek örök bölcsessége,
Mire hát nem jöttök hozzám tanács kérdenie.

Ez a strófa sajnos igen zavaró pontja a fenti elgondolásnak. De nemcsak a fenti elgondolásnak, hanem az egész versváltozat szempontjából kirívó. Ha elfogadjuk, hogy felekezetiileg indokolható deformációkat szenvedett el a vers, abban az esetben tényleg nagy fokú figyelmetlenséget kell föltenni a szentháromság-tagadó átdolgozóról, hiszen a doxológiát ugyan elhagyta (amint ez a későbbi unitárius énekeskönyvekben rutinmozdulat lesz), és egy értelemzavaró strófát is eliminált, egyről azonban megfeledezett. Ha nem fogadjuk el, akkor több nyugtalanító kérdést kell megmagyarázni, például, hogy hogyan nem szúrt szemet a '79-es kiadás készítőjének (ha föltesszük, hogy ő az átdolgozó) vagy a '79-es kiadás forrását szerkesztő személynek (ha nem tartunk annyit a '79-es szerkesztőről, hogy átdolgozzon egy verset), hogy a beszéltetett Atyaisten valaki fiának mondja magát, mely minden keresztény számára nyilvánvaló abszurdum. Az is válasszra vár, hogy miért hiányzik e versből legalább két strófa, noha nem jellemző e kiadásra a strófaelhagyás. Az is kérdés, hogy markáns teológiai nézeteken kívül mi oka lehet bárkinek Jézus Krisztust Istenre cserélni egy versben. Sőt, azt is meg kell magyarázni, hogy egy református gyülekezeti énekeskönyv miért ódzkodik doxológiát tartalmazó strófát publikálni, amint azt is, hogy miért éppen azt a(z egyik) strófát hagyja el, amely az új beszélő személyét elbizonytalanítja. (E kérdésekre persze elégséges válasz lehet a véletlen is, ez ugyanis – amennyire eddig megfigyeltem – rém félreérthető dolgok létrehozására szakosodott.)

E vers alapján tehát biztosan ki lehet zárni a két énekeskönyv közvetlen kapcsolatát. A '79-es kiadás nívumai közül az utolsó az 1602-es debreceni kötetben bukkan fel.

Egy későbbi példányban szerepel

2) RPHA 0932 – Sztárai Mihály?: [*Mikor Dávid vala keserűségben...*]

Deb79, 187	Deb02, 1/15 ^v
Más dicsíret	XXVI. PSALMVS. Nóta : Nagy bánatban Dávid mikoron.
Mikor Dávid vala keserűségben, Saul király számkivetésben, Felkiálta Istenhez énekében, Könyörögvén siralmas énekében.	Mikor Dávid vala keserűségben, Saul király előtt számkivetésben, Fölkiálta Istenhöz ű szüvében, Könyörögvén siralmas énökében.
Ítéj meg te, uram Isten, engemet, Csak te lássad az én igaz igyemet, Mert büntelen kergettenek engemet, Hogy te benne vetem reménségemet.	Ítéj meg te, uram Isten, engemet, Csak te lássad az én igaz ügyemet, Mert büntelen kergetének engemet, Hogy te benned vetöm reménségemet.

Csak te reád bíztam önnenmagamat,
Én szívemet bátor te megpróbáljad,
Nézésemet azonképen meglássad,
Dolgaimat hogy csak te igazgassad.

Hátra vetem mert én minden dolgomat,
Szívem előtt tartom te jóvotodat,
És csak nézem te irgalmasságodat,
Ártatlanul járom az én utamat.

Álnakokkal nem tartom tanácsomat,
Gonoszokkal az én társaságomat,
Sőt azoktól megvonszom én magamat,
Úgy szolgállok tégedet, én uramat.

És mikoron te templomodban bemegeyek,
Keresztyének seregében leendek,
Tiszta kézzel ott én neked áldozom,
Szívem szerint szép dícsíretet mondok.

Lám mindenkor, uram, rólad éneklek,
Csudáidról nagy bizonytságot teszek,
Te népednek seregében örvendek,
Dicsőséges hajlékodbán úgy megyek.

Felséges Úristen, kérlek tégedet,
Gonoszokkal ne vedd el életemet,
Gyilkosokkal ne végezd életemet,
Vélek együtt te ne büntess engemet.

Ezek azok, kik nem félnek tégedet,
És semminek tartják te beszédedet
Álnokságban mert nagyon örvendeznek,
És hamissan sok ajándékot vesznek.

Csak te benned bíztam én, uram Isten,
Ártatlanul azért élek éltemben,
Ne hagyj engem, szabadíts meg engemet,
És könyörülj rajtam nagy szükségemben.

Igazságban vetem minden dolgomat,
Arra hílak tégedet mint uramat,
Mindenkoron dícsírlek mint uramat,
Mindenkoron dicsírem jó voltodat.

Tükör gyanánt legyen ez mindeneknek,
Kik keresztyén nevet földön viselnek,
Életekben hogy ekképpen éljenek,
Szent Dávidról amint innen értenék.

Csak te reád bíztam **ennönmagamat**,
Én szívemet bátor te megpróbáljad,
Nézésemet azonképen meglássad,
Dolgaimat hogy csak te igazgassad.

Hátra vet**öm** mert én minden dolgomat,
Szemöm**** előtt tartom te jóvotodat,
És csak néz**öm** te irgalmasságodat,
Ártatlanul járom az én utamat.

Álnakokkal nem tartom tanácsomat,
Sem gonoszokkal **én** társaságomat,
Sőt azoktól megvonszom én magamat,
Úgy szolgállok **tég**öd****et, én uramat.

És mikor te templomodba bemegey**ök**,
Keresztyének seregében lejend**ök**,
Tiszta kézzel ott én nek**öd** áldozok,
Szívem szerint szép dícsíretet mondok.

Lám mindenkor, uram, rólad énekl**ök**,
Csudáidról nagy bizonytságot teszb**ök**,
Te népednek seregében örvend**ök**,
Dicsőséges hajlékodbán úgy megy**ök**.

F**ö**lséges Úristen, kérlek **tég**öd****et,
Gonoszokkal ne **v**öd**d** el életemet,
Gyilkosokkal ne végezd élet**ö**met,
Vél**ök** együtt te ne büntess engemet.

Ezek azok, kik nem félnek tégedet,
És semminek tartják te beszéd**öd**et
Álnokságban mert nagyon örvendeznek,
És hamissan sok ajándékot vesznek.

Csak te benned bíztam én, uram Isten,
Ártatlanul azért **járok** éltemben,
Ne hagyj engem, szabadíts meg **üg**y**emben**,
És könyörülj rajtam nagy szükségemben.

Igazságban vet**öm** minden dolgomat,
Arra hílak **tég**öd****et mint uramat,
Mindenkoron dícsírlek mint uramat,
És mindenkor hirdetem jó voltodat.

Tükör gyanánt **lé**gyen ez minden**ök**nek,
Kik keresztyén nevet földön viselnek,
Élet**ök**ben hogy ekképpen éljenek,
Szent Dávid**túl** azmint innen értenék.

A két változatot egymás mellé téve azonnal látjuk, hogy jelentős különbségek vannak közöttük, és az is észrevehető, hogy a későbbi variáns verstanai értelemben jobb szöveget ad, nemcsak a sorok hossza stabilabb, de rímélése is egyöntetűbb – első pillantásra szerzőibbnek tűnik (a kötet tendenciózus ö-zését leszámítva) –, persze csak akkor, ha azzal az előfeltevéssel tekintünk a variánsokra, hogy az eredeti szerzője egy verstanai értelemben szabályos, jó rímelésű szöveget állított elő. És ez esetben nem hibáznánk ezzel az előfeltevéssel. Például azért, mert a ’79-es változaton megfigyelhetünk néhány olyan szöveghelyet, mely a véletlen szö-

vegromlás iskolapéldája. A tizedik strófa harmadik sorának „Ne hagyj engem, szabadíts meg engemet” változata a „Ne hagyj engem, szabadíts meg ügyemben” változat helyett mechanikusan bekövetkező szövegromlás. A másoló (nyomdász) monoton tevékenységet végez. Mikor figyelme lankad, hajlamossá válik például arra, hogy a „szabadíts meg” felszólító módú igealak után gondolkodás nélkül befejezze a sort az imádságokban számtalanszor és triviálisan e helyre következő „engemet” tárggyal – nem zavartatva magát attól, hogy az „engem” már szerepelt a sorban, amint attól sem, hogy így elrontja a strófa rímelését.

Hasonló zajlik le a tizenegyedik strófa negyedik sorában: „És mindenkoron dicsírem jó voltodat” (Deb79), illetve „És mindenkor hirdetem jó voltodat” (Deb02). Isten jó voltát dicsérni szokványosabb e versekben, mint hirdetni: „Pes meus stetit in directo; in ecclesiis benedicam te, Domine” – írja a *Vulgata*. Károlyi fordításában „Lábam megáll igazsággal, áldom az Urat gyülekezetekben” szerepel, a hirdet szó sokkal pontosabb és érzékenyebb fordítása e helynek, mint a dicsér. És felemlíthető még az „élek éltemben” és „járók éltemben” eltérés is a trivialisálódás példajaképp. Az látszik, hogy noha az időrend megengedné, hogy Újfalvi kiadása a '79-es debreceni kötetet használja forrásként, de számos textológiai érv alapján azt kell gondolnunk, hogy kapcsolatuk nem közvetlen.

Milyen következtetések levonását teszi lehetővé az, hogy alaposan megszemléltük e verseket? Legelső sorban talán azt érdemes észrevenni, hogy az ilyen típusú kutatás (ti. alapos szövegösszevetések alapján viszonyokat felvázolni) lényegesen szövevényesebb kapcsolatokat tár fel, mint amilyeneket sejteni lehetett. Ami a konkrét szöveghordozókat illeti: ha csak az újdonságok továbbgyűrűzései alapján ítélnénk meg a kiadások viszonyait, azt látnánk, hogy

- két versszöveg esetén (RPHA 0251, 1052) Deb79 lehet forrása Deb90-nek, két szöveg esetén (RPHA 0691, 0445) *valószínűleg nem forrása* Deb79 Deb90-nek, egy szöveg esetében pedig *biztos, hogy nem forrása* Deb79 Deb90-nek;
- a bártfai kiadás *valószínűleg közvetlen kapcsolatban áll* Deb79-cel;
- az Újfalvi Imre-féle debreceni kiadás *valószínűleg használta* Deb90-t, és *valószínűleg nem használta* Deb79-et;
- amint azt a '69-es kötet újdonságai kapcsán is megfigyelhettük, a '79-es kiadás szövegei túlnyomórészt gyatrább minőségűek, mint a '90-es vagy az 1602-es változatok (a bártfai kiadásnál értelemszerűen nem lehetnek gyatrábbak, az evangélikus ághoz viszonyított eltérései pedig számba veendőek).

A '90-es debreceni kiadás szerkezete és a lehetséges előzmények

Egy fontos összehasonlítási alapot képző verscsoportnál megfigyelhettük, hogy lényegesen valószínűbb, hogy a '90-es kiadás nem használja közvetlenül a '79-es kiadást. Érdekes más módszerrel is megvizsgálni a kérdést: vajon e kötetek szerkezetei mennyiben indokolják azt, hogy köztük közvetlen kapcsolatot feltételezzünk, és ezek az eredmények megerősítik vagy éppenséggel cáfolják a fenti sejtést?

E fejezet elején táblázatban ábrázoltam az 1579-es kiadás tartalomjegyzékét. Félkövérrrel emeltem ki az először itt szereplő verseket. Látható volt, hogy ezek nagyobb része a kötet végén helyezkedik el, csak kettő a derekán. A '90-es kötet ezeket a verseket betagozza saját szerkezetébe (ami a '79-es kötet végén szereplőkkel szemléltethető látványosan).

Alább hasonlóképpen ábrázolom a '90-es kiadás tartalmát: szürkével jelöltem a '79-es kiadás újdonságait, félkövérrrel pedig azokat, melyek ismereteink szerint itt jelennek meg először. Vastagabb vonal választja el a kötet szerkezeti egységeit: 1) zsoltárok 2) ünnepi (karácsonyi, nagypénteki, húsvéti, mennybemeneteli, pünkösdi) énekek 3) úrvacsoraénekek [4] szentegyházi dicséreték] 5) temetési énekek.²⁹

29 Vö. H. HUBERT 2004, 134.

RPHA	Deb90
0203	1
0948	2
0524	7
1306	9
1298	12
1193	14
1366	16
1139	18
0365	19
0242	21
0171	23
1360	25
0199	26
0983	27
1263	30
1024	32
1035	35
0392	40
0963	41
0550	42
1436	44
0834	45
0470	46
0979	48
0590	50
1150	52
1439	52
0154	55
0415	57
0732	59
0074	60
0068	62
0202	65
0195	67
0729	69
1417	70
0645	71
0075	72
0968	73
0960	74
0207	74
0214	75
0409	76
0879	77
1447	78

RPHA	Deb90
0492	79
1031	81
0943	84
0996	85
1309	86
Deb79, 0251	88
1310	89
0291	91
1496	93
1295	95
Deb79, 0691	97
1259	98
1231	100
0142	102
0952	103
0868	106
1283	109
0823	110
1248	112
0940	115
0863	116
1257	118
0621	119
0649	122
1313	125
0990	128
0258	131
0640	131
0934	134
0295	136
1444	137
0656	138
0799	140
0677	141
1445	142
0487	143
1066	144
0235	145
0792	147
0794	149
0786	149
0817	151
0784	152
0788	153
0791	155

RPHA	Deb90
0790	156
Deb79, 0372	157
0476	159
0808	161
0806	163
1184	164
0702	166
0035	167
0774	171
0654	172
2050	172
0503	173
0731	174
0632	174
0060	175
0849	176
0444	177
0977	183
0490	186
0062	188
0478	190
0104	190
0896	191
0411	192
0222	193
0484	194
1126	195
0329	195
1160	196
1368	197
0739	199
0497	200
0363	202
0219	202
0720	204
1348	206
0914	208
0905	209
1079	210
1356	212
0577	213
0957	214
1404	216
0065	217
0910	219

RPHA	Deb90
0017	220
0643	221
1215	222
Deb79, 0445	224
1345	227
0850	229
1127	232
1121	233
0626	235
0421	239
1148	240
0061	242
0167	242
1219	244
0025	245
1042	247
0094	248
1300	249

RPHA	Deb90
0483	255
0110	258
0475	259
0921	260
1469	260
368	262
0848	263
Deb79, 1052	265
0366	267
0771	270
1114	271
0926	273
0618	277
0999	278
1378	278
0540	279
0505	280
1389	281

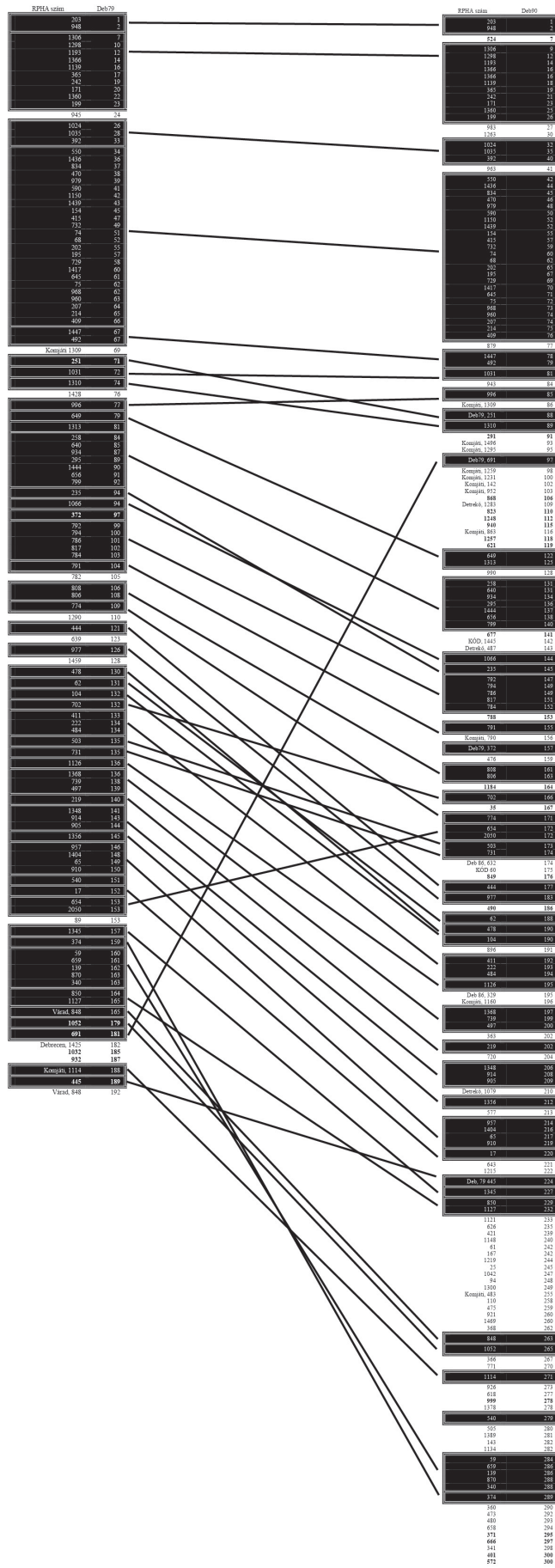
RPHA	Deb90
0143	282
1134	282
0059	284
0659	286
0139	286
0870	288
0340	288
0374	289
0360	290
0473	292
0480	293
0658	294
0371	295
0666	297
0341	298
0401	300
0572	300

Vajon látszik-e bármiféle mintázat, ha ebben a sorrendben vizsgáljuk a '79-es újdonságokat? Arra gondolok, vajon lehetséges-e, hogy bizonyos szerkezeti egységek szorosabb vagy éppenséggel lazább viszonyt mutatnak az előzményköttel. Az RPHA 0251 és az RPHA 0691 egyaránt zsoldárfordítás, s míg az RPHA 0251 esetében legfeljebb semleges viszony látszik a két forrás közt, az RPHA 0691 esetében nagyon valószínű, hogy nincs köztük kapcsolat. Az RPHA 0445 és az RPHA 1052 szintén egy egységbe tartoznak (szentegyházi dicséret), az előbbi esetében világosan kizárható a kontaktus, az utóbbi esetében ugyan figyelhetünk meg eltéréseket a két variáns között, de egyik sem oly mérvű, hogy abból felelős következtetés levonható lenne. Ilyen egyszerűen tehát nem oldható meg a probléma. Ekkora blokkok vándorlása tehát nem kimutatható – vizsgáljuk meg, hogy kisebb egységek mozgása megfigyelhető-e.

A '90-es kiadás potenciális forrásai hatan vannak: a '69-es, a '70-es és a '79-es kiadás többé-kevésbé tanulmányozható, illetve van három töredék: a „Méliusz Péteré”-nek nevezett, melyről közvetlen szövegkritikai állítások nem tehetők, az 1572–1579 közé kalibrált kiadás (RMNy 357) a maga hat versével, valamint az 1586 körüli debreceni kiadás (RMNy 582) töredéke, amely mindössze 48 verset tartalmaz. E hat lehetséges jelölből elméletileg hármat jelölhetünk ki alapos vizsgálatra: a '70-es kötet töredékes, és a '69-es kötetet új forrás bevonása nélkül, legfőljebb sajtóhibák szintjén igazítja meg, vagyis ha leszögezzük, hogy a '69-es változatra tett állításaink csaknem biztosan alkalmazhatók rá is, akkor felesleges zaj előállítás nélkül elemezhetünk.³⁰ A '72 és '79 közti kiadás szinte alig, a '86 körüli kiadás korlátozottan, Méliusz kötete pedig értelemszerűen fizikailag nem vonható be a vizsgálatba.

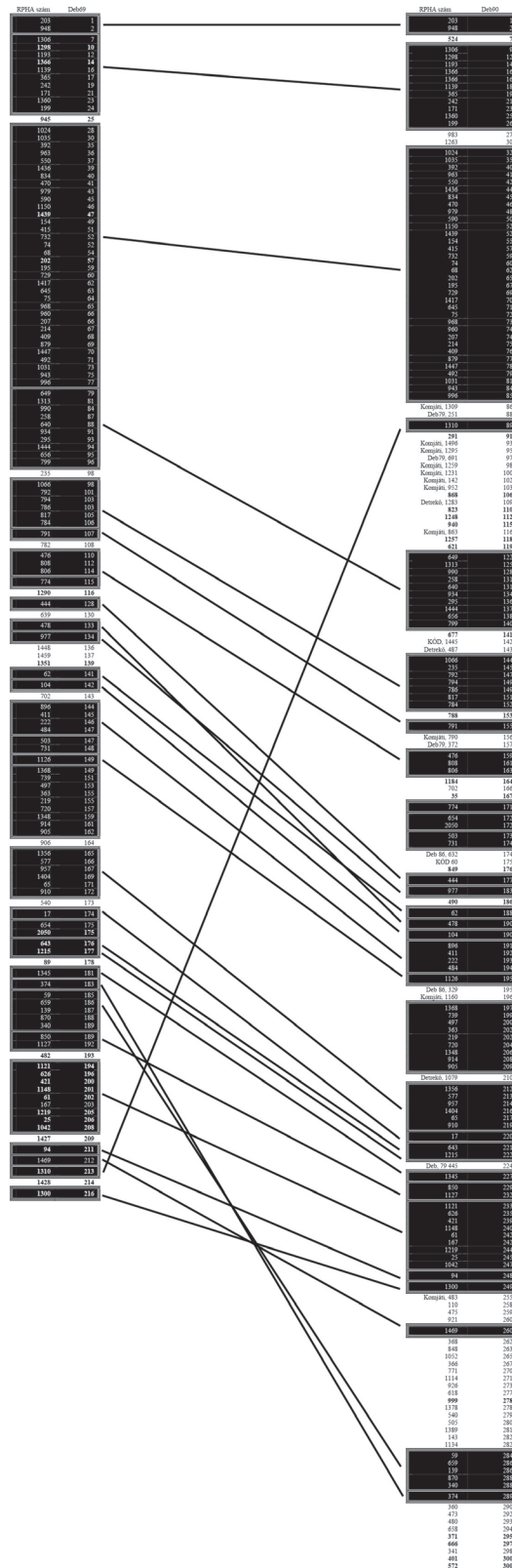
Ha a '90-es kötet tartalma hasonlóképp áll össze, mint azt a váradi énekeskönyv esetében már megfigyelhettük, arra kell számítanunk, hogy nagyobb egységek, blokkok vándorolnak át az előzménykötekből. És ezek közé ékelődnek újdonságok vagy más forrásból származó komplett részek. Először vessük össze a '79-es kötet énekanyagát a '90-esével:

³⁰ A kötet csonkaságának mértéke jelenti az egyetlen anomáliát, azt ugyanis tudjuk, hogy mi állhatott az elején, arról azonban csak sejtéseink vannak, hogy mit tartalmazott a 205. lap után, közölte-e a '69-es kiadás végére került újdonságokat, vagy sem.

A kicsit kuszának tűnő ábra tendenciózus bővülésről tanúskodik. A balról jobbra lejtő vonalak ezt a tendenciát ábrázolják: a bal oldali oszlop egyes egységei úgy vándorolnak át a jobb oldali oszlopba, hogy nem változtatják kötetbeli helyüket. A szerkesztésről leginkább az árulkodik, hogy nem egy vonalról van szó, hiszen egy-egy blokkot elválaszt egymástól a jobb oldali oszlopban a máshonnan érkezett versanyag. Ha ez egyszerű újdonság, akkor az ábrán fehéren maradt, ha viszont a korábbi kötetben is szerepelt, akkor fekete, és a hozzá vezető vonal metszi a lefelé lejtőket. Minden vonal, mely másikat keresztez, arról tanúskodik, hogy valamiféle átstrukturálódás, átszerkesztés zajlott.

Ha a '69-es kiadást tesszük a bal oldalra, ezt láthatjuk:

A két ábra közül bizonyosan a második látszik egyszerűbbnek. De mindenesetre ez az, amelyik a legkönnyebben megfeleltethető annak az ideális modellnek, mely szerint egy énekanyag a meglévő anyag zömének megőrzésével, annak kiegészítésével, afféle hógörgetegként dagad tovább. A debreceni ágon teljesen logikus erre számítani: a kötetek szerkezete nagyon hasonló, szemben az evangélikus ágéval. A '90-es kiadás formai újdonsága, hogy először szerepeltet temetési énekeket a kötet legvégén, de struktúrájuk ezt leszámítva igen hasonló.³¹

Ellenőrizzük először azokat a vonalakat, melyek keresztezik a balról jobbra lejtőket. Mindkét ábrán látható egy balról jobbra meredeken emelkedő, mely hasonló helyről tart hasonló helyre, de nem ugyanazt a verset jelöli: a '69-es kiadás esetében a *Szent Dávid próféta háborúságában* kezdetű verset (RPHA 1310), a tíz évvel fiatalabb kiadásban pedig a *Jóllehet nagy sokat szóltunk Dávidról* kezdetűt (RPHA 0691). Mindkét vers régi jó ismerősünk: az RPHA 1310-es a 3. zsoltár egyik ismeretlen szerzőjű fordítása, amely titokzatos módon a '79-es kiadás zsoltáros részének végi, némiképp kaotikus appendixbe került. Nehéz megmondani, hogy a '90-es kiadás melyik változattal ápol szorosabb viszonyt: nincsen olyan erős eltérése, amelybe kapaszkodva biztos kapcsolatot sejtethetnénk. Sőt, a 16. századból ránk maradt hét versváltozat számos eltérése között sincs olyan, mely alapján kapcsolatok rajzolódni látnak ki. A legtöbb önálló alakot az az Újfalvi Imre-féle kiadás tartalmazza, mely végre a leginkább saját helyének megfelelő pozícióban közli a zsoltárt (a 2. és az 5. között), és ez a változat veszi a bátorságot, hogy megigazítsa az első sor számos kiadáson át konzerválódott szótagszámhibáját is („Szent Dávid próféta háborúságában” ↔ „Szent Dávid király háborúságában”). A '90-es kiadás változata viszont nehezen jellemezhető, karakteres rokonságot mutat fel úgy a '69-es, mint a tíz évvel későbbi debreceni kiadással.

Az RPHA 0691-es vers (változatait lásd fentebb) az, amelyikről néhány lappal korábban állapítottam meg, hogy nagyon furcsa viszonyt rajzolnak ki változatai: a bártfai kiadás a '79-es változatra hasonlít, míg a '90-es a detrekőiével és Újfalvi kiadásával rokon szöveget közöl. Érdeemes megvizsgálni azt a világos részt, melybe a két ábra balról jobbra meredeken emelkedő vonalai vezetnek. Ez tulajdonképpen a '79-es kiadás zsoltáros részéhez kapcsolódó rejtélyes toldalék némiképp túltáplált testvére.

ÓKD60, 0996	<i>Mint kívánczik a szarvas</i> (Chasee? Miklós) – Zsolt 42/43	85
Kom74, 1309	<i>Szent Dávid próféta éneklő könyvének</i> (Sztárai Mihály) – Zsolt 22/23	86
Deb79, 0251	<i>Dicsérd az Istent mostan, ó, én lelkem</i> – Zsolt 145/146	88
Deb69, 1310	<i>Szent Dávid próféta háborúságában, imádkozik vala</i> – Zsolt 3	89
0291	<i>Drága dolog az Űristent dicsérni</i> – Zsolt 146	91
Kom74, 1496	<i>Zúgódik, dúl-fúl magában e világ</i> – Zsolt 2	93
Kom74, 1295	<i>Szabadíts meg, és tarts meg, Uram, Isten</i> – Zsolt 11/12	95
Deb79, 0691	<i>Jóllehet nagy sokat szóltunk Dávidról</i> – Zsolt 41/42	97
Kom74, 1259	<i>Sok jótéteményen nagyon csodálkozván</i> (Sztárai Mihály) – Zsolt 64/65	98
Kom74, 1231	<i>Siess, nagy Űristen, én segítségemre</i> (Baráti István) – Zsolt 68/69	100
Kom74, 0142	<i>Az Izraelnek népe régenten ó törvényben</i> – Zsolt 123/124	102
Kom74, 0952	<i>Minden állat dicsér, Űristen, tégedet</i> – Zsolt 143/144	103
0868	<i>Megnyomorodván ellenségétől szent Dávid próféta</i> (Sztárai Mihály) – Zsolt 9/10	106
Det82, 1283	<i>Sokan vannak most olyatén emberek</i> (Sztárai Mihály) – Zsolt 14/15	109

31 **Deb69** 1) zsoltárok 2) ünnepi (karácsonyi, nagypénteki, húsvéti, mennybemeneteli) énekek 3) úrvacsoraénekek 4) prédikáció utániak 5) szentegyházbeliek (köztük káté, halotti) 6) közönséges isteni dicséretes **Deb70** 1) zsoltárok 2) ünnepi (karácsonyi, nagypénteki, húsvéti, mennybemeneteli) énekek 3) úrvacsoraénekek 4) prédikáció utániak 5) szentegyházbeliek (köztük káté, halotti) 6) közönséges isteni dicséretes **Deb72–79** töredékes, nem tudjuk **Deb86k** töredékes, nem tudjuk **Deb90** 1) zsoltárok 2) ünnepi (karácsonyi, nagypénteki, húsvéti, mennybemeneteli, pünösdi) énekek 3) úrvacsora-énekek [4] szentegyházbeli dicséretes [5] temetési énekek – vö. H. HUBERT 2004, 117, 119, 125, 127, 132, 134.

0823	<i>Lásd meg, Uram, én ügyemet (Tholnai Bálint?) – Zsolt 42/43</i>	110
1248	<i>Sok emberek vannak széles e világon (Sztárai Mihály) – Zsolt 31/32</i>	112
0940	<i>Mikor Szennakerib a Jeruzsálemet – Zsolt 45/46</i>	115
Kom74, 0863	<i>Meghallgassad az én imádságomat (Sztárai Mihály) – Zsolt 63/64</i>	116
1257	<i>Sok inségünkben hozzád kiáltunk (Sztárai Mihály) – Zsolt 73/74</i>	118
0621	<i>Izraelnek megnyomorodott nemzetsége – Zsolt 136/137</i>	119

Szürkével jelöltem azokat a verseket, melyek e kötetben jelentek meg először, a többi esetében föltüntettem, hogy mely kötetekben publikálták e verseket ismereteink szerint legkorábban. Megfigyelhető, hogy ha követ is rendszert a versek sorrendje, akkor meglehetősen sajátosat és jócskán eltérőt a fentebb tárgyalt '79-es appendixtől, és messze nem csak azért, mert a '90-es kiadás tizenhét újdonsága közül hét épp itt szerepel. Ha e szakaszból kihúznánk a '90-es kiadás újdonságait, akkor sem találnánk meg egy előzménykiadásban sem a teljes anyagot.

Ha a versek változatait egymás mellé tesszük, azt tapasztaljuk, hogy különböző mértékű eltérések mutatkoznak az egyes változatok között – ez természetesen nem meglepő, az egész gyülekezeti énekanyag tüzetes átvizsgálásakor hasonló eredmény adódik: a legtöbb versvariáns csak olyan mértékben tér el a többitől, hogy felelős következtetéseket ne lehessen belőlük levonni, a jelentősebbek pedig teljesen kiszámíthatatlanul oszlanak el az anyagban.

E mostani húsz vers közül hét szürke, vagyis e hét számunkra is látható módon itt kerül a gyülekezeti énekhagyományba; és némely módosításokkal, de szinte bizonyosan innen kerülnek tovább Újfalvi 1602-es kötetébe – és csak egyikük (*Drága dolog az Ūristent dicsérni*, RPHA 0291) tűnik föl jelentősen eltérő változatban a bártfai énekeskönyvben. E vers esetében abban lehetünk szinte bizonyosak, hogy nem a '90-es kötet a variáns forrása.

A korábban is kinyomtatott versek történetei már nehezebben meghatározhatók. Legtöbbjük (8 db) Huszár Gál 1574-es komjáti kötetében tűnik föl először, egy Huszár Gál első kötetében is megtalálható, amint kettő '79-ben kerül látóterünkbe, és csak egy árva szövegünk van ezek között, mely 1582-ben, Bornemisza Péternél jelenik meg először.

Ha legkorábbi megjelenésük időrendjében tekintjük át módszeresen a verseket, tehát azokkal kezdjük, melyek már az első Huszár Gál kötet részei voltak, azt fogjuk találni, hogy az RPHA 0996-os számú Chasee? Miklós-vers pusztán a variánsok különbségei alapján nehezen meghatározható utat jár be az énekeskönyvek között. A legkorábbi kiadásban a zoltáros részbe került: 42. zoltárként az akkorra elkészült zoltárparafrázisok közt foglal helyet a 38. és a 45. között. Az 1569-es debreceni kiadásban a zoltáros rész végén találjuk, és ez az áthelyeződés (pontosabban más helyütt felbukkanás) az, amely miatt érdemes nagyobb jelentőséget tulajdonítani a variánsok különbségeinek.

Mivel a '69-es kiadás sejtetően nem merít közvetlenül Huszár Gál első kötetéből, hanem valószínűleg jobbra a számunkra már csak néhány lapról ismert „Méliusz Péteré”-nek tarott töredéken alapul, nem logikátlan azt föltenni, hogy a forrást másoló nyomdász a zoltáros anyag teljességvizsgálatakor vette észre, hogy egy verset kifelejtett, és a zoltáros rész végén pótolta a hiányt.³² Akad azonban más magyarázat is – és a két megoldás eltérő textológiai eredményre vezet: elképzelhető ugyanis, hogy a zoltáros részt az előzménykötet pontos újraszédésével megoldó '69-es kiadás (ez esetben tekintélytisztelően szerény) szerkesztője egy másik forrásból származó változatot a zoltáros rész mögé illesztett. E változat biztosan nem lehetett maga Huszár Gál első kötete, nehezen hihető ugyanis, hogy a debreceni redaktor nem csábul el több mint húsz kötetébe illeszthető újdonságtól. Valószínűleg egy Huszár Gál változata alapján önállóan terjedő változat került a kezébe. A két eshetőség között az a legfőbb különbség, hogy míg az első esetben

32 H. HUBERT 2004, 117.

a '69-es változatot Huszár Gáléval egyformán nagy szövegkritikai értékűnek kell gondolnunk, a második megoldás szerint a '69-es kiadás változatai nem szerzőiek.

Félreértés ne essék, az önállóan terjedő (leglogikusabban kéziratossá) változat föltételezése nem egy nagy sűrűségű kéziratosságot valószínűsít, csak annyiról van szó, hogy alapvetően nyomtatványok közvetítésével terjednek a versek, ám akadnak olyan példányok, amelyek emilyen alternatív úton kerülnek későbbi kötetekbe. Szó sincs arról, hogy kéziratváltozatok állnak a szerkesztők rendelkezésére, csak annyiról, hogy a bővítés érdekében valamiféle gyűjtőmunkát végeznek *némely* szerkesztők, vagy azok megbízottjai.

A második lehetséges magyarázat felvetése pedig, mint azt majd hamarosan látni fogjuk, azért is fontos, mert a zsolttáros anyag végén feltűnő, kumulált zsolttártartalom több kiadásban is megtalálható – és nagymértékben eltérő természetű – anyag.

ÓKD60, S3^v

Deb69, 77

XLII. Psalmus

Psalmus XLII.

Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum

Mint kívánkozik a szarvas a kútfejéhez,
Az én lelkem is úgy az Úristenhez,
Te hozzád, Úristen, életnek kútfejéhez.

Mint kívánkozik az szarvas a kútfejekhez,
Az én lelkem is úgy az Úristenhez,
Te hozzád, Úristen, életnek kútfejéhez.

Igen szomjúhozott én lelkem az Úristenhez,
Mikor jutok életnek kútfejéhez,
És megjelenvén Istennek személyéhez.

Igen szomjúhozott én lelkem az Úristenhez,
Mikor jutott életnek kútfejéhez,
És megjelenvén Istennek **szereleméhez**.

Kenyerim voltak énnekem könnyhallatásim,
És éjjel-nappal az én óhajtásim,
Hol vagyon Istenem, azt kérdik ellenségim.

Kenyerim voltak énnekem könnyhullatásim,
És éjjel-nappal az én óhajtásim,
Hol vagyon Istenem, azt kérdik ellenségim.

Lelkemet ezt megemléltvén vetem sírásban,
Mert én megyek csodálatos hajlékba,
Anyaszentegyházba és Istennek házába.

Lelkemet ezt megemléltvén vetém sírásban,
Mert én megyek **csudálatos hajlékban**,
Anyaszentegyházban, Istennek házában.

Oly nagy vígságos szóban és dicséretben,
Isteni vallásban és tiszteletben,
Lakozom zengésben, angyali énekekben.

Oly nagy vígságos szóban és dicséretben,
Isteni vallásban és tiszteletben,
Lakozó zengésben, angyali énekekben.

Siralmas és nagy szomorú vagy te, én lelkem,
Mire vagy te nagy szomorú énnekem,
Mire hogy háborgatsz engemet, ó, én lelkem.

Siralmas és nagy szomorú vagy te, én lelkem,
Mire vagy te nagy szomorú énnekem,
Mire hogy háborgatsz engemet, ó, én lelkem.

Csak bízzál nagy remétségvel az Úristenben,
Mert még benne bízom nagy remétségvel,
Az én Istenemben és én idvözítőmben.

Csak bízzál nagy remésséggel az Úristenben,
Mert még benne bízom nagy remésséggel,
Az én Istenemben és én idvözítőmben.

Háborodott meg én lelkem én bűneimben,
Azért róla emlékezem ezekben,
Jordánnak földéről, igaz szent keresztségről.

Háborodott meg én lelkem én bűneimben,
Azért róla emlékezem ezekben,
Jordánnak földéről, igaz szent keresztségről.

Az alázatosságról és Hermon kis hegyéről,
Új törvény jöve nekünk ó törvényből,
Mélység híj mélységet sok szentek beszédéből.

Az alázatosságról Hermon kis hegyéről,
Új törvény jöve nekünk ó törvényből,
Mélység híj mélységet sok szentek beszédéből.

Szinte miért te ennyire, hogy felejtél el,
Mert járok én most keserűséggel,
Mikor ellenségem üldöz keserűséggel.

Szinte miért te ennyére, hogy felejtél el,
Mert járok én most keserűséggel,
Mikor ellenségem üldöz keserűséggel.

Én csontjaim, hogy mikoron mind megrontatnak,
Akkor ők engem megkáromlának,
Az én ellenségim kik engem háborgatnak.

Ezt mondá az Dávid király imádságában,
Istenhez való bizodalmban,
Hárborúságiról negyvenkét psalmusában.

Én csontaim, hogy mikoron mind megrontatnak,
Akkor ők engem megkáromlanak,
Az én ellenségim, kik engem háborgatnak.

Ezt mondá az Dávid király imádságában,
Istenhez való bizodalmban,
Hárborúságiról negyvenkét psalmusában.

E két változatban a nyelvjárási eltéréseken kívül egy fontosabb eltérés látszik, mégpedig a második strófa utolsó sorában – tágabb értelemben persze az egész strófában. A korábbi változat beszélője Isten személyéhez, a debreceni variáns Isten szerelméhez vágyakozik. Illetve nem jelen időben: a Huszár Gál-verzió a múltbéli (!) szomjúhozás megidézésekor a vágyakat jelen időben fogalmazza meg; a későbbi változat – a strófa értelmességét is kockára téve fogalmaz végig múlt időben, mintha valaha az élet kútfejét már elérte volna. Alighanem a korábbi változat a helyesebb (bár az is megengedhető, sőt talán valószínűsíthető, hogy az enigmatikus nevű szerző a második strófát végig jelen idejűen fogalmazta), hiszen annak jelentése közelebb áll a *Zsoltárok könyvéhez*, amennyiben az ottani beszélő Isten elé kívánczik. Akárhogy is: a debreceni kiadásokban 1590-ig múlt idejű alakok szerepelnek, és a *szerelem* is megmarad – nyoma sincs annak, hogy a kiadójának korábbi szövegváltozatát megváltoztató '74-es Huszár Gál-kötet variánsai eljuttánának Debrecenbe.³³

A '90-es kötet most vizsgált részének forrásaira e vers kapcsán csak bajosan lehet következtetéseket levonni, hiszen közvetítőként több valószínű jelöltünk is lehet: a '69-es és a '79-es kiadás. Ez esetben a '69-es sokkal közelebb áll a '90-es kötethez, sőt, a '79-es változat több saját alakot tartalmaz, mely csaknem kizárja, hogy közvetlenül a '90-es kötethez kapcsolhassuk. A hatodik strófa első sorában („Siralmas és szomorú vagy te én lelkem”) például hiányzik a „nagy” jelző, mely minden egyéb változatban megvan. A 8 strófa 3. sorának („Jordánnak fürödéséről, igaz szent keresztsé”) egyfelől hiányos az utolsó szava (bár e hiba még javítható is lenne), másfelől „Jordán földje” helyett „Jordán fürdője” szerepel benne (vagy valami arra nagyon emlékeztető dolog), melyet a '79-es kiadó minden bizonnyal a sor második fele kiváltotta asszociáció okán írt ide, Krisztus megkeresztelésére gondolva, mely a Jordánban esett meg (természetesen a „Jordán földje” variáns is utal erre, de kevésbé konkrétan). A változás ebbe az irányba könnyen magyarázható, fordítva sokkal kevésbé: nem életszerű feltenni, hogy a '90-es kiadás a fürdőt (vagy arra nagyon emlékeztető dolgot) földre javítsa.³⁴

A blokk második legkorábbi ismert verse, az RPHA 1310-es már korábban is szóba került. Akkor láthattuk, hogy a '69-es és '79-es kiadás egy ponton szoros kapcsolatban látszik lenni – a most vizsgált '90-es kötet szempontjából viszont ez a vers sajnos nem engedi tiszta következtetések levonását, csak olyan eltéréseket tartalmaz, melyek oda-vissza könnyen javíthatónak tűnnek.

Hasonló a helyzet a '74-es kötetben megjelenő versek nagy többségével is. Az RPHA 1496, 1295, 1231, 0142 és 0952 variánsai betűkben, de legfőleg szótágokban térnek el egymástól. Az RPHA 1259 variánsainál már egy egész szónyi eltérést is találhatunk („lakni adtál” ↔ „lakni hagyta”), ebből azonban még mindig könnyelmű dolog lenne bármiféle következtetést levonni. Némiképp informatívabb az RPHA 0863-as vers (Sztárai: [*Meghallgassad az én imádságomat...*]). Őt, a vizsgált időszakból ránk maradt forrása egy strófahiány miatt két élesen elkülöníthető családra bontható: a hiányos ágon az evangélikus források szerepelnek (Kom74, Det82, B93), a teljes szöveget a két református kiadvány hozza (a szerzői változat

33 Vö. 5. strófa: „Oly nagy, szép, vígságos szóban és dicséretben” (Kom74, Det82) ↔ „Oly nagy vígságos szóban és dicséretben” (többi kiadás)

34 A korrektség megkívánja, hogy két ponton magam gyengítsem érvelésemet: egyfelől az ilyen vélhetően használatban lévő szövegek esetében nagyon nehéz kizárni a másoló/kiadó/szerkesztő/nyomdász fejében meglévő változatoknak a kiadásra gyakorolt hatását. Másrészt, nem teljesen elképzelhetetlen (még ha nem is valószínű), hogy egy kellőképpen eruditus másoló/kiadó/szerkesztő/nyomdász a zsoltszöveg bibliai változata alapján visszajavítsa a szöveget.

tartalmazta a strófát, ezt a vers akrosztichonjából tudjuk: MICHAEL[STARINVS]). Vagyis a két '90-esnél régebbi kiadás nem lehet forrása a vizsgált kötetnek. És van itt egy másik furcsaság is: a bártfai kiadás közelebb áll a komjáti változathoz, mint a detrekőihez, legalábbis a harmadik strófa harmadik sora szerint.³⁵ A gyakoribb variáns (Újfalvinál is ez szerepel) a Szentírás szövegétől bizonyos értelemben távolabb esik – más oldalról szemlélve viszont kevésbé tautologikus. Úgy értelmezhető, hogy a beszélő arra kéri Istent, hogy rontsa el azokat, akik rá fenekednek. A detrekői magányos variáns („rejts és oltalmaz”) szövegközelibb, egyúttal egyszerűbb fordítás. Könnyen elképzelhető, hogy Bornemisza javítását tisztelhetjük a sorban, sőt valószínűbb, hogy erről van szó, semmint hogy Bornemisza egy strófahiányos variánsban találta volna meg ezt az alakot. A bártfai változat szintén strófahiányos, viszont a komjáti alakhoz áll közelebb ez a sor esetében. Megeshet, hogy a(z ezúttal kifejezetten visszafogott) bártfai szerkesztő maga javít vissza az elterjedtebb alakra.

De a legfontosabb tapasztalat az, hogy igazolódni látszik: ez a vers nem az evangélikus nyomtatott énekeskönyvek valamelyikéből, hanem egyébként származik. És látva, hogy e kirívóan nagy eltérést leszámítva voltaképpen nem különböznek jelentősen a variánsok, e vers mintájára nem zárható ki, mi több: megengedhető, hogy a többi, fentebb említett, szignifikáns eltéréseket nem tartalmazó, Komjátiban fölbukkanó vers, amint ez is, máshonnan származzék.

A nyolcadik szöveg, mely '74-ben kerül először a gyülekezeti énekeskönyvek versanyagába, a fentebb hosszabban tárgyalt Sztárai-féle 23. zsoltár. A '90-es kötetben közölt variáns szignifikáns mértékben különbözik a '79-es változattól, de bizonyos kardinális pontokon vele egybehangzóan tér el a '74-es kiadástól.

Alább a '90-es kiadás változatát közlöm: félkövérrel emeltem ki a '74-es, aláhúzással pedig a '79-es kötetből való eltéréseket.

23. psalmus

Szent Dávid próféta énekli könyvének huszonharmad részében,
Bízában az Istennek az őreá való nagy gondviselésében,
És hálákat adván ő szent felségének mind egész életében,
Ígyen dicsekedik lelkében **minden hív keresztyénnek** képében.

Tudom, hogy pásztorem, vezérem énnekem az én uram, istenem,
Kinek gondja vagyom testemre, lelkemre, mert ű teremtett engem,
És ű juha vagyok, és hozzá hallgatok, mert ű megváltott engem,
Azért benne bízom, tudom, **élet** nélkül hogy én nem szűkölködöm.

Az ő mezejének szép zsiros **füvével** szépen legeltet engem,
Szent ígíretinek édes beszédével mikor vigasztal engem,
Anyaszentegyházban és az ő aklában szépen megnyugot engem,
Lopótul, farkastul, hamis tanítótól ott megoltalmaz engem.

Reggel, hogy kiviszen, énelőttem megyen igaz tudományával,
Minden napon kétszer engemet megitat ő lelki italával,
Lelki folyóvíznek és élő kút**ő**nek szép **gyenge** folyásával,
Evangéliumnak anyaszentegyházban ű prédikálásával.

35 „Ronts el és oltalmaz engem azoktól” (Kom74, B93) ↔ „Röjts el és oltalmaz azoktól” (Det82)

Azzal én lelkeket ugyan megújítja és újonnan **megadja**,
Mennyszágnak útát és az igaz hitet énnekem megmutatja,
Az ú szent fiában szomorú lelkeket csak egyedül biztatja,
Méltatlanságomban az **ú** szent **fiáért** irgalmasságát nyújtja.

Ily nagy reménységgel és bizodalommal, azért te benned bízom,
Én uram, Istenem, testemet, lelkeket én teneked ajánlom.
Ha szinte az halál völgye árnyékában az én fejemet látom,
Mert te vagy én velem, szabadulásomat azért tetűled várom.

Megvigasztalt engem te pásztori vessződ és te pásztori botod,
Az sok nyomorúság, mellyel híveidet megsújtod, szanyargatod,
Mellyel **beszédedhez** oly nagy szépen **úket szoktatod és tanítod**,
Hogy el ne vesszenek, sőt veled legyenek, mindörökké megtartod.

Ily nagy készüléttel ellenségem előtt asztalt szerzesz énnekem,
Az te szent fiadnak egy áldozatjával táplálsz az én lelkeket,
Megvigasztalsz engem **mindenkor**, megadod **bőséggel én életem**,
Én ellenségemnek nagy bosszúságára megtartod az én lelkeket.

Halandó testemnek ő gyarlóságátul megszabadítasz engem,
Ez világ sem árthat **sem** álnokságával és sem bosszújával nekem,
Mert én teáltalad **fű** ellenségemet, az ördögöt meggyőzőm,
Az én életemet csak te benned bízván, **mindenkor helyhesztetem**.

Az te jóvoltodból, kegyelmességedből mindezeket én várom,
Mert ezekre való nagy méltóságomat én bennem nem találom,
Azért minden napon az én életemet én csak **tereád** bízom,
És tudom bizonytal, hogy soha te benned **soha** én meg nem csatlakozom.

Leszek mindörökké az én Istenemnek és uramnak házában,
Az én Krisztusomnak pásztorasága alatt az anyaszentegyházban,
Az **ő** juhainak, igaz híveinek az **ő** társaságokban,
Kikkel egyetemben örökké vigadok az örök bódogságban.

Az látszik, hogy viszonylag arányosan oszlanak el a variánsok a két potenciális forrásszöveg között, ez pedig több fentebbi sejtést is megerősít. Egyfelől, hogy e vers esetében a '74-es kiadás nem forrása a '79-esnek, amint a '90-esnek sem. Másfelől, hogy a '79-es sem forrása a '90-esnek. Ráadásul még egy adatunk van arra nézvést, hogy a '90-es redakció most vizsgált blokkja nem az evangélikus hagyomány anyagát veszi át.

A '79-es kötet újdonságairól a fentiekhez képest nehéz újat mondani: az RPHA 0251 (*Dicsérd az Istent mostan, ó, én lelkeket*) variánsai közt értelmezhető eltérés nem mutatkozik, az RPHA 0691-et (*Jóllehet nagy sokat szoltunk Dávidról*) már korábban is tárgyaltam, és egy szöveghelye, az „erős kőfala” ↔ „örökös fala” eltérés alapján kizárható a '79-es és a '90-es változat kapcsolata. E vers analógiájára pedig a másik (RPHA 0251) kapcsán is lehetnek érveink, hogy miért föltételezzünk számára egyéb forrást.

Egyetlen olyan vers van, melynek első megjelenésére az *Énekek három rendbe* című kötetben került sor 1582-ben. Szintén egy Sztárai-szövegről van szó: a *Sokan vannak most olyatén emberek* kezdetű zsoltár-

parafrázisról (RPHA 1283). Amennyire hallgatag volt kapcsolatait illetően az előző versek némelyike, ez legalább annyira beszédes.

A két variánst egymás mellett tanulmányozva azt tapasztaljuk (a fenti példákból többé-kevésbé sejtve már a '90-es kiadás másolási szokásait), hogy a detrekői kötet aligha lehetett a debreceni forrása.

Det82, 233 ^v	Deb90, 109
Az igaz hitnek jó gyümölcséről PSALMUS XV. <i>Domine quis habitabit in etc.</i>	15. psalmus
Sokan vadnak most olyatén emberek, Kik azt vélik, hogy ők jó keresztyének, Noha feslett, és nem jámbor életék, Sőt mindenben Krisztusnak ellenségek.	Sokan vadnak most olyatán embörök, Kik azt vélik, hogy ők jó keresztyénök, Noha feslött, és nem jámbor életök, Sőt mindenben Krisztusnak ellenségök.
Tülök azért, hogy magunkat óhassuk, Az szent Dávid beszédét elővegyük, Az Istennek feleletit megértsük, És magunkat így jól abban meglássuk.	Tölök azért, hogy magunkat óhassuk, Az szent Dávid kérdését előhozzuk , Az Istennek feleletit meghalljuk , És magunkat így jól abban meglássuk.
Az próféta nagy ámélnkodásába, Felkiálta lám az ő írásában, Ki lakozik, Uram, te sátorodban, És ki leszen az Anyaszentegyházban?	Az próféta nagy ámélnkodásában, Fölkiálta lám az ő írásában, Ki lakozik, Uram, te sátorodban, És ki marad meg az Anyaszentegyházban?
Rövid szóval: ki megyen mennyországban, És ki leszen az örök bódogságban? Monda Isten neki azon órában, Megfelelvén ím ezképpen szavára:	Rövid szóval: ki megyen mennyországban, És ki leszön az örök bódogságban? Monda neki Isten azon órában, Megfelelvén ilyenképpen szavában:
Jó életben az ki magát foglalja, Az igazat kezével bizonítja, Igazságot es ki szívében tartja, Atyjafiát az ki nem rágalmazza.	Jó életben aki magát foglalja, Az igazat kezével bizonítja, Igazságot az ki szívében szólja , Atyjafiát az ki nem rágalmazza.
Nem teszen az gonoszt atyjafiának, Gyalázatot nem teszen szomszédjának, És nem ad helt rágalmazó szavának, Oltalmazza híre atyjafiának.	Nem teszen ez gonoszt atyjafiának, Gyalázatját nem tűri szomszédjának, És nem ad helt rágalmazók szavának, Oltalmazza hírét atyjafiának.
Utálja ez szemben az gonosz embert, És becsüllí az istenfélő embert, Megesküszik ő felebarátjának, És mindenben ura leszen szavának.	Utálja ez szömben az gonosz embert, És böcsüllí az istenfélő embert, Megesküszik ő felebarátjának, És mindenben ura leszen szavának.
Sőt ha pénzét uzsorára nem adja, Az árvákat is azzal meg nem fojtja, Sőt mindenben azokat ő táplálja, Róla mit hoz neki igaz munkája.	Soha pénzét uzsorára nem adja, Az árvákat es azzal meg nem fojtja, Sőt mindenben azokat ő táplálja, Valamit hoz neki igaz munkája.
Igaz ellen ajándékot nem veszen, A szegényeknek igaz törvént teszen, Ki éltében illetén jámbor leszen, Mennyországban bizony örökös leszen.	Igaz ellen ajándékot nem veszön, A szegénnek es igaz törvént teszön, Ki éltében illetén jámbor leszen, Mennyországban bizony örökös leszen.

Lám ezeket az szent Dávid próféta,
Az ő zsoltár könyvében el-béírta,
Tizenötöd részében befoglalta,
Isten neki jót adjon, mert jól írta.

Ez éneket az szent Dávid próféta,
Az ő zsoltár könyvében el-beírta,
Tizenötöd részében befoglalta,
Isten neki **nagy segedelmet nyújta**.

A '90-es kiadás a zsoltár keretszituációját földhözragadtan kezeli (a próféta nem beszél, hanem kérdez, Isten feleltét még nem értjük, csak halljuk), és ez a földhözragadtság talán szorosabban kapcsolódik a harmadik és negyedik strófa határán lévő magyarázathoz: az Anyaszentegyházban való megmaradás (Bornemisánál: levés) jelentése voltaképpen maga az üdvösség. Bornemisza kiadásában a bevezetés és a „rövid szóval” szöveggel bevezetett későbbi konkrét magyarázat viszonya ködösebb, elmosódottabb. Rímek tekintetében is a későbbi kiadás tűnik jobbnak, ráadásul épp e helyeken mintha módosítások nyomait láthatnánk az eltérések mögött. Mindazonáltal a „ki leszen az Anyaszentegyházban” (Det82) és a „ki marad az Anyaszentegyházban” (Deb90) alakok nem segítik a helyes választást: a Károlyi-fordítás „kicsoda lakozhatik szent hegyeden?” (*Vulgata*: „quis requiescet in monte sancto tuo”) szöveghelyének voltaképp mindkettő hiba nélkül megfeleltethető, illetve nehéz közülük *szorosabb* fordítás választani (NB. Károlynál a zsoltár címe: „Ki marad meg Istennél”). Akad azonban olyan hely, ahol egyértelműen a korábbi kiadás változata helyesebb, a hatodik strófa második sorában például: „Gyalázatot nem teszen szomszédjának.” (Det82) ↔ „Gyalázatját nem tűri szomszédjának” (Deb90). E sor esetében bizonyosan Bornemisza variánsa szentírásközelibb (Károlyi: „Nem tesz rosszat felebarátjának”; *Vulgata*: „nec fecit proxima suo malum”). Két strófával lejjebb azonban épp fordítva: „Sőt ha pénzét uzsorára nem adja” (Det82) ↔ „Soha pénzét uzsorára nem adja” (Deb90), illetve Károlyi: „Pénzét nem adja uzsorára”; *Vulgata*: „qui pecuniam suam non dedit ad usuram” – bár ez esetben Bornemisza alakját tekinthetjük akár egyszerű sajtóhibának, és nem variánsnak.

Azt figyelhettük tehát meg, hogy a vizsgált verscsoport azon darabjai, melyek az 1590-es debreceni kiadás előtt is nyomtatásra kerültek már, nagy valószínűséggel nem a nyomtatott anyagból, hanem egyébként kerültek a '90-es kötetbe. A nagy valószínűséggel kitélt amiatt tartom szükségesnek, mert azon versek esetében, melyek variánsainak eltérései alapján nem vonhatók le bizonyos következtetések, erősebb állítás megfogalmazását nem teszik lehetővé – még akkor sem, ha lényegesen valószínűbb, hogy ők is a többivel együtt kerültek e kiadásba, semmint az, hogy különféle (egyéb jelek szerint mások által föl nem használt) források közül válogatott volna a '90-es redakció szerkesztője, Gönci György.

Mielőtt visszatérnénk a kötetek szerkezetét összehasonlító (és már sejthető eredményű) gondolatmenethez, érdemes még alaposabban szemügyre venni a '90-es kötet bővítését. Így, hogy gyaníthatóan nem ismert forrásokból dolgozik a szerkesztő, igencsak izgalmassá válik ez a zsoltárananyag. A betoldott húsz vers között ugyanis hét darabról (akrosztichonból) tudjuk, hogy szerzőjük Sztárai Mihály, két további mellé tudunk szerzőt kapcsolni (voltaképpen szerzőt nem, csak egy-egy akrosztichonbéli nevet: MIKLOS CHASEE, STEPHANUS BARAT), van egy, melyről későbbi kiadás(ok) tesz(nek) attribúciós állítást³⁶ (Tholnai Bálinté), és van még két olyan is, amelyet e későbbi(ek) ha nem is név, de egy monogram mellett közöl(nek). A '90-es kiadás zsoltáros appendixének az ad sajátos zamatot, hogy ez a két monogram történetesen megegyezik, és történetesen: „S. M.” Erről a két versről a későbbiekben Sztárai kapcsán még lesz szó, e helyütt csak a gyanú elültetéséig szerettem volna eljutni.

Úgy tűnik, hogy az eddig hosszabban vizsgált zsoltárappendixek olyanok, melyek azért alakultak ki, mert kiadjuk valamilyen okból nem kívánta fésűsen egyesíteni a zsoltárkönyvek anyagait – és ezért hálásak is lehetünk nekik: ha megtették volna, még ennél is nehezebben lehetne eligazodni forrásaink között.

36 A legkorábbi általam is ellenőrzött adat az 1620-as debreceni énekeskönyvből (RMNy 1205) származik, ezt megelőzi egy 1616-os debreceni kiadás (RMNy 1107), gyanúm szerint itt jelenik meg a név először, de ezt még nem volt módom ellenőrizni.

A mellékletben szereplő ábrán kilenc kiadás (ÓKD60, V66, Deb69, Kom74, Deb79, Det82, Deb90, B93, Deb02) zsoltáros részét ábrázoltam a következőképp: az egyes kiadások saját színt kaptak, ezek adják a kiadások rövidítésének hátterét. Ezekkel a színekkel jelölöm az egyes kiadásokhoz tartozó táblázatok jobb oldalán azokat a verseket, melyek az adott kiadásban jelennek meg először, és e színek a többi táblázatban is jelzik az egyes versekről, hogy mely kiadásuk a legelső. A táblázatok bal oldali oszlopainak is vannak színei, ezek jelentése a következő: türkiz háttér jelöli a kötetek zsoltáros szakaszának azon részeit, melyben a versek a zsoltárszámozás szerint haladnak. Az ezt követő, világoskékkel jelölt szakasz olyan zsoltárokat mutat, melyek a zsoltáros részben szerepelnek ugyan, de nem szigorúan számozva, ezek az általam zsoltárappendixnek nevezett részek. Halványzölddel jelöltem a zsoltáros rész előtti szakaszokban fölbukkanó zsoltárokat, és barackszínnel azokat a zsoltárokat, melyek a zsoltárrészt követő részben találhatók. Az utóbbi módon színezett rész két hasábra oszlik: a bal oldali az egyes kötetek lapszámát, a jobb oldali az RPHA-számot tünteti föl. A megjelenés szerint színezett részben a zsoltárok számai találhatók. Az ábrán első pillantásra is jól megfigyelhető a zsoltáros anyag bővülése: balról jobbra az egyes oszlopokban egyre több a szín, mígnem a jobb szélső ábrán, melyen a debreceni 1602-es kiadás tartalma szerepel, egészen tiritarka lesz. (A bártfai kiadás színezésétől eltekintettem, az az énekeskönyv ugyanis olyan szerkezetű, melyben nincs egységes zsoltárblokk.) Mielőtt a zsoltárappendixeket szemügyre vennénk, érdemes így madártávlatból is jól látható mintákra fölfigyelni. Az látszik, hogy a kezdetben egységes levendulaszint *elszörtan* tarkítják először zöld, aztán világosnarancs csíkokkák, majd a negyedik oszlopban az elszört-ság csíkjai helyett vastagabb foltok jelennek meg: nem egyesével kerülnek versek a zsoltárok közé, hanem blokkokban érkeznek az újdonságok.

Az alábbi ábrán a '74-es kiadás újdonságai szerepelnek, félkövérrel jelzem azokat a zsoltárokat, melyeknek korábbi kiadásból is ismerjük parafrázisát:

RPHA	Incipit (szerző)	Kom74	Zsolt
0657	<i>Jer, örvendezzük</i> (Husztár Gál)	1/3 ^r	94/95
1378	<i>Ti, keresztyének, dicséritek Istent</i>	2/1^v	133/134
1496	<i>Zúgódik, dúl-fúl</i> (Zeleméri László)	2/33^r	2
1295	<i>Szabadíts meg és tarts meg</i> (Sztárai Mihály)	2/38^v	11/12
1309	<i>Szent Dávid próféta éneklő könyvének</i> (Sztárai Mihály)	2/39 ^v	22/23
0152	<i>Az Úristen nekem édes táplálóm</i>	2/41 ^r	22/23
1017	<i>Mostan hozzád felkiáltok</i> (Sztárai Mihály?)	2/41 ^v	27/28
0983	<i>Mindenkoron áldom az én Uramat</i> (Sztárai Mihály)	2/46^v	33/34
1263	<i>Sok nyilvánvaló bizonyosságokkal szent Dávid próféta</i> (Sztárai Mihály)	2/48 ^v	35/36
0516	<i>Hallottuk, Úristen, atyáinktól</i> (Batizi András)	2/53^r	43/44
0925	<i>Mikor a szent Dávid látná életeket</i>	2/60 ^v	51/52
1437	<i>Úristen, kérünk a te szent nevedért</i>	2/61 ^v	53/54
0900	<i>Mennynek s Földenek kegyes Istene</i> (Siklósi Mihály)	2/62 ^r	53/54
0863	<i>Meghallgassad az én imádságomat</i> (Sztárai Mihály)	2/64 ^v	63/64
1259	<i>Sok jótéteményen nagyon csodálkozván</i> (Sztárai Mihály)	2/65 ^v	64/65
1231	<i>Siess, nagy Úristen, én segítségemre</i> (Barát István)	2/66 ^v	68/69
1160	<i>Örül mi szívünk, mikor ezt halljuk</i> (Szegedi Gergely?)	2/82 ^r	121/122
0142	<i>Az Izraelnek népe régenten</i>	2/82 ^v	123/124
0952	<i>Minden állat dicsér, Úristen, tégedet</i>	2/88 ^v	143/144

A jelenség nagymértékben emlékeztet arra, amit a '90-es kiadás zsoltárappendixénél láttunk: túlnyomórészt ismert szerzők parafrázisai, azon belül is látványosan sok Sztárai Mihály-vers kerül az énekanyagba – de itt a szerkesztő ahelyett, hogy véletlenszerű sorrendben a zsoltáros rész toldalékkaként közölné a versanyagot, betagozza a korábban is meglévő zsoltárok közé. (Így aztán különösen érdekes lesz e kötet zsoltárappendixe.) Tehát a '74-es és a '90-es kötet (egyik) korpuszbővítésének forrásai Sztáraiban igen gazdagok, és talán nem elhanyagolható mértékben emlékeztetnek egymásra.

Kom74	RPHA	Zsolt
1/3 ^r	0657	94/95
2/1 ^v	1378	133/134
2/33^r	1496	2
2/38^v	1295	11/12
2/39^v	1309	22/23
2/41 ^r	0152	22/23
2/41 ^v	1017	27/28
2/46 ^v	0983	33/34
2/48 ^v	1263	35/36
2/53 ^r	0516	43/44
2/60 ^v	0925	51/52
2/61 ^v	1437	53/54
2/62 ^r	0900	53/54
2/64^v	0863	63/64
2/65^v	1259	64/65
2/66^v	1231	68/69
2/82 ^r	1160	121/122
2/82^v	0142	123/124
2/88^v	0952	143/144
2/90 ^v	1031	144/145

Deb90	RPHA	Zsolt
85	0996	41/42
86	1309	22/23
88	0251	145/146
89	1310	3
91	0291	146–147/147
93	1496	2
95	1295	11/12
97	0691	41/42
98	1259	64/65
100	1231	68/69
102	0142	123/124
103	0952	143/144
106	0868	9/10
109	1283	14/15
110	0823	42/43
112	1248	31/32
115	0940	45/46
116	0863	63/64
118	1257	73/74
119	0621	136/137

Kiemeltem azokat a verseket, melyek a két nyomtatvány új anyagában egyaránt szerepelnek, és érdekes mód ezek azok, melyekről a fentebb állapíthattam meg, hogy variánsaik nem térnek el oly mértékben, hogy viszonyuk meghatározható legyen, kivéve az RPHA 0863-as verset, melyben egy strófahiány kizárja a két kiadás közvetlen kapcsolatát. Ezek, és a két bővülés egymás mellé helyezése alapján szinte bizonyos, hogy egy jellegében igen hasonló, de nem pont egyforma anyagot használ eltérő bővítési gyakorlatot követve a két kiadás szerkesztője. Ezekről az *igen hasonló, de mégsem egyforma* forrásokról (többek közt) a következők jelenthetők ki, illetve valószínűsíthetők: lehetnek egy homogén énekanyag eltérő ízléssel készített másolatai, lehet ugyanaz a különböző módon csonkult énekanyag (ez esetben nyilván nyomtatványról van szó), és lehet ugyanaz az énekanyag, melyből eltérő ízléssel válogatnak az ismert kötetek szerkesztői. Ezek felett természetesen számos még e háromnál is hagymázásabb elképzelések is ideilleszthetők, de az vitathatlannak látszik, hogy egymást átfedő verstömeg injektálódik a zsoltáranyagba különböző időpontokban és magas Sztárai-tartalommal. Ez utóbbi körülmény is különösképp fontos: rendkívül nehéz ugyanis megmagyarázni, hogy miképpen szivárog a Sztárai-versanyag a gyülekezeti énekanyagba. '74-ben hét, '79-ben egy, '82-ben egy, '90-ben négy, '93-ban egy és 1602-ben újabb három, addig lappangó Sztárai-vers kerül a zsoltárok közé – három kiadásunk van, melyben egynél több Sztárai-parafrázis jelenik meg újként. A '74-es és a '90-es sejtetően hasonló forrásokat használ, Újfalvi kiadása valószínűleg Enyedi

György mára már ismeretlen kiadását (erről később bővebben lesz szó) – és Enyedi megeshet, hogy hasonlót, mint a másik kettő.

Térjünk vissza a balról jobbra egyre színesedő ábránkhöz, egyúttal a '74-es komjáti kiadás zsolttárapendixéhez. Ott ugyanis valami egészen érdekes dolog figyelhető meg. Az ábrát szemlélve azt látjuk, hogy a világoskékkel jelölt toldalékrész a másik hasámban egy kivételtől eltekintve egészében narancssárga – vagyis a debreceni '69-es kiadás bővítményei tűnnek fel benne. Az sem mellékes, hogy mi az az egy kivétel: egy olyan vers, melyet a debreceni redakcióból nem, de korábbról, a '66-os váradi kiadásból ismerünk (*Én Istenem, benned bíztam*, RPHA 0379).

Lássuk őket alaposabban. A zsolttárapendixen kívül két olyan verset találunk, amelyet a debreceni kiadás hoz először. Ebből az egyik, az RPHA 0421-es (*Fohászokodom hozzád*) később a toldalékban is föltűnik. Ha egymás mellé tesszük a versváltozatokat, azt találjuk, hogy a két variáns aligha fakad egy töről:

Deb69, 200	Kom74, 2/51 ^r	Kom74, 2/106 ^r
Alia pulchra cantio	XLII. Psalmus Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum	Más isteni dicséret, melyben a keresztyén ember nyomorúságában Istennek könyörög
Fohászokodom hozzád Uram, Istenem, És nagy kegyelmesen hallgass meg engem, Mert tebenned soha nem volt kétségem, Azért mégis tehozzád esedezem.	Fohászokodom hozzád Uram, Istenem, És nagy kegyelmesen hallgass meg engem, Mert tebenned soha nem volt kétségem, Azért mégis tehozzád esedezem.	Fohászokodom hozzád Uram, Istenem, És nagy kegyelmesen hallgass meg engem, Mert tebenned soha nem volt kétségem, Azért mégis tehozzád esedezem.
Látod, Uram, igen megnyomorodtam, Életemben nyavalyára jutottam, De mégis szent istenségedben bízom, Soha semmiben el nem hagyattatom.	Látod, Uram, igen megnyomorodtam, Előtted nagy nyavalyára jutottam, De még te szent istenségedben bíztam , Soha semmiben el nem hagyattatom.	Látod, Uram, igen megnyomorodtam, Életemben nyavalyára jutottam, De mégis szent istenségedben bízom, Soha semmiben el nem hagyattatom.
Reménségem míg meg nem fogyatkozott, A te ígéreted nálam nyilván volt, Hogy énnekem te mindent meg a[d]hatsz volt, Mellyet tőled nagy szívem szerint várok.	Reménségem még meg nem fogyatkozott, Az te ígéreted nálam nyilván volt, Hogy énnekem mindezeket megadod , Mellyet tőled nagy szívem szerint várok.	Reménségem még meg nem fogyatkozott, A te ígéreted nálam nyilván volt, Hogy énnekem te mindent meg adhatsz volt, Mellyet tőled nagy szívem szerint várok.
Kiben nem volt, sem lészen is kétségem, Hogy teelődbe megyen könyörgésem, Azért, Uram, tehozzád esedezem, Mert nincsen több senkiben reménységem.	Kiben nem volt, nem lészen is kétségem, Hogy teelődbe megyen könyörgésem, Azért, Uram, tehozzád esedezem, Mert nincs többhöz senkihöz reménységem.	Kiben nem volt, sem lészen is kétségem, Hogy teelődbe megyen könyörgésem, Azért, Uram, tehozzád esedezem, Mert nincsen több senkiben reménységem.
Tudom, hogy meg adod nekem ezeket, Meghallgatod nekem könyörgésemet, Tudod, Uram, mindenben én szívemet, Ez mellé kívánod igaz hitömet.	Tudom, hogy meg adod nekem ezeket, Meghallgat ván nekem könyörgésemet, Tudod, Uram, mindenben én szívemet, Ez mellé kívánod igaz hütemet .	Tudom, hogy meg adod nekem ezeket, Meghallgatod nekem könyörgésemet, Tudod, Uram, mindenben én szívemet, Ez mellé kívánod igaz hitemet.
Azért csak téged hívlak segítségre, Mert magamat nem bízhatom senkire, Lelkemet bevigyed a nagy örömré, És bús szívem vigyed nagy vigasságra.	Mert én csak téged hívlak segítség ül , És magamat nem bízhatom senk itől , Én lelkemet vigyed nagy vidámságra , És szívemet vigyed nagy vigasságra.	Azért csak téged hívlak segítségre, Mert magamat nem bízhatom senkire, Lelkemet bevigyed az nagy örömré, És bús szívem vigyed nagy vigasságra.
Kiért nagy dicséretedet éneklek, Jó voltodat soha el nem felejtém, Mindezekért, Uram, hallgass meg engem, Megtartassék tőled, Uram, én lelkem.	Kiért dicséretedet én éneklek, Jó voltodat soha el nem felejtém, Mindezekért, Uram, hallgass meg engem, Megtartassék tőled, Uram, én lelkem.	Kiért nagy dicséretedet éneklek, Jó voltodat soha el nem felejtém, Mindezekért, Uram, hallgass meg engem, Megtartassék tőled, Uram, én lelkem.

Irgalmasságodat mikor hallhatom,
Ottan elfeledem minden bánatom,
Akkor vagyon nekem nagy vigasságom,
Immár, Uram, te hozzád esedezem.

Jelents meg nekem te akaratodat,
Fordíts hozzám szent irgalmasságodat,
Add meg nekem most, amit tőled várok,
Kiért dicséretet örökké mondok.

Dicséret legyen mennyben Atyaisten,
Egyetembe teveled fiú Isten,
Teljes szentháromság a magas mennyben,
Dicsőség teneked örökké, ámen.

Irgalmasságodat **amikor hallom,**
Akkor elfelejtem minden bánatom,
Akkor vagyon nekem nagy vigasságom,
Bűneimnek bocsánatját, hogy várom.

Jelents **nekem a** te akaratodat,
Fordíts hozzám szent irgalmasságodat,
Add nekem most, amit tőled várok,
Kiért dicséretet **teneked** mondok.

Dicséret **mennybe** az Atyaistennek,
Egyetembe **a szószóló Istennek,**
Magas **Mennyországba es szentléleknek,**
Egy állatba három személy Istennek.

Irgalmasságodat mikor hallhatom,
Ottan elfeledem minden bánatom,
Akkor vagyon nekem nagy vigasságom,
Immár, Uram, te hozzád esedezem.

Jelents meg nekem te akaratodat,
Fordítsd hozzám szent irgalmasságodat,
Add meg nekem most, amit tőled várok,
Kiért dicséretet örökké mondok.

Dicséret legyen **neked** Atyaisten,
Egyetembe te veled fiú Isten,
Teljes szentháromság a magas mennyben,
Dicsőség teneked örökké, ámen.

Az látszik, hogy a kötet korábbi szakaszában szereplő változat nagymértékben eltér, a zsoltárappendixben helyet kapó viszont alig különbözik a debreceni variánstól. (A komjáti kiadást használó detrekői kiadás ugyanezt a két változatot szerepelteti a megfelelő helyeken, voltaképpen szolgálaián követve mintakötetét.) Az eltérések tényleg szembeötlőek: a legkirívóbb talán az utolsó strófa doxológiája, itt ugyanis a debreceni és a zsoltárappendixbéli variáns egyszerűen megfélekedzik tételesen megdicsérni a Szentlélek Istent.³⁷ E vers alapján biztosan kijelenthetjük, hogy két különböző forrást használ a kötet két pontja. És ha mellé tesszük a másik zsoltáros részbe kerülő verset (*Boldog az ilyen ember*, RPHA 0202), ott is azt látjuk, hogy markánsabb eltérések vannak köztük, mint a zsoltárappendixbéliéknél.

Deb69, 57

Azon psalmus CXII. G. SZ.

Bódog az ilyen ember ő lelkében,
Az ki az Istent hiszi beszédében,
Féli, tiszteli őtet igaz hitben,
Szent Dávid mondja ezt az zsoltárkönyben.

Ennek mindenkor nagy gyönyörúsége,
Csak ő urában kegyelmes beszéde,
Nincs rettegésben soha az ő szíve,
Mert mindenkoron bízik istenében.

Noha vétkezik tudatlanságából,
Elesik gyakran erőtlenségéből,
Nem marad, felkél hamar az vétekből,
Az Úristennek nagy segedelméből.

Ennek ez földön sok jószága leszen,
Beüség, gazdagság ő házában leszen,
Isten áldása háza népén leszen,
Kevésből neki mindenkor sok leszen.

Kom74, 2/78^v

Ezen Psalmus

Az első psalmus nótájára Szegedi Gergelyé

Bódog az ilyen ember ő lelkében,
Az ki az Istent hiszi beszédében,
Féli, tiszteli őtet igaz hitben,
Szent Dávid mondja ezt az zsoltárkönyben.

Ennek mindenkor nagy gyönyörúsége,
Csak ő **urának** kegyelmes beszéde,
Nincs rettegésbe soha az ő szíve,
Mert mindenkoron bízik istenében.

Noha vétkezik tudatlanságából,
Elesik gyakran erőtlenségéből,
Nem marad, felkél hamar az vétekből,
Az Úristennek nagy segedelméből.

Ennek ez földön sok jószága leszen,
Bévség, gazdagság ő házában leszen,
Isten áldása háza népén leszen,
Kevésből neki mindenkor sok leszen.

37 Az, hogy két kötetben is szerepel ez a rossz, de legalábbis hiányos és suta strófa, fontos helyeken árnyalja, hogy mennyire szolgálaián követik forrásaikat e kiadások. Nehéz elképzelni, hogy Huszár Gál és Bornemisza Péter sem volt annyira vajtftűlű, hogy ne vegye észre a vers lezárásának szokatlan és elégtelen módját. Ha viszont észrevették, nem lehet mással megmagyarázni, semmint azzal, hogy nem akarták megváltoztatni a szöveget.

Dicsérik őtet teljes életében,
Örülnek neki előmenetiben,
Kára nem leszen hírében-nevében,
Mellette lesznek nagy tisztességében.

Igen táplálja ő a szegényeket,
Jelesben kedig az keresztyéneket,
Senki nem látja az ő szükségeket,
Isten áldása gazdagítja őket.

Cselekedeti csak az Istentől függ,
Gazdagságában fel nem fuvalkodik,
Kárvallásában ő nem bosszonkodik,
Hiszi, Istentől hogy csak próbáltatik.

Támad reája sokféle késértet,
Sok hamis hírnév, sok gonosz izenet,
De soha szíve attúl nem ijed,
Istenben bízott, semmit nem retteghet.

Vigasztalása nagy vagyon szívének,
Mert erőssége nagy vagyon hitnek,
Noha reája sokan irégykednek,
De szándékokban elő nem mehetnek.

Sok nyomorultnak volt ő táplálója,
Tudja micsoda az ő hivatala,
Háza népére szorgalmatos gondja,
Hogy szükségeket senki ne mondhassa.

Pusztaságáról ő az szentegyháznak,
Nagy szűk voltáról az hív tanítóknak,
Fő gondot visel, hogy maradékinak
Mennyekben gyűtsen kincset fiainak.

Az szegényeknek nagy gondját viseli,
Szomjúhoznia, nem hagyja éhezni,
Istennek akar jó sáfára lenni,
Csak azért akar mindennel jól tenni.

Parancsolatját Istennek hogy féli,
Véres verítékkal az kenyeret eszi,
Marháját adja igazán es vészi,
Avval jószágát szaporává teszi.

Isten beszéde nála nagy gazdagság,
Az kevés jószág nála nagy sokaság,
Békével lakás nála nagy uraság,
De nagy szígyénség nála háborúság.

Keresztyénséget héjában nem hányja,
Akiben az hit magát kimutatja,
Héjában való keresztyénnek mondja,
Kiben gyümölcsét az hit nem mutatja.

Dicsérik őtet teljes életében,
Örülnek neki előmenetiben,
Kára nem leszen hírébe-nevében,
Mellette lesznek nagy tisztességében.

Igen táplálja ő a szegényeket,
Jelesben kedig az keresztyéneket,
Senki nem látja az ő szükségeket,
Isten áldása gazdagítja őket.

Cselekedete csak az Istentől függ,
Gazdagságában fel nem fuvalkodik,
Kárvallásában ő nem bosszonkodik,
Hiszi, Istentől hogy csak próbáltatik.

Támad reája sokféle késértet,
Sok hamis hírnév, sok **hamis** üzenet,
De soha szíve attól **meg** nem ijed,
Istenbe **bíz**ik, semmitől nem retteg.

Vigasztalása nagy vagyon szívének,
Mert erőssége nagy vagyon hitének,
Noha reája sokan irégykednek,
De szándékokban elé nem mehetnek.

Sok nyomorultnak volt ő táplálója,
Tudja micsoda az ő hivatalja,
Háza népére szorgalmatos gondja,
Hogy szükségeket senki ne mondhassa.

Pusztaságáról ő az szentegyháznak,
Nagy szűk voltáról az hív tanítóknak,
Fő gondot visel, hogy maradékinak
Mennyekben gyűjtsön kincset fiainak.

Az szegényeknek nagy gondját viseli,
Szomjúhoznia, nem hagyja éhezni,
Istennek akar jó sáfára lenni,
Csak azért akar mindennel jól tenni.

Parancsolatját Istennek hogy féli,
Ő verítékével az kenyeret észzi,
Morháját adja igazán es vészi,
Avval jószágát szaporává teszi.

Isten beszéde nála nagy gazdagság,
Az kevés jószág **lészen** nagy sokaság,
Békével lakás nála nagy uraság,
De **békesség nála** az nagy háborúság.

Keresztyénségét **híj**ába nem hányja,
Az kiben az **hüt** magát kimutatja,
Híjába való keresztyénnek mondja,
Kiben gyümölcsét az **hüt** nem mutatja.

Innen megértjük keresztyenségünknek,
Bizonyos jegyét mi idvösségünknek,
Mert az szeretet pecsétét hitünknek,
Az nagy irigység hitelenségünknek.

Ezeket írta szent Dávid könyvében,
Száz és tizenkét szép dicséretiben,
Hogy a keresztyént megismerd hitiből,
Kívül kediglen cselekedetiből.

Innen megértjük keresztyenségünknek,
Bizonyos jegyét mi idvösségünknek,
Mert **ha** szeretet pecsétét hitünknek,
Így nagy irigység hitelenségünknek.

Ezeket írta szent Dávid könyvében,
Száztizenkettődik szép dicséretiben,
Hogy a keresztyént megismerd **hitében**,
Kívül kediglen cselekedetiben.

Ezzel szemben a zoltártoldalék versei és a debreceni kiadás vonatkozó versei között alig találunk olyat, mely a hangjelöléseknél és nyelvjárási alakoknál erősebben különbözik egymástól. Vagyis kijelenthető, hogy a '74-es zoltártoldalék és a debreceni kiadás zoltárújdonságai hasonló forrásból származnak (ezek alapján még közvetlen kapcsolatuk sem kizárható), ezzel szemben a két kötet folyamatosan számozott zoltáros részeit érintő átfedések forrása bizonyosan különböző.

Ez utóbbi forrás nagy valószínűséggel felfedetlen marad: túlon túl elszigetelt a két vers ahhoz, hogy valamiféle támpontot találjunk. E két parafrázis esetében az a legvalószínűbb, ha azt feltételezzük, hogy önállóan utazva, talán nem is nyomtatványban és nem is a Sztárai-blokkhoz hasonlóan kisebb gyűjtemény formájában jutottak Huszár Gálhoz (onnantól már könnyen követhető az útjuk).

Lássuk immár az appendix anyagát, ez ugyanis lényegileg más természetű bővítés, és kicsit meg is faggatható.

2/93 ^v	1298	7
2/95 ^r	1366	9/10
2/96 ^v	0945	33/34
2/97 ^r	1439	70/71
2/98 ^v	0379	30/31
2/101 ^v	1310	3
2/102 ^v	1428	3
2/106 ^v	0421	41/42
2/108 ^r	0061	135/136

E blokkban a zoltárok sorrendje, amíg olyan versekről van szó, melyek a debreceni kiadás zoltáros részében szerepeltek, emelkedő, azután esetleges. A határvonalat az a vers jelenti, mely ismereteink szerint legelőször Váradon jelent meg – ebben nem is lenne még semmi különös –, ám a debreceni kiadásban nem szerepel, és mint ilyen páratlan: csak olyan váradi újdonság került a komjáti kiadásba, mely Debrecenben is kinyomtatott. E vers miatt nem látszik valószínűnek, hogy egy forrásból megoldható legyen a bővítés – pontosabban: lehetetlen, hogy az az egy forrás éppen a '69-es debreceni redakció legyen.

Akadhat rá azonban más jelöltünk: az a titokzatos, néhány lapnyi töredékből ismert kiadvány, melyet csak „Méliusz Péter” néven szokás említeni. Ez alighanem a váradi kiadás bizonyos részeinek forrásául szolgált, együtt Huszár Gál 1560-as kötetével, amint azt már korábban igyekeztem bizonyítani. A határvers a váradi kötet olyan részére esik, melynek forrása nem Huszár Gál első szerkesztménye, hanem föltehetően épp ez a debreceni kiadvány, melyet az 1560-as évek elejére szokás datálni. Erre a megoldásra jut e versek kapcsán Schulek Tibor is a váradi énekeskönyv fakszimile kiadásához írt kísérőtanulmányban, ott azonban még lineáris leszármazást feltételez úgy a '60-as Huszár Gál-, a '62-'63-as Méliusz- és a '66-os váradi kiadás, mint a teljes debreceni ág szereplői között.³⁸ Hogy két forrásból táplálkozik a '74-es kötet, arra már Schulek is fölfigyelt. A 2. kötet 93. lapjának rectóján maga Huszár Gál beszél a zoltárappendix

38 SCHULEK 1975, 14–15.

rejtélyéről: „E Psalmusokra azután találkoztunk, hogy immár a többi kinyomtattuk volt. Kiket el nem akartunk hadni: mert az híveknek nagy vigasztalásokra vadnak.”³⁹

Összefoglalva az eddigieket, a '74-es zsolttárappendix esetében a következő történhetett: Huszár Gál a rendelkezésére álló nyomtatott forrásanyagot némely újonnan beszerzett szöveggel kiegészítve nyomtatja ki (ilyen például az RPHA 0202 és 0421 [e vers esetében az 51. lap rectóján kezdődő változat]), és a kész zsolttáros rész végére illeszti azokat a verseket, melyeket egy korábbi nyomtatványban talált (mely kiadvány akár azonos is lehetett a „Méliusz Péteré”-vel). Ez a nyomtatvány volt forrása a debreceni '69-es kiadásnak is, és igen valószínű, hogy az mindenféle komolyabb átstrukturálás nélkül, többé-kevésbé azonos verssorrenddel közölhette újra (amint őt magát is 1570-ben), vagyis a '69-es kiadás zsolttártoldaléka már az elődkiadásban is zsolttártoldalék volt. Az RPHA 0379-es vers (*Én Istenem, benned bíztam*), mely a '74-es kiadás zsolttártoldalékában szerepel, viszont a debreceni '69-es kiadásban nem, megerősíti a közös forrást: egy olyan nem túlzottan népszerű versről van szó, melyet a debreceni kiadás szerkesztője ugyanúgy hagy el, mint a későbbi hagyomány – csak a váradi, a komjáti és az azt fegyelmezetten feldolgozó detrekői kiadásban találjuk meg.

* * *

A fentiekben gyakran csatornáztam be szövegeket egy számunkra voltaképpen ismeretlen, a 16. század hatvanas éveiben kinyomtattott, de mára már ismeretlen nyomtatványba, melyet „Méliusz Péteré” néven szokás emlegetni (Deb62–63). Talán ez a legbizonytalanabb és legkevésbé meggyőző állítása gondolatmenetnek. Magam is így érzem, és szívesen lemondanék erről a következtetésről, föltételezésről. Némely esetekben persze egyértelmű a kapcsolat: a váradi énekeskönyv esetében tipográfiai érvek is mellette szólnak, és az sem kevésbé, hogy egyetlen ismert példányának kötetstáblájából épp e nyomtatvány töredéke bukkant elő. A '74-es komjáti kiadással kapcsolatban más úton bár, de erre az eredményre jut Schulek Tibor is. A '72–'79 közé datált és a '79-es debreceni kiadások esetében született ez a jobb-híján-megoldás. Újabb kiadások föltételezésére mindazonáltal semmiféle adat sem kényszerít, és ha mégis megtenném, aligha segítené a tisztánlátást. A tisztesség úgy kívánja azonban, hogy érvelésem e gyenge pontjára magam hívjam föl a figyelmet. Már csak azért is, mert ha Deb62–63 valóban ennyire sok későbbi kiadás kiindulópontja, akkor talán megfigyelhető, hovatovább tipizálható, hogy egyes kiadások mi módon kezelik forrásaikat – erre ez a dolgozat viszont már nem vállalkozik.

A címben föltett kérdésre még tartozom az egyértelmű válasszal. Az RMNy 429 nem zsákutca: a debreceni kiadások nem, de az 1593-as bártfai kiadás nagymértékben támaszkodik szövegváltozataira.

Összefoglalásképp – nem megismételve minden apró tanulságot – az jelenthető ki, hogy a vizsgált kötetek szövegváltozatai túlnyomórészt nyomtatványok közvetítésével jutnak el az újabb kiadásokig. Az is megfigyelhető, hogy az egyes kötetekben megjelenő újdonságok sokszor már egyéb nyomtatott kötetekből kerülnek ki-, illetve bevalogatásra. Kéziratos közvetítés csak igen speciális esetekben történik – sőt némely

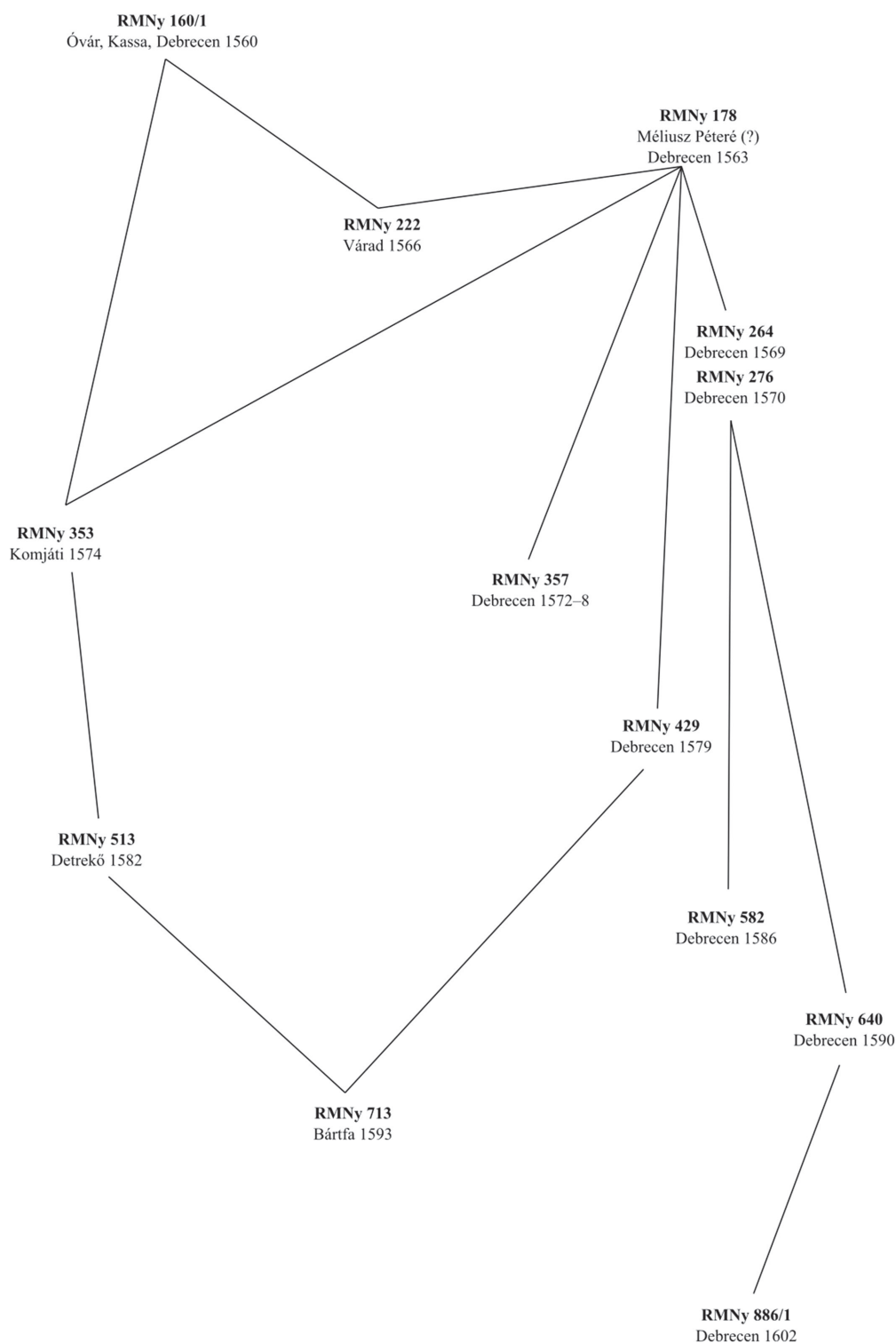
39 Idézi SCHULEK 1975, 14. Idézem a Deb62–63 forrásként való föltételezéséhez vezető gondolatmenetét is: „A meglepő az, hogy a pótlás első négy darabja megvan az 1569. évi énekeskönyvben és mind Szegedi Gergely szerzeménye, az ötödik pedig csak a *Váradi énekeskönyv*ben található.

Ha Huszár Gál ezekkel az énekekkel könyve II. része nyomtatásának vége felé találkozik először, akkor nyilvánvaló, hogy addig sem a váradi 1566-os, sem a debreceni 1569-es énekeskönyvet nem ismerte. De még ekkor sem találkozott velük, mert e pótlólag felvett zsolttári énekek szövege nem egészen azonos a debreceni, illetve a váradi könyvek szövegével. Tehát most sem maguk a könyvek kerültek hozzá!

Ennek ellenére oly nagyfokú sorrendazonosság van a *Váradi énekeskönyv* és Huszár Gál 1574. évi komjáti énekeskönyve között, hogy ez szükségképpen egy korábbi közös ősről mutat. Ez a közös ősr pedig az elveszett 1563. évi debreceni énekeskönyv! Ennek a könyvnek két levele és a lappárok töredék csíkja került elő 1969-ben a wolfenbütteli könyvtárban jelen énekeskönyvünk kötetstáblájából. A rajtuk álló hat éneknek még a tördelése is teljesen azonos a *Váradi énekeskönyv*ével, de gondosabb kivitelű.” Uo., 15.

egymástól független kiadások bővítései oly mértékben emlékeztetnek egymásra, hogy noha nem zárható ki, hogy köztük kéziratok közvetítsenek, messze nem légből kapott egy mára már nem látható nyomtatásbéli történetszál föltevése sem. Ilyennek tűnik alapvetően a Sztárai-verseket közvetítő, talán soha nem föltárható szöveghagyomány, melyről hamarosan bővebben lesz szó.

Végezetül a fentieket összefoglalva közlöm a megfigyeléseim alapján megrajzolható, a kiadások között legvalószínűbbnek tűnő viszonyokat ábrázoló szemtmát, mely talán segítség lehet a modern kiadással még nem rendelkező énekek kritikai kiadásánál.

Sztárai Mihály és a zsoltárappendixek

Egy Sztárai Mihály-versekben és rejtélyes kérdésekben egyaránt igen gazdag toldalékot vehettünk észre az imént a gyülekezeti énekeskönyvek némelyikében. Emiatt ildomos és más szempontok alapján is tanulságokkal kecsegtető egy olyan vizsgálat lefolytatása, mely e szerző verses műveit – elsősorban líráját – érinti.

A 16. századi versszerzők közül Sztárai Mihályt a termékenyebb költők között tartja számon az irodalomtörténet, 28 verses művet kapcsolva hozzá, hol erős, hol igencsak gyengécske érvek mentén. Az RPHA persze megfontolt távolságtartással kezeli a szerzőség kérdését, és több vers esetében tipográfiai-
lag is megkérdőjelezi az attribúciót. Sztárai legutóbbi monográfiája, Keveházi László nem kíván dönteni a problémás kérdésekben, Szilády attribúcióját elfogadva megemlékezik a lehetséges kételyekről.¹ Az alábbi táblázatban a Sztárai- és a Sztárainak tulajdonított szövegeket első megjelenésük sorrendjében tüntettem fel. Nem szerepel a listán minden későbbi kiadás, a kiadástörténet általam jelzett legmélyebb pontja az utolsó első megjelenés utáni első kiadvány. Az egy forrásban ránk maradt szövegeket a lista legvégén közlöm.

---

1 KEVEHÁZI 2005.

RPHA	Incipit	Ko156/59	QKD60	V66	Deb69	Deb70	Kom74	Deb79	De182	Deb86k	Deb90	B93	Deb02/1	B1602-14	Ko11602-15	Opp1612	Deb1616/1	Deb1620/1	Egyéb forrás
1015	<i>Mostan emlékezzünk a keresztyénekről</i>	g2 ^v							292 ^v !!										
1197	<i>Régi nagy időben vala Assziriában</i>	n3 ^r							307 ^r										
1194	<i>Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben</i>	Ee4 ^r																	
0478	<i>Hálaadásunkban rólad emlékezzünk</i>		D1 ^r	15	133	142	10 ^r	130	060 ^r		190	25	129 ^v	318			154 ^r	143 ^v	
0903	<i>Mi Atyánk, Atya Isten, vezérünk, Fiú Isten</i>						192 ^v		014 ^v								85 ^r	80 ^r	
1309	<i>Szent Dávid próféta éneklő könyvének huszonharmad részében</i>						39 ^v	69	086 ^r	77	86	237	14 ^v	336			16 ^r	15 ^r	
1017	<i>Mostan hozzád felkiáltok, felséges Úristen</i>						41 ^v		088 ^r			333	16 ^v	407			18 ^v	17 ^r	
0983	<i>Mindenkor áldom az én Uramat</i>						46 ^v		092 ^v		27	313	22 ^r	266			24 ^v	23 ^r	
1259	<i>Sok jóitéményen nagyon csodálkozván</i>						65 ^v		108 ^v		98	316	42 ^v	278		114	48 ^v	45 ^v	
1295	<i>Szabadíts meg, és tarts meg, Uram, Isten</i>						38 ^v		085 ^v		95	308	12 ^r	405			13 ^v	12 ^v	
1263	<i>Sok nyilvánvaló bizonyosságokkal Szent Dávid próféta</i>						48 ^v		094 ^r		30	292	23 ^v	409			27 ^r	25 ^v	
1218	<i>Semmiből teremte az Úristen az embert</i>						191 ^v		014 ^r			54		13			100 ^r	94 ^r	
0869	<i>Megnyomorult szegény keresztyén ember</i>												24 ^v				28 ^r	26 ^v	RMNy 343
0932	<i>Mikor Dávid vala keserűségben</i>							187					15 ^v				17 ^r	16 ^r	
1283	<i>Sokan vannak most olyatén emberek</i>								233 ^v	109	321						14 ^v	13 ^v	
0863	<i>Meghallgassad az én imádságomat</i>								107 ^v	116	318		41 ^v	420			48 ^r	44 ^v	
0894	<i>Mennyi sokat szól az Isten embernek</i>								H5 ^r										
1257	<i>Sok ínségünkben hozzád kiáltunk, felséges Úristen</i>										118		46 ^r				53 ^v	50 ^r	
1248	<i>Sok emberek vannak e széles világon, kik tévelygésben vannak</i>										112		21 ^r				23 ^r	21 ^v	
0868	<i>Megnyomorodván ellenségétől szent Dávid próféta</i>										106		9 ^v				10 ^v	10 ^r	
0878	<i>Mely igen jó az Úristent dicsérni</i>											337	51 ^v	286			60 ^r	55 ^v	

RPHA	Incipit	Ko156/59	QKD60	V66	Deb69	Deb70	Kom74	Deb79	Det82	Deb86k	Deb90	B93	Deb02/1	B1602-14	Ko11602-15	Opp1612	Deb1616/1	Deb1620/1	Egyéb forrás
0941	<i>Mikor szent Dávid a fő népeknek gonoszságát látá</i>												52 ^v				61 ^r	56 ^v	
1308	<i>Szent Dávid próféta az Istennek nagy hatalmát látván</i>												17 ^r				19 ^r	18 ^r	
0956	<i>Minden embereknek mi örömet mondunk</i>																97 ^r	91 ^r	
3212	<i>Meghallgasd, Úristen, az én imádságimat</i>																		Kézirat töredék (H 766)
1020	<i>Mostan való időben, ezeröttszázötvenhatban</i>																		RMNy 512
4029	<i>Mostan emlékezzünk a régi időkről</i>																		Bölöni-k.
1016	<i>Majd szép dolgot mondok, kérlek, meghalljátok</i>																		RMNy 323

Láthatóan – és ebben nincsen semmi különösebben egyedi – a Sztárai-szövegek megfontolt türelemmel szivárognak a költészettörténetbe. Legelőször históriás énekeit rögzíti a nyomtatott hagyomány: a Hoffgreff-énekeskönyv (Kol56/59) három verset is közöl tőle (a 16. század ötvenes éveinek derekán), az első sorában az utolsó a Debrecenben 1616-ban megjelent énekeskönyv (RMNy 1107).

Már a Hoffgreff-énekeskönyv is tartalmaz szerzőség szempontjából problémás verset. Az RPHA 1194-es szöveg egy többek által is feldolgozott bibliai történet, mely az állhatatos Eleázár pap mártíromságát meséli el. Szilády Áron a *Régi magyar költők tára* második kötetében még ismeretlen szerző alkotásaként közli a verset, a kritikaikiadás-folyam ötödik részében azonban – ahol Sztárai verseinek publikálására kerül sor – Nagy Sándor 1883-as Sztárai-dolgozata miatt revideálja nézeteit.² A szerzői nevet nem, de szerzetési időt (1546) tartalmazó kolofon alapján kereshetnénk szerzőt Sztáraiban, ekkortájt ugyanis több bibliai históriát is készít (Judit asszony, 1548 vagy 1552 [RPHA 1197]; Akháb király, 1549 [RPHA 1015]; Három ifjú, 1549 [RPHA 4029]), ráadásul a Hoffgreff-énekeskönyv ugyanazt a kottát közli a Judit-históriához, mint az Eleázárhoz. Nagy Sándor és Szilády érvei is innen indulnak, és a formai és zenei hasonlóságban, valamint némi poétikai párhuzamosságban tetőznek. Ám ha jobban szemügyre vesszük a fenti érveket, igencsak gyengécskének tűnnek. A históriás énekek szerzetési idejének szórása a legszűkebb értelemben (ha a Judit-história keletkezéseként a korábbi időpontot fogadjuk el valódinak) három, legtágabb értelemben hat év. Túl tág időhatár ahhoz, hogy Sztárai históriásének-szerző *korszakának* gondoljuk. Tény, hogy a szóban forgó kiadás egyazon dallam alatt hozza a két verset, és az is tény, hogy strófaképletük is azonos, de ez a forma egyáltalán nem tartozik a népszerűtlenebbek közé a ránk maradt tizenhatodik századi anyagban, ez alapján ítéletet mondani lehetetlen. A stiláris egyezések alapján végzett attribúció különösen veszélyes dolog, Nagy Sándor nézetem szerint túlzásokba is esik. Szerinte a vers indítása nagymértékben emlékeztet a Judit-história nyitására.

Eleázár: Régen ó törvényben vala Jéruzsálemben,
Egy hatalmas király ő nagy kevélségében,
Hogy ki az zsidókat mind öleti vala,
Ő nagy kemenségében.

Judit: Régi nagy időben vala az Syriában
Egy hatalmas király oly nagy kazdagság(á)ban,
Ki mind ez világot hódoltatja vala
Nagy hatalmasságában.

A hasonlóság vitán felül áll, de messze nem perdöntő. A -ban/-ben inessivus rag rímpozícióba kerülése csaknem automatikusan kényszeríti ki a strófa logikai rendjét. És ha megengedjük, hogy közvetlen imitativ kapcsolat van a két szövegrész közt, az még nem jelent közös szerzőt, csak azt, hogy a Judit-história az Eleázár mintájára kezdődik, függetlenül attól, hogy ki írta őket. Bajban vagyok Nagy Sándor Sztárai-inverziók használatára vonatkozó érveivel:

A nyelvben, miként említém, szintén alig lehet számbavehető bizonyítékokat találni, de azt hiszem, egyetlenegyre mégis akadunk; s ez nem más, mint az inverziók alkalmazása. E vonás oly élesen jellemzi Sztárai költői nyelvét, hogy társai közül nem nehéz felismerni. Olyan inverziókat, olyan kissé felforgatott szerkezetű, de mégsem ferde mondatokat, minők Eleázár históriájában vannak, egyedül csak Sztárai műveiben találunk. Elég

2 RMKT 5, 349, 354. Vö. NAGY 1883, legkivált: 982.

legyen csak egyet, nem a legsikerültebbet, de mindenesetre a legjellemzőbbet idéznem: „Mert ha ti énnekem szómat nem fogadjátok, / Az én Istenemet és ha ti nem valljátok...”³

A fenti kijelentés pusztán egy példával illusztrálja, hogy a Sztárainak perelt műben Nagy Sándor valamit inverzióként azonosít, egyéb Sztárai-szövegből Nagy nem hoz párhuzamot, nehéz bizonyító erőt tulajdonítani neki. Az a tény, hogy Bornemisza *Énekek három rendbe* című kötete az Eleázár nótajelzésével hozza a Judit-históriát, szintén nem implikálhat attribúciós következtetéseket; sőt mivel az Eleázárt magát Bornemisza nem közli, épphogy elbizonytalanító körülménynek kell gondolnunk. Tudható, hogy Bornemisza kiadásának a Hoffgreff-énekeskönyv nem forrása (erről a későbbiekben még igen részletesen lesz szó). A legvalószínűbb, hogy közös ősök tartalmazta a két másik, Hoffgreffnél és Bornemiszánál egyaránt szereplő, dedikált Sztárai-históriát (lásd a fenti táblázatot). Bornemisza a forrásában a Judit-históriánál talált szöveges dallamadatot szolgálisan átvette, a Hoffgreff-énekeskönyv, amelynek rendelkezésére állt más forrásból az Eleázár-história, az ahhoz társított dallam kottáját a Judit-história előtt is kinyomtatta.

Félreértés ne essék, nem üzentem hadat Sztárai Mihálynak, és nem akarom szakmányban elperelni tőle a neki adott verseket, csak szeretném, ha azt gondolnánk Sztárai-szövegnek, amelyről ilyesmi joggal feltételezhető. A magam részéről úgy gondolom, hogy nincsen semmi komolyabb okunk, ami miatt az Eleázár-história szerzőjének Sztárai Mihályt kellene tartanunk, de e helyt a kérdést alaposabb vizsgálat alá nem vonhatom.

A *Hálaadásunkban rólad emlékezünk* kezdetű vers (RPHA 0478) tudomásunk szerint a Sztárai-líra legkorábbi darabja, mely a gyülekezeti énekek közé került. A kritikai kiadását készítő Szilády Áron nyolc változatát ismeri, nekünk már az általa is említett 1570-es debreceni kiadásnál három korábbi variánsáról is van tudomásunk: ÓKD60, V66 és Deb69 is tartalmazza a verset. Azért van jelentősége, hogy e korai kiadásokról is szót ejtek, mert ezekben egy fontos jegy közös: nem azonosítják Sztárait szerzőként. Az első kiadás, mely megnevezi őt, Huszár Gál 1574-es kötete. E változatot Szilády még nem ismerheti, az ő szerzői adata a Huszár Gál második kiadására erősen támaszkodó Bornemiszától származik 1582-ből. A szerzőről a későbbi kiadásoknak nincs tudomása, vagy ha van, nem örökítik tovább. Ha a fenti táblázatra tekintünk, ez a körülmény igen beszédessé változik. Azt láthatjuk, hogy a szóban forgó Sztárai-vers nagyon korán bekerül a gyülekezeti énekhagyományba, szervesen továbböröklődik, majd 1574-ben Huszár Gál névadattal egészíti ki a verset. Ezt úgy teheti, hogy új forráshoz jut. Látjuk, nyolc Sztárai-szöveget ez a kötet jelent meg először. Versünk esetében a korábbi és az 1574-ben megjelent versváltozatok eltérései nem számottevőek. Azok alapján legfőljebb annyit jelenthetünk ki, hogy vagy egy roppant hasonló variánst tartalmazhat az új forrás, mint a hagyományban addig is mozgó szövegváltozat, és Huszár Gál azt közli, vagy a korábban többször is kiadott változatot egészíti ki a szerző nevével, némiképp megváltoztatva a címiratot is.

ÓKD60 Az Úristennek való hálaadás és könyörgés, hogy az őtőle kibocsátott Evangéliomval bennünket építsen, kit akkor szoktunk énekelni, mikor a község a prédikációra öszvegyülekezik

Kom74 Az Úristennek való hálaadás és könyörgés, ki az Evangéliumnak világos tudománya általa épít bennünket az örök életre. Mely dicséretet akkor szoktunk énekelni, mikor a község a prédikációra öszvegyülekezik. Sztárai Mihályé

Mindazonáltal annyi világosan látszik, hogy Huszár Gál alternatív Sztárai-forráshoz jut, melyet akkurátusan elvegyít új kiadásában. Viszont nem Huszár Gál kötete az egyetlen pont, ahol Sztárai-szövegekkel

3 NAGY 1883, 984.

öregbedik a gyülekezeti énekhagyomány. A fentebb már hosszabban tárgyalt 23. zsoltár (RPHA 1309) szövegvariánsaiból világosan látszik, hogy az 1579-es debreceni kiadás a vers egy eltérő változatával bővül, mely aztán meghatározó lesz a kiadástörténet debreceni ágán. A komjáti kiadás nívumai minden esetben megtalálhatók Bornemisza kiadásában, de csak szórványosan bukkannak föl egyéb kiadásokban. Deb79 és Deb86k a 23. zsoltárt hozza (zavarbaejtően hasonló változatban), a '74-es kötet egyéb Sztárai-újdonságait nem közli. A későbbi kiadások: Deb90, B93, Deb02 lényegesen több Komjátiban megjelent újdonságot publikál, nem érdektelen, hogy milyen változatban, és persze az sem, hogy pontosan hol. Két vers a zsoltáros részbe betagozva jelenik meg Deb90-ben (*Mindenkoron áldom*, RPHA 0983; *Sok nyilvánvaló bizonyágokkal*, RPHA 1263), a többi a zsoltárappendixben. Kom74 és Deb90 versváltozatai lényegileg nem térnek el egymástól, sőt olyan apró nyelvjárási különbségek vannak köztük, hogy pusztán összevetésük alapján közvetlen kapcsolatra gyanakodhatnánk. Egyéb körülmények viszont, például az, hogy pusztán ez a két költemény kerül a zsoltárkönyv szoros rendű részébe, elbizonytalanítja ez a feltételezést.

Kom74, 2/46^v

Deb90, 27

XXXIII. PSALMUS.

PSALMUS, XXXIII.

Benedicam Dominum in omni tempore &c.

Mindenkoron áldom az én uramat,
Kitől várom én minden ótalmamot.
Benne vetem minden bizodalmamot,
Mindenkoron dicsérem mint uramat.

Mindenkoron áldom az én uramat,
Kitől várom én minden ótalmamot.
Benne vetem minden bizodalmamot,
Mindenkoron dicsérem mint uramat.

Igen vigad és örvend az én lelkem,
Az Istennek segedelmét hogy kérem,
Nyomorultak meghallják, azt örvendem,
Vigadjanak Istenben arra intem.

Igen vigad és örvend az én lelkem,
Az Istennek segedelmét hogy kérem,
Nyomorultak meghallják azt örvendem,
Vigadjanak Istenben, arra intem.

Csak egyedül őtet magasztaljátok,
Mint én tőlem látjátok és halljátok,
Velem öszve neki hálát adjatok,
Egyetembe mind az ő nevét áldjok.

Csak egyedül őtet magasztaljátok,
Mint én tőlem látjátok és halljátok,
Velem öszve neki hálát adjatok,
Egyetembe mind az ő nevét áldjok.

Ha valami nyavalyába én estem,
Az úristent kiáltván megkerestem,
Feleletet azontól tőle vöttem,
És mindenből megszabadult én fejem.

Ha valami nyavalyába én estem,
Az Úristent kiáltván megkerestem,
Feleletet azontól tőle vöttem,
És mindenből megszabadult én fejem.

Az Istenhez azért feltekéntsenek,
Nyomorultak ő hozzá siessenek,
Nyilván higgyék, hogy meg nem szégyenülnek,
Csak én rólam ezre példát végyenek.

Az Istenhez azért **feltekéntsenek**,
Nyomorultak ő hozzá siessenek,
Nyilván higgyék, hogy meg nem szégyenülnek,
Csak én rólam ezre példát **vegyenek**.

Én mikoron Istenhez kiáltottam,
Az Istentől ottan meghallgattattam,
Ő általa hamar megszabadultam,
Háborúságimban én megtartattam.

Én mikoron Istenhez kiáltottam,
Az Istentől ottan meghallgattattam,
Ű általa hamar megszabadultam,
Háborúságimban én megtartattam.

Lám Istennek anyala mind tábort jár,
Istenfélő emberek körül ő jár,
Az Istentől azért ki ótalmat vár,
Útaiban mindenütt ő nagy jól jár.

Lám Istennek anyala mind tábort jár,
Istenfélő emberek körül ő jár,
Az Istentől azért ki ótalmat vár,
Útaiban mindenütt ő nagy jól jár.

Segítségül azért Istent híjátok,
Ő jóvoltát kóstoljátok, lássátok,
Igen nagy jó, azt bizonynal tudjátok,
Benne bízó emberek mind bódogok.

Tőle azért mindenkoron függjétek,
Az kik szentek vagytok, őtet féljétek.
Szükségtekben tü meg nem szükölködtök,
Az Istennek jóvalával bévelkedtek.

A gazdagok nagyon szükölködtének,
Hitlenségben nagyon megéheztének;
De kik hűtből az Istentől féltének,
Minden jóval azok bévelkedtének.

Reám, kérlek, én fiaim nézzetek,
És én hozzám tü minnyájan jöjjetek,
Szómot hallván hozzám figyelmezzetek,
Az Istennek félelmét mondom néktek.

Jöjj élőmbe az ki oly ember volnál,
Hogy éltedben te jól élni akarnál,
Jó napokat földön látni kívánnál,
Mennyországban es lakozni akarnál.

Nagyon kérlek, legelőszer tégedet,
Megtartóztasd gonosztól te nyelvedet,
Csalárdságtól ótalmazd ajakidat,
Meg ne csaljad te felebarátodat.

Valamíglén élsz ez árnyék világban,
Szántszándékkal ne élj az gonoszságban,
Sőt életed foglaljad minden jóban,
Hogy lakozzál Istennek ótalmában.

Sok jó között békességet szeressed,
És éltedben mindenkor azt keressed,
Ez világnak békességét ne nézzed,
Mert jól tudod ördögvel nagyon ügyed.

Felséges úristen szemei vannak
Igazakon, akik ő benne bíznak,
És valakik tőle ótalmat várnak,
Kérésekben tőle meghallgattatnak.

Az Istennek haragos tekinteti,
Szörnyűképpen gonosztévőket nézi,
És azokat nagy szörnyen megbünteti,
Híreket is ez földről ő elveszti.

Csak Istenhez az igazak kiáltnak,
És ő tőle hamar meghallgattatnak,
És minden nagy ínségből, melyben vannak,
Isten által azok megszabadulnak.

Segítségül azért Istent híjátok,
Ő jóvoltát kóstoljátok, lássátok,
Igen nagy jó, azt bizonynal tudjátok,
Benne bízó emberek mind bódogok.

Tőle azért mindenkoron függjétek,
Az kik szentek vagytok, őtet féljétek.
Szükségtekben tü meg nem szükölködtök,
Az Istennek jóvalával bévelkedtek.

A gazdagok nagyon szükölködtének,
Hitlenségben nagyon megéheztének;
De kik hűtből az Istentől féltének,
Minden jóval azok **bévelködtének**.

Reám, kérlek, én fiaim, nézzetek,
És én hozzám tü minnyájan jöjjetek,
Szómot hallván hozzám figyelmezzetek,
Az Istennek félelmét mondom néktek.

Jöjj élőmbe az ki oly ember volnál,
Hogy éltedben te jól élni akarnál,
Jó **napokat** földön látni kívánnál,
Mennyországban es lakozni akarnál.

Nagyon kérlek, legelőszer tégedet,
Megtartóztasd **gonosztul** te nyelvedet,
Csalárdságtul ótalmazd ajakidat,
Meg ne csaljad te felebarátodat.

Valamíglén élsz ez árnyék világban,
Szánszándékkal ne élj az gonoszságban,
Sőt életed foglaljad minden jóban,
Hogy lakozzál Istennek ótalmában.

Sok jó között békességet szeressed,
És éltedben mindenkor azt keressed,
Ez világnak békességét ne nézzed,
Mert jól tudod **ördöggel** nagyon ügyed.

Felséges úristen **szemeid vadnak**
Igazakon, akik ő benne bíznak,
És valakik tőle ótalmat várnak,
Kérésekben tőle meghallgattatnak.

Az Istennek haragos **tekinteti**,
Szörnyűképpen **gonosztévőket** nézi,
És azokat nagy szörnyen megbünteti,
Híreket is ez **földről ú** elveszti.

Csak Istenhez az igazak kiáltnak,
És ő tőle hamar meghallgattatnak,
És minden nagy ínségből, melyben vannak,
Isten által azok megszabadulnak.

Igen közel az úristen azoknak,
Töredelmes szívvel az kik óhajtják,
Alázatos lélekkel földön járnak,
Sok nyomorúságokból szabadulnak.

Ezeknek ő őrzi minden csontjokat,
És nem hagyja megtöretni azokat,
Megöletti, veszti az gonoszokat,
Kik gyűlölik az jámbor igazakat.

Békességgel igazak megtartatnak,
Kik Istennek szolgálóinak hívatnak;
Soha azok nem pusztulnak, rontatnak,
Kik Istennek az ő nevébe bíznak.

Az gonoszok kedig mind elrontatnak,
Kik az úristen ellen rugódoznak,
És az ördögnek mindéltig szolgálnak,
Mind testestől-lelkéstől elkárhoznak.

Tanúságra ezt rendelé versekbe
Énekének harmincnegyed részében,
Mikor volna Dávid nagy örömeben,
Szíve, lelke örvende istenében.

Igen közel az Úristen azoknak,
Töredelmes szívvel az kik óhajtják,
Alázatos lélekkel földön járnak,
Sok nyomorúságokból szabadulnak.

Ezeknek ő őrzi minden csontjokat,
És nem hagyja megtöretni azokat,
Megöletti, veszti az gonoszokat,
Kik gyűlölik az jámbor igazakat.

Békességgel igazak megtartatnak,
Kik Istennek szolgálóinak hívatnak;
Soha azok nem pusztulnak, rontatnak,
Kik Istennek az ő nevébe bíznak.

Az gonoszok **pedig** mind elrontatnak,
Kik az úristen ellen rugódoznak,
És az ördögnek mindéltig szolgálnak,
Mind testestől-**lőlköstől** elkárhoznak.

Tanúságra ezt rendelé versekbe,
Énekének harmincnegyed részében,
Mikor volna Dávid nagy örömeben,
Szíve, lelke örvende istenében.

Az eltérések nemhogy nem elég jelentékenyek, másolási következetlenségek tapasztalhatók bennük: a 9. strófában „bévelkedtek”, a 10.-ben „bévelködtek” szerepel, vagyis látunk egy szolgálai másolást és egy olyat, amely nyelvjárási megváltoztatja ugyanazt a szót, nem tudható azonban, hogy a forrás következtlen, vagy a debreceni kiadó. A *Sok nyilvánvaló bizonyosságokkal* esetében – ha lehet – még kevésbé egyértelmű a helyzet, bár itt akad néhány szó, amely talán támpontot jelenthet. Az utolsó strófa közvetlen kapcsolat esetén csak szándékos változtatás okozta különbséget mutat, amely viszont (mint fentebb is láttuk) nem jellemző Deb90 szerkesztőjére.

Kom74, 2/49^v

Ám **elsillyeszté** és mind **elveszté** azokat az Isten,
Kik álnokságot **cselekedtenek** az igazak ellen,
Kivétetének, nem **állhatának** ő örökségeiben.

Deb90, 32

Ám **elsillyesztte** és mind **elveszte** azokat az Isten,
Kik álnokságot **cselekdötenek** az igazak ellen,
Kiverettenek, nem **állhattanak** ő örökségeiben.

A második sor eltérése még a véletlen számlájára is írható (ha ugyan eltérés egyáltalán), de a harmadik már szándékos változtatást mutat, amennyiben a kapcsolat közvetlen. Abban az esetben viszont szándékolatlant, ha beiktatunk egy közbülső lépést: kivétetének → kiveretének; kiveretenenek → kiverettenek. Ha ékezetlen forrásból dolgozik a két kiadás, mindkettő legitim, ám különböző olvasatot ad a szóra, ugyanígy az állhatának/állhattanak esetében. Ezen apróság is amellet szól, hogy ne tételezzünk fel közvetlen kapcsolatot a két kiadás között.

Mi a helyzet a zsoltárappendixszel?

Két olyan Sztárai-szöveg van Deb90 zsoltárappendixében, melyet korábban már Kom74 is publikál (*Sok jótéteményen nagyon csodálkozván*, RPHA 1259; *Szabadíts meg, és tarts meg, Uram, Isten, RPHA 1295*). Ezek eltérései talán számosabbak, közvetlen kapcsolatukat még kevésbé gondolhatjuk valószínűbbnek, mint a betagozottakét. Mutatványként a RPHA 1259-et közlöm:

LXV. PSALMUS.

Te decet hymnus deus in Syon.

Nótája: Cur mundus militat sub vana gloria.

Sok jótéteményen nagyon csodálkozván
Szent Dávid próféta és elámétkodván,
Az nagy úristennek nagy hálákat adván,
Fölszóval kiáltja imezképen mondván.

Tégedet Úristen illet az dicséret,
A Sionnak hegyén ünnepi szentelet,
Az Jeruzsálemben áldozat, tisztelet,
Anyaszentegyházban tiéd az dicséret.

Az te szent igédet ott prédikáltatod,
Irgalmasságodat azzal megmutatod,
Hogy imádságomat nekem meghallgatod,
Minden nemzeteket te hozzád juttatod.

Rajtam hatalmaztak sokszagos bűneim,
Ellenem támadtak számtalan vétkeim,
Látom, hogy az poklot nyilván érdemleném,
De szent fiad által eltörlöd bűneim.

Igen nagy **bódogság** kit te választottál,
Híveid közibe te melléd számláltál,
Az te szent házádban neki lakni **adtál**,
Minden jovaiddal elégedni hadtál.

Nagy igazságodon igen álmétkodunk,
Hogy te vagy minekünk megtartó Istenünk,
Minden szükségünkben mi nagy remétségünk,
Mert te meghallgatod, ha néked könyörgünk.

Valakik lakoznak **e** széles világban,
Ez egész világnak minden határiban,
Nagy messze a széles tenger szigetiben,
Hozzád reménkednek, vadnak te kezdedben.

Sok hegyek, havasok te tőled tartatnak,
Az te hatalmaddal meggyámolítatnak,
Tengernek hajjai azzal szállítatnak,
Népeknek hadai azzal lenyomatnak.

Félnek és rettegnek földnek határiban,
Csudatételidnek gyakran látásiban,
Az napnak és holdnak **feltámadásában**,
Minden népek vannak nagy vigasztalásban.

Ez földet meglátod esővel, öntözöd,
Szép zsíros füvekkel megajándékozod,
Termő gabonával es meggazdagítod,
Az folyóvizeket szépen megárasztod.

65. PSALMUS.

Sok jótéteményen nagyon csudálkozván
Szent Dávid próféta és elámétkodván,
Az nagy Úristennek nagy hálákat adván,
Fölszóval kiáltja imezképpen mondván.

Tégedet, Úristen, illet az dicséret,
A Sionnak hegyén ünnepi szentelet,
Az Jeruzsálemben áldozat, tisztelet,
Anyaszentegyházban tied az dicséret.

Az te szent igédet ott prédikáltatod,
Irgalmasságodat azzal megmutatod,
Hogy imádságomat nekem meghallgatod,
Minden nemzeteket te hozzád juttatod.

Rajtam hatalmaztak sokszagos bűneim,
Ellenem támadtak számtalan vétkeim,
Látom, hogy az poklot nyilván érdemleném,
De szent fiad által eltörlöd bűneim.

Igen nagy **bódog az** kit te választottál,
Híveid közibe te melléd számláltál,
Az te szent házádban neki lakni **hadtál**,
Minden jovaiddal elégedni hadtál.

Nagy igazságodon igen álmétkodunk,
Hogy te vagy minekünk megtartó Istenünk,
Minden szükségünkben mi nagy remétségünk,
Mert te meghallgatod, ha neked könyörgünk.

Valakik lakoznak **ez** széles világban,
Ez egész világnak minden határiban,
Nagy messze a széles tenger szigetiben,
Hozzád reménkednek, vadnak te kezdedben.

Sok hegyek, havasok te tőlöd tartatnak,
Az te hatalmaddal meggyámolítatnak,
Tengernek hajjai azzal szállítatnak,
Népeknek hadai azzal lenyomatnak.

Félnek és rettegnek földnek határiban,
Csudatételidnek gyakran látásiban,
Az napnak és holdnak **föltámadásában**,
Minden népek vannak nagy vigasztalásban.

Ez földet meglátod esővel, öntözöd,
Szép zsíros füvekkel megajándékozod,
Termő gabonával es meggazdagítod,
Az folyóvizeket szépen megárasztod.

Csudálatosképen az te jó voltoddal,
Az egész esztendőt nagy sokféle zsírral
Te meggazdagítod sok áldomásoddal,
Pusztákat, halmokat ékes ruházattal.

Juhokkal, barmokkal az mezőt betöltöd,
Sokféle vadakkal es megbévesíted,
Égi madarakkal feljől ékesíted,
Az búzát völgyeken nagy bőven teremted.

Tenedek mindezek oly igen örvendnek,
Az ő módjok szerint néked énekelnek,
Az te jó voltodért tégedet dicsérnek,
Nagy hálaadásra néked minket intnek.

Szent Dávid próféta az ő énekében,
Az nagy Úristenben való örömben,
Ezeket béirta nagy szépen versekben,
Éneklő könyvének hatvanöt részében.

Csudálatosképen az te jó voltoddal,
Az egész esztendőt nagy sokféle zsírral
Te meggazdagítod sok áldomásoddal,
Pusztákat, halmokat ékes ruházattal.

Juhokkal, barmokkal az mezőt betöltöd,
Sokféle vadakkal es megbévesíted,
Égi madarakkal **följöl** ékesítöd,
Az búzát völgyeken nagy **béven** teremted.

Tenedek mindezek oly igen **örvöndnek**,
Az ő módjok szerint néked éne**ölnek**,
Az te jó voltodért tégedet dicsérnek,
Nagy hálaadásra néked minket intnek.

Szent Dávid próféta az ő énekében,
Az nagy Úristen**höz** való örömben,
Ezeket beírta nagy szépen versekben,
Éneklő könyvének hatvanöt részében.

Mint látható, Deb90 tendenciózusán ö-ző alakokat közöl, valószínűleg saját nyelvjárása is ilyen, mégsem tudjuk kizárni, hogy forrása már eleve tartalmazta ezeket az alakokat. A *Szabadíts meg, és tarts meg, Uram, Isten* kezdetű vers alapján sem vonható le egyöntetűbb következtetés. Vagyis egy negatív állítást fogalmazhatunk meg: inkább tűnik úgy, hogy Kom74 nem forrása Deb90-nek a Sztárai-versek esetében. De megeshet-e az, hogy esetleg Bornemisza kötete volt a két kiadás közötti közvetítő? Láttuk, minden olyan szöveget hoz, mely Komjátiban jelenik meg elsőként, sőt három másik Sztárait is szerez, ebből kettő Deb90 lapjain is olvasható. A két vers egymás mellé tétele tanulságos. Az RPHA 0863-as, *Meghallgassad az én imádságomat* kezdetű versnél stófahiányt tapasztalhatunk, az RPHA 1283-as, *Sokan vannak most olyatén emberek* kezdetű vers összevetését az előző fejezetben (a 125. oldalon) közöltem.

Az eddigiekben kellő mélységű eltérések híján nem voltam könnyű helyzetben, e vers esetében azonban könnyű értékelhető kijelentéseket tenni, és levonhatók egyértelmű következtetések is. Legelsőként az, hogy a detrekői kötet e Sztárai-vers tekintetében biztosan nem forrása a debreceninek. Nemcsak azért, mert a debreceni kiadás kapcsán megsejtett kiadói attitűd nem magyarázna ily mérvű változtatásokat, hanem azért is, mert több eltérés esetén Deb90 látszik jobb szövegnek – nehéz lenne belátni, hogy minden ilyen esetben szerkesztői javítás miatt kerül a bibliai eredetihez közelebb a zsoltszöveg. A rímjavításokat laza kézmozdulatokkal lehetne a szerkesztő számlájára írni (lásd második strófa), az első strófa nyelvjárási eltéréseit ugyanilyen könnyedséggel tudhatnánk be a nyomdász úrhatnám nyelvjárásának, és a hatodik strófa egyértelműnek tűnő szövegromlása alapján könnyen gondolhatnánk a Bornemisza-kiadást jobbnak,⁴ de e strófa utolsó sorában már a debreceni kiadás a jobb.⁵ A későbbiekben a debreceni változat lesz az értelmesebb, és úgy hiszem, nem a Bornemisza-variáns kiigazítása miatt. Megjegyzem, a javítások föltételezése sem lenne abszurd magyarázat. Sokkal valószínűbb tehát az, hogy a két kiadás nem egymásból származik, mint az, hogy közvetlen lenne kapcsolatuk. Az RPHA 0863-as, *Meghallgassad az én imádságomat* kezdetű vers Deb90-ben (és Deb02-ben) egy strófával hosszabb a komjátí, a detrekői és a bártfai kiadás variánsánál – közvetlen kapcsolat itt sem lehetséges.

4 „Gyalázatot nem teszen szomszédjának” (Det82) ↔ „Gyalázatját nem túri szomszédjának” (Deb90) – vö. Károlyi fordításával (Zsolt 15,3): „Az ki nem rágalmaz nyelvvel, nem cselekedik felebarátjának gonoszt, és gyalázatot nem szerez felebarátjának.”

5 „Oltalmazza híre atyafiának” (Det82) ↔ „Oltalmazza hírét atyafiának” (Deb90)

Azon versek esetében, amelyek komjátiban láttak először nyomdát, szintén nem lehet Det82 közvetítő: csaknem betűről betűre megegyeznek Huszár Gál kiadásával. Az pedig, hogy egy Sztárai-szöveg bentragad a detrekői kiadásban (csak 17–18. századi kéziratok és kiadások szabadítják majd ki onnan), még inkább azt valószínűsíti, hogy nincsen közvetlen kapcsolat a két kiadás között.

Nem érdektelen pontra értünk el itt. H. Hubert Gabriella nagy gyülekezetiének-monográfiája a debreceni '90-es kiadás anyagbővülése kapcsán helytálló megfigyeléseket tesz. „Énekversek száma: cr. 190 ének. Gönci mindössze 11 éneket nem vett át RMNy 264-ből. 17 ének viszont itt jelent meg először. Ezek legtöbbje zsoltár (3 Sztáraié!), ünnepi és temetési dicséret, vagyis a leggyakrabban használt énekanyag bővült.”⁶ A megfigyelés, mint mondtam, helytálló, de mégsem pontos. H. Hubert Gabriellának a számok tekintetében igaza van, mindazonáltal nem írja le pontosan a debreceni énekeskönyv Gönci György általi bővítését, az általunk ismert, Gönci előtt megjelent anyaghoz képest ugyanis tényleg három Sztárai-nóvum kerül a kötetbe, mindazonáltal Gönci nem pusztán három Sztárai-szöveggel bővíti az általa ismert énekanyagot, hanem számosval, még az is megeshet, hogy tizeneggyel. Ha pusztán a versmennyiség növekedése alapján ítéljük meg a gyülekezeti énekeskönyvek bővülését, akkor nem minden esetben lesz igazunk. Az *Énekek három rendbe* esetén nagy eséllyel kijelenthető, hogy három új Sztárai-verset közöl, e kötet esetében ugyanis csaknem biztos, hogy az ismert Sztárai verseket onnan veszi, ahonnan mi is ismerjük korábról: Huszár Gál kötetéből. Gönci György azonban valószínűleg más forrásból dolgozik, amint ez a komjátí variánsok és Deb90 változatainak vizsgálatából valószínűsíthető, a detrekői kiadás nóvumai esetében pedig nyugodtan állítható.

Az előző gondolatmenetet nem kívántam megszakítani annak felemlegetésével, hogy egy 1574-ben megjelenő önálló nyomtatványban találhatunk egy Sztárai-torzót.⁷ A *Megnyomorult szegény keresztyén ember* kezdetű verset (RPHA 0869) Palatics György *Igen szép éneke* után – alighanem az utolsó lap versóján maradt hely kitöltése érdekében – nyomtatják ki „Igen szép dicséret Psalmus. 56 M. SzTA.” címmel. A verset későbbi forrásai terjedelmesebb változatban közlik, itt erősen megkurtítva szerepel. Mivel a csonkaság miatt nem lehet forrása egyik későbbi teljesebb változatnak sem, így majd később Újfalvi kiadásának újdonságai között ejtek róla néhány szót.

A fenti táblázatban továbbhaladva elértünk ahhoz a háromhoz, melyet Deb90 publikál először. Állításokat legfőljebb a kiadás minőségéről tehetünk, azok azonban nem okvetlenül érdektelenek. Deb90 szövegváltozatain szórványosan érvényesül az ö-ző nyelvjárás, ebből azon felül nem következnek semmi más, mint amit korábban is megfigyelhettünk: tendenciózus szövegformálási szándék nem munkál a kiadóban. Ha azonban azt igyekszünk megfejteni, hogy a '90-es kiadás nóvumai innen kerülnek-e át a későbbi kiadásokba (például Újfalvi énekeskönyvébe), akkor azt láthatjuk, hogy noha arra a kiadásra erősebben jellemző az ö-ző tendencia, kettejük ilyen alakjai nem minden esetben esnek egybe. Előfordulnak olyan szavak, melyben Deb90 ö-ző, Deb02 e-ző alakot hoz. Néhány példa az RPHA 1248-ból: idvességről/idvösségről, tesztek/teszök; illetve röttögésben/rettegésben, lölkében/lelkében, élöm/élem. Mi következik ebből? Ha Deb90 forrása lenne Deb02-nek, akkor azt kellene föltételeznünk, hogy Deb02 saját nyelvjárási készítése ellenére alakítja vissza a Deb90-ben szereplő ö-ző alakokat e-zővé, míg néhol saját nyelvjárási készítésének megadva magát az ottani e-ző alakokat ö-zőre változtatja. Ha nem teszünk föl közvetlen kapcsolatot köztük, akkor azt sejtethetjük, hogy az e-ző szöveget kiadó két nyomtatvány nyelvjárási készítése egyirányú, alkalmasint egymástól függetlenül ö-ző alakokat közölnek. E versben történetesen más nyom is erre utal: a hatodik strófa zárósora szóeltérést tartalmaz: „Mert nagy *segétséggel* most az nagy Úristen igen megvert engemet” ↔ „Mert nagy *betegséggel* az nagy Úristen igen megvert engemet”. A „segétség” a zsoltárszöveghez képest és általában is értelmetlenség, egyértelmű szövegromlás, a betegség a

6 H. HUBERT 2004, 134.

7 PALATICS 1574, 2^r (RMNy 343).

helyes alak. A nyilvánvaló hiba visszajavítása noha nem elképzelhetetlen, mégis valószínűtlenebb, mint közös forrás föltételezése. A másik két vers eltérései hasonlóak, de egyértelműbb következtetések levonását sajnos nem teszik lehetővé.

Érdemes azonban még egyszer rápillantani Deb90 zsoldárappendixére. A benne szereplő versek között – említettem már korábban is – van két igen gyanús szöveg: az 1620-as debreceni kiadás tudni véli róluk, hogy egy S. M. monogramú szerző írta őket. A szakirodalom természetesen kellő figyelmet szentelt e két betűnek, és legszívesebben Skaricza Mátét találták meg mögötte, de lehetséges föloldásként Sztárai Mihály neve is fölmerült. Klaniczay Tibor Skaricza szerzőségét Újfalvi Imre 1602-es kiadásához írt előszava alapján tudta kizárni, abban Újfalvi ugyanis az általa közölt Skaricza-versekről azt állítja, hogy ő iktatta be a templomi énekek közé,⁸ vagyis az általa is fölhasznált debreceni '90-es kiadásban is szereplő zsoldárparafrázisok nem lehetnek Skariczaéi. Skaricza verseinek kritikai kiadását sajtó alá rendező Ács Pál ezeken felül még további szűkítéseket javasolna a Skaricza-zsoldárkorpuszon, csak az akrosztichonnal is igazolható esetben fogadná el szerzőnek a kevi prédikátort.⁹ Ács megjegyzi, hogy noha Klaniczay érvelése alapján a két S. M. monogramos vers esetében könnyen és végérvényesen kizárható Skaricza szerzősége, az ötlet mint lehetséges attribúció makacsul tovább él. Érdekesmód noha a *Drága dolog* (RPHA 0291) Sztárai és Skaricza nevét is feltűnteti lehetséges szerzőként, az *Izraelnek megnyomorodott nemzetsége* (RPHA 0621) kapcsán viszont a szerző mezőben csak az enigmatikus S. M. szerepel, noha a források épp ugyanúgy nyilatkoznak a szerzőről.

mi-is dicsirjük Isten lelkünkben.

CXLVII. PSALMUS. S. M.

DRága dologh az Ur Isten dicsirni, sine elétkegyeffen enekelni, ekes dolog fent Nevet magafatalni, az híveknek ti előtte fölgalni.

ked fent Lelek egy örök Isten, az fent Haronilággal.

CXXXVII. PSALMUS. S. M.

IZraelnek meg bomorodot nemzetége, es Istennek el ošlot nepe, mikor Babyllonnak kemeny infegében, el farador volna fínten.

Az általam vizsgált 1620-as kiadás (az 1616-ost vélhetően követve) tizenöt esetben utal szerzőre egyes versek esetében, leggyakrabban természetesen Szegedi Gergelyre,¹⁰ de amint korábban láthattuk Batizi András,¹¹ de Skaricza Máté,¹² Huszár Gál,¹³ Tholnai Bálint,¹⁴ Szegedi Kis István¹⁵ és Luther Márton¹⁶ is előkerül, valamint a rejtélyes N. K. T. monogram a *Teljes szívvel örvendjünk* (RPHA 1372) szerzőjeként. Ebben a mezőnyben szerepel tehát a két S. M. monogramos vers is. A kötet szerzőmegjelöléseit megfigyelve nemigen lehet következetességet megfigyelni. Szegedi Gergely neve latinosan szerepel kiírva, és latinosan szerepel monogrammal is. Szegedi Kis István szerzőségét hasonlóan jelöli, Skaricza, Tholnai és Huszár Gál neve magyaros alakban szerepel. Sajnos semmi sem ad fogódzót arra nézvést, hogy eldönt-hessük, az S. M. latinosan vagy magyarosan írt név rövidített alakja. (Hacsaknem az, hogy M. S. monog-

8 KLANICZAY 1958, 153.

9 RMKT 11, 461.

10 RPHA 0202 G. Sz. RPHA 0731 Greg. Szeged. RPHA 1024 Greg. Szeg. RPHA 1298 Greg. Szeged. RPHA 1306 Gregor. Szeged. RPHA 1366 Greg. Szeged. RPHA 1439 Greg. Szeged.

11 RPHA 0516 Bathizi Andrásé. RPHA 0702 Bat. And.

12 RPHA 0239 Scaricza Matthe. RPHA 0549 Scaricza Matthe.

13 RPHA 0774 Hušár Gale

14 RPHA 0823 Tholnai Balinte

15 RPHA 1126 Steph. Szeged.

16 RPHA 0654 Luther Martone – ez a tétel különösen érdekes, és nemcsak azért, mert nyilvánvalóan nem a magyar vers szerzőjét jelöli, hanem azért is, mert Szilády e verset Batizi neve alatt közli azon az alapon, hogy Toldy Ferenc egyszer valamiért neki tulajdonította, és ezt nincs oka fölülbírálni. Vö. RMKT 2, 418.

ramú tizenhatodik századi szerzőt nem ismerünk.) Ez a következetlenség viszont önmagában árulkodó: nem a versanyag összeállítója rendelkezett szerzőre vonatkozó információkkal, hanem a forrásában szereplő adatokat örökítette tovább. Ha ő szerette volna közölni a szerzők nevét, alighanem közli is, és nem sejtelmes jeleket hagy egynémely esetben, s talán valamilyen fokú egységesítés is elvárható lenne tőle. A szövegváltozatok viszont oly mértékű eltéréseket nem mutatnak, amelyek alapján az ismert előzménykötetekhez képest újakat kellene valószínűsíteni. A szerzőre vonatkozó információk megjelenése és annak minden formai következetlensége azt a megoldást valószínűsíti, hogy az 1616-os kiadás forráspéldányába a margináliakészítés esetlegességével bejegyzetelt adatmorzsák merevednek meg azzal, hogy a '16-os kiadás (és szükségszerűen a későbbiek) a szöveg integráns részévé nyomtatják az anyagot. Tehát – noha a monogramok feltűnése mást sejtetett volna – a Skaricza verseit kritikai kiadásban közlő Ács Pálnak tökéletesen igaza van abban, hogy végeredményben az editio princepsen alapulnak a későbbi 17. századi kiadások.¹⁷

Míg a 17. századi kiadásokban nincs okunk föltételezni, hogy az addigi nyomtatott hagyománytól eltérő források alapján adták volna ki a korábban is ismert verseket, addig a '90-es debreceni kiadás zoltárappendixe esetében azt gondolhatjuk némely versek ismert előzményeiktől való markáns eltérései és a maradék ezen eltérések amplifikálta apróbb különbségei miatt, hogy minden tételes átfedés ellenére alternatív forráson alapul. Amennyiben így van, akkor egy magas Sztárai-tartalmú, kompakt és az egységesség jeleit mutató szövegbővítésben két olyan vers, melyet egy S. M. monogramú szerzőhöz kapcsol egy későbbi forrás, megerősíti a gyanút, hogy a névbetűk Sztárai Mihályéi. A két vers kritikai kiadással nem rendelkezik, így indokolt több forrásban is közölni őket, még akkor is, ha népszerűségük töretlen, a *Drága dolog az Űristent dicsérni* (RPHA 0291) kezdetű legalábbis a mai napig templomi használatban van.

---

17 RMKT 11, 462.

147. PSALMUS	Deb90, 91	B93, 332	Deb02, 1/73 ^r	Koll1602–15, 423	Deb1620, 1/77 ^v
147. PSALMUS	147. PSALMUS	CXLVII. PSALMUS	CXLVII. PSALMUS	PSALMUS CXLVII.	CXLVII. PSALMUS S. M.
Drága dolog az Úristen dicsérmí, Színye előtt kegyessen énekelni, Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek öelötte szolgálni.	Drága dolog az Úristen dicsérmí, Színe előtt kegyessen énekelni, Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek öelötte szolgálni.	Drága dolog az Úristen dicsérmí, Színe előtt kegyessen énekelni, Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek öelötte szolgálni.	Drága dolog az Úristen dicsérmí, Színe előtt kegyessen énekelni, Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek öelötte szolgálni.	Drága dolog az Úristen dicsérmí, Színe előtt kegyessen énekelni, Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek öelötte szolgálni.	Drága dolog az Úristen dicsérmí, Színe előtt kegyessen énekelni, Ékes dolog szent nevét magasztalni, Az híveknek öelötte szolgálni.
Az Jeruzsálemet lám ó szereti, Anyaszentegyházát szépen építi, Törvényével bódogul ékesíti, Az Izrael fiait egyben gyűjti.	Az Jeruzsálemet lám ó szereti, Anyaszentegyházát szépen építi, Törvényével bódogul ékesíti, Az Izrael fiait egyben gyűjti.	Az Jeruzsálemet lám ó szereti, Anyaszentegyházát szépen építi, Törvényével bódogul ékesíti, Az Izrael fiait egyben gyűjti.	Az Jeruzsálemet lám ó szereti, Anyaszentegyházát szépen építi, Törvényével bódogul ékesíti, Az Izrael fiait egyben gyűjti.	Az Jeruzsálemet lám ó szereti, Anyaszentegyházát szépen építi, Törvényével bódogul ékesíti, Az Izrael fiait egyben gyűjti.	Az Jeruzsálemet lám ó szereti, Anyaszentegyházát szépen építi, Törvényével bódogul ékesíti, Az Izrael fiait egyben gyűjti.
Ó gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az megalélt lölköket, Ó enhit meg sok keserúségeket, Mind testi és lölki betegségeket.	Ó gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az megalélt lölköket, Ó enhit meg sok keserúségeket, Mind testi és lölki betegségeket.	Ó gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az megalélt lölköket, Ó enhit meg sok keserúségeket, Mind testi és lölki betegségeket.	Ó gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az megalélt lölköket, Ó enhit meg sok keserúségeket, Mind testi és lölki betegségeket.	Ó gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az megalélt lölköket, Ó enhit meg sok keserúségeket, Mind testi és lölki betegségeket.	Ó gyógyít megszomorodott szíveket, Vigasztalja az megalélt lölköket, Ó enhit meg sok keserúségeket, Mind testi és lölki betegségeket.
Nagy számot tart ó választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enni szántalan rendre, Azért, hogy ne tekintene népére.	Nagy számot tart ó választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enni szántalan rendre, Azért, hogy ne tekintene népére.	Nagy számot tart ó választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enni szántalan rendre, Azért, hogy ne tekintene népére.	Nagy számot tart ó választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enni szántalan rendre, Azért, hogy ne tekintene népére.	Nagy számot tart ó választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enni szántalan rendre, Azért, hogy ne tekintene népére.	Nagy számot tart ó választott népére, Mert tudtára csillagoknak is neve, Gondot visel enni szántalan rendre, Azért, hogy ne tekintene népére.
Fölséges Úr, az mi mennyei Urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.	Fölséges Úr, az mi mennyei Urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.	Fölséges Úr, az mi mennyei Urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.	Fölséges Úr, az mi mennyei Urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.	Fölséges Úr, az mi mennyei Urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.	Fölséges Úr, az mi mennyei Urunk, Oly nagy erős és hatalmas királyunk, Kinek bölcsességétől távol állunk, Értelmében mert véget nem találunk.
Ez ó neki csudálatos tanácsa, Hogy az szelédeteket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, És úket mind az földig legyalázza.	Ez ó neki csudálatos tanácsa, Hogy az szelédeteket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, És úket mind az földig legyalázza.	Ez ó neki csudálatos tanácsa, Hogy az szelédeteket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, És úket mind az földig legyalázza.	Ez ó neki csudálatos tanácsa, Hogy az szelédeteket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, És úket mind az földig legyalázza.	Ez ó neki csodálatos tanácsa, Hogy az szelédeteket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, És úket mind az földig legyalázza.	Ez ó neki csodálatos tanácsa, Hogy az szelédeteket felmagasztalja, De az kevély gonoszokat utálja, És úket mind az földig legyalázza.
Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsáló szerszámmal, Beszélgesünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván ötet imádságunkkal.	Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsáló szerszámmal, Beszélgesünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván ötet imádságunkkal.	Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsáló szerszámmal, Beszélgesünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván ötet imádságunkkal.	Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsáló szerszámmal, Beszélgesünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván ötet imádságunkkal.	Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsáló szerszámmal, Beszélgesünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván ötet imádságunkkal.	Énekeljünk neki hálaadással, Vigasságos hangicsáló szerszámmal, Beszélgesünk az mi kegyes urunkkal, Magasztalván ötet imádságunkkal.
Ó vonza be az egetek fölholktel, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszámaztat ez földre széjjel, Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon beússéggel.	Ó vonza be az egetek fölholktel, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszámaztat ez földre széjjel, Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon beússéggel.	Ó vonza be az egetek fölholktel, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszámaztat ez földre széjjel, Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon beússéggel.	Ó vonza be az egetek fölholktel, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszámaztat ez földre széjjel, Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon beússéggel.	Ó vonza be az egetek felholktel, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszámaztat ez földre széjjel, Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon bóséggel.	Ó vonza be az egetek felholktel, És az ködöt megterheli esővel, Melyet leszámaztat ez földre széjjel, Hogy gyümölcsöt, füvet hozzon bóséggel.

Az hegyekön, völgyekön, telekőkön, Ű ad az barmoknak eledeleket, Az halló fiaknak is éhségeket Ó tölti be, megadja kéréseket.	Az hegyeken, völgyeken, telekőkön, Ó ad az barmoknak eledeleket, Az holló fiaknak is éhségeket Ó tölti be, megadja kéréseket.	Az hegyekön, völgyeken, telekőkön, Ó ad az barmoknak eledeleket, Az holló fiaknak is éhségeket Ó tölti be, megadja kéréseket.	Az hegyeken, völgyeken cselekedett, Ó ad az barmoknak eledeleket, Az holló fiaknak is éhségeket Ó tölti be, megadja kéréseket.	Az hegyeken, völgyeken, telekőkön, Ó ad az barmoknak eledeleket, Az holló fiaknak is éhségeket Ó tölti be, megadja kéréseket.
Semmi ő magában akármí erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serénységre nem néz ő, Mert egyedül elégséges segítő.	Semmi ő magában akármí erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serénységre nem néz ő, Mert egyedül elégséges segítő.	Semmi ő magában akármí erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serénységre nem néz ő, Mert egyedül elégséges segítő.	Semmi ő magában akármí erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serénységre nem néz ő, Mert egyedül elégséges segítő.	Semmi ő magában akármí erő, Az lónak ereje neki nem kellő, Sem emberi serénységre nem néz ő, Mert egyedül elégséges segítő.
Kedve vagyok csak az ötet félőkben, Gyönyörködik az igaz emberekből, Hatalmas azoknál minden kicsinben, Ótalom ez világi erő ellen.	Kedve vagyok csak az ötet félőkben, Gyönyörködik az igaz emberekből, Hatalmas azoknál minden kicsinben, Ótalom ez világi erő ellen.	Kedve vagyok csak az ötet félőkben, Gyönyörködik az igaz emberekből, Hatalmas azoknál minden kicsinben, Ótalom ez világi erő ellen.	Kedve vagyok csak az ötet félőkön, Gyönyörködik az igaz emberekből, Hatalmas azoknál minden kéncsében, Ótalom ez világi erő ellen.	Kedve vagyok csak az ötet félőkben, Gyönyörködik az igaz emberekből, Hatalmas azoknál minden kicsinben, Ótalom ez világi erő ellen.
Dicsérd azért, Jeruzsálem, uradat, Magasztald keresztyénység megváltódat, Áldjad Sion mennyei királyodat, Híveknék serege te szent atyádat.	Dicsérd azért, Jeruzsálem, uradat, Magasztald keresztyénység megváltódat, Áldjad Sion mennyei királyodat, Híveknék serege te szent atyádat.	Dicsérd azért, Jeruzsálem, uradat, Magasztald keresztyénység megváltódat, Áldjad Sion mennyei királyodat, Híveknék serege te szent atyádat.	Dicsérd azért, Jeruzsálem, uradat, Magasztald keresztyéniség megváltódat, Áldjad Sion mennyei királyodat, Híveknék serege te szent atyádat.	Dicsérd azért, Jeruzsálem, uradat, Magasztald keresztyéniség megváltódat, Áldjad Sion mennyei királyodat, Híveknék serege te szent atyádat.
Ó teneked bátorságod mindenben, Kapuid zárjait bírja erősen, Polgáridat megáldja egyen-egyen, Részesítvén sok jótéteményében.	Ó teneked bátorságod mindenben, Kapuid zárjait bírja erősen, Polgáridat megáldja egységben, Részesítvén sok jótéteményében.	Ó teneked bátorságod mindenben, Kapuid zárjait bírja erősen, Polgáridat megáldja egyen-egyen, Részesítvén sok jótéteményében.	Ó teneked bátorságod mindenben, Kapuid zárárit bírja erősen, Polgáridat megáldja igen gyengén, Részesítvén sok jótéteményében.	Ó teneked bátorságod mindenben, Kapuid zárjait bírja erősen, Polgáridat megáldja egyen-egyen, Részesítvén sok jótéteményében.
Határidat szereti békességgel, Megáldotta földeidet bűséggel, Meg nem fogyatkozhat semmi szükségkel, Táplál téged zsömlye-, cipókenyérrel.	Határidat szereti békességgel, Megáldotta földeidet bűséggel, Meg nem fogyatkozhat semmi szükségkel, Táplál téged zsemlye-, cipókenyérrel.	Határidat szereti békességgel, Megáldotta földeidet bűséggel, Meg nem fogyatkozhat semmi szükségkel, Táplál téged zsemlye-, cipókenyérrel.	Határidat szereti békességben, Megáldotta földedet bevségben, Meg nem fogyatkozhat semmi szükségben, Táplál téged zsemlye-, cipókenyérrel.	Határidat szereti békességgel, Megáldotta földeidet bűséggel, Meg nem fogyatkozhat semmi szükségkel, Táplál téged zsömlye-, cipókenyérrel.
Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akarátja.	Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akarátja.	Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akarátja.	Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akarátja.	Hamarságos az ő parancsolatja, Mindenható bölcsességes tanácsa, Az földre is alászármazik szava, És legottan megleszen akarátja.
Mint az fejér és szálanlközö gyapjat, Ó méltatja szép gyengédén az havat, És miképpen egy povályozó hamvat, Szép aprónként zúzmazókat szórhat.	Mint az fejér és szálanlközö gyapjat, Ó méltatja szép gyengédén az havat, És miképpen egy povályozó hammat, Szép aprónként zúzmazókat szórhat.	Mint az fejér és szálanlközö gyapjat, Ó méltatja szép gyengédén az havat, És miképpen egy povályozó hamvat, Szép aprónként zúzmazókat szórhat.	Mint az fejér és szálanlközö gyapjat, Ó méltatja szép gyengédén az havat, És miképpen egy kovályozó hammat, Szép aprónként zúzmazókat szórhat.	Mint az fejér és szálanlközö gyapjat, Ó méltatja szép gyengédén az havat, És miképpen egy povályozó hamvat, Szép aprónként zúzmazókat szórhat.

Miként ismét az darabos jegeket, Ide aláhányja az köesőket, Egyetemben hordoz nagy hidegeket, Kiket soha, lám, senki el nem tűrhet.	Miként ismét az darabolt jegeket, Ide aláhányja az köesőköt, Egyetembe hordoz sok hidegeket, Melyet soha lám senki el nem tűrhet.	Miként ismét az darabos jegeket, Ide aláhányja az köesőket, Egyetemben hordoz nagy hidegeket, Kiket soha lám senki el nem tűrhet.	Miként esmét az darabos jegeket, Ide aláhányja az köesőket, Egyetemben hordoz nagy hidegeket, Kiket soha lám senki el nem tűrhet.	Miként ismét az darabos jegeket, Ide aláhányja az köesőket, Egyetemben hordoz nagy hidegeket, Kiket soha lám senki el nem tűrhet.
Viszont mikor parancsolatját adja, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit föltámasztja, Az jegeket folyó vízzé olvasztja.	Viszont mikor parancsolatját adja, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit föltámasztja, Az jegeket folyó vízzé olvasztja.	Viszont mikor parancsolatját adja, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit föltámasztja, Az jegeket folyó vízzé olvasztja.	Viszont mikor parancsolatját adja, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit föltámasztja, Az jegeket folyó vízzé olvasztja.	Viszont mikor parancsolatját adja, Leszen mindazoknak eltágulása, Ha élesztő szeleit föltámasztja, Az jegeket folyó vízzé olvasztja.
Jakobnak kimutatja szörzését, Fiaival közli áldott igéjét, Ő fölsége az Izraelnek népét Igazgatja, neki adja törvényét.	Jacobnak kimutatja szörzését, Fiaival közli áldott igéjét, Ő felsége az Izraelnek népét Igazgatja, neki adja törvényét.	Jakobnak kimutatja szörzését, Fiaival közli áldott igéjét, Ő fölsége az Izraelnek népét Igazgatja, neki adja törvényét.	Jakobnak kimutatja szörzését, Fiaival közli áldott igéjét, Ő fölsége az Izraelnek népét Igazgatja, neki adja törvényét.	Jakobnak kimutatja szörzését, Fiaival közli áldott igéjét, Ő fölsége az Izraelnek népét Igazgatja, neki adja törvényét.
Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ékesített ennyi szentséggel, Mikint reánk tekinte nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dicsőséggel.	Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ikesejitet semmi nemzettel, Mikint reánk tekénte nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dicsőséggel.	Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ékesített ennyi szentséggel, Mikint reánk tekinte nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dicsőséggel.	Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ékesített ennyi szentséggel, Mikint reánk tekinte nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dicsőséggel.	Nem cselekedett így semmi nemzettel, Meg nem ékesített ennyi szentséggel, Mikint reánk tekinte nagy jó kedvvel, Kiért áldjuk örökké dicsőséggel.
Ez ineket az szent Dávid próféta, Száznegyvenhated énekében írta, Tanúságot es kinyilatkoztatata, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.	Ez éneket az szent Dávid próféta, Száznegyvenhated énekében írta, Tanúságot es kinyilatkoztatata, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.	Ez éneket az szent Dávid próféta, Száznegyvenhated énekében írta, Tanúságot es kinyilatkoztatata, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.	Ez éneket az szent Dávid próféta, Száznegyvenhated énekében írta, Tanúságot es kinyilatkoztatata, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.	Ez éneket az szent Dávid próféta, Száznegyvenhated énekében írta, Tanúságot es kinyilatkoztatata, Mert az Úrnak szerelme arra vonta.

A szövegváltozatok együttesen világosan kirajzolják a bártfai kiadás különütasságát, strófahiányai vagy szemlátomást hibás egyéni alakjai kizárják, hogy az későbbi kiadások felé közvetítene. A későbbi szövegváltozatok viszont olyan nagy mértékben nem térnek el a debreceni kiadástól, hogy elveszett forrásra kellene gyanakodnunk. Ez különösen fontos a debreceni 1620-as kiadás esetében: nagyon úgy fest, hogy tényleg valamelyik ismert előzménykiadás szövege mellé került marginália alapján attribúál. Ez végeredményben nem teszi sem hitelesebbé, sem valószínűtlenebbé az adat igazságtartalmát. Találhatunk érveket mindkettő mellett: az ismeretlen margináliák ismeretlen bejegyzőjének hitelességén múlik minden – még találgatni is értelmetlen volna.

Mindettől függetlenül a vers maga is tartogat érveket Sztárai szerzősége mellett. Legelsősorban mellette szól egy első pillantásra statisztikainak tűnő adat, mely jobban szemügyre véve a 16. századi költői anyagot, inkább Sztárai költészetének egy jellemző vonását mutatja be. Arról van szó, hogy meglepő módon az egyház/szentegyház/anyaszentegyház kifejezések meglepően ritkák a 16. század vallásos lírájában.¹⁸ A 16. századi szerzők sokkal inkább a gyülekezet/keresztyén nép kifejezéseket használják helyette. Az „anyaszentegyház” szó előfordulása ebben a környezetben tehát meglepően beszédes. A gyülekezeti énekanyagban (szűkebb értelemben a zsoltárfordításokban) alig néhány alkalommal kerül elő. Használja ugyan Batizi András, de nem a lírájában: *Meglőtt és megleendő dolgoknak* [...] című világhírókronikájában több alkalommal is, főképp egyháztörténeti jelentéstartalommal, továbbá az Izsák házasságáról szóló históriájában, valamint az ahhoz szorosan kapcsolódó házasesékében. Először az Izsák-hitóriát idézem:¹⁹

Ezekből megértjük, hogy isten szerzője
A szent házasságnak és ő megszentelője,
Három okért szerzé ő a házasságot,
És áldomásával őket megkönyűkezé.

Először egymásnak nagy segedelmére,
Emberi nemzetnek elszaporodására,
Angyali romlásnak megépülésére,
És paráznaságnak eltávoztatására.

Akarja az isten az ő szentegyházát
A szent házasságból szépen megépíteni,
Ezekből peniglen az angyali romlást,
Kiktől akar mennyben örökké tiszteltetni.

Batizi itt a házasság fontossága három fő okának másodikaként arról beszél, hogy a bukott angyalok okozta angyali romlás megváltott emberek által való helyreállításához van szükség a házasságra, hiszen ennek eredményeként épül meg a szentegyház. Ugyanez a *Házasesékben*:²⁰

18 A címatokiban való előfordulást nem vizsgáltam. Szegedi Kis Istvánnál ugyan szerepel ilyen helyen a kifejezés, de tapasztalataim szerint a versek címe (ami messze nem magától értetődő része a verseknek) a legkönnyebben megváltoztatható elem, és e változtatást a legalacsonyabb kompetenciaigényű változtatások közé sorolható, következtetésekre aligha lenne alkalmas.

19 *Izsák pátriárkának szent házasságáról való szép história* (RPHA 1192), RMKT 2, 119.

20 RPHA 0626, RMKT 2, 120.

Első okáért szaporodásért,
Angyali karnak betöltéséért,
Az szentegyháznak épüléséért,
És magzatoknak feltartásáért.

Hogy pontosan milyen jelentésben használja Batizi a szentegyház kifejezést, ahhoz szerencsére maga kínál támpontot, ha nem is a szövegen belül, de katekizmusában mindenképp. Ott a hitnek ágazatiról szóló fejezet kilencedik részében arról beszél tanítványának a mester, hogy a *közönséges* keresztyén anyaszentegyház e földön lévő keresztyéni gyülekezet, melynek Jézus Krisztus a feje, és noha ez elegyedett olyanokkal, akik nem születtek és nem igazultak Krisztusban, az evangéliumnak nem mondanak ellent, és mindaddig a gyülekezet részei maradhatnak, amíg jámborok, üdvösségük azonban megtérésük kérdése, megeshet, hogy ők a konkoly a tiszta búzában. Kívül esnek e gyülekezeten az evangéliumnak nyíltan ellenszegülők, „mint mostan a papok, pispekek és nímely papok barátok, hatalmas urak”, akik kegyetlen eszközökkel támadják e gyülekezetet, és kívül is maradnak (míg meg nem térnek). Az anyaszentegyház *kiváltképpen*: „Keresztyéneknek szent gyülekezeti, szenteknek egysége: Krisztusban megigazultaknak társasága, Istennek választott fiainak serege, Szentlélek istentől újonnan született embereknek sokasága, kik között Istennek ígéje igazán hirdettetik, és az egyházi szentségek, igazán szolgáltatnak az községnek.” A gyülekezetet térben tagolt, de igaz tudományban egyenesség van benne, a szentháromság van köztük, egy a hitük, keresztelkednek, egyforma a reménységük és atyafiúi szeretettel viseltetnek egymás irányában. Szentek, hiszen megszenteltettek a szentlélektől, Krisztus vérében megtisztultak és hisznek, és e hit miatt, mely voltaképpen Krisztus érdeme, bűneiket Isten nem hánytorgatja föl nekik. A keresztyén anyaszentegyház „semmi nem egyéb, hanem szenteknek egysége, azért a keresztyén szentegyház és a szenteknek egysége mind egy”.²¹

A katekizmusban szereplő anyaszentegyház meghatározása azonban nem fedti le teljesen a versben szereplő szentegyházfogalmat. Ott az egyház kiváltképpen vett részének üdvözülése, ilyenformán az angyali romlás helyreállítása az egyik célja a szent házasságnak, a keresztyének igaz keresztyénként, a szent házasság kötelékében való szaporodása ennek egyik eszköze. A szentegyház szó ilyen értelmű használata természetesen nem kizárólagos a 16. században, mégis kínál valamiféle támpontot a későbbiekhez.

Szkhárosi Horvát András a kifejezést már messze nem eszkatologikus távlatokban használja, a fogalom behelyettesíthető a Batizi-katekizmus kiváltképp való szentegyházfogalmával, sőt Sztáraihoz rendkívül hasonlóan. Szkhárosi *Vigasztaló énekének* szentegyháza csaknem olyan, mint Sztárai 23. zsoltáré:

Ótalmazza Krisztus az ő szentegyházát,
Miként az jó pásztor az ő juhocskáját,
Valaki hallgatja az Krisztus mondását,
Viseli mindenkor szorgalmatos gondját.

[...]

Senkiben nem bízik az anyaszentegyház,
Hanem csak te benned ki minket ótalmazsz.
Te igazsággoddal mindenkoron táplálsz,
Te szent sebeiddal minket megvigasztalsz.²²

21 BATIZI 1555, 115–127.

22 RPHA 1219, RMKT 2, 162.

Szkhárosinál még két költeményben szerepel a fogalom. Az egyik a híres átokverse. Ebben az istentelen és az igaz híveket üldöző fejedelmek kapcsán kerül elő a kifejezés: „Megnyomorult közöttetek az anyaszent-egyház”.²³ A *Pál érsek levelére való felelet*ben pedig a szentegyházzal takarózó hitetlen kapcsán kerül elő a fogalom, rövid meghatározásával együtt:

Az szentegyház neve alatt Krisztust kerengted,
Mindennemő vakságodat az egyházzal mented
Én azt hiszem, hogy az egyház micsoda? – nem érted.

A szentegyház az Krisztusnak választott serege,
Kinél kedves az istennek szentséges igéje,
Kit megcsófolsz mint Heródes, mert vagy ellensége.²⁴

Itt a fogalomhoz mellékelt két verssornyi definíció nagyban megkönnyíti a fogalom értelmezését, enyhén szólva sem áll távol a Batizi-kátéban találtakkal.

Históriás énekekben is szerepel a kifejezés: Tőke Ferenc Spira Ferenc-históriájában, illetve Ilosvai Selymes Péter Pál apostolról szóló históriájában, de ezek e helyütt nem releváns előfordulások, bennük történetileg és nem lelki értelemben határozódik meg a kifejezés.

Sokkal érdekesebb azonban az, amilyen előfordulásokat a zsolttárok tartogatnak. Szegedi Gergely 112. és 122. zsolttárhoz készített parafrázisában kerül elő a fogalom. A 112. zsolttár a boldog ember ismérveit sorolja fel, önzetlenségét a zsolttártextushoz képest igen gazdagon illusztrálva, melyek között az egyik jellemző az, hogy a boldog (üdvözülendő) ember

Pusztaságáról ő szentegyházának,
Nagy szűk voltáról az hű tanítóknak,
Fő gondot visel, hogy maradékinak
Mennyekben gyűtsen kincset fiainak.²⁵

A boldog ember tehát ahelyett, hogy vagyonát e földön halmozná föl utódai számára, az egyház támogatására is költ, nem hagyja nyomorogni prédikátorait, ezáltal a kincs az inflációtól legvédettebb helyen, a mennyben halmozódik fel számára. Szempontunkból érdekesebb azonban a 122. zsolttár parafrázisa, melyben az anyaszentegyház a Jeruzsálem metonímia keresztyén megfelelőjeként szerepel:²⁶

Légyen békesség fölséges Isten!
Anyaszentegyházban;
Oltalmaz minket minden nyavalyánkban.

Szegedi 122. zsolttárában már nem az egyházi tanítók elszállásolásáról van szó, mint az előző példában, mely némiképp Sztárai Illés-históriájának értelmezésére hajaz (ahol egy allegória értelmezésénél találunk elemeiben hasonlót). Az Illés-históriában és Szegedi 112. zsolttárában közös, hogy végeredményben mindkét helyen arról beszélnek: a gyülekezet föladata a prédikátorok eltartása. De míg Szegedinél a szentegy-

23 *De maledictionibus* (RPHA 1204), RMKT 2, 214 (213. sor).

24 RPHA 0674, RMKT 2, 220.

25 RPHA 0202, RMKT 6, 235.

26 RPHA 1160, RMKT 6, 236. Vö. „rogate pacem Hierusalem sit bene his qui diligunt te” (Ps 121/122,6).

ház inkább intézmény, Sztárainál az anyaszentegyház a 'hívek egyetemes közössége' jelentésben áll. Az érthetőség kedvéért hosszabban idézem Sztárai Illés-históriáját.

Im az szent Illyés is hogy prédikál vala,
Sok hitötlen ember ez világban vala,
A kétezer ember csak keresztyén vala,
Es az özvegy asszony Illyést tartja vala.

Ez az özvegy asszony az anyaszentegyház,
Az Illyés peniglen igaz prédikátor,
Az anyaszentegyház az hív keresztyén nép,
Ki szálláson tartja az hív prédikátort.

Mint az özvegy asszony ura nélkül vagyon,
Minden nyomorúság ő rajta nagy vagyon,
Az keresztyén népnek dolga ugyan vagyon,
De ura Istene mennyországban vagyon.

Asszonnak kenyere, olaja nem fogya,
Melylyel az szent Illyés őtet tartja vala,
Kenyér jedzi nekünk Istennek ígjét
Az olaj peniglen Istennek malasztját.

Kétféle kenyere vagyon az Istennek,
Melyet nagy bőven ád az keresztyéneknek;
Egyik mondatik az testi kenyérnek,
Másik mondatik az lelki kenyérnek.

Hol bővsége lészen az lelki kenyérnek,
Ott bővsége lészen a testi kenyérnek;
Hol szüksége lészen az lelki kenyérnek,
Ott szüksége lószén az testi kenyérnek.²⁷

Ezzel szemben Szegedi Gergely 122. zsoltárában – éppenséggel Sztárai *zsoltáraihoz* hasonlóan – Izrael és Jeruzsálem közösségének krisztianizált megfelelőjeként használja a szót. Lássuk hozzá a Sztárai zsoltárai-ban található előfordulásokat. A 15. zsoltárban:

Az próféta nagy ámélkodásában,
Felkiálta lám az ő írásában,
Ki lakozik uram te sátorodban,
Es ki lészen az anyaszentegyházban ?²⁸

27 *Szent Illyésnek és Ákháb királynak idejében lött dolgokból* (RPHA 1015), RMKT 5, 133.

28 RPHA 1283, RMKT 5, 79. Vö. „canticum David Domine quis peregrinabitur in tentorio tuo et quis habitabit in monte sancto tuo” (Ps 14/15,1).

A 65. zsoltárban:

Téged úristen illet az dicséret,
Az Sionnak hegyén ünnepi szentelet,
Az Jeruzsálemben áldozat, tisztelet,
Anyaszentegyházban tiéd az dicséret.²⁹

A 92. zsoltárban:

Istennek ő házában plántáltatnak,
Anyaszentegyházban megvirágoznak,
Mindenkoron néki gyümölcsöt hoznak,
Igaz hittel jámbor életet válnak.³⁰

Istennek sátra, Sionnak hegye, Jeruzsálem, valamint az Istennek háza értelmeződik (anya)szentegyház-ként. Azt látjuk, hogy míg Szegedi egy alkalommal, Sztárai gyakrabban, hovatovább következetesebben él a zsoltárok krisztianizációjának ilyen közvetlen módjával, a zsidó közösség anyaszentegyháznak való megfeleltetésével a zsoltár magától értetődően kap gyülekezeti énekben érvényes tartalmat. Nem pusztán példázat születik, hanem azonosulás történik. Sztárai tehát kortársaihoz képest gyakran (értsd: egyáltalán) használja a fogalmat lírájában, ráadásul következetesen. Hajlok rá, hogy ez a – talán nem túlzás – zsoltárfordító poétikájában gyökerező megoldás, mely – Szegedi esetéből látjuk – nem példa nélküli, mégis igen-igen ritka, olyan jellemző, mely Sztárai költeményeit képes egyedíteni.

Emiatt érdekes, hogy a titokzatos S. M. 147. zsoltárának második strófájában valami hasonlót találunk:

Az Jeruzsálemet lám ő szereti,
Anyaszentegyházát szépen építi,
Törvényével bódogol ékesíti,
Az Izrael fiait egyben gyűjti.

Jeruzsálem – Anyaszentegyház – Izrael fiai: ugyanaz a krisztianizált metonímia, melyet a névbetűk lehetséges gazdájánál már háromszor is megfigyelhettünk. Számomra már legyőzhetetlennek látszik a kísértés, hogy lelkifurdalás nélkül kijelentsem, ennek a versnek a szerzője bizony Sztárai Mihály.

A másik S. M. monogramos vers az *Izraelnek megszorodott nemzetsége* (RPHA 0621) kezdetű, melyben szintén van hasonló strófa, a kontinuitás azonban nem ennyire magától értetődő.

Deb90

137. psalmus

Izraelnek megszorodott nemzetsége,
És Istennek eloszlott népe,
Mikor Babilonnak kemény ínségében,
Elfáradot volna szinten.

29 RPHA 1259, RMKT 5, 99.

30 RPHA 0878, RMKT 5, 102.

Íme, úgymond, mely nehéz ez az mi szívünknek,
hogy nincs vége sok gyötrelmünknek,
Kik közülünk ez földre sírván estenek,
Rólad Sion emlékeznek.

Noha vagyon szép drága városban lakásunk,
Itt is szép zsiros földet lakunk,
És Euphratesnek köz folyásában iszunk,
De más felé mi óhajtunk.

Ó te Sion Istennek örök szent egyháza,
És Jeruzsálemnek temploma,
Kit bűneinkért földre mind leronta,
Az ellenség pusztán hagyta.

Mégis velünk itt tartjuk az mi hegedűnket,
Kik dicsérjük azzal az Istent,
És az víz mellett fákra fölrakván őket,
Vetjük reá szemünket.

Meghervadott nagy várakodásban mi szívünk,
Reménségben elfogyott lölkünk,
Ha leszen immár az mi földünkben helyünk,
És nyájas szép éneklésünk.

Nincs helye most itt régi jó tiszteletünknek,
Nincsen módja mi énekünknek,
Az ellenség közt kik reánk dihóttnek,
Vagyon szidalma fejünknek.

Káromlják űk azt az mi szokott dicséretünköt,
Mégis így készerítnek minket,
Mondjátok nekünk az Sionnak énekét,
Az Istennek szent igéjét.

Ó, Úristen, te jól látod, hisszük ezeket,
És méltatlan ő kéréseket,
Hogy énekeljük mi ott az szent igéket,
Hol idegen föld tart minket?

Vajha lenne még végre való szabadságunk,
És ismeg hazánkban lakásunk,
Nagy óhajtással honnal el-kibúdostunk,
Akkor szünnék meg sírásunk.

Mindazáltal, ha meglassódunk szerelmünkben,
Hozzád Jeruzsálem szívünkben,
Mi jobb kezünk is csonka es bonkává legyen,
És semmi jót ne tehessen.

És ínyünkhöz bár legyen ragadva mi nyelvünk,
Hogy ha rólad elfeledkezünk,
És ha te kedvesb és drágább nem léssz nálunk,
Hogy nem mint az minen fejünk.

Mert immáron nincs nekünk semmi vigasságunk,
Kik az számkivetésében élünk,
Hanem csak az mit lölki dolgokban tudunk,
Kit az szent templomban hallunk.

Ez világnak mind elrothadandó jószágit,
Álnokság öregbíti kincsét,
De boldog az, ki Istenben veti hitit,
Jókban gyakorlja életét.

Könyörülj már, te, Úristen, az mi voltunkon,
Bosszút állj az ároltatókon,
Ellenségünk mi reánk, hogy induljon,
Fölindítják minden módon.

Elpusztíták az mi lakó édes hazánkat,
Elronták te szent templomodat,
Azok örülvén terhelék mi kínunkat,
Megcsúfolák nyavalyánkat.

Miért szívek hogy nem esék barátinknak,
Nálunk kik sokáig lakoztak,
Reánk inkább másfelől támadtanak,
Szomszédink álnokok voltak.

De fizess meg tel felséges Isten ezeknek,
Végét vessed az büntetésnek,
Ellenségink is mi velünk örvöndjenek,
Kik igazán téged hisznek.

Legyen annak az mennyei bódog szerencse,
Legyen mindenütt áldott híre,
Ki Babylonnak végre ezt megfizesse,
Az mit rajtunk ú mívele.

Bódog leszen, ki rajtad ezt megteljesíti,
Hogy te magzatidat fölveszi,
És az kúszálhoz nagy kemény szívvel veri,
És elromlásodat éri.

Ezt mi szívünk nem méltatlan bosszúra kéri,
De Isten tanácsából érti,
Mely ostorával atya fiát megveri,
Az tűzre kell annak menni.

Ezt éneklé az Istennek népe régenten,
Ki nagy példa az mi időnkben,
Vagyon megírva zsoltárkönyvnek rendiben,
Száz és harminchetedikben.

S. M. 137. zsoltárhoz készített parafrázisa nem érdektelen vers. Ha komplett zsoltárkönyv-fordításban találkozánk a vers magyar földolgozásával először, azt nem találnám különösnek, de így, hogy bizonyosan olyasvalaki készítette, akinek nem volt – hogy úgy mondjam – muszáj lefordítania, némiképp zavarba ejtő. A 137. zsoltár a psalteriumon belül is különleges helyet foglal el. Már műfaját vagy típusát is nehéz meghatározni. Alapvetően nem Istenhez beszél, nem látszik imádságnak, és a végén szereplő brutális átok is, noha a zsoltárokból nem példa nélküli az ilyesmi, nehezen értelmezhető. Nehézzé teszi a magyar változat értelmezését az is, hogy a zsoltárszöveg a hazától távol lévő, Babilonban fogságot szenvedő gyülekezetet szólítja meg annak tagjaként: ilyen beszédhelyzet a 16. századra vetíthetően – gyülekezeti léptékben gondolkodva – nemigen van. Persze allegóriaként működhet.

A 137. zsoltár máshol is furcsán viselkedik a régi magyar irodalomban. Ezen a parafrázison kívül még kettőt ismerünk, melyeknek egyaránt Bogáti Fazakas Miklós a szerzője. Esetében nem az a kérdés, hogy miért nyúl ehhez a psalmushoz egyáltalán (teljes zsoltárkönyvet fordít, nem tehet mást), hanem az, hogy miért készít két fordítást is hozzá.³¹ A magyarázatot nem tudom, de esetében kínálkozik biográfiai magyarázat: Bogáti költészetében gyakran fordul elő, hogy versében személyes érintettséggel találkozunk, Aspasia nevű lányának születése, valamint fia halála költészetén is nyomot hagy, előbbi egy széphistória, utóbbi a Jób könyvének fordítása miatt. Noha alkatom ellen való a gondolat, de könnyen el tudom képzelni, hogy a két parafrázis egyike legalább pécsi tartózkodása idején keletkezett, amikor nem kifejezetten önszántából volt távol otthonától.

S. M.-ről azonban nem tudjuk, hogy tartózkodott-e akarata ellenére máshol, így a biográfiai magyarázatot kizárhatjuk. Az is érzékelhető, hogy a vers régiségbeli kiadói számára sem volt magától értetődő a zsoltárszöveg. Egy kiadás kivételével az első négy ismert, e verset is tartalmazó énekeskönyv nem tud mit kezdeni azzal, hogy az ének arról szól, hogy nincs éneklés. Az ötödik strófát, mely a zsoltár második versének („A fűzfákra, közepette, oda függesztettük hárfáinkat”) parafrázisa, a debreceni kiadások így közlik:

Mégis velünk itt tartjuk az mi hegedűnket,
Kik dicsírjük azzal az Istent,
És az víz mellett fákra föl rakván őket,
Vetjük reá szemeinket.

31 A zsoltárról a hangszerhasználat szemszögéből ír SZATMÁRI 2020.

A kolozsvári unitárius énekeskönyv (Kol1602–15) emígy:

Mégis velünk itt tartjuk az mi hegedűnket,
Kikkel dicsértük Istenünket,
És az víz mellett fákra föl rakván őket,
Vetjük reá szemünket.

Természetesen a kolozsvári kiadás helyes. A debreceniek (ha tényleg sorban állnak, akkor a Gönci-féle kiadás nyomán) jelen idejű ígét használnak, egy gyülekezeti énekekre oly jellemző sort hoznak létre, nem melleleg értelmetlenné teszik a strófát. Ez az eltérés igen szép példa arra, amikor a másoló nem azt olvasa, ami a forrásába írva van. De az értelmet is érintő különbségeknek ezzel még nincs vége. A kilencedik strófa a debreceni kiadásokban érthetőbb:

Ó Úristen, te jól látod, hisszük ezeket,
És méltatlan ő kéréseket,
Hogy énekeljük mi ott az szent ígéket,
Hol idegen föld tart minket?

A kolozsvári kiadásban „hiszzük” helyett „hiszik” szerepel. Messze nem egyértelmű, hogy melyik variáns az eredetibb, könnyű értelmezést egyik sem tesz lehetővé, talán a debreceni variánsba könnyebb értelmet olvasni: mi hiszzük, hogy te, Úristen meglátod, hogy a kérésük méltatlan. Ezzel szemben a kolozsvári kiadás inkább így érthető: te, Úristen, jól látod, hogy azt hiszik, hogy káromlók.

Van a versnek olyan része is, amely a legenyhébben szólva is következetlen. A 18–20. strófa a zsoltár átokrésze (Kol1602–15):

De fizess meg te, felséges Isten, ezeknek,
Végét vessed az büntetésnek,
Ellenségünkön mi velünk örvendjenek, ↔ Ellenségink is mi velünk örvendjenek
Kik igazán téged hisznek. (debreceni kiadások)

Legyen annak az mennyei bódog szerencse,
Legyen mindenütt áldott híre,
Ki Babilonnak végre ezt megfizesse,
Az mit rajtunk ő mívele.

Bódog leszen, ki rajtad ezt megteljesíti,
Hogy te magzatidat felveszi,
És az kőszálhoz nagy kemény szível veri,
És elromlásodat éri.

Az, hogy a debreceni változatok variánsa mély ellentmondást hordoz, nem szorul hosszú magyarázatra: a „téged igazán hívó ellenségeink” aligha állhatott az eredeti szövegben, még akkor sem, ha megengedőleg viszonyulunk hozzá (ellenségeink közül azok örvendhessenek velünk, akik téged igazán hisznek). A 18. strófa megszólítottja Isten, a beszélő arra kéri, hogy vessen véget a büntetésnek, és örvendhessenek ezen azok, akik Istenben hisznek. Érje boldogság, aki megfizet értünk Babilonért. S mivel a megszólított azóta sem változott, hiába tudjuk a zsoltárszövegből, hogy a 20. strófának Babilonra kellene vonatkoznia,

itt nem rá, hanem a korábbi megszólítottira, Istenre vonatkozik. Természetesen a hiba könnyen javítható, csak a „rajtad” d-jét kell törölni, mindazonáltal az szépen látszik, hogy a szöveg komolyan korrodálódva hagyományozódik, és jobbra a kolozsvári kiadáson látszik az értelmezve kiadás nyoma. (Ha ugyan nem valószínű forrásán, de erről majd később.)

A zsoltár tehát meglehetősen romlott formában kerül a nyomtatott hagyományba, és nehéz megítélni, hogy ott milyen hatást gyakorolt, amiképpen azt is, hogy szerzője pontosan milyen intenciókkal készítette. Természetesen megeshet, hogy a vers allegória, és egyszerűen az egyház babiloni fogságáról szól, beszélője a katolicizmusból való szabadulásban, a rabság miatti bosszúban reménykedik; amennyire a rendelkezésre álló források minőségéből kiolvasható, ez aligha lehetett azonban közkeletű értelmezése a szövegnek.

Viszont ami miatt elsősorban szóba hoztam a verset, az a rejtélyes S. M. monogram és az, hogy e szövegben is szerepel a szentegyház kifejezés, voltaképpen nem is oly távoli jelentéssel, mint az előbb példának hozott versekben.

A negyedik strófa megszólította a szentegyház, pontosabban Sion, az Istennek örök szentegyháza, valamint a lerombolt jeruzsálemi templom (akár metonímiaként is). A szentegyház szó újfent abban az értelemben szerepel, mint a fentebb látott versekben.

Ó te Sion Istennek örök szentegyháza,
És Jeruzsálemnek temploma,
Kit bűneinkért földre mind leronta,
Az ellenség pusztán hagyta.

A költemény Sztárai-versekkel egy időben kerül a gyülekezeti énekhagyományba, kései forrása S. M. névbetűk alatt hozza, úgy használja a „szentegyház” szót – mégpedig zsoltában –, ahogy egyszer Szegedi Gergely és háromszor Sztárai, valamint egyszer S. M. névrokona: e vers esetében sincs kevesebb okunk Sztárainak adni a verset, mint a *Drága dolog* kezdetűnél.

A teljesség kedvéért (hogy ezzel a későbbiek tükrében világosan álszent fordulattal éljek) meg kell jelezni, hogy akad még 16. századi lírai alkotás, mely a „szentegyház” szót használja. Három közülük jelen gondolatmenetünk szempontjából irreleváns: ilyen Besenyei Jakab házasegyike (RPHA 0634), a *Jer mi emlékezzünk az Luther-papokról* kezdetű gúnyvers (RPHA 0651), illetve az *Adjunk hálát mindnyáján* (RPHA 0062) incipitű hálaadás. A negyedik azonban igen fontos, tudniillik zsoltárról van szó.

A *Mennynek és földnek kegyes istene* kezdetű Siklósi Mihály-vers (RPHA 0900) először 1574-ben Komjátiban kerül nyomtatásra. A vers az 53. zsoltár igen bőbeszédű és szabad átdolgozása, voltaképpen kontemporális könyörgés. Segítségkéréssel kezdődik, majd zsoltáron kívüli bibliai példákkal illusztrálja Isten segítő és haragvó tetteit Hanna meghallgatott könyörgésétől a babiloni fogságig, majd újabb könyörgés következik. A panasz végig keresztény hangon szól, a doxológián kívül is többször megjelenik benne a közbenjáró Jézus Krisztus, a bűnös ember egyetlen hivatkozási alapja a büntetés megszüntetésére.

Mivel a zsoltár a gyülekezeti ének beszélőjének jelenében hangzik el, és ott fogalmazza meg a zsoltárszöveg bedolgozásával kéréseit, nem meglepő, hogy kétszer is szerepel benne a „szentegyház” szó. Először a második strófában kéri annak megmentését:

Íme most minket az pogán népek,
Kik ellenségi az te szent igédnek,
Mint oroszlánok környül vötteknek,
Te szentegyházad ók megkönyékezték.

Majd a nyolcadikban méltatja a „sok szent királyokat és fejedelmeket”, akik isteni segítséggel le tudták győzni a pogányt, és az egyház védelmezői, „dajkái” lettek:

Sok szent királyok és fejedelmek —
Te megsegítvén, hadat megvertenek,
Ellenségeken erőt vöttek,
Szentegyháznak dajkái lettének.

A mostani oroszlanoktól támadott szentegyház és a régi, melyet szent királyok védtek meg, ugyanazzal a szóval van megnevezve: értelme rendkívül hasonló a Sztáraiéhoz.

Milyen viszonyban van ez a felismerés a fenti attribúciókísérletemhez? Érinti, nem is kis mértékben. Azt látjuk ugyanis, hogy hasonlóan Sztárai három hasonló jelentésű szóhasználatához és (egyet visszábblépve) S. M. két hasonló jelentésű szóhasználatához, Siklói Mihály is kétszer írja le ezt a szót hasonló jelentésben, és nevei történetesen S., illetve M. betűvel kezdődnek: éppoly esélyes jelölt az S. M.-versek szerzőségére, mint Sztárai Mihály.

Siklói Mihály nem tartozik a kiterjedtebb életművű szerzők közé. Az irodalomtörténet annyit tud róla, hogy külföldi tanulmányai után Perényi Péternél volt udvari pap Siklóson, majd Sátoraljaújhelyen, később Sárospatakon volt prédikátor. Nem kiterjedt életműve pedig épp ebből az egy, most szóban forgó versből áll. Az egyverses szerzőkre krónikus gyanakvással tekintek, kiváltképp akkor, ha ügyesebben elkészített versről van szó. Ez alkalommal sem tűnik alaptalannak a gyanú. A verset az RMKT negyedik kötete kapcsolta a lényegében ismeretlen Siklói Mihályhoz, abban a fejezetecskében, melyben Végkecskeméti / Kecskeméti Vég Mihály is költői szerepkört kapott, és az 55. zsoltár szerzőjéhez hasonlóan itt is akrosztichonalapú az attribúció.³² A vers valóban akrosztichonos, a versfők a MICHAEL SUCLJOSI D karaktersort adják. Ebben a MICHAEL valóban értelmes szövegrész, a SUCLJOSID azonban már tamáskodásra kész. Kellő engedékenységgel természetesen kiolvasható belőle a Siklói név, strófacserékkel ki is anagrammázható: SJCLOSI UD, de ez oly mérvű beavatkozás a vers egyébként nem túlzottan merev logikájába, hogy el kell vetnünk. A másik lehetőséghez nemigen van többre szükség, minthogy megváltoztatunk két betűt és elhagyunk egyet. Az előbbi mozdulat tűnik kevésbé problémásnak: az U és C betűkről van szó (ráadásul a C-t némileg szabadon olvashatjuk akár „k” hangértékűnek is). Az U kezdetű sor így szól: „Ügymint régenten Jeruzsálemet”. A „Jeruzsálemet ügymint régenten” javítás a sorkezdetet beillesztené a vágyott karaktersorba, de ez csak a rév; a vámot egy rossz rímmel fizetnénk. A rím megőrzése tehát legföljebb a kezdőszó lecserélésével érhető el. Nem kivihetetlen persze, de ilyen terjedelmű „i” vagy „j” kezdetű szót találni megfelelő jelentésben nem is olyan egyszerű. A C–K javítást elengedve marad a strófaelhagyás, ami rendkívül problémás. Nem a strófaelhagyás maga, az könnyen menne, hanem a megindoklása: a nem lineáris leszármazási hagyományba több ponton került volna egy vers, eleve rontott akrosztichonnal, mert valaki (legyen a szerző akár, vagy bárki más) utólag betoldott volna egy strófát:

Jóllehet bűnünk számtalan nekünk,
Mert bizony romlott az mi természetünk,
De kérünk téged kegyes Istenünk,
Hogy elfelejtsed mit ellened töttünk.

Lássuk be, ez valószínűtlen. A MICHAEL utáni rész ugyanis vakbetűkből áll. Ha nem lenne a fenti strófa, nem merném ezt ilyen határozottan kijelenteni, de ha a betűsorra rápillantva aprónak tűnő eltérést strófa-

32 RMKT 4, 45–47, 282–285.

szintre emeljük, az látszik, hogy kompozíciót, még ha esetünkben nem is oly kimódolt kompozíciót érintene a változtatás. Gyakori szavak gyakori betűi állnak egymás után, az értelmes szöveg látszatát keltik, és a látszatot megerősíti a vers elején található tényleges akrosztichon.

Ha így áll a dolog, akkor viszont az S. M. monogram feloldásaként szóba jöhető jelöltek száma eggyel csökken, az egy jelölt számára kiosztható versek száma viszont eggyel nő. A fentiek abba az irányba mutatnak, hogy a *Mennynek és földnek kegyes istene* kezdetű verset Sztárai Mihály írta.³³

És még mielőtt továbbmennénk, érdemes egy pillanatra elidőzni itt. Sztárai olyan szerző volt, akinek költői műveit – líráját tipikusan – akrosztichonos versekből szedegette össze az utókor. A fentiekben két olyan versről igyekeztem belátni, hogy az övé, de nem tartalmaz akrosztichont, nagyon könnyen elképzelhető, hogy akad még a gyülekezeti énekkorpuszban lappangó Sztárai-alkotás, bár az onnan való kinyerésük komoly akadályokba ütközik. Nehéz magában álló attribúciós módszert találni, mely nagy biztonsággal szűri ki őket a nem csekély számú vers közül. Megeshet, hogy lehetetlen. Annyi azonban kijelenthető, ráadásul komoly nyomatékka, hogy a Sztárai-életmű nyitott, alighanem bujkál szövege a gyülekezeti énekek között.

Ám nem értünk még a Sztárai-anyag gyülekezetiének-hagyományba szivárgásának végére. A bártfai énekeskönyv egy új verset hoz a szerzőtől: a 92. zsoltár *Mely igen jó az Úristent dicsérni* incipitű fordítását (RPHA 0878), mely komplett akrosztichonnal rendelkező vers, szempontjaink szerint nem tűnik különösnek, ha csak nem amiatt az alapvetően fontos tény miatt, hogy a bártfai kiadásba is eljutott Sztárai-nóvum.

Némiképp izgalmasabb az 1602-es debreceni énekeskönyv Sztárai-része. Újfalvi bővítései nem olyan számosak, mint az előző kötetekéi, de annál tanulságosabbak. Két bővítése (voltaképp három, de erről majd később) ugyanis láthatóan csonkán kerül Újfalvi kezébe.

Sztárai szerzőségét általában az akrosztichonból szoktuk igazolni. E versek versfőiből is megtehető könnyedén, annak dacára, hogy világosan látszik, hogy a szöveg integritása sérült. Sztárai akrosztichonjai szerencsére többnyire látható változások nélkül maradtak ránk, csak egy-két esetben vehetünk észre módosulást. Ezek közül is azok számottevőek, melyek a versek középső részét érintik. Könnyen belátható, hogy a versek eleje, de főképp végük – akár a kolofon, akár csak a verszárlat miatt – lényegesen érzékenyebb, sérülékenyebb, variábilisabb pontjai a szövegeknek. A ma is ismerhető akrosztichonos Sztárai-anyag három esetben árulkodik a szövegeket érintő lényegesebb változásról. Egy esetben az 1590-es énekeskönyv közölte Sztárai-nóvum sérül (RPHA 0868), kétszer pedig az Újfalvi-hozta Sztárai-versek (RPHA 0941 és 1308) látszanak csonkának.

4029	MICHAEL STARINV
0863	MICHAEL STARINVS
0868	MICHAEL STARIV FECIT
0869	MICHAEL STARINVS KONTRA MAGNUM ORABAT
0878	MICHAEL STARINVS
0894	MICHAEL STARINVS
0941	MICHAEL STAINVS CONTRA IMPIOS
0983	MICHAEL STARINVS FACIEBAT
1095	MICHAEL STARINVS
1016	MICHAEL STARINVS...

33 Császár Ernő múlt század eleji zsoltárokat elemző cikksorozatában világosan különbséget tesz Siklósi Mihály, Végkecskeméti Mihály és Batizi András elszórt és Sztárai Mihály koncepciózus zsoltárfordításai között. Elkülönítő érvei azonban esetlegesek, és főképp abból indulnak ki, hogy elfogadja Siklóst és Végkecskeméti (Kecskeméti Véget) a szóban forgó zsoltárok szerzőjeként. Meglátásom szerint meg sem próbált volna különbséget keresni a versek között, ha billegett volna a versek szerzősége. Nézetem szerint mindkét esetben inog. Lásd Császár 1902, 35–46, 163–166; PAP 2014, 150–161.

1020	MICHAEL STARINVS DE VITA...
1218	STARINVS
1248	STARINUS DE IUSTO
1257	STARINVS
1259	STARINVS FECIT
1263	STARINVS FACIEBAA
1283	STARINVS
1295	STARAI MIHAL
1308	STARAI IAHAL
1309	STARAI MIHAL

Mi jelentősége lehet mindennek?

Az, hogy az Újfalvi-közlés bizonyosan kevesebb, mint az eredeti vers. Valami volt tehát ezekben a versekben, melyeknek – fogalmazzunk egyelőre így – Újfalvi szerint nem volt helye egy énekeskönyvben.

A szerkesztői előszó szerint Újfalvi két dolgot nem kedvelt különösen a zsoltárfordításokban, ha messze távolodnak a Bibliától (hogy e tekintetben mennyire nem volt következetes, arra bőséges példát lehetne összeállítani), illetve ha a szöveg személyessége szemben áll a gyülekezeti jelleggel – e szempontot viszont többé-kevésbé következetesen érvényesítette a szerkesztés során.

Vádolhatók-e Sztárai Mihály zsoltárfordításai túlzott személyességgel? Semmi esetre sem. A ma is ismerhető zsoltárfordításai kifogástalanul alkalmasak a gyülekezeti éneklésre, elég csak a fentebbi „szent-egyház” szóra gondolni. Eltávolodnak-e a zsoltárszövegtől? El, amennyiben számos esetben kiegészítik, kibővítik, alkalmasint egyéb zsoltárhelyekkel vegyítik az aktuális parafrázist, és eltávolodnak azért is, mert szisztematikusan krisztianizálnak.

Sztárai zsoltárfordítására általában jellemző, hogy közvetlen keresztény tartalommal tölti fel az ószövetségi zsoltárszövegeket. Legszemléletesebben ez a 23. zsoltárhoz készített parafrázisában érhető tetten, e versről korábban részletesen esett szó. Jézus Krisztus zsoltárszövegben való megemlézése Sztárainál enyhén szólva nem különös. Az viszont különös, hogy e két csonka zsoltár egyáltalán nem tesz ilyet. Igen valószínű, hogy épp ilyen említések hiányoznak a versszövegből. Az viszont nehezen képzelhető el, hogy ilyesmi Újfalvi szemét bántotta volna.

Lépjünk azonban egy kicsit tovább.

Skaricza Máté és Rimay János

Újfalvi Imre híres előszavában méltatólag szól a komplett psaltériumot elkészíteni igyekvő Skaricza Mátéről, akitől verset is hoz. Egyet bizonyosan, amennyiben hihetünk az akrosztichonnak. Néhány olyat is, amelyről a későbbi kiadók tudni vélik, hogy szerzőjük Skaricza, de az ő ítéletükben nem oly könnyű megbízni, tekintve, hogy Eckhardt Sándor Rimay kritikai kiadása óta tudjuk, hogy az egyiket (*Az jó hitű ember*, RPHA 0014) nagy eséllyel Rimay János szerezte. Mindenesetre nagymértékben hasonlít egy olyan versre, melyet az *Istenes énekek* rendezett kiadásaiból ismerünk, és igen valószínűen maga Rimay látta el argumentummal. Eckhardt az Újfalvi-féle redakciót korai Rimay-szövegnek gondolta, melyet később aztán átdolgozott volna a költő, és Klaniczay Tibor híres *Hozzászólásában* is azt valószínűsíti, hogy Rimay lehet a vers, nem tartja elképzelhetőnek, hogy Rimay elorzott és átdolgozott volna egy egyébként általa – Klaniczay által – közepszerűnek mondott szöveget.³⁴

34 KLANICZAY 1957, 321–322.

Akárhogy is: a két variáns oly mértékben hasonlít, hogy logikus egy eredetit mögéjük képzelni (ha ugyan nem egyikük maga az eredeti), de különböznek is annyira, hogy biztosak lehessünk benne, valaki nagyon elégedetlen volt a másik változattal.

Istenes énekek
(Lőcse, 1671, 270–275)

Deb02, 1/49^v

MÁS

LXXXVI. Psalmus

Nóta: Irgalmazz Úristen &c.

[...]

Az jó hitű ember szelíd e világon,
Senkire nem támad, bár sok bosszút **valljon**,
Megalégszik azzal, **hogy égbe kiáltson**,
S ínségében fejet az Istennek hajtson.

Az jó hitű ember szelíd ez világon,
Senkire nem támad, bátor bosszút **lásson**,
Megalégszik azzal, hogy az **Úrra fusson**,
Ellensége ellen és ím ígyen szóljon.

Mondván: oltalmaddal, Uram, hajolj hozzám,
Mert ha megtekinted, nagy az én nyavalyám,
Én szegény fejemet annyira alázám,
Hogy ellenségemnek földig magam hajtám.

Figyelmezzél Uram, kérlek, ide hozzám,
Mert ha megtekinted, nagy az én nyavalyám,
Szegény fejem immár szintén megaláznám,
Ellenségimnek magamat lehajtám.

A szelídség ellen mostan is nem vétek,
Tűréssel inkább **mind holtomig** élek,
Tudván, habjaimban hogy el nem merülek,
Mert segítségéből kész megmentést érek.

Az ártatlanságnak ellene nem vétek,
Tűréssel inkább **sok ideig** élek,
De te reád nézvén majdan elmerülök,
Megszabadulásért míglen hozzád érök.

Azért te szolgálának siess oltalmára,
Hogy gonoszág miatt ne jussak halálra,
Csak tégedet várlak **lelkem váltságára,**
Eltiprott igyemnek bosszúállására.

Azért te szolgálának siess oltalmára,
Hogy az gonoszokkal ne jussak halálra,
Csak tégedet várlak **az én váltságomra,**
És rajtok érettem bosszúállásokra.

Vidámíts meg immár hitem szerint egyszer,
Hogy elvegye zsoldját a **versengő** ember,
Híveid romlását ne örülje többszer,
Ki miatt epedtem én is sok ezerszer.

Engemet is immár vidámíts meg egyszer,
Hogy elvegye zsoldját az **fajtalan** ember,
Híved romlását ne örülje többször,
Kiért meg epedtem én nagy sok ezerszer.

Vigasztalj **meg engem**, szolgálodat, Úristen,
Mert lelkem **tehozzád emelem** szüntelen,
Tudván, hogy ép és bőv kegyelem kezедben
Mindenekhez, akik élnek igaz hitben.

Vigasztald **meg az te szolgálodat** Úristen,
Mert lelkem **emelem te hozzád** szüntelen,
Lám csak te vagy az jó, kegyelmes Úristen,
Mindenekhez az kik vadnak igaz hitben.

Végzetlen a te **jóvoltod** mihozzánk,
Mennyből is **e földre néz hív két szemed ránk,**
Segítésül azért siess jőni hozzánk,
Hogy meg ne emésszen számtalan nyavalyánk.

Végzetlen az te **jótéted** mihozzánk,
Mennyből is **az földre szemeid mireánk,**
Mikoron imádunk, siess ide hozzánk,
Hogy meg ne emésszen számtalan nyavalyánk.

Sok istenek közül, kiket e világ néz,
Nincs senki hasonló hozzád, ki csudát téssz,
Kölcsön erőt mástól és hatalmat nem kérsz,
Mert minden szükségre karod ereje kész.

Sok istenek közül kiket ez világ néz,
Nincs senki hasonló hozzád, ki csudát téssz,
Temérdek sok népet, melyet egyedül bírsz,
Szent tiszteletre csak te magadért hísz.

Azért engedelmes neked minden állat,
Valamely te széles kezédben akadhat,
De feljebb az ember okos és fő állat,
Jó voltodért téged mindenütt imádkhat.

Mert csak te vagy fölség ez széles világon,
Kinek mása nincsen uralkodásában,
Mindent arra vihetsz hatalmasságodban,
Kiket egyedül bírsz szabad akaratban.

Oktass útaidra engemet, Úristen,
Hogy híven élhessek te isméretedben,
Erősíts **engemet** a te félelmedben,
Hogy én szívem áldjon téged igaz hitben.

Utaidra oktass engemet, Úristen,
Hogy éljek ez földön te esméretedben,
Erősíts **naponként** az te félelmedben,
Hogy én szívem áldjon téged igaz hitben.

Dicsírlek is **téged** örökké szívemből,
Mert jóvoltod hozzám **érzettem mindenből**,
Hála legyen neked **éntőlem vég nélkül**,
Hogy megmentél engem halálos ínségtől.

Dicsírlek is **inkább** szívemből örökké,
Mert jóvoltod látom **hozzám mindenestül**,
Hála legyen neked, hogy **lelkem megmented**,
És az én fejemet halálos ínségtől.

Sok **irigy barátim**, ímé, **elomlának**,
Kik gyűlölségekből reám támadának,
Kikből kiállani hogy nem is tudának,
Mind fejenként tőled kigyomláztatának.

Sok **fajtalan népek** ímé **rám omlanak**,
Kik nagy erőszakkal reám támadtanak,
De hogy szent neveden semmit nem adának,
Azért mind fejenként meggyaláztatának.

Mert te, Uram, jó vagy, s kész a kegyelemre,
Kik tehozzád térnek, s néznek intésedre,
De sok tűrés után, ha térsz büntetésre,
Gonoszok **hajtatnak veszedelmes részre**.

Mert kész vagy Úristen te az kegyelemre,
Hajlandó az jóra, mi segítségünkre,
De sok tűrés után, ha térsz büntetésre,
Gonoszok **elvesznek csak hamar végtére**.

Te nagy jóvoltodért állj fogadásidba,
És könyörülj rajtam sok nyavalyáimba,
Szolgádat részelted szent áldomásidba,
És szolgálód fiát ne hadd habjaiba.

Te nagy jóvoltodból és fogadásodból,
Könyörülj énrajtam az én nyavalyámban,
Részelted szolgádat te áldomásodban,
Tarts meg szolgálódnak fiát az halálban.

Hogy akik gyűlölnék, s **életemet bánják**,
Legyenek **előtted azok gyaláztattak**,
Sok jelekből rajtam szemekkel is lássák,
Hogy szeretsz, s vermemet ők heában ássák.

Hogy az kik gyűlölnék **életemet bánván**,
Legyenek **miattam mint meggyaláztatván**,
Lássák meg, hogy engem szeretsz Uram nyilván,
Keserűségemből örömet támasztván.

Ezek az Dávidnak kevély népe ellen
Buzgó imádsága ez földön éltében,
Írta be nyolcvanhat szép dicsíretében,
Hogy nyomorúságban tanuljunk mi ebben.

Eckhardt és Klaniczay véleménye, mely szerint Rimay saját zsoldárfordítás-zsengéjét dolgozta át érett fejjel az akkori elvárásainak megfelelően, nem feltétlenül igazak. Nehéz ugyanis elképzelni, hogy akár a korai, akár az érett Rimay János számlájára olyan strófák megköltését írjuk, melyek furcsán hangoznak egy tisztességes evangélikus szerző szájából (vö. 8. strófa: „Sok istenek”).

Nem elképzelhetetlen, hogy Sztárai két zsoldára esetében és a szóban forgó Rimay–Skaricza-szöveg esetében is szentháromság-tagadó szerkesztő kéznyomait vélhetjük felfedezni. Félreértés ne essék, nem Újfalvit vádolom szentháromság-tagadással, csak azt igyekszem diszkréten sejtetni, hogy Újfalvi bizony bedolgozhatott antitrinitárius forrásokat is a kötetébe. És persze ezek előszóban való megemlézéséről ízlése és saját jól felfogott érdeke miatt is bölcsen tartózkodott.

Hogy egy Rimay-szöveget unitárius közvetítés juttatott el Újfalviig, egyáltalán nem légből kapott és hagymázos feltételezés. Gondoljunk csak arra, hogy Balassi *Bocsásd meg, Úristen* és Rimay (a korábbiakban hosszan tárgyalt) *Adj már csendességet* kezdetű verse nyomtatásban legkorábban az unitáriusoknál

jelenik meg. Szinte bizonyos, hogy a Balassi–Rimay-anyag törmelékeinek korai gyülekezeti énekhagyományba való becsatornázódásának egyik ága az unitáriusokon keresztül vezetett.

Azt sejtetem tehát, hogy Újfalvi 1602-es énekeskönyve szerkesztésekor birtokolt és használt egy a 16. század végén készült unitárius énekeskönyvet, melyből némely énekeket átemelt sajátjába is. Átemelte a csonka Sztárai-verseket, és átemelte a mélyen átdolgozott Rimay-szöveget is. Kontrollpéldány és egyéb forrás híján olyan formában tudta csak, ahogy ott találta: a Sztárai-szövegeket csonkán, a Rimay-verset igencsak átdolgozva. Hogy teológiai vagy műfaji szempontból egy verset – lett légyen bár az akár Balassié is – megváltoztatnak, arra könnyű példát mondani. Épp a *Bocsásd meg, Úristennel* történt ilyesmi, és alighanem épp akkor, amikor az *Az jó hitű ember* kezdetű vers szövege is átalakult. Akkor kapta meg a *Bocsásd meg, Úristen* az utolsó előtti, a versen belül viszont egyetlen többes szám első személyű strófát, mellyel alkalmassá vált arra, hogy egy közösség, egy egész gyülekezet énekelhesse.³⁵

És úgy tűnik – pontosabban: azt sejtetem –, hogy ez az átalakítás kevés lehetett a személyes hangot nem szívlelő Újfalvinak, és ezért nem importálta kötetébe a *Bocsásd meg Úristent*, és ezért nem kellett neki az *Adj már csendességet* sem. Egy szentháromság-tagadó énekeskönyv forrásként tételezése viszont könnyebben magyarázná meg, hogy hogyan jut hozzá Újfalvi Bogáti Fazakas Miklós egy – szöveghűség tekintetében hangoztatott nézeteinek minden tekintetben megfelelő – zsoltárához.³⁶

De mi is lehetett ez a titokzatos énekeskönyv? A lehetőségek nem túl számosak. Én legszívesebben a mára elveszett Enyedi György-félére gondolnék.

Nemcsak azért, mert ennek létét valószínűsíteni lehet, de azért is, mert az először Újfalvinál megjelenő Kecskeméti Vég Mihály-vers (melynek szerzője valószínűleg Szegedi Gergely),³⁷ igencsak rezonál Enyedi György *Hetvenkettedik beszédére*: „Mert rakva ez az város az sok megmondhatatlan hazugsággal, rágalmasokkal, árulkodással és egyébfelől való bolond ítéletekkel”.³⁸ Kecsekmétinél:

Egész ez város rakva haraggal,
Egymásra való nagy bosszúsággal,
Elhíresedett az gazdagsággal,
Hozzá fogható minden álnoksággal.

Akadnak azonban egyéb érvek is. Szigorúan véve Újfalvi Imre két Sztárai-parafrázist közölt először kötetében, voltaképpen azonban hármat. A *Megnyomorult szegény keresztyén ember* kezdetű vers (RPHA 0869) 1574-ben erősen megkurtított változatban már megjelent Palatics Görgy *Igen szép éneke* után, egy levél üresen maradt versóján. Mivel enyhén szólva is radikális különbségek vannak a kiadások között (Újfalvié huszonkét strófával hosszabb), kizárt, hogy a korábbi a későbbi forrása lehetne. Tanulságos azonban egymás mellé tenni a variánsokat a terjedelmi különbségeken felüli eltérések vizsgálata végett.

35 PAP 2010, 335–338.

36 A kérdésről Szatmári Áron írt önálló tanulmányt: SZATMÁRI 2019.

37 Lásd erről bővebben a *Zsákutca-e az RMNy 429?* című fejezetet.

38 ENYEDI 2016, 82.

56. PSALMUS

Megnyomorult **szegén** keresztyén ember,
Tűrj és szenvedj, hogy te lehess szent ember,
Ne kövesd azt, mit az **hitetlen** ember,
És mit **mívelt** az gonosz hamis ember.

Igen hamar mert mind azok elvesznek,
Kik az földön hamisan **cselekednek**,
Szénafűnek módja szerint megasznak,
Mint az fának levelei elhullnak.

Csak te bízzál erősen az Istenben,
És magadat tartsad jámbor életben,
Földön lakván élj jámbor keresetben,
Gyönyörködjél te csak az egy Istenben.

Hogy megadják **kérelmését szívednek**,
Te utadat ajánljad **Istenednek**,
Benne bízzál, tartsad gondviselődnék,
És **ő leszen** forgatója **szívednek**.

Az úristen az te igazságodat,
Kijelenti mint az napnak világát,
Megmutatja te ártatlanságodat,
Szintén úgy mint délnek világosságát.

Ezért bízván szenvedj, várd az úristent,
Ne **szagódjál**, ha látod az hitetlent,
Hogy jó szerencsével ő igen **felment**,
Csalárdkodott, az Istentől messze ment.

Lassúsággal **megszűnvel** az **bűnöktől**,
Megtaltalmazd magad **gyilkosságtól**,
Haragodban minden gonosz dolgoktól,
Bosszúságtól az gonosz társaságtól.

Igen hamar, mert mind azok elvesznek,
Istenfélők és örökössé lesznek,
Csak az **nagy békességben gyönyörködnek**,
Az **Krisztussal ők együtt uralkodnak**.

Az hitetlen **szívében** azt gondolja,
Hogy az igaz embert **ő elronthassa**,
Azon rajta fogait csikorgatja,
De az **Istent** neveti, csúfolja.

XXXVII. PSALMUS

Nóta, Neked mennyei &c.

Megnyomorult **szegyen** keresztyén ember,
Tűrj és szenvedj, hogy te lehess szent ember,
Ne kövesd azt, mit az **hitötlen** ember,
És mit **mível** az gonosz hamis ember.

Igen hamar mert mind azok elvesznek,
Kik az földön hamisan **cselekősznek**,
Szénafűnek módja szerint megasznak,
Mint az fának levelei elhullnak.

Csak te bízzál erősen az Istenben,
És magadat tartsad jámbor életben,
Földön lakván élj jámbor keresetben,
Gyönyörködjél te csak az egy Istenben.

Hogy megadják **értelmét te szívednek**,
Te utadat ajánljad **Istenődnék**,
Benne bízzál, tartsad gondviselődnék,
És **ú léssen** forgatója **ügyednek**.

Az úristen az te igazságodat,
Kijelenti mint az napnak világát,
Megmutatja te ártatlanságodat,
Szintén úgy mint délnek világosságát.

Ezért bízván szenvedj, várd az úristent,
Ne **zúgódjál**, ha látod az hitetlent,
Hogy jó szerencsével ő igen **fölment**,
Csalárdkodott, az Istentől messze ment.

Lassúsággal **megszűnjél** az **haragtól**,
Megtaltalmazd magad **dagályosságtól**,
Haragodban minden gonosz dolgoktól,
Bosszúságból az gonosz társaságtól.

Sok gonoszok mert nagy hamar elvesznek,
De istenfélők örökössé lesznek,
Csak **egy kevés üdőt várj te még ennek**,
Az helyét sem látod az hitetlennek.

Törvény szerént az kik ez földön élnek,
Együgyűvek és kik Istenben hisznek,
Ez földön ők mind örökössé lesznek,
És az nagy békességben gyönyörködnek.

Az hitetlen **szívében** azt gondolja,
Hogy az igaz embert **ú elronthatja**,
És ú ellen fogait csikorgatja,
De az **Isten őt** neveti, csúfolja.

Reá imé mert eljű az ő napja,
Mely órában nekie el kell vesznie,
Hamisságot mert ő így cselekedett,
Krisztus előtt kell neki pironkodni.

Rejá imé mert eljű az ő napja,
Melyön Isten az hitetlent megrontja,
Az igaznak ű bosszúját megállja,
Szent ígijét azzal megbizonítja.

[...]

Tudjad, hogy ezt az szent Dávid próféta
Az ő könyvében ő el-béírta,
Harminchatodik részében befoglalta,
Mert éltében ő ezeket jól látta.

Tudjad, hogy ezt az szent Dávid próféta
Az ű Zsoltárkönyvében el-béírta,
Harmincheted részében befoglalta,
Mert éltében ű ezeket jól látta.

A hosszabb változat összehasonlíthatatlan stórfáit fent nem közöltem, viszont a többiből világosan látszanak a nagymérvű különbségek. A 16. századi nyomtatvány változata a legtöbb esetben rosszabb, néhol egyenesen érthetetlen. Akad olyan hely is azonban, ahol Deb02-t kell hibásnak gondolnunk, noha ezek száma csekély. Látható, hogy a terjedelmi korlátok miatt erős változtatásokat vittek véghez a szövegen, amint az is, hogy ezek a változtatások nem túl kreatívak, nem egy helyütt a szerkesztő újrafogalmazott strófákat. Mindettől függetlenül igen gyanús az, hogy míg a kurtább zsoltárszöveg két alkalommal is Krisztusról beszél, addig az Újfalvi-kiadás variánsában Krisztus egyáltalán nem szerepel. Ezt a jelenséget ugyanúgy magyarázhatjuk, mint az akrosztichonokból látható csonkulást: Újfalvi antitrinitárius forrást is használ, ahol a szöveget a felekezet igényeihez igazították, Újfalvi pedig észrevéve a kötet számára és a korábbi hagyomány számára ismeretlen verseit, azokat az ott talált formájukban beemelte kötetébe.

Egy roppant kései megjelenésű Sztárai-versről nem ejtettem még szót: a *Minden embereknek mi örömet mondunk* kezdetű, először 1616-ban kinyomtatott versről van szó (RPHA 0956). E vers esetében abszolút gyengének gondolom az attribúciót. Szilády kritikai kiadásában a MICHAEL akrosztichon miatt tulajdonítja Sztárainak. A vers elolvasása után azonban gyorsan felébred a gyanú, hogy nem Sztárai-szövegről van szó, sőt az is kérdésessé válik, hogy 16. századi-e a vers egyáltalán. A szöveg ugyanis – voltaképp egy Krisztusról szóló hitvallás – olyan hitelvekre helyez hangsúlyt, melyek a 16. században, Sztárai működésének idején nem látszottak kulcskérdésnek. A különösebb kételkedés nélkül hiteles Sztárai-versnek mondható (hiszen akrosztichonos: STARINVS) *Semmiből teremté az Űristen az embert* kezdetű vers (RPHA 1218, első kiadása: Kom74) szintén hitvallásféle, és szintén jobbra Krisztusról szól. Lényegesebb állításai: (1. str.) Isten a semmiből teremtette az embert és saját magával váltotta meg; (2. str.) megalázta magát avval, hogy testet öltött, az embert viszont felmagasztalta; (3. str.) ha hiszünk, az ördög fiaiból Isten fiaivá lehetünk; (4. str.) a benne való hit által üdvözülhetünk, és elkerülhetjük a poklot; (5. str.) Jézus az egyetlen közbenjáró, a benne való hit az üdvösség kulcsa; (6. str.) emberekben, érdemekben és jó cselekedetekben bízni értelmetlen, csak az istenben való hit fontos; (7. str.) az ember változó, az Isten változhatatlan; (8. str.) a tisztán hívők hittel cselekedjenek jót, és garantált az örök élet.

Világos, hogy ebben a szövegben Sztárai működési idejével – nem melleleg – harmonizálva inkább a koraprotestantizmus tételeire rezonál: a jó cselekedetek állnak szemben az igaz krisztusi hittel: az utóbbi üdvözülés szempontjából számottevő, az előbbi csak az utóbbi tükrében válik értelmezhetővé, önmagában nincs jelentősége az üdvösség szempontjából. Természetesen megintcsak a 16. század derekán találjuk magunkat: a legtöbbet hangoztatott tétel kifejtése ez, olyan tételé, mely fontos helyet kap a katolicizmus kritikájában és a vele szemben való öndefinícióban egyaránt.

Ezzel szemben a *Minden embereknek mi örömet mondunk* inkább emlékeztet a niceai hitvallás szövegére, és olyan állításokat tesz, melyek kinyilatkoztatása noha semmiképp sem lett volna értelmetlen a 16. század közepén, mégis csalogatóbb környezet lehetett énekbe fogalmazásukra a szentháromság-tagadás térnyerése utáni időszak. A kérdéses verset nagyon nehéz nem válaszként olvasni bizonyos szentháromság-tagadó hitelvekre:

Minden embereknek mi örömet mondunk,
Az kik az Krisztusban igazán bízunk,
Beszédére figyelmessen hallgatunk.
Neki engedünk,
Az ű szentségével igazán élünk,
Szent lelkével tartatunk,
Jámborul élünk.

Jézus Krisztus ez világra nekünk szülétek,
Ki atyátul öröktől szülétek,
Mindnyájunknak ígértetek, adaték,
Prófétáltaték,
Sok áldozatokkal az Ó törvényben
Szépen megpéldáztaték,
Értünk áldozék.

Krisztus Jézust valljuk mi csak egy személynek,
Istennek és az igaz embernek,
Szent atyjának ő egyetlen eggyének,
Szűztől szülöttnek,
Mi közbenjárónknak, mi megváltónknak,
És mi idvösségünknek,
Szentnek szentének.

Hamis életéből hogy minden megtérjen,
Az Krisztusnak lelkében örvendjen,
Beszédinek tiszta szívvel engedjen,
Igazán éljen,
Egész életében az ördög ellen
Szüntelen vitézkedjen,
Jó hitben legyen.

Az ítélet napján ő semmit ne féljen,
Megdicsőült testben és ő felkeljen,
Jobb kéz felől Krisztus mellett ő legyen
Ő reája nézzen.
Ő szent országában ővele menjen,
Az szentekkel örvendjen,
Örökké éljen.

Ennek sok szent írás tanúbizonsága,
Nagy Istennek ő irgalmassága,
De nem látja ez világnak vaksága
Nagy álnoksága,
Kiknek kell az ördög nagy hazugsága,
Világnak ő vaksága,
Sok gonoszsága.

Legyen nagy dicsőség az Atyaistennek,
Egyetemben az Fiúistennek,
Szent léleknek egy Istennek,
És külön három személynek,
Kit az szent angyalok sok szentekkel
Mindörökké dicsírnek,
Néki engednek.

Krisztus Atyától öröktől fogva való születésének kiemelését, a hüposztatikus egység hangsúlyozását a negyvenes években alkotó Sztárai tollából származtatni még ha nem is lenne lehetetlenség, különösnek mindenesetre különös. Sztárai szerzőként tételezése még akkor sem valószínű, ha nem teljesen légből kapott. Van egy históriás éneke, mely szolgáltathat érveket arra, hogy miért fogalmazhatott olyan verset, mely nem illeszthető a 16. század közepi vallásos líra gondolati fősodrába. 1557-re datálható Athanasius-históriája,³⁹ mely részint az ariusi dögletes eretnekségről és annak elbukásáról szól. Azt gondolom azonban, hogy noha a fenti tanok megjelennek a versben, messze nem ezek állnak annak fókuszában. Sztárai számára a fő kihívást messze nem a szentháromság-tagadás jelentette, sőt nehezen elképzelhető, hogy egyáltalán lett volna kivel szembeszállnia e tekintetben, azt gondolom, a szóba jöhető Arany Tamás sem jöhet szóba. Mégis szerepel históriájában a következő szövegrész:

Istennek szent fiát Árrius káromlá,
Mikor őt bizonynyal Istennek nem vallá,
Hamis eskövéssel szent nevét csúfolá,
Mint az császár néki lám megprófétálá,
Az Isten haragja azért fejére szállá.

Sokan vannak most is illetén káromlók,
Jézus Krisztus ellen támadott káromlók,
Ő tudományának kik ellene mondók,
Az ő személyére támadott csúfolók,
Végre meglátjátok szörnyű léssen ő dolgok.

Arius és az ő Krisztus istenségét tagadó tanai ebben a históriában allegorikusak. Nem azért vonatkoztathatók Sztárai idejére, mert ott ariánus tömegek követelnék Krisztus öröktől fogva való születése tanának eltörlését, hanem azért, mert ez a Sztárai szempontjából nézve első pillantásra is képtelen és bűzös eretnecség párhuzamba állítható a katolicizmus – szerinte nyilvánvaló – tévtanaival. Vagyis a mostani Krisztusra támadók nem dogmatikai értelemben állnak közös platformon Ariusszal, hanem a tekintetben, hogy az igaz vallást emberi szerzéssel, nyilvánvalóan eretnek tanokkal akarják beszennyezni. Arius természetesen tagadja Krisztus isteni voltát, de fontosabbnak látszik ennél, hogy nem bibliai alapon, hanem önmagától:

Inkább te Árrius olyat indítottál,
Kit tönnön agyadból magadban gondoltál,
Az tönnön elmédben lám visszafordultál,
Egész szentírásnak ellene támadtál,
Az Krisztus Jézusnak hogy ellene mondottál!

39 RPHA 1016, RMKT 5, 157–209.

A história végén szereplő imádság pedig igen világosan kijelöli a valódi ellenfelet:

Oh szent lélek Isten, ki vagy örök Isten,
Atyától, fiútul származott egy Isten,
Ki vagy állat szerént atyával egy Isten,
Tulajdonságoddal különbösz személben,
Az próféták által ki szóltál régenten.

Megjelented nekünk az irgalmasságot
Hogy kihirdettéd az egy igazságot,
Az úr Jézus Krisztus által az váltságot,
Melylyel hátra vered minden hamisságot,
Hogy pínzen ne adjon már a pápa váltságot.

Azt gondolom tehát, hogy noha Sztárai verse az arianusokról szól, mégsem egy közvetlen szentháromság-tagadó fenyegetés ellen íródik, hanem az arianizmus tanainak szentíráson kívüliségét hangsúlyozva von párhuzamot a katolikus egyház tévtanaival. A *Minden embernek mi örömet mondunk* hitvallása persze akár lehetne is az ő verse, mégis komoly kétellyel kell kezelnünk ezt. Az 1616-os első megjelenés könnyebben indokolja ekkori keletkezését, mint ekkori felbukkanását. Habár a szöveg látszólag komoly erőfeszítések nélkül beilleszthető lenne a Sztárai-szövegek közé, az Athanasius-vers mégsem magától értődő bizonyíték arra, hogy Sztárai valódi fenyegetésként gondolt volna a szentháromság-tagadó eszmékre.

Az akrosztichonokról

A Siklósi Mihályénak tartott vers Sztárai Mihályhoz perlése természetesen nem problémamentes ügy. Legkivált azért nem, mert olyasmiket föltételez kiindulási alapként, melyek korántsem egyértelműek: értelmes szöveggel kezdődő akrosztichont tartalmaz, melyről nem egyértelmű, hogy értelmesen is folytatódik-e. Az alábbiakban – messze nem átfogó jelleggel – igyekszem fölvezetni, milyen eseteket ismerünk, amikor a (strófa)akrosztichon kialakítása technikailag jellemezhető, esetleg szándékos vagy szándékolatlan változása, változtatása tetten érhető, vagy egyáltalán, amikor az akrosztichon a verskészítési, versterjedési folyamat bizonyos mozzanatairól látszik árulkodni, remélve, hogy az elszigetelt példákban általánosabb tendenciák figyelhetők meg.¹

Az akrosztichonos vers elkészítésének folyamata nem bonyolult. A szerző úgy határoz, hogy értelmes versfőkkel készít verset, előzetesen meghatározza ennek tartalmát, majd ehhez igazodva választ strófafezdő betűket. A tartalom tapasztalataink szerint leggyakrabban egyszerűen csak egy név, de arra is számos példát találhatunk, hogy összefüggő szöveg szerepel a versfőkben.²

Az akrosztichon helye jól definiálható az írásbeliségben: magától értetődően írásbeli és majdhogynem ennyire nyilvánvalóan kéziratos. Az írásbeli versek kéziratos keletkezési folyamata már önmagában bizonyosság a fenti két állításra nézvést, de az is megfigyelhető, hogy a kéziratosság jegyei később, nyomtatott terjedés esetén sem kopnak le róla, sőt az esetleges módosulások éppen hogy ezt a jelleget domborítják ki (egy nyomtatvány kvázi-normatív hangjelölése és az akrosztichon értelemvesztése jó példa erre: az ö hang oe vagy eo betűkkel jelölése esetén). A nyomtatásban lassan és eleinte igen elszigetelten megszülető normákhoz képest (egy-egy nyomtatvány többé-kevésbé következetes hangjelölési szokásait értem ez alatt) az akrosztichon hangjelölése a kéziratos hangjelölési esetlegességét idézi, helyenként még fokozva is a kéziratosságban tapasztalható esetlegességet.

---

1 Az akrosztichonok tárgyában korábban igen fontos dolgozatok születtek, túlnyomórészt Tinódi Sebestyént illetően: VADAI 1997; DOMOKOS 2008; VADAI 2017; SCHELHAMMER 2019.

2 SELÁF 2017.

Az alábbi táblázat a Huszár Gál-féle 1560-as kiadás és a Hoffgreff-énekeskönyv verssorainak kezdeteit mutatja.³

ÓKD60		Ko156/59	
E	666	A	1133
M	627	E	924
A	561	M	826
C (K)	431	C (K)	517
H	382	H	495
I (J)	278	I (J)	466
S	255	S	411
T	235	N	322
N	233	D	281
D	193	O (Ö)	257
U (V)	174	T	204
O (Ö)	151	U (V)	189
B	116	F	107
F	82	B	103
L	71	R	95
R	38	L	78
P	26	P	47
G	25	G	44
Z	3	Z	29

Természetesen további összevonások is végezhetők. Az s és a z bizonyos helyzetekben lehet csereszabatos, az o és az e is, ha épp „ö” hangot kíván megjeleníteni. Az adatok tendenciózusak, de jól láthatóan eltérők, hiszen kiadvány- és műfajspecifikusak, tehát általános 16. századi költészetre érvényes következtetést nem lehet belőlük levonni. Ez már a tekintetben is fontos tanulság, hogy milyen érvényű kijelentések tehetők az akrosztichonról általában. Amennyiben két nyomtatvány ily mértékű eltéréseket mutat, nem elképzelhető, hogy egy teljes nyomtatott anyagról készített statisztika torzításmentes képet mutatna a vizsgált anyagról. A táblázat elején szereplő betűk mindazonáltal a sorkezdetekben (A, E, M, C, H, I, S) felülreprezentáltak tűnnek. Látjuk, miből állhat az akrosztichon, vizsgálatra érdemes, hogy méretére akad-e szabály. Milyen hosszú egy akrosztichon az azt tartalmazó vershez képest?

A három kínáló lehetőség közül (rövidebb, megegyező, hosszabb) az egyik elvileg elvetendő: nem állíthatjuk egy akrosztichonról, hogy a versnél hosszabb, legföljebb azt jelenthetjük ki, hogy töredékes akrosztichonnal van dolgunk. A töredékes akrosztichon ugyanis, noha elvileg kiegészíthető lehet, még nem implikál állításokat a szükségszerűen töredékes vers terjedelmére nézvést: az elvileg lehet egyező terjedelmű és hosszabb a versfők kiadta szövegnél.⁴

Szép számmal akadnak olyan 16. századi versek, melyek értelmes versfői végén a szöveg is véget ér, és olyanra is hozhatunk bőséggel példát, hogy az akrosztichon kevesebb betűből áll, mint a strófák száma. Ezek arányairól természetesen nehéz nyilatkozni. Egyrészt egy vers variánsainak a terjedelme is variábilis, egy-két strófányi eltérés viszonylag gyakran mutatkozik köztük. Ahhoz, hogy ítéletet mondhassunk

³ Deb60 esetében a refrénes versek refrénsorait csak egyszer számoltam.

⁴ NB. Bogáti Fazakas Miklós zsoldárfordításában akad példa verseken átívelő akrosztichonra. Ez azonban annyira speciális eset, hogy a 16. századi versszerzés egyéb részeit nem érinti. Vö. PAP 2014, 143–149.

a különbség mértékéről, minden egyedi esetben állást kell foglalnunk a tekintetben, hogy melyik variáns áll legközelebb a szerzőihez, ráadásul mindezt annak tudatában, hogy biztos kijelentést e kérdésben a legritkább esetben tehetünk. Vagyis általánosságot megfogalmazni igen nehéz. Akadnak olyan versek, amelyek esetében viszont nyugodtan állítható, hogy szerzőjüknek esze ágában sem volt a teljes versszöveget akrosztichonra készíteni. Egy több szempontból is érdekes példával illusztrálva: Ilosvai Selymes Péter *Pompéry-kódex*ben ránk maradt Mátyás-históriája (*Immár halljuk több dolgait Mátyásnak*, RPHA 0581) 115 strófából áll, általunk is ismert mindössze 27 betűs akrosztichonja (ILOSVAJPETERASNAGBAANI-AITAN) bizonyosan hosszabb volt, de bizonyosan nem ért a költemény végéig, a *Pompéry-kódex* szövege ugyanis a 27. strófa kezdeténél megszakad és csak a 97. versszakkal folytatódik, onnantól viszont a 185. strófaig már nem értelmezhetők a versfők.

Ily mértékű eltéréseket leginkább hosszabb, jellemzően epikus költeményekben találhatunk, de rövidebb alkotásokban is megesik, hogy az értelmes szöveg nem húzódik végig a versen. Két kiragadott példa: Szegedi Gergely Mágocsy Gáspárnak írt zsoltárparafrázisában (RPHA 0945) a versfők az általam ismert forrásokban megegyezően a MAGOCIGASPARVVNNSAAAS szöveget adják, de például Kátai Ferenc *Könyörgésem, Isten, fogadd kegyelmesen* incipitű versének (RPHA 0770) KATAIFERENCKLAFIE strófakezdő betűsora is elveszti értelmét a végére. A teljesség igénye nélkül ilyen még Bornemisza Péter *Panaszolkodunk most országunknak ily nagy pusztaságán* kezdetű verse (RPHA 1171), akrosztichonja: PETRVS ABSTEMIVS MNSEAAABDHEEEAHMMATE. E néhány példa azt mutatja, hogy a versszerzők teljes nevüknél vagy címzettjük teljes nevénél hosszabb költeményt szántak írni, de nem törekedtek végig értelmes szövegre felfűzni azt. Hasonló esetek nem kirívóak a 16. századi anyagban.

Kevésbé egyértelmű, sőt igen zavaros a helyzet azoknál a szövegeknél, ahol nem teljes nevekkel találkozunk. Ezeknél a verseknél ugyanis több kérdés is tisztázatlan. Legelőször az, hogy valóban csak névtöréddel állunk-e szemben – de talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy megeshet-e, hogy csak névtöréddel állunk szemben. Ezek azok a szövegek, melyekben jól felismerhető keresztneveket találunk, utánuk pedig értelmes szöveg benyomását keltő karaktersorozat áll. A 42. zsoltár legkorábbi parafrázisában (*Mint kívánczik a szarvas a kútfejekhez*, RPHA 0996) a MIKLOSCHASEE akrosztichont találjuk. Mai napig rejtély, hogy kit takar a furcsa név, abban azonban mintha mindenki egyetértene, hogy az akrosztichon értelmes szöveget ad. Az 1620-as kiadású debreceni református énekeskönyv (RMNy 1205) akadémiai példányába korábbi tulajdonosa, Kálmán Farkas számos kéziratos bejegyzést tett, és e vers akrosztichonját Kassai Miklós nevének feleltette meg.⁵ Az adatot közlő H. Hubert Gabriella szerint az elképzelés nehézkes ugyan, de plauzibilis. A név betűi az alábbi sorkezdeteből alakulnak ki:

Mint...
Igen...
Kenyerim...
Lelkemet...
Oly...
Siralmas...
Csak...
Háborodott...
Az alázatosságról...
Szinte...
Én csontjaim...
Ezt mondá...

5 H. HUBERT 2004, 170–171.

Ahhoz, hogy a Kassai, esetleg Khassa vagy Khasai nevet kiolvashassuk a versből, több módosulást kell föltételeznünk a vers végén. Az ugyanis nem lenne példa nélküli, hogy a CHASEE név c-je más hangértékben áll az akrosztichonban, mint magában a versszövegben (és természetesen – hogy tovább bonyolítsam a dolgot – az is elképzelhető, hogy a „cs” hangot a szerző eredetileg nem ch-val, hanem mondjuk ts-sel jelölte: THASEE). A Kassai névhez azonban – vérmérséklettől függően – egyéb változtatásokat is végre kell hajtunk, jobban mondva egyéb változásokat is föltételeznünk kell. Mást, ha azt tesszük föl, hogy a versfők a Khassa szöveget adták, és mást, ha azt, hogy a Khasai szöveget. Az elsőben az „Én csontjaim, hogy mikoron mind megrontatnak” sor kezdetét kell S-re cserélni (nem találhatok, nyilván könnyen leléhető értelmes variáció, de minden megoldás erőltetett), és az „Ezt mondá” kezdetet kézenfekvő, de igen valószínűtlen módon „Azt mondá”-ra változtatni. A másodikban az „Én csontjaim” kezdet helyett kell A betűs strófakezdetet, az „Ezt mondá” helyett I betűst ajánlanunk. Nem lehetetlen, és nem is szenved a szöveg nagy változást: „A csontjaim”, „Így mondá” – és tekintve, hogy a vers korán a gyülekezetiének-hagyományba került, és e formában öröklődik, egyszeri módosulást elég föltételeznünk. Igen ám, de ne tévesszük szem elől, hogy gombhoz találtunk kabátot, ráadásul láthatatlant: Kassai Miklós nevű szerzőt nem ismerünk a korszakból. Hasonlóan járunk akkor is, ha a betűk változtatása nélkül a névnek látszó betűsört Császinak olvassuk. Nézetem szerint érdemes számolni azzal a lehetőséggel, hogy az akrosztichon a Miklós név után eredetileg véget ért, és a versfők nem adnak értelmes szöveget, csak vakbetűk. Irodalomtörténetileg az eredmény egyforma: annak kijelentése, hogy Kassai vagy Császi Miklós írt egy egészen jó zsoldárparafrazist, semmivel sem jelent többet, mint ha ezt egy egyszerű Miklósról állítjuk. Ha a fenti, sorkezdő betűket felsoroló táblázatra pillantunk, azt láthatjuk, hogy a vezetéknev az akrosztichonokban leggyakrabban előforduló betűket tartalmazza, vagyis igen könnyen elképzelhető, hogy csak minket téveszt meg a magán- és mássalhangzók jó keveredési aránya.

Bizonyos értelemben hasonló a helyzet a *Mostan emlékezem a mulandó időkről* (RPHA 1012) Mihály nevű szerzőjével. A vers akrosztichonja mindkét ismert forrásában (B93, B1602–14): MICHAEREAID. Az RPHA kérdőjelesen Reaid Mihály neve alá veszi fel a verset, noha nem tudjuk, hogy ilyen néven élt e versírással bíbelődő 16. századi atyafi. S ha lehet, a helyzet az ő esetében még bonyolultabb: a vers ugyanis vagy csonka (vö. „Michae”), vagy torzult (Michael, ez esetben az „r”-es strófa „l”-esből romlott, és a vezetéknev „Eaid” lenne). Ha csonka, és ez a valószínűbb, akkor könnyen lehet, hogy más helyütt is az, legalábbis tartalmilag utalnak erre – ha nem is félreismerhetetlen – jelek: a versben megemlített Illés-történet meglehetősen kifejtetlennek tűnik. (És nem: ez a tematikus egyezés Sztárai Illés-históriájával még a MICHAÉ név mellett is kevés ahhoz, hogy felmerüljön Sztárai szerzősége, a vers messze nem éri el Sztárai lírájának színvonalát.) Azt viszont ez esetben sem gondolom elképzelhetetlennek, hogy vakbetűkkel van dolgunk. Valami ilyesmiről volt szó fentebb Siklósi, illetve Sztárai Mihály kapcsán.

Eddig leginkább arról írtam, hogy egy versről el lehet-e döntení, hogy akrosztichonos-e, illetve ha annak mondható, akkor meddig tart benne az értelmes karaktorsor. Mi olvasható ki egy értelmes akrosztichonból pusztá tartalmán felül?

Például árulkodhat a vers integritásáról, és megőrizheti szerzője nyelvjárását. Vadai István erre a két jelenségre egy igen korai példát hoz, Apáti Ferenc kantilénáját, melynek akrosztichonja csonka: FRANCV-SCSAPATI. Vagyis regisztrálhatunk egy strófahiányt, illetve hatodik strófájának V-je (voltaképpen ü-je) az „Ügyedet” szó kezdőbetűje, az akrosztichon betűhibáját kijavítva nyilvánvaló, hogy a szerző eredetileg „Igyedet” alakban írta a szót.⁶

Lehet a helyzet éppenséggel fordított is. Számos példát ismerünk arra nézvést, hogy miképpen toldható meg egy akrosztichon. Ezek a példák zömmel Tinóditól származnak, és azt is könnyű belátni, miért. Rajta kívül nem ismerünk olyan 16. századi szerzőt, akinek módja lett volna szerzői (!) verseskötetének

6 VADAI 2017, 158.

kiadását felügyelni, és a nyomtatásra kerülő szöveget az új médiumhoz igazítani. Bizony szép számmal eszközölt változtatásokat a szövegben, és ezek némelyikét tetten is érhetjük. Vadai István egyik igen fontos megfigyelése Tinódi betűisméltéseire vonatkozik. Vadai azt állítja, hogy egy akrosztichonra írt vers későbbi módosítását Tinódi úgy végezhette el az akrosztichon rongálása nélkül, ha a beszúrt strófa(ka)t a beszúrási pont előtt vagy után elhelyezkedő strófa kezdőbetűjével indította el.⁷ Rajta kívül is találunk ilyen betűisméltéseket tartalmazó akrosztichonokat. Bogáti Fazakas Miklós *Az Istenhez a jámbor bízhatik* (RPHA 0138) incipitű versének akrosztichonja ASIJAMBORBISHATIK (Az jámbor bízhatik). A harmadik és negyedik strófa I és J betűkkel kezdődik, tehát voltaképpen betűisméltéssel találkozunk, ráadásul még igencsak a vers elején. Gyanakodhatunk utólagos betoldásra, bár magyarázatot nehéz lenne rá találni, a „J” kezdetű strófának nincs megfelelője a parafrázált zsoltárban, az viszont szemet szúrhat, hogy a harmadik strófa utolsó sorában is szerepel a „jóság” szó, így annak közvetlen kifejtő, magyarázó megisméltése inkább arra utal, hogy a zsoltárszövegbe nem utólag került a strófa, hanem szerzője verskészítés közben felismerte, hogy a tervezett akrosztichon torzítása nélkül, szép költői megoldással fejtheti ki a „jóság” szó legkevésbé sem szokványos jelentését. A jóság ugyanis itt nem tárgyi vagyont, hanem lélekből fakadó dicséretet, végeredményben az egyetlen létező igazi javat jelenti, ráadásul olyat, melyre a teremtőnek nincs szüksége, vagyis a tőle kapható ajándék ettől független.

Némiképp eltérő szövegkészítés közbeni betűisméltésre találhatunk példát Batizi András világkrónikájában is (RPHA 0124), ahol sejtetően szintén szerzői betoldást láthatunk, de nem olyat, amit Tinódinál megfigyelhettünk. Batizinál nem átszerkesztésről, hanem utólagos magyarázat betoldásáról van szó: saját akrosztichonra szabott versének elolvasása után biggyeszthetett be egy plusz strófát, melyben nagyobb nyomatékot kap az, hogy Káin nemzetsége víz által pusztult el. A vers két ránk maradt forrása komoly átszerkesztésen esett át (erről még lesz szó), mindezek ellenére valószínűbbnek gondolom, hogy a betoldás szerzői, és nem a kinyomtatás inspirálta.

Isten ez világot akkor elsílyeszté,
De osztán Noénak nyilván megjelenté,
Hogy vízzel ez világ többszer el nem veszne,
Annak örök jegye az szavárván lenne.

Istennek haragja akkor az időben
Kain nemzetségét elveszté a vízben,
Ez világ bünteték igaz ítéletben,
Ilyen dolgok lőnek az első időben.

Szegedi Gergely *Gyakran nekünk kellene Istennek hálákat adnunk* kezdetű verse (RPHA 0444) is hasonló magyarázó strófát tartalmaz, és ez is a Batizinál feltételezett módon kerülhetett a versbe. Szegedi – bár éppenséggel megengedhető, hogy ő a legkorábbi kiadások egyik szerkesztője – szemlátomást a kompozíció elkészülte után még fontosnak látta hangsúlyozni Krisztus közbenjárói szerepét.

Ez lelkünknek kenyere,
Lőn nekünk az ő szent teste,
Lőn örök életünknek
Oka ő istensége.

---

7 Uo.

Ezt atya magas mennyből,
Jól látván szent országából,
Úgy engeszteltetek meg
Szent fia halálából.

A fenti három példa azt illusztrálja, hogy a Tinódinál igen látványossá váló eljárás nem az ő találmánya, hanem az akrosztichonkészítés egyik – hogy úgy mondjam – fortélyja, melyet bevetten alkalmazott a 16. századi költészet.

Akadnak olyan akrosztichonos versek is, melyek más sorrendben tartalmaznak értelmes és értelmetlennek tűnő szöveget, ez esetben szándékos vakbetű-elhelyezésre kell gyanakodnunk. Olyan esetekről van szó, amikor a versfők csak a vers közepétől kezdődően adnak értelmes szöveget. Jó példa erre az egészen a közelmúltig Nyéki Vörös Mátyás művének tartott *Egy szentelt vitéznek készült-fújó trombitája az emberi gyarlóságról* című vers.⁸ Érdeemesnek látszik tehát ezt a verset alaposabban megvizsgálni. Először Toldy Ferenc tulajdonítja Nyéki Vörösnek azon az alapon, hogy egy kötetben találja a *Tintinnabulummal*. Jenei Ferenc ezt egészítette ki azzal az érveléssel, hogy motívumok tekintetében (trombitamotívum) is hasonlít a *Tintinnabulumra*.⁹ A szövegben szereplő csonka akrosztichont Jenei úgy magyarázza, hogy Nyéki Vörös több más verséhez hasonlóan itt is „lemondott az értelmes szöveg erőltetéséről”.¹⁰

Jenei ez utóbbi állítása különösen elgondolkodtató. A részint értelmes akrosztichonbeli szöveget (SLE-IHMKVDVNBKERNTS PAVPER PECCATOR M) Jenei szerint az eredményezte, hogy szerzőjének a vers közepén jutott eszébe, hogy akrosztichont szeretne írni, a vers elejét pedig nem akarta már megváltoztatni. Ilyen eljárás véleményem szerint csak bajosan képzelhető el, tekintve, hogy egy akrosztichonos vers keletkezésének ütemében az akrosztichon megírása a legkorábbi lépések egyike, vagyis a vers az akrosztichon betűit követve íródik meg. Sokkal valószínűbbnek látszik, ha a töredékes akrosztichont, melynek épp a második fele látszik épnek, úgy közelítjük meg, hogy feltesszük, a vers eredetileg teljes akrosztichont tartalmazott, melyet valamilyen megfontolásból, akár szerzője, akár másvalaki eltüntetett belőle. Érdeemes megvizsgálni a strófák első sorait, melyek az akrosztichon betűit tartalmazzák:

Szegény gyarló Ember, Jaj mely nyomorúlt vagy!
Látod jól, mindennap esendő példákban,
Egész gyermekséged idejétől-fogva,
Ingyen sem gondolnád, mely kichiny vétkedért,
Hazug, szentség-törő, fondor, rágalmazó,
Mit gondolsz, ki a' Bünt mint a' vizet iszod?
Vagyon-e híreddel, hogy készült fúttak?
Kérlek, siketségre ne vedd Intésemet:
De mindenek fölött erre légyen gondod,
Vaj, ki chudás törvény vagyon e' táborban!
Nem hadnak ott semmit erővel el-venni:
Kegyetlenek pedig ott a' Tömlöcz-tartók:
Egy chöpp víz sem lesz ott, akar-mint szomjúzzál;
Régi adosságid írva elő-hozzák,
Nem lehet ki-menned e' Fogságból addig,

8 RMKT XVII/2, 100. sz. Az akrosztichonjáról szóló megfigyelésemet tágabb kontextusba helyezve már korábban publikáltam: PAP 2006. Azóta a szerzőség kérdése tovább bonyolódott, vö. RÉGER 2014.

9 RMKT XVII/2, 506.

10 Uo.

Tehát jól meg-gondold nyomorúlt voltodat,
 Siess, engeszteld-meg a' te Istenedet;
 Penitentiára a' míg időd vagyon,
 Abban bizonyos vagy, hogy meg kellyen halnod:
 Vigyázz dolgaidra hát, 's légy igen készen,
 Panaszolkodónak nyisd-meg füleidet:
 Ehezöknek ne szánd; szegd-meg kenyeredet:
 Rongyost ruházz, mutasd Keresztyén-vóltodat:
 Pogány módra meg ne rontsd a' Törvényeket:
 Egész életednek tellyes napjaiban,
 Chinálly barátokat a' hamis Mammon-ból,
 Cheréld-meg magadnak az el-múlo Jókon,
 A' Pállya-futóknak tudd-e szokásokat?
 Te-néked-is fel-vann téve a' Jutalom,
 Oh Fölséges Isten, Menynek Földnek Ura
 Reám ki-árasztott számtalan sok jódért,
 Mondván, Szent, Szent, Szent, a' Seregeknek Ura;

Induljunk ki abból a Jenei elképzelésénél valószínűbb feltevésből, hogy a vers eredetileg teljes egészében akrosztichonos volt, de valaki mára eltüntette belőle a szöveg egy részét, úgy, hogy a verset érdemben mégsem kívánta megváltoztatni. Erre többféle eljárást is választhatott. Elsőként a strófák cseréje juthatna eszünkbe, ez azonban több okból is kockázatos művelet: a vers alapvető kompozíciója sérülne, ráadásul visszaállítása túl nagy „filológiai kreativitásról” árulkodna. Esetünkben praktikus szempont is gátolja, hogy releváns megoldásként számba vegyük: a versfők kevés magánhangzót tartalmaznak. Másik, sokkal valószínűbb és elterjedtebb megoldás a strófák első soraiban szereplő szavak sorrendjének cseréje. Akár az inkognitóra vágyó szerző, akár egy verset szerzőjéről leválasztani akaró szerkesztő vagy nyomdász könnyedén alkalmazhatja ezt az eljárást, a szöveg kompozícióját csak felszínen érinti vele. Ezt a módszert alkalmazva ez esetben igen érdekes eredményt kapunk. (A változtatásokat minden esetben jelölöm: dőlt betűkkel szedem és továbbra is nagybetűvel írom az „eredetileg” versfőben álló szót, megvastagítom és kisbetűs szedéssel hagyom az esetleges csere után élre kerülő szót vagy szavakat.)

Szegény gyarlar Ember, Jaj mely nyomorúlt vagy!
jól Látod, mindennap esendő példákban,
gyermekséged Egész idejétől-fogva,
 Ingyen sem gondolnád, mely kichiny vétkedért,
szentség-törő, Hazug, fondor, rágalmazó,
 Mit gondolsz, ki a' Bünt mint a' vizet iszod?
 Vagyon-e híreddel, hogy készülöt fúttak?
ne vedd siketségre Kérlek, Intésemet:
 De mindenek fölött erre légyen gondod,
 Vaj, ki chudas törvény vagyon e' táborban!
semmit ott Nem hadnak erővel el-venni:
 Kegyetlenek pedig ott a' Tömlöcz-tartók:
ott Egy chöpp víz sem lesz, akar-mint szomjúzzál;
 Régi adosságid írva elő-hozzák,
 Nem lehet ki-menned e' Fogságból addig,

jól *Tehát* meg-gondold nyomorúlt voltodat,
Siess, engeszteld-meg a' te Istenedet;
Penitentiára a' míg időd vagyon,
Abban bizonyos vagy, hogy meg kellyen halnod:
Vigyázz dolgaidra hát, 's légy igen készen,
Panaszolkodónak nyisd-meg füleidet:
Ehezőknek ne szánd; szegd-meg kenyeredet:
Rongyost ruházz, mutasd Keresztyén-vóltodat:
Pogány módra meg ne rontsd a' Törvényeket:
Egész életednek tellyes napjaiban,
Chinálly barátokat a' hamis Mammon-ból,
Cheréld-meg magadnak az el-múlo Jókon,
A' Pállya-futóknak tudd-e szokásokat?
Te-néked-is fel-vann téve a' Jutalom,
Oh Fölséges Isten, Menynek Földnek Ura
Reám ki-árasztott számtalan sok jódért,
Mondván, Szent, Szent, Szent, a' Seregeknek Ura;

A szavak megcserélése után az akrosztichon: SJGISMVNDVS KORNJS PAVPER PECCATOR M. Hogy valóban szerepelt a szövegben ez az akrosztichon, és épp a szerző nevének eltitkolása miatt változott meg, arra erős bizonyíték, hogy a „PAVPER PECCATOR” szerzőség szempontjából közömbös elem érintetlenül maradt.

Egy értelmes akrosztichon derekán vagy elején tapasztalható értelmetlenség tehát inkább utal arra, hogy valami történt a verssel, semmint arra, hogy a szerző versírás közben határozott úgy, hogy akrosztichont készít. Hogy hány ilyen versünk van a 16. században, azt pillanatnyilag nem lehet megmondani. A versek kiadásakor és az RPHA készítésekor nem merült föl az értelmetlenség látszó versfők rögzítése, és noha a digitalizált kritikai kiadásokból számítógéppel kinyerhető lenne az adat, erre mostanában nem volt érkezésem. Az RPHA-ban rögzített akrosztichonvariánsok azonban számos esetben árulkodnak arról, hogy volt, aki kifejezetten nem törekedett megőrzésükre. Igen jó példa erre Illyés István *Zsoltári énekek a magyar anyaszentegyház vigasztalására* [...] című kiadványa.¹¹ Illyés olyan mértékben alakítja át a verset, hogy a bennük szereplő (többnyire nevet hordozó) akrosztichon a felismerhetetlenségig eltorzul. Az akrosztichontorzítások azonban nem céljai, hanem következményei tevékenységének, ez a nem akrosztichonos versek kontrollcsoportján jól megfigyelhető.¹²

Ha az Illyés által is publikált versek ránk maradt változatait szemléljük, azt fogjuk észrevenni, hogy a szerkesztés nélküli átvételek jól konzerválják a versfők kiadta szöveget, azonban komolyan sérülnek olyan átdolgozások esetén, melyek nincsenek tekintettel létükre, talán azt is megkockáztathatom, hogy olyan átdolgozások esetén, ahol a protesetáns szerző nevének eltüntetése, ha nem is cél, de nem is számbaveendő veszteség. Nyéki versénél szándékos beavatkozást láthatunk, Illyés szándékossága, noha kifejezetten nem is az akrosztichont veszi célba, azokon is gyógyíthatatlan sebeket ejt, minden más utánközlő viszont szükségszerűen továbbhagyományozza a versfők szövegét. Vagyis az egyszerű utánközlés nem vagy még nagy eséllyel rekonstruálható mértékben veszélyes az akrosztichonra, a szándékos átszerkesztés azonban sokszor rekonstruálhatatlan változásokat eredményezhet. Ha a 16. században született zoltárparafrázis-

11 RMK I 1446. Az Illyés-kötetről alapos és bőséges elemzéseket közölt Millei Rita és Bogár Judit, lásd MILLEI 2011; MILLEI 2013; BOGÁR 2015.

12 Vö. MILLEI 2011.

kat csak Illyés kiadványából ismernénk, mégoly alapos olvasás esetén sem merülne föl Sztárai vagy akár Szegedi Gergely szerzőségének esélye.

Akadnak olyan esetek, amikor tudjuk, hogy a vers értelmes versfőket tartalmazott, de az eredeti akrosztichon gyakorlatilag helyreállíthatatlannak bizonyul. A *Dávid prófétának imádkozásáról* kezdetű, már több alkalommal szóba kerülő Szegedi Gergely-vers (RPHA 0242) akrosztichonja ma is értelmesnek látszik, ám gyanúsán nem eredeti: DESKAESENEK („Deszkáé ez ének”). Azt látjuk, hogy a betűsor adhat értelmet, de gyanús, hogy a D-s strófa kivételével csupa rendkívül gyakori sorkezdő betű alkotja (a D-s sorkezdet noha statisztikailag ritkább, egy zsoltárban épp Dávid neve miatt mégis triviális). Vagyis nem zárható ki, hogy véletlenül kialakult betűsört tekintünk. Az akrosztichon második fele (ESENEK) e-ben igen gazdag, értelmet sejtető betűsor, a „deszka” miatt ez az értelem mégsem magáról értetődő. Ilyen személynevet nem ismerünk, és a deszka szó lehetséges jelentései sem építhetők be probléma nélkül az „ez ének”-kel végződő akrosztichonba. Gyanakodhatunk szövegromlásra persze, de hagyományos módszerekkel ez nem igazolható, sőt talán épp az ellenkezőjét könnyebb belátni. E vers a váradi kiadásban kétszer szerepel, a változatok eltérnek ugyan egymástól, de nem a sorkezdetekben: a váradi kiadás két forrása tehát megegyező akrosztichont tartalmazott. Ha tehát deformálódott a versfők szövege, arra még a legelső kiadás előtt sor kellett, hogy kerüljön. A hagyományozódás később is követhető marad: az Illyés-féle zsoltárkiadásig nem szenved szignifikáns módosulásokat. Mivel a lehetséges akrosztichon tartalma legalábbis szokatlan, és mivel az azt alkotó betűk sorkezdő szerepben a legkevésbé sem azok, magam szívesebben gyanakszom vakbetűkre e vers esetében.

E Szegedi Gergely-versnél sokkal izgalmasabb *Az Úr Krisztus panaszkodik az emberi állatra* kezdetű vers (RPHA 0148), melyet rongálódott akrosztichonjának tartalma miatt Suhodolil András neve mellé regisztrál az RPHA. Mást nem tehet, a versfők bizonyos részei értelmesek (a fenti Szegedi Gergely-vers kapcsán felötlő kételyekhez hasonlóak nem merülnek fel), a szakirodalom korábban nem foglalkozott a verssel, modern kiadása sincsen, így az esetleges akrosztichonadatot kérdőjellel persze, de a megfelelő mezőben rögzíti: ANDREAS SVHODOLIL FECIE IN LAVDIM HCHRISTD. A roncsolódott versfőkből több dolog is kihüvelyezhető. Legelsősorban maga a roncsolódás ténye: nemcsak a sorkezdő betűk változása állapítható meg, de a strófacseré, esetleg strófa hiány sem kizárható. Bizonyos helyeken könnyű javítási javaslatokat tenni: a valószínű FECIT alak t-je talán rekonstruálható: „Életednek csak én vagyok igaz regulája” → *Te éltednek* csak én vagyok igaz regulája. Ha a javítás helyes, akkor a vers esetében kéziratos terjedésre kell gondolnunk, ilyen eltéréseket, épp a nyomtatványok viszonylag konzerváló jellegű továbbközlő gyakorlata miatt, e közegben nemigen tudunk megfigyelni. Ilyesmi a helyzet a LAUDIM i-jével is: „Ím én volnék minden jónak szerzője, adója” → *Én volnék, ím*, minden jónak szerzője, adója. A CHRISTD helyett alighanem CHRISTI állt, a „De te örök mindenható kegyelmes Úristen” sor javítandó, de nem javítható könnyedén; a szó előtti H-s strófa viszont minden bizonnyal a vers végéről került jelenlegi helyére: az egyes szám első személyű beszélő monológjába nem illeszthető az egyes szám harmadik személyű, Krisztusról beszélő strófa, a beszéd logikáját megakasztaná, valószínűbb, hogy eredetileg a vers végén helyezkedett el, a konklúzió részeként. A vers akrosztichonjának vége tehát nagyon valószínű, hogy FECIT IN LAUDEM CHRISTI tartalmú lehetett.

A vers legelejének versfői problémamentesek: ANDREAS. A SVHODOLIL azonban szinte bizonyosan rongálódott szöveg. Ráadásul a rongálódás mértékéről is igen nehéz nyilatkozni. Míg a vers második felében bekövetkezett változások egyszerű szándékolatlan másolási hibákkal is magyarázhatók, addig a név részének sejtető betűsor esetében nem zárható ki a szándékosság sem. Sőt talán még valószínűbbnek is látszik. Az Andreas név önmagában nem definiál szerzőt, ha valaki szerette volna a vers megköltőjének személyét elrejtetni, jól végezte dolgát: a 16. században Krisztust dicsérni kész szerzőből bizony több Andrást is ismerünk. A név hossza talán kikövetkeztethető, és talán némely betűi is épek, ám a költemény

egyéb részeinél tapasztalt akrosztichon-inkonzisztenciák miatt nem fogadhatnánk kétely nélkül még az így kapott adatokat sem.

A versről viszont könnyen belátható, hogy nem tipikus, méltatlanul mellőzött alkotás, és az is látszik, hogy hányatott sorsa nem a modern irodalomtörténet-írással kezdődött. A Bornemisza Péter-féle *Énekek három rendbe* kötetben bukkan fel először, és tulajdonképpen utoljára is, az énekgyűjteményt ismerő és használó régiség nem tartotta újraközlésre érdemesnek. Ennek okai részben érthetőek, gyülekezeti éneklésre alkalmatlan, didaktikus ugyan, de messze nem úgy, ahogy a tanköltemények vagy prédikációs énekek oktatnak, sőt beszélője tekintetében majdhogynem egyedi. Modern kiadása mindazonáltal a mai napig nincsen, indokolt tehát itteni közlése.

Panasz, hogy az okosság más Krisztust keres

Nótája: Csak te reád etc. Avagy te magadtúl keresd más nótáját

1. Az Úr Krisztus panaszkodik emberi állatra,
Mert, hogy járna mindörökké olyan bolondságban,
Mert hogy másat kedvesbnek vél az Krisztus Jézusnál.
2. Nám én volnék – úgymond – Krisztus, kegyelmesb mindennél,
És én bírok mennyen, földön kik vadnak mindennél,
És én vagyok mennyen, földön hatalmas mindennél.
3. De mert hogy te minden jódat inkább mástul kéred,
Mire, hogy te az kútfőből te jódat nem veszed,
Mire, hogy te ahhoz nem mégy, ki hozzá hív téged.
4. Rajtad igen csudálkozom, hogy inkább követed,
Jámboroknak régen elmúlt árnyékját követed,
Engem penig ki jó volnék, nem akarsz követned.
5. Ez világon sokan néznek emberi ékességet,
Én nálamnál, kérlek, ha láttál ékesbet,
De miért, hogy te nem nézed én ékességemet.
6. Azt is nézik, ki származott nagy fő nemzetekből,
Én nálamnál, kérlek, mondd meg ki volna nagyobból,
Mert én jöttem az Istentül és születtem Szúztül.
7. Sokan vadnak egymás között erős barátságban,
Én nálamnál, higgyed, nekem senki nem nagyobbbal,
Csak akarnál engem venni tiszta akarattal.
8. Széles földnek és az égnek én vagyok csak ura,
Mind ezeknek nálamnál nincs hatalmasb bírása,
Miért szégyenlesz ily nagy úrnak te lenni szolgája.

9.   Vagyon nálam nagy sok jószág és nagy sok kazdagság,
Az ki kéri, annak túlem adatik sok jószág,
És én túlem annak megnyittatik az mennyország.
10.   Ha gondolnád, mint szeretem, ki könyörög nekem,
Nem folyamnál könyörögni senkihöz éntúlem,
De ím látom, hogy még inkább elfuttok éntúlem.
11.   Ó, vak ember, nám én vagyok atyám bölcsessége,
És mindennek csak én túlem vagyon bölcsessége,
Miért hogy jobbnak tetszik neked az más bölcsessége.
12.   De akarnám, hogy gondolnád meg kicsoda vagyok,
Az atyának fényessége, bölcsessége vagyok,
Kegyessége, dicsúsége atyámnak én vagyok.
13.   Oly igen nagy kegyességek, dicsúségek vagyok,
Mind azoknak, kik énbennem bíznak, urok vagyok,
És irgalmas, és kegyelmes én azokhoz vagyok.
14.   Lám mindenkor én intettem, hogy siess én hozzám,
Az ki bűnvel terheltetett, siessen csak hozzám,
Hasonlatost de, te, kérlek, hol találnál hozzám.
15.   Ím nyújtanék segítséget mindennek örömet,
Ím én adnám mindeneknek magamot örömet,
De, lám, senki ajándékon is nem veszen engemet.
16.   Lám én volnék mindeneknek idvösséges uta,
És én volnék mennyországnak magas lajtorjája,
De senkinek nám nem kellék idvösségnek uta.
17.   Felmenőnek mennyországban én vagyok kapuja,
Én általam ki bemegyén ajtót megtalálja,
De más után, ha te hágand, leszen tulvajlója.
18.   Ezokáért, bolond ember, miért nem hisz nekem?
Nám én vagyok az igazság, higgy igazán nekem,
Amit mondok, abban higgy te kétség nélkül nekem.
19.   Csak én vagyok nagy oltalma emberi állatnak,
Csak én vagyok örök élet minden embereknek,
De miért hát, hogy nem kellek semmire tinektek.

20. Ím én volnék világosság, senki nem néz reám,
Ím én volnék az jó vezér, senki nincs utamban,
Kérlek, mondd meg, hogy mi lelt, hogy nem jössz utánam?
21. Életednek csak én vagyok igaz regulája,
És mindennek csak én vagyok igaz tanítója,
De te neked jobbnak tetszik az más regulája.
22. Ím én volnék mennyben földön az nagy gyönyörűség,
És mindennek csak én volnék az örök bölcsesség,
Tehát bennem miért nem nyugszol, ó, te szegény község?
23. Nem gondolod, ez világi oktalan állatok,
Igyekeznek hogy legyenek, ím, ők hálaadók,
Jó tett helyett hálát adnak az oktalan barmok.
24. Lám az öker és az szamár urát megesmeri,
És mindenben igyekeznek nekie szolgálni,
Miért tehát, hogy te engem nem akarsz szolgálni.
25. Az haláltul megmentélek az én halálommal,
És elmosám bűneidet tulajdon véremmel,
Kárhozattul megmentelek sok szenvedésemmel.
26. Vajon volt-e ez világon oly barátod neked,
Vajon volt-e ez világon oly jótevőd neked,
Az ki magát ily nagy kínra adta volna érted?
27. De mégis mind ezokáért vagy oly háládatlan,
Hogy ezekben egyik sem jut te neked eszedben,
Mit műveltem, mit szenvedtem érted ez világba.
28. Ím, én volnék minden jódnak szerzője, adója,
Kérésednek nagy figyelmes vagyok hallgatója,
Nincsen senki, ki hamarébb téged meghallgatna.
29. Meglásd azért ne bujdossál senkihöz éntülem,
Értekezzed az Szent Írást szüntelen felőlem,
Mint próféták, apostolok, mit mondnak felőlem.
30. Hogy ég alatt sohol nincs több az Jézus Krisztusnál,
Az ki által bűneidből te megtisztulhatnál,
Most is csak ő, ki képedbe az Isten előtt áll.

31. Csak én vagyok bátorságos hitek mindazoknak,
Kik helyettem nem választanak, senkit ő magoknak,
Azért te is mást ne válassz, kérlek, te magadnak.
32. Ha peniglen ezek kívül emberi állat jársz,
És egyebet én helyettem magadnak választasz,
Meghidd nekem, hogy te végre igen nagy kárt vállalsz.
33. Reád igen megharagszom, mert az bűnt gyűlölöm,
És lelkedet mind testestül én pokolra vetem,
De lám mégis csak egy szálat sem röttesz éntülem.
34. Ím meghallád te énnekem kegyelmes voltomat,
És, mindenben hogy jót tegyek veled, kész voltomat,
És meghallád vakmerőkön bosszúállásomat.
35. Semmit azért nem vethetsz rám te veszedelmedért,
Mert kész voltam idvösséget adni mindeneknek,
Azért magad találója vagy veszedelmednek.
36. Tér meg azért, és csak túlem értsed minden jódat,
Idvösségedet, bölcsességedet csak túlem kérjed,
Szerencsédet, életet csak túlem reménljed.
37. De te örök mindenható kegyelmes Úristen,
Mindezekre segélj bennünk igen kegyelmesen,
Legyen neked az dicsőség mindörökké, ámen.

Már címe is szokatlan: *Panasz, hogy az okosság más Krisztust keres*. Eszerint a vers egyfajta vádbeszéd, mely az okosságot (emberi okoskodás érelemben, vagyis a hit ellentétéként) vádolja azzal, hogy nem elég-szik meg Jézus Krisztus megváltó voltával. Polemikus hangvételű szövegről van szó, mely nem nélkülözi az invenciót. A vers megszólítottja az emberi állat, aki nem fogadja el, illetve nem éri be annyival, hogy Krisztust egyetlen megváltónak tartsa. E hangra és vádpozícióra még talán könnyebben találhatnánk példát, de arra, hogy a beszélő maga a megváltó legyen, már nehézkesen. A vádló hangnem túlkapasásktól mentes, leíró, tényközlő jellegű, a vers költője ügyel arra, hogy a megszólalót ne ragadják el indulatai, hangjába nem vegyül indokolatlan fölháborodás. A vádpontok a mából tekintve közhelyesek: a beszélő furcsállja, hogy a vers egyes szám második személyű megszólítottja (az olvasó) őhelyette „jámboroknak elmúlt árnyékát” követi, vagyis szenteket hív segítségül; noha kedveli az ékes dolgokat, vak arra, hogy az igazi ékességet, vagyis őt magát fölsimerje; tiszteli a rangot és származást, de az Atya és Szűz Mária nem elég nemes neki; az általa nyújtott baráti szeretet, noha erősebbet nem lehet nála találni, a megszólított számára kevés; és még sorolhatnám. A vers alapszituációja majdhogynem groteszk, hangneme finom és módfelett ironikus.

Hasonló hangnemű és tartalmú költemények ugyan nem példátlanok a 16. századi anyagban, de rendkívül ritkák. Két (de talán csak egy) szerzőt ismerünk, aki jellemben hasonló verseket hagyott ránk: az egyik bizonyosan Szkhárosi Horvát András. Nem elég, hogy András, nem elég, hogy vezetékneve csaknem egyezik a név helyére fenntartott helyel, sőt, némely betűje meg is egyezik a most kiolvasható névvel, de ez a szöveg olyan versformában és olyan verseléssel íródott, amely épp szokatlansága miatt lehet egyedítő erejű.

A *Micsodás az fösvény ember, itt megíratatik* című vers,¹³ az a bizonyos, melyet Bornemisza Péter szerint Méliusz énekeskönyvében kell keresni, hangnemében és versformájában is rendkívül emlékeztet a most szóban forgó költeményre. Korábban e versnek egy másikkal, történetesen a Szkhárosi Horvát Andrásénak gondolt *Szükség keresztyénnek mindenkor vigyázni* kezdetű verssel (RPHA 1346) való hasonlóságot hangsúlyoztam.¹⁴ A fösvényesség-emblémákat földolgozó vers is akrosztichonos, ráadásul vakbetűkben igen gazdag (CINALAESTGREGORIUSIMEOHTHOBIEE). Versformája megegyezik az imént tárgyaltéval, sőt rímtechnikája is kifejezetten hasonló: gyakoriak bennük az önrímek, és amint a fentebb közölt versben, így a fösvényeségről írt esetében is úgy tűnik, hogy ez nem szerzője gyarló verstechnikájának tudható be, inkább mintha stiláris szerepük lenne. Ezek márpedig Szkhárosira utaló jegyek. Nézzünk rá bizonyíthatóan Szkhárosihoz köthető példát:

Királyképe soha nem volt szent Péter apostal,
Espánságot sem viselt az Szent Pál apostal,
Ebből látjuk, hogy te érsek nem vagy az Krisztussal.

[...]

Mit teszen volt az szentlélek az sokféle nyelvvel,
Ha Pál érsek csak deákul beszéltet istenvel ?
Ne talámtán az isten nem tud minden nyelvvel.

[...]

Lám azt írod, hogy nagy szentség az igaz házasság,
Miért nem jó hát az papnak szentséges házasság?
Ha nem érted az mit írtál lássad, hogy csak vakság.¹⁵

A fösvényesség-versben ilyeneket találunk:

Csuda dolgot beszéllenék, ha meghallgatnátok,
Ha érteném bizonyára, hogy nem hallgatjátok,
Beszédemet úgy én vélem, ti elhallgatjátok.

Ím elkezdem beszélni, kérlek, hallgassátok,
Ha gonoszra én tanítlak, bátor, ne higgyétek,
Azért szólok igazságot, hogy ti elhiggyétek.

Korábbi, Szkhárosi Horvát Andrással és Szegedi Gergellyel kapcsolatos állításomat újra kell gondolnom. Akkor azt állítottam, hogy mivel a *Szükség keresztyénnek mindenkor vigyázni* Szkhárosi-attribúciója kétséges, és egy rendkívül hasonló verset akrosztichonból azonosíthatóan egy GREGORIUS nevű személy írt, megkockáztatható, hogy a bizonytalan szerzőségű, korábban Szkhárosinak adott vers szerzőségére alternatív jelöltünk is akadhat. Most, hogy látókörmbe került ez a különös panaszvers, másképp érvelnék.

13 *Csuda dolgot beszéllenék, ha meghallgatnátok* (RPHA 0228)

14 PAP 2014, 161–170.

15 *Pál érsek levelére való felelet* (RPHA 0674), RMKT 2, 216, 218, 219.

Fönntartom, hogy a *Szükség keresztyénnek mindenkor vigyázni* szerzője nem egyértelműen Szkhárosi. Azt is ugyanúgy gondolom, hogy a *fösvénység-vers* szerzője rendkívül hasonló szöveget készít, mint amilyen a *Szükség keresztyénnek...* kezdetű. Ha azonban ezt a harmadik, emezekre nagymértékben emlékeztető verset is idecitoljuk, melynek történetesen valami köze van egy Andráshoz, a Szkhárosi-attribúció új erőre kap.

A 16. századi protestáns költőkre nem különösebben jellemző ironia, nem perdöntő érveként persze, de megerősíti, hogy a két – András névvel kapcsolatba hozható – verset akár a Szkhárosi-oeuvre-ön belülré képzeljük. Mi a helyzet a GREGORIUS szerzette verssel? Mit kezdünk az ott mutatkozó igen nagy hasonlósággal? Őszintén tanácstalan vagyok. Azt biztosan le kell szögezni, hogy a stílus alapján megérvelt attribúciók módfelett problémásak és gyengék. Talán a versforma ritkasága, esetleg a dallam hordozhat olyan hangnembeli elvárásokat, melyeknek a szóban forgó versek szerzői felkészültségük és tehetségük miatt könnyedén megfeleltek.

A Krisztus-monológ szerzőségére mindazonáltal az akrosztichon nyújtotta érvek nélkül is rendkívül jó jelölt lenne Szkhárosi. Nincs a 16. században még egy olyan szerző, aki harciasság, gúny és ironiára való hajlandóság tekintetében összemérhető lenne vele. Sőt, ha ironiáról van szó, Szkhárosi szívesen megy el a falig, hasonlóan ahhoz, ahogy a szóban forgó vers szerzője. Ennek alapszituációja szerint a megváltó panaszkodik, voltaképpen rácsodálkozik, hogy magától értetődő megváltó mivolta mennyire nem magától értetődő az „emberi állat” számára. Érvel és történetének nyilvánvaló motívumait sorolja, a panasz mégis inkább lesz rácsodálkozás, mint a szó szoros értelmében vett vád. A beszélő és méltatlankodó Krisztus meglehetősen szokatlan, pláne a 16. századi magyar nyelvű lírában. Szokatlanul ábrázolt Krisztus viszont egyáltalán nem szokatlan Szkhárosinál. Az első pillantásra blaszfém Krisztus-leírás a *Kétféle hitről* című versében egészen lenyűgöző.

Üdvözt tégedet sok pap-barát-morgás,
Halálod óráján nem kell predikálás,
Bátor tartsa dolgát minden vigasztalás,
Csak legyen ott sós víz, kenet, olajozás.

Mit járna hát Krisztus ott a keresztfával,
Rosszas seregével, pökdösött orczával,
Likas oldalával, sebes lábaival,
Ha pápa megváltott bűdös olajjával.¹⁶

A feltámadott Krisztus naturalisztikusnak tűnő leírásában a legizgalmasabb az, hogy voltaképpen esze ágában sincs naturalisztikusnak lenni. Gúnyral szól a megváltóról, leírása dehonesztáló, de csak a hittel nem rendelkező ember tekinthet így Krisztusra. A megváltás története nélkül a mégannyira fel is támadott Jézus szájalmas, megalázott figura, akinek szent attribútumai nem egyebek, mint néhány viszolygást keltő csúfság.

Mintha a két vers szerzője nem tartaná magát ahhoz a normához, amelyhez a 16. századi versszerzők zöme, miszerint Krisztusról csak alázattal szabad beszélni. Innen nézve a két alkotás szabályt sért – a jellegében egymásra hasonlító szabálysértések újabb érvet szolgáltatnak arra, hogy a furcsa nevű – és versű – Andrásban Szkhárosit találjuk meg.

Míg a Krisztus-leírásról különösebb tamáskodás nélkül el tudom képzelni, hogy egyéni szerzői invenció, addig a nyilvánvaló megváltó voltában kételkedő világot csudálkozó méltatlankodással szemlélő, higgadt Krisztus esetében az egyéni invenció első pillantásra is kizárható. Annál is inkább, mert nem ez

16 *Siess, keresztyénség, gondolj jól ügyedről* (RPHA 1230), RMKT 2, 182.

az egyetlen vers, amely földolgozza ezt a témát. Korábban (a 109. oldalon) már teljes terjedelmében és két variánsában is közöltem az egyversesként számon tarott Szántó György *Querella filii Dei* (más forrásban *Alia optima cantio*, RPHA 0445) című versét, melynek számos pontja erős tartalmi átfedéseket mutat a most vizsgált panasszal, alább csak a kirívóan egyező részeket sorolom fel.

Querella filii Dei	Panasz, hogy az okosság más Krisztust keres
1. Gyarló emberekkel feddődik az Isten, Kik űmagok miatt vesznek el bűnökben, Nem akarnak bízni az egy Istenben.	1. Az Úr Krisztus panaszodik emberi állatra, Mert, hogy járna mindörökké olyan bolondságban, Mert hogy mást kedvesbnek vél az Krisztus Jézusnál.
2. Én kezemben mikor legyenek mindenek, Kiket – úgymond – tartnak mennyek és az földek, Mondjátok meg énnekem, ó, háládó emberek.	2. Nám én volnék – úgymond – Krisztus, kegyelmesb mindennél, És én bírok mennyen, földön kik vadnak mindennél, És én vagyok mennyen, földön hatalmas mindennél.
3. Oltalmat másunnat mi okon kerestek, És vizet életre másunnat kimertek, Hogy nem az mely kutat adott Isten tinektek.	3. De mert hogy te minden jódat inkább mástul kéred, Mire, hogy te az kútfőből te jódat nem veszed, Mire, hogy te ahhoz nem mégý, ki hozzá hív téged.
4. Ritka, mert ki engem követ közületek, Noha mindeneknek én vagyok istenek, De csak keveseknek hallgat engem életek.	4. Rajtad igen csudálkozom, hogy inkább követed, Jámboroknak régen elmúlt árnyékját követed, Engem pedig ki jó volnék, nem akarsz követned.
5. Gazdag szép ábrázat lón kedves sokaknál, De hol lehet drágább szépség énnálamnál, Mire közületek hát engem kevés csudál?	5. Ez világon sokan néznek emberi ékességet, Én nálamnál, kérlek, ha láttál ékesbet, De miért, hogy te nem nézed én ékességemet.
6. Íme csak én vagyok földnek, mennynek ura, Minden gazdagságnak bővséges udvara, Mire hát nem sietsz világ én udvaromba?	8. Széles földnek és az égnek én vagyok csak ura, Mind ezeknek nálamnál nincs hatalmasb bírāja, Miért szégyenlesz ily nagy úrnak te lenni szolgája.
	9. Vagyon nálam nagy sok jószág és nagy sok kazdagság, Az ki kéri, annak túlem adatik sok jószág, És én túlem annak megnyittatik az mennyország.
7. Vagyok én atyámnak véghetetlen fia, Hatalmas Istennek örök bölcsessége, Mire hát nem jöttek hozzám tanács kérdenie?	11. Ó, vak ember, nám én vagyok atyám bölcsessége, És mindennek csak én túlem vagyon bölcsessége, Miért hogy jobbnak tetszik neked az más bölcsessége.
11. Az egy igazságnak vallnak istenének, Mert nem tagadhatják azt meg az embernek, Mire beszédemben hát nekem kételkedtek?	18. Ezokáért, bolond ember, miért nem hisz nekem? Nám én vagyok az igazság, higgy igazán nekem, Amit mondok, abban higgy te kétség nélkül nekem.
12. Nincs több bizodalom sohol több nálamnál, Idvözítő isten sem több nálamnál, Mire hát én népem, hogy sok felé sántikálsz?	30. Hogy ég alatt sohol nincs több az Jézus Krisztusnál, Az ki által bűneidből te megtisztulhatnál, Most is csak ő, ki képedbe az Isten előtt áll.
13. Teljes mennynek-földnek én vagyok világa, Senkinek kívülem nincs világossága, Mire hát kevésnek függ rám szeme világa?	20. Ím én volnék világosság, senki nem néz reám, Ím én volnék az jó vezér, senki nincs utamban, Kérlek, mondd meg, hogy mi lelt, hogy nem jössz utánam?
18. Jutna jól eszedben mit mívelek veled, Mert én ez világon mindent tők teveled, Irgalmasságomból meg is halék éretted.	27. De mégis mind ezokáért vagy oly háládatlan, Hogy ezekben egyik sem jut te neked eszedben, Mit műveltem, mit szenvedtem érted ez világba.

21. Az oktan állat megismeri urát, Mindenféle barom hallgatja pásztorát, Mire hát az ember nem hallgatja csak urát? 23. Engedelmes szívű és kegyelmes vagyok, Bűnöst hozzám venni én örömetest vagyok, Mire hát, bűnösök, én hozzám nem siettek? 24. Igaz, elhiggyétek, nyilván, hogy én vagyok, Fertelmes bűnösön bosszúálló vagyok, Mire hát nem szűnik meg az ti pártolástok? 26. Veszedelem oka ti magatok vattok, Segítséget hogyha éntülem nem vártok, Az tinen bűnetek néktek örök fogságtok.	24. Lám az öker és az szamár urát megismeri, És mindenben igyekeznek nekie szolgálni, Miert tehát, hogy te engem nem akarsz szolgálni. 34. Ím meghallád te énnekem kegyelmes voltomat, És, mindenben hogy jót tegyek veled, kész voltomat, És meghallád vakmerőkön bosszúállásomat. 35. Semmit azért nem vethetsz rám te veszedelmedért, Mert kész voltam idvösséget adni mindeneknek, Azért magad találója vagy veszedelmednek.

A strófaszámokból világosan látható, hogy a két szöveg nem azonos struktúrában dolgozza fel forrását, ha ugyan tényleg egy bizonyos szöveg áll a két magyar vers háttérében. Pontos és közvetlen elődöt nem is tudok meghatározni (nem kizárt, hogy lehetne), a vers forrásvidéke azonban meghatározható: Erasmus *Expostulatio Iesu cum homine suapte culpa pereunte* című szövegének igen távoli, mégis egyértelmű feldolgozásairól van szó.¹⁷ A kilencvensoros Erasmus-mű számos ponton egyértelmű egyezéseket mutat a két szöveggel. Az Erasmus-költeményt és Jankovits László prózafordítását az alábbiakban közlöm:

Des. Erasmi Roterodami *expostulatio IESU cum homine suapte culpa pereunte*

Cum mihi sint uni bona quae vel frondea tellus
Vel Olympus ingens continet,
Dicite, mortales, quae vos dementia cepit,
Haec aucupari ut unde vis
Malitis quam de proprio deponere fonte,
Adeo benigno et obvio,
Mendacesque iuuet trepido miseroque tumultu
Umbras bonorum persequi,
Pauci me, qui sum verae largitor et autor
Felicitationis, expetant?
Forma rapit multos: me nil formosius usquam est,
Formam ardet hanc nemo tamen.
Suspiciunt ceras antiquaque stemmata multi,
At me quid est illustrius,
Ut qui sim genitore deo deus ipse profectus,
Genitrice natus virgine?
Unde fit, ut mecum vix gestiat unus et alter
Affinitatem iungere?
Maximus ille ego sum caelique solique monarcha:
Servire nobis cur pudet?
Dives item et facilis dare magna et multa roganti,
Rogari amo: nemo rogat.
Sumque vocorque patris summi sapientia: nemo
Me consulit mortalium.
Ipse ego sum aetherei splendorque decusque parentis:
Me nemo stupet aut suspicit.

Rotterdam Erasmus: Jézus szemrehányása az embernek, aki önnön hibájából pusztul el

Ha egyedül tőlem ered minden jó, ami akár a zöldellő földön, akár a roppant Olümposzon van, mondjátok, halandók, akkor kicsoda esztelenség fogott el, hogy inkább akarjátok akárhonnán elővadászni, mintsem tulajdon forrásából kívánni azt, ami olyan jóságos és szembeszökő, s abban lelitek örömtöket, hogy nyomorult törekvéssel a javak hazug árnyékát hajhásszátok, és kevesen vágnak rám, aki az igazi boldogság ajándékozója és szerzője vagyok?
Sokakat a szépség ragad meg: nálam szebb semmi sincs soha, mégsem rajong ezért a szépségért senki sem. Sokan a viaszszobrokra és az ősi családfákra néznek fel, de kicsoda kitűnőbb nálam, hogyha én vagyok maga az isten, aki az istenatyától származott, és szűz anyától született? Mitől van az, hogy alig egyen-ketten vágyakoznak arra, hogy házasságot kössenek velem? Íme, én vagyok a menny és a föld legnagyobb uralkodója: miért szégyen minket szolgálni? Gazdag is vagyok, készséggel is adok nagy és sok jót annak, aki kér, szeretem, ha kérnek tőlem: senki se kér. A legfőbb atya bölcsessége vagyok, így is hívnak: egy halandó sem kéri tanácsomat. Én magam vagyok a mennybeli atya fényessége és ékessége: senki sem csodál s néz fel rám. Épp olyan szilárd, mint amilyen kedves barátja vagyok a barátoknak; magamat és vagyonomat őszintén és szívesen megosztom azokkal, akik nekem kedvesek: senki sem törekszik erre a szoros barátságra. Én vagyok az út, amely egyedül vezet az égbe a csillagokhoz, mégis ritkán jár rajtam utazó. Hát miért habozik

¹⁷ Nehéz elég hálásnak lennem Balázs Mihálynak, aki kéziratomban lektorálásakor hívta fel a figyelmemet e versre.

Sum firmus iuxta ac iucundus amicus amico,
 Me pariter ac meas opes
 Candidus atque lubens charis impertio: nemo hanc
 Ambit necessitudinem.
 Sum via qua sola caeli itur ad astra, tamen me
 Terit viator infrequens.
 Cur tandem ignarum dubitat mihi credere vulgus,
 Aeterna cum sim veritas?
 Pollicitis cur, stulte, meis diffidere perstas,
 Cum sit nihil fidelius?
 Autor ad haec vitae cum sim unicus ipsaque vita,
 Cur sordeo mortalibus?
 Lux ego sum: cur huc vertunt sua lumina pauci?
 Dux: cur gravantur insequi?
 Vivendi recte certissima regula solus:
 Aliunde formas cur petunt?
 Ipse ego sum solus vera et sine felle voluptas:
 Quid est quod ita fastidiosus?
 Unica pax animi: quin huc deponitis aegri
 Curas edaces pectoris?
 Si benefacta truces etiam meminere leones
 Referuntque beluae vicem,
 Respondere feri merito didicere dracones,
 Si meminit officii canis,
 Si redamant aquilae, redamant delphines amantem,
 Cur efferacior feris
 Me me non redamas homo, cui semel omnia feci,
 Quem condidi, quem sanguine
 Asserui proprio propriaeque a morte recepi
 Dispendio vitae volens?
 Si bos agnoscit dominum, si brutus asellus
 Agnoscit altorem suum,
 Cur me solus, homo, male gratus nosse recusas
 Et conditorem et vindicem?
 Unus ego hic tibi sum cunctorum summa bonorum:
 Quid est quod extra me petas?
 Quorsum distraheris per tot dispendia, grassans
 Laboriosa inertia?
 Sum placabilis et pronus miserescere: quin hoc
 Miser ad asylum confugis?
 Idem iustus et implacabilis ultor iniqui:
 Cur non times offendere?
 Corpus ego atque animum nutu sub Tartara mitto:
 Nostri metus vix ullum habet.
 Proinde, mei desertor homo, secordia si te
 Adducet in mortem tua,
 Praeteritum nihil est. In me ne reiice culpam,
 Malorum es ipse autor tibi.
 Nam quid adhuc superest si te neque provocat ardens
 Suique prodiga charitas,
 O bis marmoreum pectus, neque mitigat unquam
 Adeo profusa benignitas,
 Si neque tantarum vel spes certissima rerum
 Expergeficit et allicit,
 Si neque Tartareae cohibet formido gehennae,
 Nec ullus admonet pudor,

a tudatlan tömeg, hogy higgyen nekem, mikor én vagyok az örök igazság? Ostoba, miért hitetlenkedsz megrögzötten abban, amit megígértem, mikor senki nincs hübb nálam? Mikor én vagyok egyedül, aki életet teremt, sőt, én vagyok az élet, miért viszolyognak tőlem a halandók? Én vagyok a világosság: miért fordítják felém szemük világát kevesen? Én vagyok a vezető: miért nehéz követniük engem? Egyedül én vagyok a legbiztosabb életszabály: miért keresnek máshonnan mintákat? Én magam vagyok egyedül az igazi és keserűségtől mentes gyönyör: miért van az, hogy így undorodnak tőlem? A lélek egyedüli békessége vagyok: miért nem teszik le itt beteg szívetek emésztő gondjait?

Ha a bős orozslánok is emlékeznek a jótettekre, s a fenevadak is viszonozzák azokat, a vad kígyók megtanulták, hogy megadják azt, ami érdem szerint jár, ha a kutya emlékszik kötelességére, ha az őket szeretőket viszontszeretik a sasok, viszontszeretik a delfinek, engem, te, vadaknál elvadultabb ember, miért nem szeretsz viszont engem, aki számodra egyszerre mindent megalkotott, aki téged megteremtett, aki saját vérével megváltott téged, és önként, saját élete árán kiragadott téged a halálból? Ha az ökor felismeri gazdáját, ha a buta szamar felismeri táplálóját, miért vonakodsz egyedül te, háládatlan ember attól, hogy elismerj engem, aki teremtőd és bírád is vagyok? Számodra én vagyok egyedül minden jó legjava: mi az, amit rajtam kívül kívánsz? Mi végre tépelődsz, annyi mindent elvesztegetve, fáradsággal renyheségre törekedve? Kiengesztelhető vagyok, és hajlok a könyörületességre: nyomorult, miért nem futsz ebbe a menedékbe? Igazságos vagyok, egyben a méltánytalanság engesztelhetetlen megbosszulója: miért nem félsz megtámadni engem? Bólintással küldöm a Tartarosz mélyébe a lelket és a testet: alig van valakiben félelem tőlem.

Ha tehát ostobaságod halálodba visz, ember, árulóm, rajtam semmi nem múlt. Ne hányd szememre a vétket, te magad okozod bajodat. Hiszen mi marad még, ha nem indít meg a buzgó, önfeláldozó szeretet sem, ó, kétszeresen márványkemény szív, és az oly túlárado jótekonyság sem szelídít meg sohasem, ha annyi minden legbiztosabb reménye sem serkent és csalogat, ha a tartaroszi tűztől való félelem sem tart vissza, s nem figyelmeztet semmi szemérem, sőt, ha még inkább megkeményít és növeli érzéketlenségedet mindez, bár olyan sok és annyira rendkívüli, hogy a szörnyű vadállatok, az acél és a kő keménységét legyőzi, s meglágyítja őket, mitévő legyen a kegyesség, miképpen tartsa vissza az önként halálra kész szíveket? Nem vall ép elmére szerintem akarata ellenére megmenteni valakit; az atyai igazságosság is tiltja ezt.

Immo si durant magis haec adduntque stuporem
Tam multa tamque insignia,
Ut facile immanesque feras chalybemque petramque
Rigore victo molliant,
Quid faciat pietas, quibus artibus abstrahat ultro
Devota morti pectora?
Invitum servare nec est mentis, puto, sanae
Et patria prohibet aequitas.

Még egy érv és egy aprócska rejtély van hátra.

Az *Énekek három rendbe* című kötetben jelenik meg először és utoljára a Szkhárositól ismert versek túlnyomó része, e panaszvers is ott szerepel, ez talán erősíti a közös szerző felvetését. Ami a rejtélyt illeti: meg kellene magyarázni, hogy mi az a szándék, amely kitörli az értelmes vezetéknevet a versből. Pontos magyarázattal nem szolgálhatok. Valószínűket persze tudnék sorolni, de a kételyeimet egyik sem oszlatja el. Azt viszont érdemes hangsúlyozni, hogy akár Szkhárosi a költemény készítője, akár másvalaki, a versfők adta szöveg csonkult, torz, és ebben a formájában bizonyosan nem tartalmaz adatot.

* * *

A fentiekben igyekeztem néhány példa segítségével, a teljesség igénye nélkül, jobban mondva, hevenyészve megmutatni, hogy milyen következtetésekre lehetnek alkalmasak az akrosztichonok, illetve jellegük-nél fogva mely belőlük származó adatot kell intenzívebb kétkedéssel fogadni. A későbbi részekben még elő-előfordul erre vonatkozó okfejtés, de továbbra sem az átfogó leírás jegyében.

EPIKA

Kísérlet az ismeretlenek számának csökkentésére

Bibliai históriák 17. századi kéziratokban

Varjas Béla időtálló megfigyelése szerint a históriás ének (ezen belül pedig az úgynevezett bibliai história) sajátosan 16. századi műfaj.¹ Az ide tartozó énekek többsége a 16. századra jellemző műfajtól elvárható módon is viselkedett: 1500-as évekbeli nyomtatott énekeskönyvekben vagy önálló nyomtatványban maradt ránk, kevés akad köztük, amelyet csak jóval későbből, valamely 17. századi kéziratoss énekeskönyvből ismerünk.

Korábban, e műfaj nyomtatott forrásainak vizsgálatakor nagy vonalakban felvázoltam már a bibliai históriák két legnagyobb 16. századi forrásának, a Hoffgreff-énekeskönyvnek és a Bornemisza Péter szerkesztette *Énekek három rendbe* című kötetnek a későbbi kéziratokkal való viszonyát, valamint meg is fogalmaztam az ebből levonható, a nyomtatott forrásokra, illetve a műfajba sorolható alkotások mennyiségére vonatkozó következtetéseket.² E helyütt a kéziratoss források alaposabb szemügyre vételére vállalkozom, hogy e vizsgálat aztán valószínűbbé tegye, esetleg megcáfolja korábbi elképzeléseimet.

* * *

Az általunk ismert 16. századi bibliai históriáknak – hasonlóan a ránk maradt 16. századi históriás énekekhez – nem ismerjük autográf kéziratát. Szerzői kéziratuk valamilyen módon (túlnyomórészt a két nagy gyűjtemény szerkesztőjén keresztül) nyomdába került, majd kinyomtatásuk után megsemmisült, esetleg kötéstáblába került, és azóta lappang. Némely esetben e nyomtatványok alapján új, immár önálló kiadások készültek, hogy aztán a nyomtatásban már beszerezhetetlen műveket kéziratokban örökítsék tovább némely kevesek. Ez a jelenség jól megfigyelhető az egyes versek forrásainak számbavételekor – és ez alapján vonható le az a következtetés, hogy igen valószínű, hogy azok a szövegek, amelyeknek mára csak olyan forrásuk van, mely a hagyományozódási sor végén található, valaha rendelkeztek olyanokkal is, mely – társaik továbbmásolódási történetének analógiájára – e pontok elé illeszthetők, legkivált akkor, ha a költemény egyetlen forrása tartalmaz olyan szöveget is, melynek ismerjük korábbi nyomtatott forrásait is.

1 VARJAS 1982,126.

2 PAP 2014, 59–75.

E felismerés alapján kíséreltem meg rekonstruálni a csonkán ránk maradt Hoffgreff-énekeskönyv tartalmát, és emiatt valószínűsítettem, hogy e kötet 1559 körül láthatott napvilágot, és nagymértékben támaszkodhatott egy korábbi 1556-os, szintén Kolozsvárott kinyomtatott kötetre. A rekonstrukció alapját azok a kéziratos források adták, melyek tartalmazznak a műfajba illő szövegeket, és tartalmuk helyenként átfedi a két nagy nyomtatott kötetet. Tizenegy ilyen kódexet ismerünk; az alábbi táblázat az ezekben található históriás énekeket mutatja az énekek RPHA-száma alapján:³

Kézirat neve ³	Kol56/59	Mindkét nyomtatvány	Det82
Bölöni-k. (1615–1621)		1204	
Csereyné-k. (1565–1579)			0430
Csoma-k. (1638)		0432, 1205	0012, 0948
Detsi-k. (1609–1613)		1015	0948
Kádár-ék. (17. század közepe)		1192	1192
Lipcsei-k. (1615)		0238, 1015, 1091, 1189, 1197, 1250	0707, 0822, 0895, 1176
Lugossy-k. (1629–1635)		0958, 1091, 1192, 1197	0012, 0430, 0707, 1176
Mihály deák k. (1679)		0958, 1091, 1192, 1204, 1250	0165, 0315, 0423, 0707, 0895, 1176, 1203, 1301
Petrovay-ék. (1670–1672)		1189	
Vasady-k. (1613–1615 körül)			0707

A táblázat az RPHA műfajbesorolása nyomán készült, így egészen bizonyosan finomítható. Akadnak olyan versek is benne, melyeket az RPHA is legalább két műfajba besorolhatónak vél. Például a Szkhárosi Horvát András szerzette *Rettenetes e világnak mostan minden dolga* kezdetű vers (RPHA 1204 – Szkhárosi verseinek RPHA-számát a táblázatban kurzívval szedtem). Ez tudniillik egyfelől *vallásos* → *história* → *leíró, értekező* → *prédikációs ének*; másfelől *vallásos* → *nem história* → *bibliai* → *kivonat*. Önmagában a műfaj nem egyértelmű megítélése inkább tanulságosnak tűnik: a régi magyar költői műfajok megítélése nagyon problematikus, akár e vers esetében is. Vegyük csak a két 16. századi kiadványban elfoglalt helyüket. A Bornemisza-énekeskönyvben a vers a többi Szkhárosi-szöveggel együtt a *második rend* lapjain szerepel, ott, ahol „hosszabbak vadnak: az Szent Írás intési és magyarázati szerint. Kik prédikációk gyanánt oktatnak”, és nem a harmadikban, ahol „az Bibliának kiválogatott fő 18 históriáiból valók rendeltettek”.⁴ A másik, korábbi nyomtatott forrás viszont nagyon is a *Biblia fő históriáival* együtt szerepelteti, és ez még akkor is szembetűnő, ha észrevesszük, hogy a kötet verssorrendje eddig a szövegig követni látszott a Bibliát, itt azonban a *Makkabeusok könyvéről* visszaugrik a *Deuteronomiumra*.

A magam részéről megértem és méltányolom az RPHA kettős műfajmeghatározását: a két mérvadó forrás kontextusa legalábbis ennek megfelelően nyilatkozik, mégis hajlanék arra, hogy a Bornemisza-kötetnek higgyek jobban. Akármit is jelentsen a bibliai história műfaja, alighanem epikus műfaj kellett, hogy legyen. E Szkhárosi-vers történetét azonban nehéz lenne meghatározni. Amiképpen egyébként a táblázatban szereplő többi Szkhárosiét is: a 2. zsoltár meglehetősen furcsa parafrázisa (RPHA 0948) és a fősvénységről szóló ének (RPHA 1203) – noha az RPHA megengedi róluk, hogy históriák legyenek – lényegileg eltér a bibliai tör-

3 A kéziratosokat Dézsi Lajos cikksorozatban ismertette: DÉZSI 1911, 1913, 1914, 1915, 1916a, 1916c, 1927b. A *Lugossy-kódexről* lásd még U. Szabó Gyula cikkét: U. SZABÓ 1913. A *Régen ó törvényben vala Jeruzsálemben* kezdetű ének (RPHA 1194) esetében az RPHA korábbi változata a *Mátéfi János kódexét* (STOLL 2002, 39. sz.) is megjelölte forrásként. Ennek sem a forrásban, sem a szakirodalomban nincs nyoma, és az RPHA újabb változatából már törölték a forráshivatkozást. Az énekeknek tehát csak egyetlen forrását ismerjük (Kol56/59), így a mostani felsorolásból is elhagyható.

4 Det82, címlap.

ténetek alapján készült históriás énekektől, és – nyomtatékkal kell hozzátenni – ezek esetében még alternatív nyomtatott forrás kontextusa sem szól amellett, hogy közük lenne a bibliai história műfajához. Vagyis a fenti táblázat nem minden eleme mérvadó, ha szigorúan ragaszkodunk az egyébként nem túlzottan szigorú műfaji kritériumokhoz. És érdemes azt is észrevenni, hogy e problémák jelen esetben ugyanazon szerző kapcsán merülnek föl: a 16. századi költészet sovány hagyatékában magát több művel is képviseltető Szkhárosi verseiben hajlamos lennék inkább Szkhárosi versszerzői, urambocsá' poétikai elképzeléseit visszatükröződni látni, mint magáét a 16. századi költészetét. E problémásabb műfajú verseket – azt gondolom – érdemes nem figyelembe venni egy ilyen többszereplős, egy konkrét műfaj darabjainak mozgására koncentráló vizsgálatban.

Az alábbiakban tehát műfaji okok miatt nem fogom tárgyalni Szkhárosi verseinek történetét, fogom viszont a fenti táblázat azon darabjait, melyek egyértelműbben nevezhetők históriás énekeknek. A verseket alapvetően textológiai szempontok szerint vizsgálom. Az érdekel, hogy közvetlen vagy közvetett viszony kimutatható-e közöttük: végeredményben arra vagyok kíváncsi, hogy megmagyarázható-e tetszőlegesen nagy elveszett kéziratmennyiség bevonása nélkül a 16. századi bibliai epika ránk maradt forrásanyaga – úgy a kézíratos, mint a nyomtatott. Az is érdekel, hogy e viszonyok alapján vonhatók-e le tanulságok, esetleg szabályok a szöveganyag mozgása, áramlása kapcsán; és nem utolsósorban az is, hogy egy-egy szöveg esetében melyik forrás hordoz jelentős, eddig esetleg alábecsült szövegkritikai értéket.

A feladat komplex és erőt próbáló, de elsősorban azon bátrak számára, akik e fejezet elolvasásával fáradoznak. Műfaját leginkább a *szövegkritikai jegyzet* műfaja közelíti, s ezt önmagában olvasni alighanem kínyszerű – ezért tartozom az első bocsánatkéréssel. A második bocsánatkérés az RMKT 16. századi sorozata első folyamának szerkesztőinek szól, elsősorban Szilády Áronnak, másodrészt Dézsi Lajosnak. Más filológiai elvek jegyében dolgoztak, mint ahogy én gondolkodom – ők nagyvonalúak voltak, én kicsinyes vagyok. Sajnálom, ha bizonyos eljárásaikkal szemben megfogalmazott kritikáim esetleg túllépnének az elvárható *történeti poétikai* szemléleten, az ő áldozatos munkájuk nélkül egyszerűen nem lenne miről beszélnem.

Az alábbiakban a nyomtatványokkal több átfedést is mutató kéziratok nyomtatványokhoz kapcsolható verseinek kötetek közötti mozgását veszem szemügyre incipitük ábécérendje alapján (vagyis növekvő RPHA-számok sorrendjében). Az egyes versek esetében, amikor érdemes, rajzon is igyekszem meghatározni viszonyukat, mindazonáltal nem a szó szoros értelmében vett szemmákat készítek, és ennek elvi okai vannak.

Az ismert források viszonyának meghatározása a legkritikább esetben képes a szöveg útját a szerzői szöveghez visszavezetni. Ahogy a klasszikus szemma gyökere felé tartunk, fogynak nyomaink, és egyre szaporábban kéredeznek ismeretlenek a képzetbe. Az általam rajzolt szemmák az utolsó tapintható pontnál kezdődnek, ott, ahonnan az ismert szövegvariánsok, az életben maradt szereplők története kezdődik, ezeken a rajzokon az α ezt a pontot jelöli. Hogy onnan mekkora az út az autográfig, az már képzelőerőtől függ.

Ahol a szövegváltozatok viszonya bonyolultabb a magától értetődőnél, ott szövegváltozatokat is mellékelek. Ezek afféle munkaszövegek, messze nem kiadásra készültek, de láthatóak rajta a források eltérései, így állításaim akkor is ellenőrizhetők, ha épp nem hozok konkrét példákat.

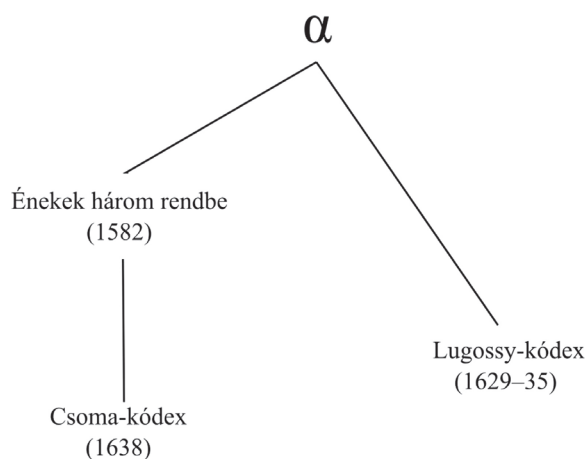
1) Dobai András: *Az utolsó ítéletről* [*A hatalmas Isten királyok királya...*]

RPHA 0012. Forrásai: Det82, 208^v; *Lugossy-k.*, 51^r; *Csoma-k.*, 85^r. Modern kiadása: RMKT 2, 143.

A vers legkorábbi forrása a nyomtatott változat, ez alapján készült a *Régi magyar költők tára* második kötetének szövegközlése is. Szilády a vers jegyzetei közt megjegyzi, hogy a *Lugossy-kódex* (egyébként csonkán ránk maradt) változata számos eltérést tartalmaz a Bornemisza-féle kiadáshoz képest,⁵ sőt ezeket a *Csoma-kódex* eltérő alakjaival együtt a jegyzetekben is közli, mindazonáltal a versváltozatok viszonyáról nem tesz érde-

5 RMKT 2, 443–444.

mi állításokat. Arról is csak a jegyzetekben tudósít, hogy a *Lugossy-kódex* szövegéből több strófa hiányzik, vagy ami még ennél is fontosabb, egy helyütt épp a *Lugossy-kódex* lesz bővebb: a versezet utolsó két strófáját csak itt találhatjuk meg.⁶ A versforrások markáns eltérései miatt szerencsére ez esetben a viszonyuk elég jól kikövetkeztethető. A *Csoma-kódex* szövegváltozata közelebb áll a nyomtatott változathoz, a *Lugossy-kódex* eltérései viszont oly mérvűek és olyan természetűek, hogy nem hihető, hogy szövegének forrása a Bornemiszsa-féle kiadvány lenne. Az pedig, hogy a vers kolofonja csak a *Lugossy-kódex*ben szerepel, bizonyossá teszi, hogy a kézirat másolója egyéb forrással is rendelkezett. Így ez a szemta látszik a legvalószínűbbnek:

Pontosabb és árnyaltabb viszonyt az *Énekek három rendbe* és a *Lugossy-kódex* között nem lehet meghatározni, és tudni kell, hogy az egymásolási távolság nem egzakt mértékegység, meghatározza a másoló másolással való viszonya (ti. mennyire tiszteli a forrásszöveget, vagy éppenséggel mennyire tekinti feldolgozható nyersanyagának), és azzal is számolnunk kell, hogy e viszonyok ábrázolásakor (majdnem) minden „egy másolást” úgy kell értenünk, hogy „legalább egy másolás”, vagyis *legalább* egy transzfer beiktatása kell ahhoz, hogy egy jelenség megmagyarázható legyen. Csak a legkülönösebb esetekben és kizárólag mindkét tényező, a forrás és a származék ismeretében jelenthetjük ki a kapcsolat közvetlenségét; de ahhoz, hogy az állítás tényleg hiteles legyen, egyéb bizonyítékokra is szükség lehet. Vagyis amikor például a *Balassa-kódexet* egy „másolat másolatának másolata”-ként jellemzünk, akkor azt úgy kell érteni, hogy *legalább* három másolási fázis kell ahhoz, hogy a kódex szövegváltozatait magyarázni tudjuk: négy lehet, kettő nem.

Mindezek miatt Dobainál az *Énekek három rendbe* és a *Lugossy-kódex* változatai *látszólag* egyenrangúak. Nézetem szerint egy kiadás akkor jár el a leghelyesebben, ha főszövegül Bornemiszsa változatát választja, jegyzeteiben viszont minden *Lugossy*-variánst közöl, és problémás esetekben a *Lugossy-kódex* alapján javít a főszövegen.

6 A problémát regisztrálja és más megoldásra jut Kovács Sándor Iván az *Énekek három rendbe* faksimile kiadásának kísérőtanulmányában: „Dobai András *Az utolsó ítéletről* c. éneke fölél maga Bornemiszsa írja oda: »Dobai András Sáros pataki prédikátor által szerzettetett.« Dobai 1541-ben valóban Perényi Péter udvari papja volt Sárospatakon, majd egy évvel később egy évvel később Nádori Ferenc udvari helytartójának nevelője Bártfán, ahonnan – nem tudjuk, mikor – talán valamely Tisza melléki városba távozott. (RMKT XVI/2, 441–443.) Nem tudjuk azt sem, miként szerezte meg énekét Bornemiszsa. Prédikátor voltán kívül nem sokat tudhatott róla, s szerintünk csak azért írta az ének fölél a szerzőről tájékoztató mondatot, mert vagy így találta a kéziratban, vagy pedig mert az ének két utolsó strófáját elhagyta. A *Lugossy-kódex* közli ugyan az általa elhagyott strófákat, de itt nincs meg az ének 185–188. sora. E hiányokat csak Bornemiszánál nem találjuk, így az ő szövege sem mondható teljesnek. Bornemiszsa szövegében egyébként több esetben hiányzik az ének utolsó, szerzőre vonatkozó strófája. Néhány darabon – helyszükében lévén – talán ő maga szándékosan rövidített, s az elhagyásra az ének tartalmi anyagához már semmi újat nem tevő strófák voltak a legalkalmasabbak. De az is lehetséges, hogy Bornemiszához már sok esetben csonkult szövegek kerültek, hiszen maga panaszkodik a gondatlan másolókra. Dobai éneke fölél a szerző nevének feltűnéséből azonban úgy tűnik, hogy Bornemiszsa, ha ismerte az énekszerző nevét, akkor nem hallgatta el.” Kovács 1964, 22.

2) Bornemisza Péter: *Isten városáról és a mennyországról való ének* [Bátorítsd, Uram, édes Istenem, lelkemet, nyelvemet...]

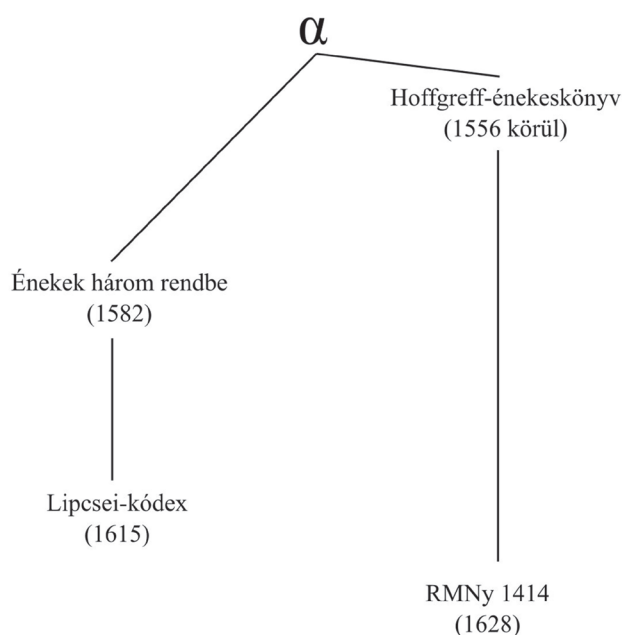
RPHA 0165. Forrásai: Det1582, 220^r; Mony90k, 65^r; *Mihály deák k.*, 269^r. Modern kiadása: RMKT 7, 249.

Bornemisza e költeményének továbböröklődése viszonylag egyszerűnek látszik. Az *Énekek három rendbe* változatánál korábit nem ismerünk, és tekintve, hogy a kötet szerkesztője és a vers szerzője ugyanaz a személy, aligha érdemes keresnünk. A szövegváltozatok alapján a szóban forgó nyomtatvány lehetett a forrása a *Mihály deák kódexében* töredékesen szereplő versnek.

3) Batizi András: *Zsuzsanna asszonynak históriája* [Dániel ezt írja, minden meghallgassa...]

RPHA 0238. Forrásai: Kol56/59, Aa4^r; Det82, 325^r; *Szép rövid história* [...], Lőcse, 1628 (RMNy 1414); *Lipcsei-k.*, 75^r. Modern kiadása: RMKT 2, 81.

Batizi e históriás éneke számunkra négy régiségbeli forrásból ismerős. A két legkorábbi a két nagy antológia. Elvileg lehetne köztük közvetlen kapcsolat, de korábban már igyekeztem bizonyítani, hogy több vers esetében igazolhatóan nem egymásból származnak, hanem közös ősrre vezethetőek vissza, így feltehetően azon szövegek esetében, amelyeknél nem zárható ki egyértelműen annak lehetősége, hogy a Hoffgreff-énekeskönyv szövegén alapul Bornemisza későbbi szövegközlése, az egyértelmű példák analógiájára kell elágaztatni kettejük sztemmáját.⁷ A *Lipcsei-kódex* szövege bizonyosan Bornemiszából ered, amikor eltér a Hoffgreff-féle kiadástól, Bornemiszáé is eltér. A 1628-as lőcsei nyomtatvány viszont épp ellenkezőleg: amikor szövegalkajai különböznek az *Énekek három rendbe* variánsaitól, épp így különböznek Hoffgreff kiadásának variánsai is.

7 PAP 2019, 126.

4) Tolnai György: *Jób históriája [Egy istenfélő, nagy szent ember vala...]*

RPHA 0315. Források: Det82, 327^r; *Mihály deák k.*, 261^r. Modern kiadása: RMKT 4, 57.

Tolnai György versének hagyományozódása is viszonylag egyértelmű és egyszerű. Bornemisza kiadásának szövege másolódik tovább a *Mihály deák kódexébe*. A kritikai kiadás pedig, nagyon helyesen, Bornemisza szövegét közli.

5) Dézsi András: *Világ kezdetétől lett dolgokról [Földet, mennyet mely nap Isten helyhete...]*

RPHA 0423. Források: Det82, 259^r; *Mihály deák k.*, 243^r. Modern kiadása: RMKT 5, 7.

E Dézsi-vers *Mihály deák kódexében* szereplő változata – hasonlóan az előzőhöz – a Bornemisza-énekeskönyv egyszerű másolata.

6) Pesti György: *A halálra való emlékeztetés [Gondja között egy fő gondja embernek...]*

RPHA 0430. Források: Det82, 204^r; *Csereyné-k.*, 40^r; *Lugossy-k.*, 179^r. Modern kiadása: RMKT 7, 25.

Némiképp izgalmasabb – mindenesetre kevésbé egyértelmű – a helyzet Pesti György haláltánc-versével. Valaha három régiségbeli forrásból volt ismerhető, ma e három egyike közvetlenül nem elérhető, a *Csereyné-kódex* ugyanis a második világháborúban megsemmisült. Sajnálatos veszteség, ugyanis rendkívül izgalmas, nem egy szempontból teljesen egyedülálló gyűjtemény volt. Egyfelől ritkaságszámba mennek azok a 16. századi kéziratok, melyek több verskéziratot is tartalmaznak (Stoll Béla bibliográfiájának 1409 tételéből csak az első hét ilyen),⁸ másfelől még ennél is ritkábbak az olyan források, melyek egy-egy vers legkorábban keletkezett szövegváltozatát adják. A szóban forgó Pesti György-vers legkorábbi nyomtatott forrása az *Énekek három rendbe* 1582-es kiadású változata, a *Csereyné-kódex* változata majd húsz évvel korábbi másolat. A kéziratot Dézsi Lajos régi magyar énekeskönyveket bemutató tanulmányorozatának legelső darabjában ismerteti, ahol közli a másolás dátumát is: „Finis huius cancionis per me – anno domini 1565. 10. die novembris”⁹ – olvashatnánk a vers után, ha kezünkben lehetne a kötet, de mivel a kódex megsemmisült, a benne szereplő szövegváltozatokat csak áttételesen, kritikai kiadásukból lehet tanulmányozni.¹⁰

A vers szövegváltozatainak viszonyáról Dézsi és Szilády egybehangzóan nyilatkozik, a *Csereyné-kódex* szövegét tartják az eredetihez legközelebbinek, Bornemisza kiadásáról lesújtóan nyilatkoznak, a *Lugossy-kódex* szövegváltozatának hiányos voltát emelik ki.¹¹ A verssel igen behatóan foglalkozó Oláh Szabolcs alapos

8 STOLL 2002.

9 DÉZSI 1911, 61.

10 Az RMKT szövegközlése pedig nem hiba nélküli, ráadásul a verset tartalmazó hetedik kötet nem is homogén alkotás: a szövegeket Szilády Áron tette közzé, de a jegyzetek nem teljesen az ő munkái, helyenként Dézsi Lajos írta őket, aki viszont valószínűleg nem pont úgy közölte volna a szövegeket, ahogy Szilády tette. Mindenesetre a vers azon négy strófája, melyet Dézsi is közöl tanulmányában, nem csak abban tér el a kritikai kiadás *Csereyné-kódex* szolgáltatva főszövegétől, hogy utóbbi nem betűhű. Az első strófa Dézsinél így olvasható: „Gongia köbött egý fw gongia embernek / ký bizonnial igen nehez az teftnek / meg kel walny az teftwl az leleknek / halaltt kel ßenuedni minden emberék.” Szilády kritikai főszövegében pedig: „Gondja között egy fő gondja embernek, / Ki bizonynyal igen nehéz az testnek, / Meg kell válni az testtül az léleknek, / Halaltt kell szenvedni minden embernek.” Dézsi 1911, 61; RMKT 7, 25.

11 „A mi codexünk szövege nemcsak azért becses, mert a Bornemiszáénál jóval régebbi, hanem azért is, mivel Bornemisza, éppen úgy mint Heltai, sok helyen önkényesen bánik el más írók művével s Pesti György énekén is nemcsak sokszor változtat, nem törődve sem rímmel, sem értelemmel, de eredeti értelméből is kivetkőzteti azt. [...] Ha nem önkényesen változtatott itt Bornemisza a Pesti szövegén, úgy azt kell feltennünk, hogy olyan kéziratot használt, melynek szövege a Csereyné-codexénél sokkal romlottabb volt.” Dézsi 1911, 61–62.

„Szinte bizonyosnak vehető, hogy a kódexbeli cím az igazi, hogy az a szerzőtől származik és hogy Balázs deák az első kiadásról másolta azt kódexébe. A magyar cím Bornemiszáétól származhatott, aki azt közhasználatra szerkesztett *Énekeskönyvébe* helyénvalóbbnak

textológiai vizsgálatnak veti alá a vers szövegváltozatait. Szemben a szöveget kiadó Sziládyval és Dézsivel,¹² a Bornemisza-kötet főszövegbe emelése mellett érvel.¹³ Gondolatmenete markánsan szembehelyezkedik Szilády és Dézsi azon meggyőződésével, hogy a *Csereyné-kódex* másolójának munkája azért helyezhető a Heltai Gáspár módjára rongáló Bornemisza kiadói gyakorlata fölé, mert Szegedi András Jeruzsálem pusztulását megverselő históriás énekében minden egyéb forrással szemben csak a *Csereyné-kódex* őrizte meg helyesen a szerző nevét. Oláh Szabolcs vélekedése, mely szerint Bornemisza szövegváltozata pusztán azért még nem sorolható textológiai értelemben a korábbi változat mögé, mert némely helyen értelmetlen és logikátlan alakot hoz, ahol viszont a *Csereyné*-változat jónak tűnik – alighanem helyes. Tanulmányában mégsem sikerült meggyőzően bornemiszátlanítania az *Énekek három rendbe* szövegváltozatát. Nem a helyes-helytelen szövegalkok miatt, hanem a szövegváltozatok egymáshoz való viszonya miatt van abban igaza, hogy Bornemisza szövegváltozata nem alacsonyabb rendű a másik két változathoz.

Dézsi, Szilády és Oláh is egyetért abban, hogy mindhárom szövegváltozat másolat. Abban már nem, hogy minek a másolatai. Dézsi kéziratot feltételez: „Ha nem önkényesen változtatott itt Bornemisza a Pesti szövegén, úgy azt kell feltennünk, hogy olyan *kéziratot* használt, melynek szövege a *Csereyné-codex*énél sokkal romlottabb volt.”¹⁴ Szilády már nyomtatványról beszél: „Balázs deák *az első kiadásról* másolta azt kódexébe.”¹⁵ Sőt, mintha Dézsi is elcsábulna a nyomtatvány gondolatától egy Szilády jegyzeteihez írt zárójeles megjegyzésben, legalábbis a *Lugossy-kódex* forrását illetően:

17–88. s. hiányzik a Lugossy-kódexből. [Mivel itt a kódex nem csonka, feltehetjük, hogy egy levél hiányzott abból a kéziratból v. nyomtatványból, amelyet a Lugossy-kódex másolója használt, tudniillik ez a hiány megfelel egy nyomtatott vagy sűrűn beírt kódexlevélnek. A Born. Ék.-ben nem végződik levél a 16. verssorral. D.]¹⁶

Dézsiben fölmerül, hogy az *Énekek három rendbe* esetleg közvetlen forrása lehetne a *Lugossy-kódex*nek, de tipográfiai érvek alapján – nagyon helyesen – arra következtet, hogy ez kizárható. Ezen felül egyéb erős érv is kizárja ezt: a 225–228. sorok hiányoznak Bornemisza kiadásából, míg a *Csereyné-kódex*ben megvannak, és némely – nyelvjárásinál nem számottevőbb – eltéréssel a *Lugossy-kódex*ben is szerepelnek.

A *Lugossy-kódex* és a Bornemisza-énekeskönyv közvetlen kapcsolata tehát kételymentesen cáfolható. Azt azonban még nem tudjuk, hogy ez esetben miből dolgozott a *Lugossy-kódex* másolója. Tudni a rendelkezésünkre álló adatokból nem is fogjuk, valószínű megoldásunk lehet legfeljebb. Valószínűleg, mint a kódex egyéb históriás énekei esetében, itt is nyomtatványt használt, ez esetben olyat, amelyet mi már nem ismerhetünk. És – lássuk be – az is valószínűbbnek tűnik, hogy a *Csereyné-kódex* nyomtatványt másol, mint hogy kéziratokat dolgozna fel. Egyéb versei esetében mindenesetre ez a helyzet: önálló nyomtatvány lehetett a forrása Szegedi András Jeruzsálem-históriájának, amint belátható az is, hogy a *Csereyné-kódex* hiába egyedüli forrása Tinódi Jázon és Médeájának, e verset három 16. századi költemény választja nota-jelzéséül. Merőben valószínűtlen, hogy egy csak kéziratból ismerhető versre hivatkoznának.

ítélhette, a szöveget pedig Heltai Gáspárral és másokkal közös, de semmiképpen nem dicsérhető szokása szerint változtatta, rongálta, gyakran értelmetlenné tette.” RMKT 7, 329.

12 Vö. Dézsi 1927a, 79.

13 „Ha napjaink sokféle szövegkiadási gyakorlata egyként idegenkedik a kompilációs eljárásoktól, akkor Pesti haláltáncának kiadásához döntenie kell a *Csereyné-kódex*-beli és a Bornemisza-féle változat kritikailag emendált alakja között. Pusztán szövegkritikai érvek alapján, vagyis hozzáférhetősége és viszonylagos metrikai pontossága miatt magam a Bornemisza-féle énekgyűjteménybeli alakot ajánlom főszövegnek. A jegyzetekben azonban az eltérő helyek szinoptikus feldolgozását mellőzhetetlennek tartom, ahogyan azt Szilády és Dézsi is tette. Ez az ajánlás sokkalta inkább a szövegkiadás döntési kényszerét jelenti, mintsem azt, hogy a két felhasználói variáns bármelyike is elsőbbséget élvezne a történeti kutatásban” OLÁH 1996, 588.

14 Dézsi 1911, 62.

15 RMKT 7, 329.

16 Uo.

Viszont annak megítélése, hogy Bornemisza kéziratból vagy nyomtatványból dolgozik, sokkal nehezebb. A 16. századi énekköltészet egyik legterjedelmesebb és leggazdagabb szöveghordozóját összeállító prédikátor kétségkívül rendkívüli teljesítményét szívesen jellemzi túl élénk színekkel a szakirodalom. Bornemiszát forrásait megjavító eruditus szerkesztőnek láttatja – saját szerkesztői előszava ilyen fáradságokról számol be. De az a kép, mely szerint Bornemisza számára egyes szövegek számos forrásban is elérhetők, s ezek alapján készíti el a publikált szövegváltozatot, talán túlzónak minősíthető.¹⁷ Ami pedig forrásait illeti – alighanem kéziratok és nyomtatványok is állhattak rendelkezésére. A magam részéről nem is a forrás nyomtatottságára helyezném a hangsúlyt, hanem a másolatok eredetitől való távolságára. Természetesen e tekintetben is csak sejtéseink lehetnek, de talán nem túlzóak. Annyi kijelenthető, hogy a Bornemisza közölte versek nem mindegyike egyforma színvonalú – nem poétikai vagy irodalmi értékre gondolok itt, hanem a szövegközlés minőségére. E Pesti György-vers kétségkívül a kevésbé jó minőségűek közé sorolható, helyenként nyilvánvaló tévesztéseket találunk benne, és vannak egyszerűen zavaros részei. Akadnak aztán sokkal jobb minőségű szövegek is, olyanok, melyek régiségbeli szövegváltozataikhoz képest is eminens szöveget hoznak (például Batizi *Meglőtt és megleendő dolgoknak* [...] című versének legjobb szöveghordozója e kötet). E minőségi ingadozásnak nézetem szerint nem lehet oka Bornemisza Péter személyesen.

Valahogy úgy képzelem a szerkesztői munkát, hogy azokat a szövegeket, melyeket Bornemisza publikálni akar, részint be tudja szerezni korábbi nyomtatott forrásból, ez esetben a korábbi példány (akár egy-két leveles önálló nyomtatvány, akár maga a Huszár Gál-féle 1574-es énekeskönyv) lesz a szedés közvetlen forrása. Akadnak azonban olyan esetek is, amikor a közvetlen forrás nem beszerezhető számára, létéről azonban tudomása van, így arról kéziratot készít vagy készíttet. Az első változatban, vagyis abban az ideális esetben, ha ő maga másol, a kópiát alighanem azzal a műgonddal készíti el, melyet megfelelőnek gondol ahhoz, hogy az *Énekek három rendbe* kötetében publikálja – így egy gondos másoló csekély mértékű eltéréseket tartalmazó (de csekély mértékű eltéréseket azért tartalmazó) változata kerül kiszedésre (és itt újabb, legalább csekély mértékű eltéréseket kell a szöveghez adni). Sokkal rosszabb a helyzet, ha megbízottja végzi a másolást, ráadásul valami távoli helyen. Így elképzelhető, hogy egy kevésbé motivált, gondatlan másoló hibásabb szövegével kell számolnunk, melyet Bornemisza mint szerkesztő megigazít, majd úgy küld nyomdába. Legalább három olyan pontja van a szöveg kiadásának, ahol az akár komolyabb változásokat szenvedhet. Sokkal valószínűbb, hogy ilyen irányított beszerzéseken keresztül zajlik a kötet szerkesztése, mint az, hogy Bornemisza több forrásból hozza létre a publikált szövegét. Ha általános lenne az *Énekek három rendbe* rendkívüli távolsága a hozzáférhető egyéb forrásoktól, még akkor is elég lenne Bornemisza kiadói gyakorlatát okolni ezért, semmint azt föltenni, hogy kiadói gyakorlata úgy kívánna általa megfelelőnek ítéltető szövegváltozatot létrehozni, hogy az korreláljon valamely rendelkezésre álló forrással – mindenféle akadály nélkül átírhatná maga is.

Ezt a gondolatmenetet erősítheti az a Bornemiszától eredő mentegetőző mondat is, melyet a *Harmadik rész* kapcsán ír: „Kiket [ti. a kiadott históriákat] nem kicsiny nehézséggel kellett öszveszedgetnem holmi tudatlanoknak írásból, ki miatt sok helyen némely verseket én magamnak kellett megváltoztatnom.”¹⁸

Visszatérve Pesti György szövegére, a szövegváltozatok összevetése után a következők állíthatók róla: Bornemisza kiadása nem lehet forrása a *Lugossy-kódex* szövegváltozatának, mert hiányzik belőle egy olyan strófa, melyet a *Lugossy-kódex* a *Csereyné-kódexszel* egybehangozóan szerepeltet, és mert számos esetben egyformán

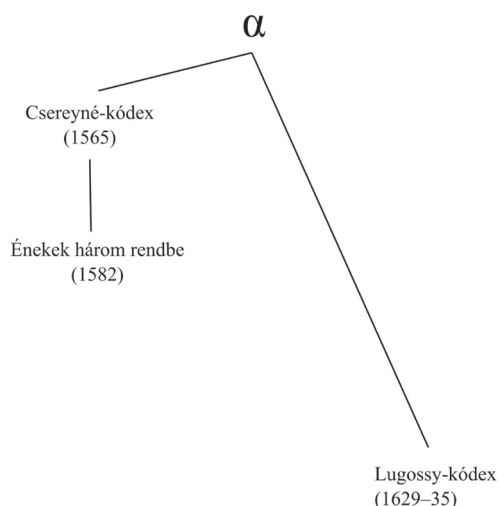
17 Bornemisza szövegkiadói munkáját az olvasatok együttműködtetésének gesztusa jellemzi. A szövegeket „megjobbító” kiadóként az általa képviselt énekköltészet közösség igényei szerint, vagy a források csonkultsága okán, nyilvánvaló tévesztések, kihagyások miatt más nyomtatott kiadásokhoz és többé-kevésbé széles körben használt kéziratok gyűjteményekhez fordul. A hagyományozási láncok tisztázása, felgöngyölítése (az eredeti szerzői szöveg helyreállítása) helyett sokkal inkább válogat a rendelkezésére álló szövegforrások egyidejű halmazában. Az így keletkező „használati variáns” viszonyba kerül az öt feltételező egyéb variánsokkal; közöttük történeti tudást rögzítő és árajzoló viszonyok mutatkoznak meg – e kapcsolat dialogikus „történeti relieként” fogható fel.” OLÁH 2003, 14–40.

18 Det82, [3^r]. Kovács 1964, 22. E ponton ki kell hangsúlyozni egy anomáliát, amely éppen nem az e verset is tartalmazó második, hanem a harmadik rend kapcsán lép föl.

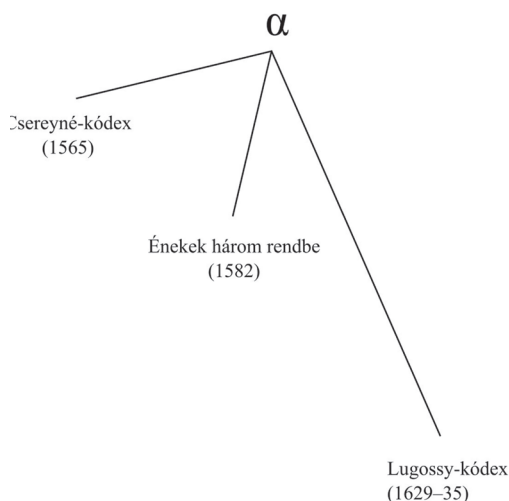
tér el a *Lugossy-kódex* és a *Csereyné-kódex* szövegváltozatától. A *Lugossy-kódex* és az *Énekek három rendbe Csereyné-kódexszel* szembeni közös hibáinak száma nem elég nagy ahhoz, hogy kizárjuk a *Csereyné-kódex* és a *Lugossy-kódex* közvetlen kapcsolatát. A *Lugossy-kódex* önálló eltéréseinek száma a *Csereyné-kódexszel* szemben viszont nem csekély, valamint az is tudható, hogy a *Lugossy-kódex* túlnyomórészt nyomtatványokat másol (a későbbiekben erre látunk még példákat), ez merőben valószínűtlenné teszi, hogy e kivételes esetben egy kéziratot örökítsen tovább, ráadásul úgy, hogy egyéb szövegeinek másolásáról lemond.

A *Csereyné-kódex* elvileg lehet közvetlen forrása az *Énekek három rendbe* szövegének, mindazonáltal ez azzal a következménnyel járna, hogy a Bornemisza-kiadás minden *Csereyné-kódextől* való eltérését hibásnak kellene minősítenünk. Könnyebben zárhatnánk ki a közvetlen kapcsolatot, ha a Bornemisza-énekeskönyv és a *Lugossy-kódex* gyakrabban térne el egyformán és markánsan a *Csereyné-kódextől*, de az ilyen eltérések száma csekély, és olyan természetű, hogy könnyen horizontális variánsnak minősíthető. Erős érvek tehát nem állnak rendelkezésünkre a két korábbi változat viszonyának meghatározására, az azonban felhozható, hogy *valószínűtlen*, hogy épp ez a kézirat feküdjék Bornemisza előtt – a magam részéről egy elveszett közös őst gyanítanék közös forrásukként, mindazonáltal ez jelen körülmények közt kétséget kizáróan nem állítható.

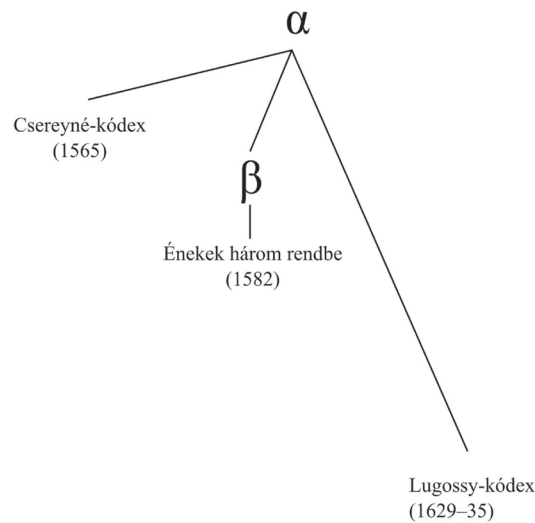
Nem zárható ki tehát lineáris leszármazás a két korábbi forrás esetén. A *Lugossy-változat* forrása viszont azonos lehet azzal, amelyről a *Csereyné-kódex* kópiája készül.

Megengedhető, sőt valószínű, hogy mindhárom ismert változatnak közös, mára elveszett őse legyen:

Ám nézetem szerint az a változat a legéletszerűbb, ahol a Bornemisza-kötet előtt egy elvesztett, így ismeretlen közvetítő szerepel.

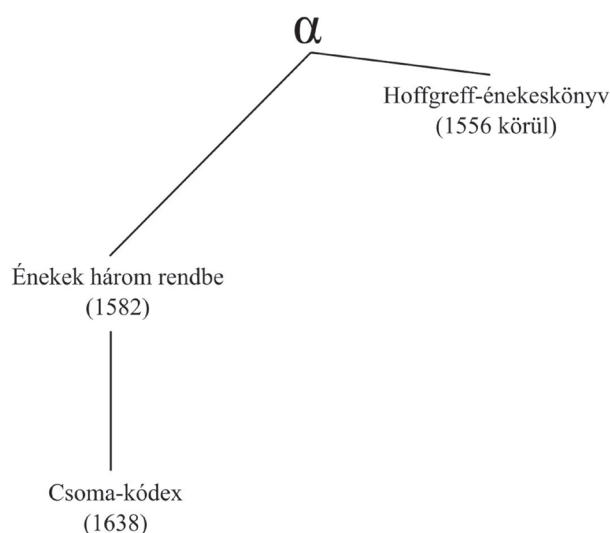
Sajnos a három változat egyike mellett sem hozhatók föl olyan érvek, melyek azt kizárólagossá tehetnék.

7) Dézsi András: *Mózes és Józsué hadáról való história [Gondom nagy volt az elkezdett dolgomra...]*

RPHA 0432. Forrásai: Kol56/59, P1^r; Det82, 281^r; *Csoma-k.*, 94^r. Modern kiadása: RMKT 5, 50.

Dézsi András versének kritikai kiadása, nyilván sajnálatos hiba miatt, de megfelelnek a források között föltüntetni azt a kötetet, melyből egyébként kompilált főszövegének zöme származik: a vers jegyzeteiből kimarad a Hoffgreff-énekeskönyv. És mivel az RMKT ötödik kötete valamiért követi azt az egyébiránt követésre nem méltó hagyományt, melyet a negyedik kötetben már alkalmaz, tudniillik szakít azzal a gyakorlattal, hogy *minden* közölt tételéhez készítsen szövegkritikai jegyzetapparátust, a vers legkorábbi forrása teljességgel elsikkad. Nehéz szó nélkül hagyni ezt a jelenséget, és kellemetlen beletörődni, hogy az egyéb esetekben is csak nehezen követhetően publikált variánsok említése itt elmarad – és mivel itt egy komplett forrástétel regisztrálása hiányzik, csak sajnálni lehet annak az érdeklődő olvasónak a naivságát, aki abba a hitbe ringatja magát, hogy a kötet készítésekor fellelhető releváns információk birtokába jutott, hiszen kritikai kiadást vett a kezébe.

A Dézsi-versek kiadásának általánosabb tanulságait később, a Tóbiás házasságáról szóló história kapcsán még érdemes lesz megvonnai, most csak a korabeli források egymáshoz való viszonyával foglalkozom. Dézsi András históriás énekének szöveghagyományozódása hasonló ahhoz, amit Dobai András versénél figyelhettünk meg. Mivel a *Csoma-kódex* változatában szerepel a 153–156. sor, amely a Hoffgreff-énekeskönyvből hiányzik, annak lehetőségét kizárhatjuk, hogy a kolozsvári kiadvány lenne a kézirat forrása. A kézirat változat Hoffgreff-énekeskönyvvel szembeni eltérései túlnyomórészt egyformák a Bornemisza-énekeskönyv Hoffgreff-énekeskönyvvel szembeni eltéréseivel. A változatok viszonya így ábrázolható:

8) Nagybáncsai Mátvás: *História Jákob pátriárka fiáról, Józsefről [Józsefnek megmondom az ő krónikáját...]*

RPHA 0707. Forrásai: *História az Jákob [...]*, Kolozsvár, 1580 (RMNy 463); Det82, 270°; *Vasady-k.*, 90°; *Lipcsei-k.*, 35°; *Lugossy-k.*, 133°; *Mihály deák k.*, 209°. Modern kiadása: RMKT 4, 5.

Nagybáncsai Mátvás József-históriája szemlátomást népszerű volt a kéziratos énekeskönyvek másolói szemében, mai tudásunk szerint négy kódex lapjaira is rákerült. Ebből a *Vasady-kódex* szövegét már nem tudjuk tanulmányozni, gyűjteménytársához, a *Csereyné-kódex*hez hasonlóan megsemmisült a második világháborúban (a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Magyarországra menekített anyaga a zalaegerszegi vasútállomáson bombatalálatot kapott 1945. márciusában), és sajnos abban is hasonlít rá, hogy meglehetősen speciális kéziratról volt szó: Bornemisza Péter leghíresebb versét (*Síralmas énnéköm...*) csak innen ismerjük (szerencsére ismerjük), és a Szilágyi és Hajmási történet egyik textológiai értelemben is izgalmas változata is itt maradt fent. Számunkra most azonban nem ezek, hanem Nagy-
báncsai verse a fontos. A *Vasady-kódex* szövegváltozatát még sejteni is nehéz: mindösszesen címvarián-
sát és az első és utolsó strófáját ismerjük Dézsi Lajos gondos, betűhű másolatában.¹⁹ E kézirat számára alighanem nehéz lesz helyet találni a vers hagyományozódás-történetében, de – tekintve, hogy valósze-
rűtlen, hogy közvetítő szerepet kapott volna bármely más későbbi forrás irányába – nehézségével fordí-
tott arányosan kockázatos.

Kiindulásként érdemes a két legkorábbi nyomtatott forrás viszonyát meghatározni. Elméletileg elkép-
zelhető, hogy az 1580-as kolozsvári nyomtatvány forrásául szolgál Bornemisza kiadásának (fordítva az
időrend miatt elképzelhetetlen), egy strófa hiány miatt azonban kizárhatjuk ezt a lehetőséget. Az RMKT
szövegkiadása szerinti 154. strófa (613–616. sor) hiányzik a kolozsvári kiadásból, viszont minden más is-
mert forrásban szerepel (a *Vasady-kódex*et természetesen nem tekinthetjük most ismertnek). Ha a strófa
szerzői, vagyis eredetileg is vers része volt, akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy nincs közvetlen kapcsolat a
két legkorábbi nyomtatvány között, ha azonban megengedhető, hogy Bornemisza betoldása, akkor a lehe-
tőség továbbra is fennáll.

Versünk akrosztichonos, ám sajnos nem teljes terjedelmében. A JOSEFNECISTORIAJA értelmes rész
után vakbetűk sorjázna, így ez alapján nem tehetők a vers terjedelmét illető érvényes állítások. A hiányzó

¹⁹ DÉZSI 1913, 19.

strófa tartalma alapján viszont meggyőző következtetések vonhatók le: Jákob Egyiptomba vezető útjának fontos pillanata, hogy Beérsebában (versünk szerint Bersában) áldozik Istennek, majd álmodást lát, melyben Isten megnyugtatja, hogy útja sikeres lesz. Fontos, de nem elhagyhatatlan. Sokkal valószínűbb, hogy a vers szerzője a Szentírás szövegét követve fogalmazza ezt a részt a történelmi énekbe, mint az, hogy egy, a verset újra kiadni készülő mégoly eruditus és teológiailag fölvértett szerkesztő, mint Bornemisza Péter, ezt az epizódot nem tartja elhallgathatónak, sőt oly jelentősnek véli, hogy belefoglalja a kész történelmiába. Ha ez az érvelés helytálló, akkor kizárható a két korai forrás közti közvetlen kapcsolat, és valamiféle közös forrásra kell visszavezetnünk őket.

Következő lépésként meg kell vizsgálnunk, hogy ez az elveszett szöveghordozó lehet-e közvetlen forrása a verset tartalmazó kódexeknek. Ehhez pedig előbb meg kell határoznunk a kéziratok viszonyát. Túl azon, hogy merőben valószínűtlen köztük a közvetlen kapcsolat, szövegváltozataik is lehetetlenné teszik ezt. A *Lipcsei-kódex* és az *Énekek három rendbe* viszonya minden jel szerint nagyon szoros – bizonyos, hogy a kézirat a bibliai történelmi esetében Bornemisza kiadására támaszkodik, saját hibái nem köszönnek vissza a többi kódexben.

Ami a másik kettőt illeti (a *Vasady-kódex* ugyebár nem vizsgálható): az időrend szerint feltételezhető lehetne, hogy a *Lugossy-kódex* a *Mihály deák kódexének* forrása legyen, de a későbbi kézirat a véletlenül megmagyarázhatónál gyakrabban tér el a *Lugossy-kódex* variánsaitól a korábbi nyomtatványokkal megegyezően. Hogy elveszett közös forrásuk ugyanaz legyen, mint Bornemiszáé, az azért nem valószínű, mert abban az esetben a *Lugossy-kódex* és a *Mihály deák kódex* másolójának egymástól függetlenül kell elkövetnie ugyanazt a két szembeötlő hibát, tudniillik másolatukból ki kell felejteniök az 57–60. és 281–284. sorokat; vagyis egy újabb lappangó forrást kell a képletbe iktatnunk.

Már csak az van hátra, hogy e két kézirat forrásról állításokat tegyünk. Lehetséges-e, hogy forrásuk közös legyen? Igen, de csak abban az esetben, ha elfogadhatónak véljük, hogy a *Mihály deák kódexének* másolója és Bornemisza kijavította forrásának egy hibáját.

Háromszáz ezüst pénzt ada az öccsének,
Monda az többinek: „sietve menjetek,
Az úton köztetek ti ne versengjetelek,
Az én vén atyámnak én szómmal köszönjetelek!”

De Izrael szíve mind más gondol vala,
Mert Benianimot köztök nem látja vala,
De a szekereket hogy ő látta vala,
Lelke megélede és fiainak monda.

Kanahám földére hogy hazajutának,
József követtségét atyjoknak megmondák,
Az ajándékokat atyjoknak mutogatják
József **Aegyiptusban** fejedelem, megmondák.

Szegén vén Izrael szóla nagy örömmel:
„Elég énnékem az hogy fiam, József él,
Elmegyek hogy lássam éltembe szememmel!”
Izrael indúla mind az ő gyermekivel.

Háromszáz ezüst pénzt ada az öccsének,
Monda az többinek: „Sietve menjetek,
Az úton köztetek ti ne versengjetelek,
Az én vén atyámnak én szómmal köszönjetelek!»

Kanaán földében hogy hazajutának,
József követtségét atyjoknak megmondák,
Az ajándékokat **neki** mutogatják
József Aegyiptusban fejedelem, megmondák.

De Izrael szíve mind más gondol vala,
Mert Benianimot **ők** köztök nem látá,
De az szekereket mikoron **meglátá**,
Lelke megélede és fiainak monda:

Szegén vén Izrael szóla nagy örömmel:
„Elég énnékem az hogy fiam József él,
Elmegyek hogy lássam éltemben szememmel!»
Izrael indúla mind az ő gyermekivel.

Háromszáz ezüst pénzt ada az öccsének,
Monda az többinek: „Sietvén menjetelek,
Az úton **közöttök ne versenködjetelek**,
Az én vén atyámnak én szómmal köszönjetelek!”

De Izrael szíve mind más gondol vala,
Mert Benianimot **közöttök** nem látá,
De a szekereket **Jákob mikor látá**,
Lelke **meghasada** és fiainak **szóla**.

Kanahám földére hogy hazajutának,
József követtségét atyjoknak megmondák,
Az ajándékokat atyjoknak mutaták,
József **fejedelőm Egyiptusban**, megmondák.

Szegén vén Izrael szóla nagy örömmel:
„Elég **az** énnéköm, hogy fiam, József él,
Elmegyek hogy lássam éltömben **szömömmel!**”
Izrael indúla mind az ő gyermekivel.

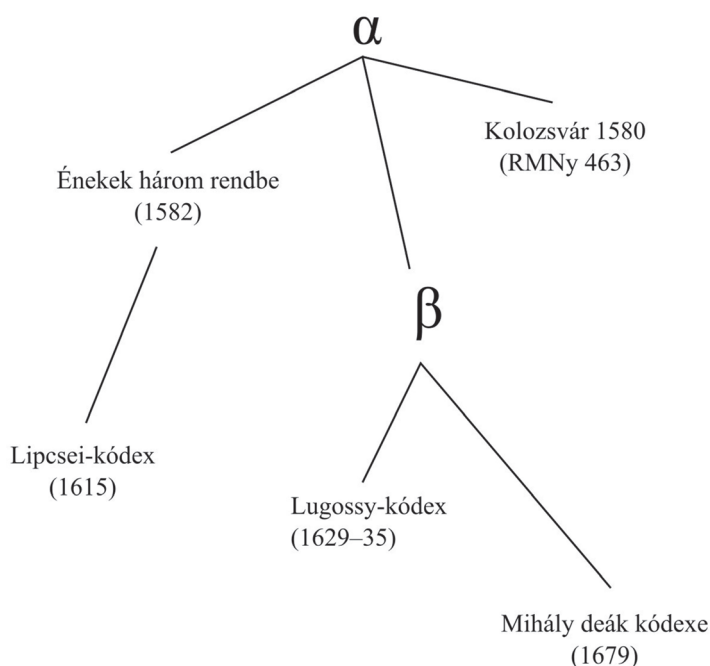
Háromszáz ezüst **pénzt az atyjának küldé**,
Bátyainak monda: „Sietvén mönjetök,
Az úton köztetek ti ne versengjőtelek,
Az én vén atyámnak én szómmal köszönjetelek!”

Kanaán földére **haza indulának**,
József követtségét atyjoknak megmondák,
Az ajándékokat **előmutogatták**,
József Egyiptusban fejedelőm, megmondák.

De Izrael szíve mind más gondol vala,
Hogy az Beniamint köztök nem **láthatja**,
De a szekereket **Jákob** hogy **meglátta**,
Lelke megélede **Istennek halát ada**.

Szögény vén Izrael szóla nagy örömmel:
„Elég **az** énnékem, hogy fiam József él,
Elmegyök hogy lássam éltemben **szömömmel!**”
Izrael indúla minden **ü** gyermekivel.

Az 597–612. sorig tartó részben a kolozsvári kiadás és a *Lugossy-kódex* hibás sorrendben közöl két strófát. Ez a jelenség többféleképpen magyarázható. Tegyük föl, hogy az elveszett források a logikailag helyes alakot tartalmazták, melyben 1) József kéri, hogy bátyjai az ő szavaival köszöntsék apjukat, 2) ők így is tesznek, 3) Jákob Benjámin hiánya miatt hitetlenkedik, 4) a gazdagon rakott szekerek miatt mégis elfogadja, hogy József él – szemben azzal, hogy 1) Jákob hitetlenkedik, de 2) a szekerek látványa miatt „megéled” (esetleg „meghasad”) lelke, 3) hazaérnek az idősebb fivérek, 4) Jákobnak átadják az ajándékokat, és tájékoztatják arról, hogy József él. Ez esetben két másolónak kell ugyanazt a logikailag helytelen szöveget létrehozni egymástól függetlenül. Ha viszont azt tesszük föl, hogy a logikailag hibás sorrend szerepelt a forrásokban, akkor két forrásunkról kell azt gondolnunk, hogy a tőlük telhető módon megigazították eredetijük egy értelmetlen szöveghelyét. Lényegesen valószínűbb, hogy az utóbbi történhetett. Így újabb ismeretlen beiktatása nélkül tudunk megoldást kínálni a szövegváltozatok viszonyára:

Ez esetben Bornemisza kiadása és a *Mihály deák kódexe* javításokat eszközöl a hibás szövegben. A kolozsvári kiadás strófahiánya nem öröklődik tovább, és az *Énekek három rendbe* egy helyütt elkövetett strófacseréje (653–660. sor) sincs hatással a két legkésőbbi forrásra, viszont erős bizonyítékot nyerünk arra, hogy a *Lipcei-kódex* másolója előtt az *Énekek három rendbe* egy példánya feküdt.

9) Szeremlyéni Mihály: *Izrael Egyiptomból való kijövésének históriája [Laknak vala régente Egyiptomban...]*

RPHA 0822. Forrásai: Det82, 278^r; *Lipcei-k.*, 44^v. Modern kiadása: RMKT 2, 233.

A pusztán két változatban ránk marad vers öröklődése lineáris: a *Lipcei-kódex* az *Énekek három rendbe* szövegét másolja.

10) Dézsi András: *Izsák áldozatjáról való história [Mennyi számtalan krónikát mondattok..]*

RPHA 0895. Forrásai: Det82, 267^r; *Lipcsei-k.*, 31^v; *Petrovay-ék.*, 61^r; *Mihály deák k.*, 125^v. Modern kiadása: RMKT 5, 21.

Dézsi Izsák áldozatjáról szóló históriája azon 16. századi versek sorába tartozik, mely komoly fejtörést képes okozni a textológiai szempontok szerint is vizsgálódó kutatónak. A vershez készült kritikai kiadás Szilády Áron szöveggondozásában jelent meg 1886-ban, s ő készítette a vers jegyzeteit is (hogy ezek a szövegkiadással együtt jelentek-e meg, nem tudom, mindazonáltal szerepel bennük oldalszámponos hivatkozás a tíz évvel később megjelenő következő kötetre). E vers kapcsán Szilády két forrásról emlékezik meg: Bornemisza *Énekek három rendbe* című kötetéről, és ismeri a *Lipcsei-kódex* variánsát is; a *Mihály deák*-féle variánsról azonban nem tud. Ez utóbbi körülmény – mint majd látható lesz – nem bír különösebb jelentőséggel, e változat szövegkritikai értéke csekély, bár Szilády Nagy Sándor 1885-ös *Egyetemes Philologiai Közlöny*-béli cikkéből akár ismerhette volna is ezt a kéziratot.²⁰

A mindössze két forrás jegyzetekben való szerepeltetése²¹ miatt szinte megmagyarázhatatlanul furcsa a vers 181–196. soraihoz fűzött jegyzet:

181–196. sorból álló négy strófa helyett a Lipcsei-codexben, a versfőkben rejlő értelemnek is megrontásával, ez a két strófa olvasható: Több dolgot is tanulhatsz ez dologból, / Az ő egy fiának áldozatjáról, / Az ő néki lett nagy ígéretekről, / Szép értelmet keresd sok írásokból. // Isten az ő fiát nem száná értünk, / Áldozatra adá őtet miértünk, / Nagy szerelmét jelenté ő minekünk, / Kiért méltó, hogy őtet mi dicsérjük.

Abban Sziládynak kétségkívül igaza van, hogy a *Lipcsei-kódex* az általa közölt szöveget tartalmazza, és abban is, hogy ezek valóban nem adják ki azt az akrosztichont, melyet kiadásában is közread (lásd az előbbi lábjegyzetet), de abban már nincs, hogy az értelemzavaró variáns először a *Lipcsei-kódex*ben szerepelne. Ez áll ugyanis az *Énekek három rendbe* 269. levelének recto-verso határán:

ÁLDOZATYAROL. CCLXIX

De az melly helyen Abraham áldozec, fia helyet egy Kos hol meg öletec, gyermeknek halala holott el mulec, az hely W r latalanac hiuattatec.

Ez mai napig is a helynek neue, neuueztetic mostannis azon neure, hegyről az gyermeckel ő ala ióue. Izoalual vigan el haza mene.

Soha nem vólhetec nagyob örömet, földnek kerekfegeben vgyan sem lehet, kinec fia halalabol ki menhet, kie koiltoac azoc tudgyac mi lehet.

Igen vigan vala fia eltenec, de probat vete Isten örömenec, pelda legyen minden élő embernek, hogy czac az egy Istenben örüllyenec.

Iob koraban örömenec hogy volna, Istenec Angyala a szt paranczola, az gyermeket Istenec meg áldozna, semmi ockal ezt el ne halogata.

Szűe ezen heretlen röttent vala, lelki esmereti igen bus vala, de esmetlen meg batorodot vala, mert Istenre czac magat bizta vala.

Vig ő öme olyan hamar érkezec, gyermek halala mi hent meg tiltatec, annyira hogy vgyan el amelkotec, előb valonal nagyobnac lattatec.

Oh melly kifirtetben forog az iambor, ez őkenest lattze ben ne valamikor, alhatatos azért ímet nagy fokfor, mindenekről hala ado nagy fokfor.

Pana sz nekül volt Istenec előtte, az iambornac minden efelekedete, kit szent lacab Apostol is becziile, foc io dologat diczere leuelebe.

Abrahamnac mond hiti iol meg tettzec, io czelekedett: mert ki ielenec, meg igazulatra benne lattatec, igaz volta hiti nec gyümölcsözec.

Több dologis tanulhatz ez dologból, az ő egy fiának áldozatyarol, az ő nekü lett nagy ígeretekről, szép értelmet keretd foc irafokból.

p ij Isten

ISAAC

Isten az ő Fiat nem szana értenc, áldozatra ada őtet mért. nagy szerelmec ielenec ort mi nekenc, kiert méltó hogy őtet mi diczeride.

Ez az draga áldomas az kit hallal, hogy kit méltó éyiel nappal tanulnal, arany be betűdel szűedbe irnal, minden oraban czac ezben viganal.

Soha ezt szűedből te ki ne velfed, valahol tartz te előrted visellyed, hogy az Isten szent Fiateri kegyelmes, Abrahamnac ez az igert áldomas.

Előrted ez nagy diczözeges mondas, forogion te neked ez nagy áldomas, ne igezzen valami ezalakozas, te igyedbe ne legy olyan mini Iudas.

Kea gondolly ez nagy pallya futafra, gondott viselly ilyen nagy atandkra, gyorsan lies hogy előb ius az tzelra, hogy méltó lehets az nagy iuralomra.

Valamim ő ockal ennec ne vels fart, mert olyat vezrtz kiben vallaz nagy kart, idu őflegedec olly igen nagyot art, semmi lezen az mit remenleged vart.

Ilyen nagy iot ne visellyi czac hiaba, ez nagy áldomast ne hordozd czac szadba, io erkölcszet meg mutatad mindenba, mit vallaz legyen annac io peldaja.

Tekinthezse Christus mire tanyita, vgy fényec mindennec vilagossaga, hogy minden embernek legyen lattara, io czelekedetteket minden lassa.

Vayha külfő io erkölcsöttec lattac, diczerettel Istenől iot mondanac, ezért mennyei Atyatokat algyac, Istenec fiait vartoc azt mondgyac.

Tarthalluc meg az WR Isten engedgye, ez áldomast viselly heffde io vgyre, ki legyen Istenec tisztelegere, az ő szent Neuenec diczözegere.

Ezt Moyses iria első könyueben, ő könyuenec hufzon ketőből ref. eben, diczeri Abrahamot nagy hitiben, Istenből való nagy engedelemben.

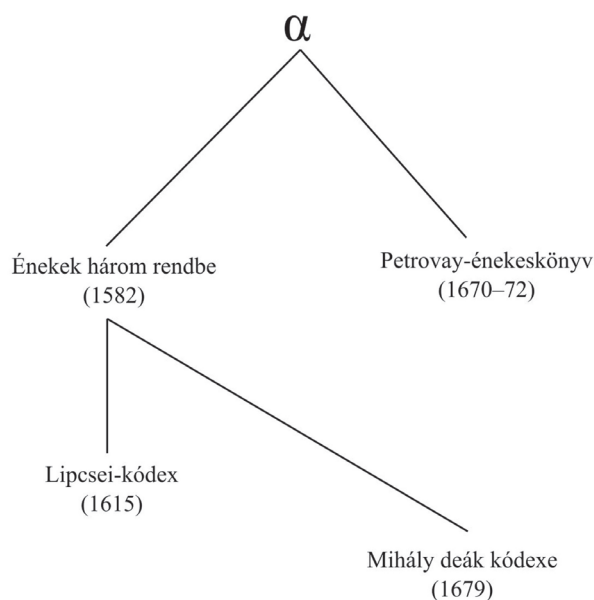
Meg

20 NAGY 1885.

21 „Az »Izsák áldozatjáról« szóló ének megvan Bornemisza Én. könyve CCLXVII–CCLXX. levelén, és a Lipcsei-codex 32–35. levelén. – A versfejekből ez olvasható: MAGNIFICO DOMINO JOHANNI THÖRÖK ANDEEAS DESII SVO PATRONO SERVITVTEM.” RMKT 5, 284–285.

Vagyis arról van szó, hogy miközben a *Lipcsei-kódex* és a *Mihály deák kódexének* másolója azt írja, amit Bornemisánál olvas (a szövegváltozatok e két kézirat esetében csak apró eltéréseket tartalmaznak az *Énekek három rendbe* szövegéhez képest, így nem merész föltételezés közvetlen kapcsolatot sejtteni a nyomtatott szöveg és a kéziratok között, ahogy a *Lipcsei-kódex* e szövegcsoportja, illetve a *Mihály deák kódex* némely szövege esetében megfigyelhető), Szilády mást közöl. És a vershez fűzött jegyzetek tanúsága szerint meggyőződése, hogy az *Énekek három rendbe* variánsát hozza főszövegben, amint az a 186. sorhoz fűzött megjegyzéséből is felsejlik: „186. s. Ez bizony Izsákot jedzi – kétségen kívül Bornemisza által ejtett hiba e helyett: Ez bizonynyal Jézust jedzi.”²² Ám a Szilády közölte sorok („Régen ki volt Izsák, azt hallottátok, / Ez bizony Izsákot jedzi, tudjátok”) nem szerepelnek Bornemisza kiadásában. Vagyis az általa közölt szöveg forrása nincs meg.

Volt szerencsém sokat tündönni a kérdésen, és nem jutottam olyan megoldásra, amely anélkül tudta volna magyarázni a problémát, hogy ne tegye fel, Szilády kezében volt egy olyan kézirat, melyet nem, vagy ha igen, akkor hibásan hivatkozik. Az RPHA nem igazít el a kérdésben, ő sem ismer több forrást Szilády-nál. Stoll Béla *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája* című kötete incipit szerint nem sorolja fel e verset, cím alapján viszont igen: de nem három forrást tüntet föl, csak egyet: a *Petrovay-énekeskönyvet!*²³ Ennek szövegváltozatában a 186. sor pedig így szól: „Ez bizony Izsákot jegyzi, tudjátok”. És ahogy várható, a későbbiekben is megegyezik az RMKT főszövegében szereplő szöveggel, amennyiben az épp nem Bornemisza változatával korrelál. Vagyis Szilády miközben az *Énekek három rendbe* szövegváltozatát vegyíti a *Petrovay-énekeskönyv* variánsával, addig a *Petrovay*-változatot Bornemisza kiadásaként említi, Bornemisza kiadását pedig *Lipcsei-kódex*ként hivatkozza (ez utóbbi variánsait nem közli, noha nem is igen tér el Bornemiszáétól). A két szóba jöhető forrás mindazonáltal jól választatott ki, egyenlő távolságra lehetnek az eredetitől.

²² RMKT 5, 285.

²³ STOLL 2002, 779.

11) Dézsi András: *Tóbiás házasságáról* [*Minden embert erre szívem szerint intek...*]

RPHA 0958. Forrásai: Kol56/59, q4^r; *Minoris Tobiae connubium*, Debrecen, 1582 (RMNy 507); Det82, 320^r; *Az ifjú Tóbiásnak* [...], Debrecen, 1594 (RMNy 742); *História az ifjú* [...], Bártfa, 1598 k. (RMNy 820); *Lugossy-k.*, 72^v; *Mihály deák k.*, 174^r.
Modern kiadása: RMKT 5, 58.

Dézsi András ifjú Tóbiás házasságáról szóló versét ismert változatainak száma alapján könnyedén a népszerűbb bibliai históriák közé sorolhatnánk, de könnyen lehet, hogy az, hogy az átlagosnál több hordozó is fenntartotta variánsait, inkább a szerencsés véletlennek köszönhető: számos más szöveg esetében feltételeznünk kell mára már nem ismert közvetítőket, s ha ezekkel, mint létező példányokkal számolnánk, már nem is mutatna olyan különleges képet Dézsi András ezen verse. Két gyűjtemény, három önálló nyomtatvány és két kéziratot másolat őrizte meg a szövegét – illetve önálló nyomtatványból is csak kettő: ugyanis az egyik kiadásról csak a *Mihály deák kódexének* másolója tájékoztat. „Debrecenben nyomtattatott ki Csáktornyai János által ez história. Anno Domini 1594.”²⁴ – nyilatkozik a másoló közvetlen forrásáról. Ez esetben tehát csak tudomásunk van a kiadásról, példányt nem ismerünk belőle.

A vers kritikai kiadása csak némely nyomtatott változatokkal számol: megemlíti az 1582-es kiadás British Museum őrizte unikumpéldányát, valamint a Hoffgreff- és a Bornemisza-énekeskönyvet. E változatok alapján – amennyire utólag megítélhető, leginkább a Hoffgreff- és a Bornemisza-változat fölhasználásával – hozza létre az RMKT főszövegét a kontaminált helyek jelölésével nem sokat bajlódva. Így esik, hogy a csak a Bornemisza-féle változatban szereplő doxológiát is tartalmazó utolsó strófák, valamint a többi változatban meglévő kolofonstrófa egymás után sorjázva zárják le a verset; de így fordul elő az is, hogy egy – egyébként az akrosztichont némiképp megzavaró, tehát lehet, hogy nem szerzői – strófa, mely csak az *Énekek három rendbe* kiadásában szerepel, teljesen elsikkad.

A szövegváltozatok ez esetben két jól elkülöníthető ágra oszthatók. Az önálló nyomtatványok állnak az egyikén, a másikon a gyűjteményes kiadások. Az első ágon a variánsok megvizsgálása sem szolgáltat olyan erős eltéréseket, mely alapján meg kellene bolygatnunk a puszta időrendi sorrendet: nem cáfolja komoly érv, hogy az 1582-es debreceni kiadást másolja az 1594-es debreceni nyomtatvány, a korábbi változat rövidke címét terjengős argumentatív címre cserélve, melyet innen továbbörökít az 1598 tájéki bártfai kiadó és a *Mihály deák kódexének* 17. századi másolója.

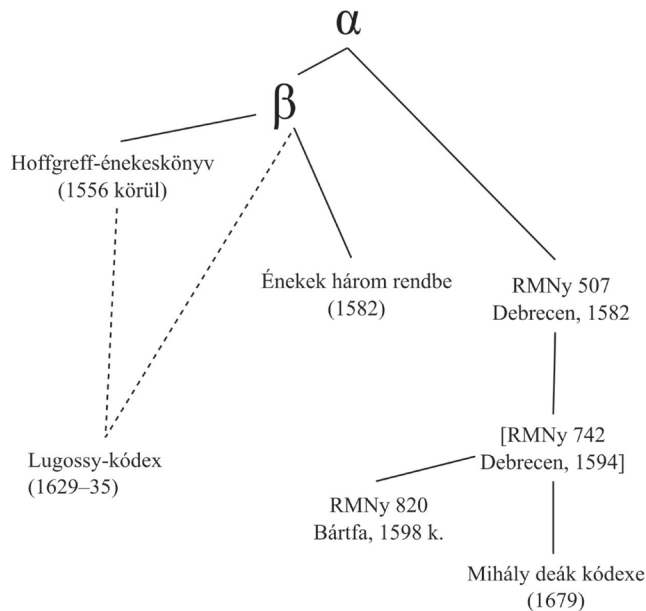
A másik ág szövegváltozatainak elrendezése árnyalatnyival bonyolultabb. Az látható, hogy Bornemisza szövegváltozata ezúttal végpont: akadnak szövegében olyan strófák, melyek sehol másutt nem bukkannak fel, ráadásul rendelkezik néhány csak nála szereplő variánssal is, így nem számolhatunk vele, mint közvetítővel. Az eddig megfigyelt versek tanúsága alapján az is kijelenthető, hogy nem is nagyon lenne hová közvetítenie. A korábban tárgyalt históriák esetéből is látszik, ami most is megerősítést nyer: a *Lugossy-kódex* soha nem használja az *Énekek három rendbe* című nyomtatványt, a *Mihály deák kódex*e, amely alkalmanként támaszkodik e kiadásra, ez esetben viszont egyértelműen kijelöli saját Bornemiszáétól eltérő forrását. A Hoffgreff-énekeskönyv esetében azonban nem zárható ki egyértelműen a közvetlen kapcsolat a *Lugossy-kódex*szel.

A két ágat még egy markáns jegy elválasztja egymástól: az önálló nyomtatványok a históriás éneket afféle alcímekkel tagolják, míg a gyűjteményes kiadások ágán nyomát sem látjuk e föltagoltságnak. Ez annál is inkább érdekes, mert úgy tűnik, az alcímadás Dézsi Andrásra sajátosan jellemző: nincs olyan kortársa, aki visszatérően alkalmazná e módszert, nála viszont több históriás énekben is megjelenik. Így például a *Világ kezdetétől lött dolgokról* című versben (RPHA 0423), melyet Bornemisza szintén kiad detrekői kötetében, és e vers esetében nem mulasztja el az alcímek közlését sem. Miért hiányzik akkor a

24 Nagy Sándor idézett kódexismertetőjében az évszámot még 1597-nek olvasta, de a kérdéses helyen négyes szerepel, az olvasatot a debreceni nyomda tulajdonosainak személye is megerősíti. Vö. RMNy 742.

Tóbiás-história számos alcíme? Legvalószínűbben azért, mert ez esetben Bornemisza előtt olyan forrás lehetett, amely már nem tartalmazta ezeket. És mivel a Hoffgreff-énekeskönyv sem tartalmaz alcímeket, szerkesztője előtt is ilyen típusú forrásnak kellett feködnie. Valószínűbb föltevés ez, mintsem azt gondolni, hogy a Hoffgreff-énekeskönyv szerkesztője mindig, Bornemisza pedig alkalomadtán saját döntése nyomán hagyta el az alcímeket.

A források viszonya valahogy így ábrázolható:

12) Sztárai Mihály: *Akháb és Illés históriája [Mostan emlékezzünk a keresztyénekről...]*

RPHA 1015. Forrásai: Kol56/59, g2^v; Deb74; B82k; Det82, 292^v; *História az zsidó Aháb [...]*, Debrecen, 1619 (RMNy 1178/1); *Detsi-k.*, 116^v; *Lipcsei-k.*, 54^f. Modern kiadása: RMKT 5, 114.

Sztárai Akhábja mára hét régiségbeli változatban ismert, ahhoz azonban, hogy a kéziratokat beilleszthesük a szöveghagyományba, csak hatot kell alaposan szemügyre vennünk, az RMNy 1178 ugyanis a legfiatalabb kézirat másolatnál is két évvel később készült, vagyis nem lehet forrása egyiknek sem.

Az RMKT három önálló nyomtatványt említ az RMK alapján (RMK I 109, RMK I 335, RMK I 490), mindhárom debreceni nyomdahellyel, az RMNy a betűtípusok és könyvdíszek vizsgálata alapján a középsőről belátja, hogy voltaképpen egy 1582 körüli bártfai kiadásról van szó (vö. RMNy 501). A nyomtatványok viszonyát Molnár József vizsgálta, és arra jutott, hogy Bornemisza énekeskönyve akár forrása is lehetett a bártfai kiadásnak.²⁵ A változatok vizsgálata után azonban ezt a nézetet nemigen lehet visszaigazolni: a variánsok közül három tér el szembeötlően a többitől: az *Énekek három rendbe*, valamint az ezt másoló *Detsi-* és *Lipcsei-kódex*. Az ő összetartozásukat kétségtávol igazolja az *Énekek három rendbe* véletlen logikai zavara: a kritikai kiadás rendje szerinti 83. és 84. versszak helyet cserél; ezen felül pedig a közvetlen kapcsolatot erősíti az is, hogy a Bornemisza-kiadás nem közöl három aktuálpolitikai érvényű strófát, és épp ezek hiányoznak a két kézirat másolatból is. Erre Szilády is fölfigyel a kritikai kiadás jegyzetében: „629–640. s. A Ferdinándra és Fráter Györgyre vonatkozó három stropha csak az 1574. évi kiadásban van meg; a többiből, valamint Bornemiszánál s az ezt másoló Decsi- és Lipcsei-codexek szö-

25 MOLNÁR 1963, 138–141.

vegeből is hiányzik.”²⁶ Ezt a közlést veszi gyanútlanul következtetései alapjául Kovács Sándor Iván is az *Énekek három rendbe* faksimile kiadásának kísérőtanulmányában:

Sztárai műve Bornemisza előtt már megjelent a Hoffgreff-énekeskönyvben és önállóan is. Az alábbi három strófa azonban csak az 1574-es debreceni kiadásban olvasható. [...] A Ferdinándról és Fráter Györgyről szóló, aktuális politikai tartalommal telített sorok bizonyára hozzátartoztak a bátorhangú Sztárai énekének eredeti szövegéhez. Bornemisza kezében jártak Sztárai kéziratok, jól ismerte munkásságát, becsülte, mint idejebeli lelki pásztort, mégsem valószínű, hogy tudott erről a három strófáról, tehát nem ismerte az eredeti kéziratot, vagy a debreceni kiadást. Az a Bornemisza ugyanis, aki a semptei kiűzetés után újra kibocsájtja az *Ördögi kísértetek*-et, és aki az Énekeskönyvébe felveszi Szkhárosi bátorhangú szerzeményeit [...] nem vonakodott volna a közléstől.²⁷

A probléma ott van, hogy Szilády téved: az inkriminált három versszak szerepel a Hoffgreff-énekeskönyvben, és erről a főszöveg szerkesztésekor tud is Szilády, hiszen a két ismert változatból kontaminálja kiadásának szövegét:

Kol56/59	Deb74	RMKT
Egy Akháb király az Bécsben lakozik, Ki az Isten ellen nagyon hadakozik, Hitöttségben úgy Salamonkodik, Nyilván meglátjátok, végre megveretik.	Egyik Akháb király az Bécsben lakozik, Ki az Isten ellen nagyon hadakozik, Hitöttségében úgy Salamonkodik, Nyilván meglátjátok, végre megveretik.	Egyik Akháb király az Bécsben lakozik, Ki az Isten ellen nagyon hadakozik, Hitöttségében úgy Salamonkodik, Nyilván meglátjátok, végre megveretik.
Másik Akháb király barátból lött király, Ki soha nem tanolt, de mostan prédikál; Ő jobb keze felől nyilván az ördög áll, Kivel egyetemben pokolban alászáll.	Másik Akháb király barátból lött király, Ki soha nem tanult, de ű most prédikál; Ű jobb keze felől nyilván az ördög áll, Kivel egyetemben pokolra alászáll.	Másik Akháb király barátból lött király, Ki soha nem tanolt, de mostan prédikál; Ő jobb keze felől nyilván az ördög áll, Kivel egyetembe pokolba alászáll.
Ez két Akháb után nagy sokan barátok, Kik az Krisztus ellen most tanácsot tartnak, Az hamis papoknak az kik zsoldot adnak, Hiszem az Űristent, véllek szégyent vallnak.	Ez két Akháb királ után nagy sok barátok, Kik az Krisztus ellen sokan tanácsot tartnak, Az hamis papoknak az kik zsoldot adnak, Hiszem az Űristent, véllek szégyent vallnak.	Ez két Akháb után nagy sokan barátok, Kik az Krisztus ellen most tanácsot tártnak, Az hamis papoknak az kik zsoldot adnak, Hiszem az űristent véllek szégyent vallnak.

A sajnálatos pontatlanság önmagában nem lenne érdemes ilyen terjedelmű említésre, azért kell vele hosszabban foglalkozni, mert bizonyos következtetések levonását az RMKT ilyen bosszantó apróságai lehetlenné tették: ez a szöveghiány ugyanis újabb erős érveket szolgáltat amellet, hogy Bornemisza nem okvetlenül ismerte a Hoffgreff-énekeskönyvet: kapcsolatuk nem egyenes leszármazású. Kovács Sándor Ivánnak ugyanis abban alighanem igaza van, hogy nehezen látható be, hogy épp ezt a pár strófát hagyja el Bornemisza: ha úgy tetszik, ő is volt annyira „bátorhangú”, mint Sztárai vagy éppen Szkhárosi.

A pontatlan jegyzetelésből fakadó galibák száma persze unásig szaporíthatók, egynek a megemlítését azonban aligha mellőzhetem: a vers forrásainak összefoglalásánál a következőket írja Szilády: „Megjegyzendő, hogy Bornemisza szövege s utána a Decsi- és Lipcsei-codexé, valami rímkedvelő ember által igazgatva van; mi a Hofgreff-gyűjtemény után közöltük, mely eredetinek látszik.”²⁸

A megjegyzéssel több gond is van: túl azon, hogy nem tudjuk, miért látszik a Hoffgreff-változat eredetinek (még akkor is bosszantó ez az autoriter kijelentés, ha igaz), nagyobb probléma, hogy a Bornemisza kiadta szövegben és azok kéziratot utánírásaiban nem találhatjuk meg annak a bizonyos „valami rímkedvelő embernek” a ténykedését. A Hoffgreff-énekeskönyv és az *Énekek három rendbe* szövegváltozatának

26 RMKT 5, 352.

27 Kovács 1964, 31–32. Erre a problémára figyel fel Lovas Borbála is, mint azt a magam hanyag módján nagy késéssel észrevettem: Lovas 2019, különösen: 89.

28 RMKT 5, 350.

különbségei nem különösebben nagy számúak, ráadásul alig érintik a rímeket. Egészen más a helyzet viszont a bártfai kiadás szövegével. A Szilády által még debreceninek tartott nyomtatvány olyan módosításokon esett át, amelyek alapján már szinte alig mondható Sztárai szövegének. Teljesen világos, hogy Szilády e kiadásra gondol, amikor a „valami rímkedvelő ember” terminust az átdolgozóra biggyeszti. Íme, néhány „rímkedvelést” bizonyító szemléletes példa a teljesség igénye nélkül:

	Kol56/59	B82k
	Azt az én fiammal hogy ketten megegyem, Éhségnek halálát ő véle szenvedjem!” Felele szent Illyés, az asszont biztatja : 40 „Egy szálat se félj te” nékie ezt mondja.	Azt az én fiammal hogy azt otthon megegyem, Éhségnek halálát ő véle szenvedjem!” Szent Illyés biztatja: „Asszony, hallgass engem Egy szálat se félj te, csak meghidd beszédem.
	[...]	[...]
	„S ugyan azért jöttél te az én házamhoz, Hogy Istentől reám olyan haragot hozz, Egyetlenegyemet házamnál megöljed, 60 Mindenestől fogva magvamot szakasszad?”	„S ugyan azért jöttél te bé én házamba, Istennek hargja, hogy rejám szállana, Egyetlenegyemet megöljed házamba, Mindenesül fogva hogy magvam szakadna?”
	[...]	[...]
	Mert ken talám mostan az vásáron vagyon, Az vagy az szálláson, avagy úton vagyon, 175 Avagy ő valahol most részegen vagyon, Az tü kiáltástok tőle nem hallatik.”	Talám mostan az városnak kívül vagyon, Az vagy az szálláson, avagy úton vagyon, Avagy ő valahol most részegen vagyon, Nagy kiáltástokat nem hallja, nincsen hon.”

A jelenségből számos érdekes dolog következik. Lássuk először a szomorú tanulságot: nehéz a kétségbeejtőnél enyhébb jelzót találni arra, ahogy az RMKT 5. kötete forrásait és szövegváltozatait kezeli, gondoljunk csak Dézsi *Izsákjának* el(té)vesztett forrására, a tévesen vagy egyáltalán nem megjelölt szöveghordozókra és ez esetben a nyers tévedésekre és összekevert nyomtatványokra.

De akad örömteli is: Sztárai Mihály *Akháb királyának* létezik egy nem a szerző által átdolgozott változata, mely más poétika szerint készült, a történet ráadásul némiképp emlékeztet Batizi *Jónás históriája* esetére, és erről hamarosan lesz is szó. E helyt azonban adós vagyok még az *Akháb király* versváltozatainak viszonymeghatározásával.

Kezdjük a legegyszerűbb kapcsolattal. A *Lipcsei-kódex* bibliai históriákból álló blokkja mindig az *Énekek három rendbe* másolata, nincs ez másképp most sem: hiányzó (az RMKT számozása szerint 629–640. sor) és fölcserélt (337–344. sor) strófák, melyek már önmagukban is erős kapcsolatot jelenténeek, de ehhez jönnek még az *Énekek három rendbe* és a *Lipcsei-kódex* közös olyan alakjai, melyek egy nyomtatványban sem szerepelnek. A *Detsi-kódexszel* hasonló a helyzet. A szöveg hiányok és strófacserék, valamint a Bornemiszával (és *Lipcsei-kódexszel*) közös alakok miatt nagy nyugalommal jelenthető ki, hogy a *Detsi-kódex* másolója Bornemiszából dolgozott. (Az persze emiatt különösen izgalmas és vizsgálatra érdemes, hogy miért csak egy, és miért éppen ez az egy história érdemelte ki a másoló figyelmét az *Énekek három rendbe* darabjaiból.)

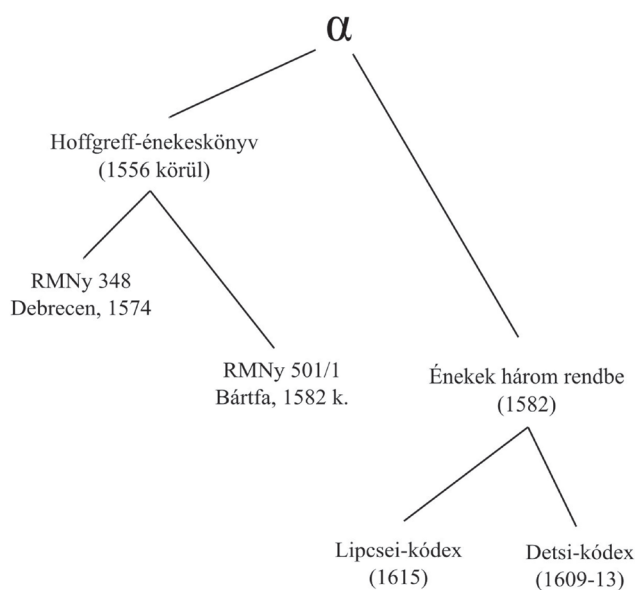
A nyomtatványok viszonya ennél gubancosabb és korántsem ily egyértelmű. Hoffgreff variánsa nem forrása Bornemiszáénak ez esetben sem, így egy közös össel kell számolnunk. A debreceni kiadás esetében viszont híján vagyunk olyan markáns jegynek, amely alapján egyértelműen meghatározhatnánk a Hoffgreff-énekeskönyvvel való viszonyát. A debreceni kiadás egyetlen különös ismertetőjegye, tudniillik hogy két strófa helyet cserél benne (az RMKT számozása szerinti 185–192. sor), csak azt jelenti, hogy egy későbbi forrás sem származhat e kiadásból, ha az eredeti strófarendet követi – biztosan ilyen a bártfai kiadás (a 17. századi debrecenit viszont ezúttal nem vizsgáltam). Mivel lényegesen többször hozza a Hoffg-

reff-énekeskönyv alakjait, mint az *Énekek három rendbe* változatait, logikusabb azt gondolni, hogy nem a két nagy antológia közös őseiből, hanem közvetlenül a Hoffgreff-énekeskönyvből készült másolat. Hogy a korábbi elveszett forrás kópiája volna, csak abban az esetben lenne feltehető, ha minden Bornemisza-énekeskönyvtől való eltérését horizontális variánsnak minősítenék.

A bártfai kiadás forrásának meghatározása a legnehezebb, de a legkockázatmentesebb is: olyan kreatív másolóval van dolgunk, hogy mechanikus hibái nem igazítanak el, egészen egyszerűen azért, mert nehéz megkülönböztetni őket a szándékosaktól. A sztemmán való elhelyezés tétje nem is e kiadásra vonatkozik: arra lesz hatással, hogy a Bornemisza-énekeskönyv strófacihagyása fölött milyen ítéletet mondunk. A lehetőségeink ugyanis a következők: vagy azt tesszük föl, hogy a bártfai kiadás forrása a Hoffgreff-énekeskönyv (a debreceni kiadás a strófacsere miatt nem jöhet szóba) – ez esetben a strófacihagyás a bártfai változat készítőjének szándékai szerinti. Ám ez azt is jelenti, hogy Bornemisza esetében is szándékos kihagyással kell számolnunk. A másik eshetőség az, hogy Hoffgreff és Bornemisza elveszett közös forrása és az *Énekek három rendbe* között készült egy mára már ismeretlen kiadás is, melyből – így vagy úgy, de – elmaradtak a kérdéses strófák, tehát a két ismert példányban továbböröklődő hibákról lenne szó. Ez esetben sem Bornemisza Pétert, sem a bártfai kiadás készítőjét nem kellene szándékos változtatás miatt vádolni (a bártfai kiadás készítőjét persze csak e három strófa esetében nem).

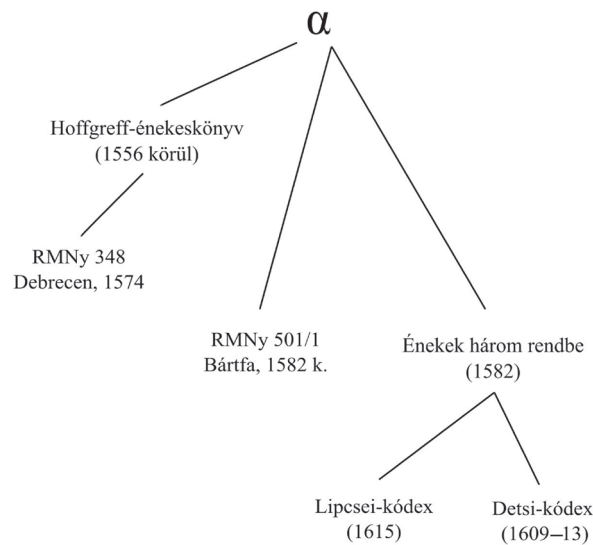
Szövegváltozatok viszonyának meghatározásakor a legegyszerűbb és a legnehezebben kizárható lehetőség közös őseket iktatni ismert példányok közé, Vadai István valahai miskolci konferencia-előadása kimerítően tárgyalja a jelenséget.²⁹ Mivel nincsenek erős textológiai érveink a két lehetőség közti választáshoz, másmilyeneket kell keresnünk: a két strófahiányos kiadás egyike 1582-es, a másikat épp ez év körülnek írja az RMNy. A fentebb három forrásban is idézett három strófa a vers kolofonja szerint 1549-ben született. Fráter György és Ferdinánd is életben van a vers keletkezésekor. A strófát nem tartalmazó nyomtatványok kiadásakor Martinuzzi 31, Ferdinánd 18 éve halott. A kérdéses strófák állításai egészen egyszerűen értelmetlenek. Kovács Sándor Iván bátorhangúsággal kapcsolatos nézeteit fenntartva, azt gondolom, hogy a két inkriminált kiadás készítésekor a kérdés már messze nem aktuálpolitikai, a versbeli következtetések, melyek 1549 táján frappáns párhuzamnak hatottak, 1582 környékére minden érvényüket elvesztették. Egy ekkor dolgozó, nem mechanikusan újraközlő kiadó (és most bizonyosan két ilyenről van szó) magától értetődően elhagy(hat)ja ezeket: nincs szükség tehát új ismeretlen képletbe iktatására, valószínűbb az ismert példányok kapcsolata, vagyis az alábbi három lehetőség valamelyike. Eszerint a bártfai kiadás:

1) vagy a Hoffgreff-énekeskönyv korántsem mértéktartó átdolgozása;

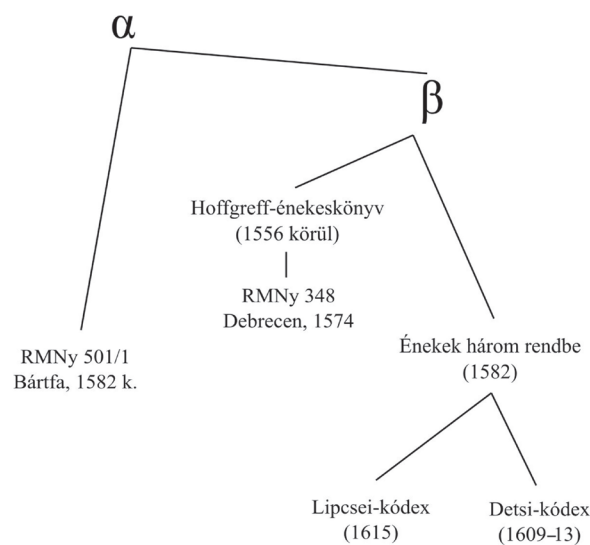

29 VADAI 2012.

2) vagy egy lépcsőfokkal korábbi forrással, a Bornemisza- és a Hoffgreff-énekeskönyv közös ősével bánik így;

3) vagy – és ezt sem szabad számításon kívül hagyni – nem átdolgozás, hanem a két antológia közös ősenél korábbi forrásra megy vissza, azaz hitelesebb változat mindegyiknél.

13) Batizi András: *Jónás históriája* [*Nosza, keresztyén nép, hallgass nagy dolgokra...*]

RPHA 1091. Forrásai: Kol56/59, Ee1^r; Det82, 331^r; *Jónás prófétának históriája*, Debrecen, 1596 (RMNy 774); *Lipcsei-k.*, 78^r; *Lugossy-k.*, 70^r; *Mihály deák k.*, 136^r. Modern kiadása: RMKT 2, 89.

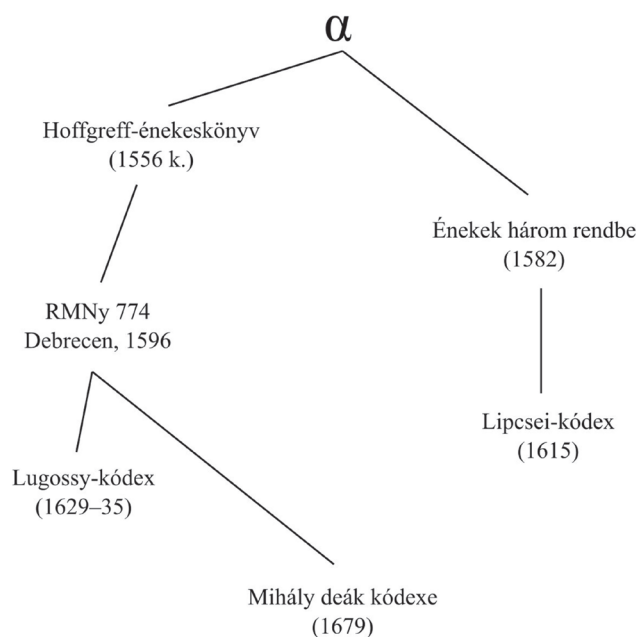
Batizi András *Jónás históriájával* és annak szöveg hagyományával önálló tanulmányban már foglalkoztam.³⁰ A vers szöveg változatai között ott meghatározott viszonyokat lényegében ma is érvényesnek tartom, bár az ott előkerülő probléma épp az iménti Sztárai-vers miatt válik újragondolandóvá.

³⁰ PAP 2019.

Röviden érdemes fölidézni a *Jónással* kapcsolatos megfigyeléseimet. Batizi *Jónásának* legkorábbi ismert forrása a Hoffgreff-énekeskönyv, de abban sajnálatos módon csonkán maradt ránk. Az *Énekek három rendbe* teljes változatot közöl, ismerünk egy önálló debreceni nyomtatványt 1596-ból, és három kódex kéziratosa őrizte meg számunkra. A vers két ágon öröklődik, és a két ág egymástól igen jól elkülöníthető, az egyik ág kiindulópontja a Hoffgreff-énekeskönyv, mely rímei tekintetében a mai olvasó számára gyatrábbnak tűnik, a másik ág az *Énekek három rendbe* kiadásából sarjad. A pusztán e vers kapcsán rendelkezésre álló adatok alapján lehetetlenség volt meghatározni, hogy melyik ágon terjed Batizi-szövege, és melyiken átdolgozójaé, egészen egyszerűen azért, mert nem tudjuk, hogy Batizi András mit gondolt a rímekről. Az, hogy akart és tudott volna jó rímeket használni, éppoly valószínű lehet, mint az, hogy irtózik az efféle hívságoktól, és a sorhosszak épp elég versszerező erőt jelentettek számára. Nem tudtam dönteni a szerzői és nem szerzői alakok közt, s voltaképpen nem is akartam: a dolgozat legfontosabb mondanivalójának azt gondoltam, hogy a döntésről való lemondás sokkal tanulságosabb ez esetben, mint egy jelentéset (az anakronisztikus elitizmus vagy a markáns purizmus jegyében) egy nem melleleg alig ismerhető költő esetében normatívnak gondolni. A dolgozat másik legfontosabb tanulságának pedig talán az, hogy a kritikai kiadás végig gondolatlan kontaminációja helyett (Szilády ugyanis ahelyett, hogy megpróbálta volna a szövegváltozatokat egymáshoz képest elrendezni, a legkorábbi változat csonka helyeit a második legkorábbival pótolta, ezzel elegyítette a két poétikailag eltérő ágot) fontosabb mindkét szövegváltozatot közölni azzal a magyarázattal, hogy az egyik egy Batizi-vers, a másik pedig egy önálló mű, mely Batizi átdolgozásával keletkezett – ráadásul nem tudjuk, melyik melyik.

Ilyen szemtmát közöltem a vers mellett:

A ismert részek viszonyait persze semmi okunk újragondolni, de az alfáról egy kicsit többet sejtethünk. Illetve hát azon volt még mit gondolkodni. Gyanús ugyanis ez az immár két bibliai-história-variáns, amelyet szemlátomást módszeresen és egész terjedelmét érintően átdolgozott valaki, ráadásul a rímekre fordítva módfelett nagy figyelmet.

Nehéz ellenállni annak a gondolatnak, hogy Szilády „valami rímkedvelő ember”-ének keze, esetleg épp e figura ellentéte, „valami rímgyűlölő ember” keze lehet a dologban. Milyen kapaszkodók alapján dönthetünk? Segítségül hívhatnánk a Batizi- és Sztárai-életművet, és elfogadva azt a premisszát, hogy egy 16. szá-

zadi versszerző pályafutása során nemigen változtat rímfelfogásán (ami önmagában igencsak problémás előfeltevés), analógiák alapján következtethetnénk. Igen ám, de ehhez autográfogra vagy minimum hiteles forrásokra lenne szükség. Segítségül hívhatnánk mindkét szerző lírai munkásságát, tekintve, hogy azok koncepciózusabb szerkesztésű énekeskönyvekben hagyományozódtak, de szükségszerűen anomália lenne a mindkét műnembéli szövegeket tartalmazó *Énekek három rendbe* kötete – ha nem lenne elég anomália önmagában, hogy a lírai és az epikai műfajok poétikája és akár esztétikája közt alapvető különbségek vannak. Marad meglehetősen izsamós talajnak az, hogy a históriás énekek alapvetően nem az esztétikus rímelés elvárásainak megfelelően íródtak – és ez igaz állítás lenne, ha a kivételekről elfeledkezünk. Ráadásul e versekben az átszerkesztés – bármilyen irányú átszerkesztés is – egyik reprezentatív változata szerint a sorok lexikai tartalma nemigen változik. Lássunk egy példát Sztárai előbb elemzett Illés-históriájából:

Kol56/59

Illyés feltekintvén, hát fejénél láta,
Egy hammas pogácsát és egy pohár vizet.
Evék azért, ivék, ismét elaluvék,
Másodszor angyaltól ismét felkölteték.

B82k

Feltekéntvén, ottan hát fejénél láta,
Hamvas pogácsát vizet egy pohárba.
Azért évék-ivék, meg elaludt vala,
Másodszor az angyal őt fölkölti vala.

Ha a rímesítés oldaláról nézzük a példát, azt vehetjük észre, hogy a tartalom legkisebb változtatásával igyekszik az átdolgozó „a” rímet produkálni a második sorba, és a Hoffgreff-változat harmadik és negyedik sorának „b” (szigorúan nézve az első két sor „x” ríme után csak „a”) rímét is „a”-ra változtatja. Fordított helyzetben viszont az látszik, hogy valaki az addig tendenciózusnak tűnő bokorrímelést igyekszik eltüntetni, de úgy, hogy csak azt tüntesse el, s mindez a tartalomra ne legyen hatással. Egy másik példa ugyanebből a versből:

Kol56/59

Látom zsidóságnak népét mind juhokat,
Hegyeken oszolván, pásztor nélkül járván.
„És él az Isten – mondá – nincs ezeknek urok,
Térjen minden ember békével házához!”

Monda Akháb király Josafát királynak:
„Lám mondom teneked, hogy nem jót mond nékem.”
Ismég a próféta az királynak monda:
„Király, meghallgassad az Isten mondását!”

B82k

Látom mint juhokat népét zsidóságnak,
Hegyeken oszolván, pásztor nélkül járnak.
„Él – úgymond – az Isten nincs urok ezeknek,
Házokhoz emberek békével térjenek.”

Aháb király Josafát királynak szóla:
„Lám mondám tenéköd, hogy gonoszt rám szóla.”
Esmeg az próféta az királynak monda:
„Király, hallgass mostan Isten mondására!”

Ez esetben is ugyanez figyelhető meg: akármely irányba is történik változás, akárki is akar változtatni, az értelmet nem kívánja befolyásolni, csak a formát.

Kol56/59

„Én ötöt megcsalom, az hadban elvesztem.”
Monda az Úristen: „Miképpen teheted?”
Felele az ördög: „Ezennel elmegyek,
És prófétáiból hazugságot szólok!”

Monda az Úristen: „Menj el, cselekedjél,
Hamis prófétákkal az királyt hitesd el!”
Azért ördög által téged elhitetnek,
Kik mostan teneked hazugságot szólnak.

B82k

„Én ötöt megcsalom, elvesztem az hadba.”
„Miképpen lehet az?” – az Úristen monda.
Felele az ördög: „Ím hozzá indulok,
Ő prófétáiból hazugságot szólok!”

Monda az Úristen: „Menj el, cselekedjél,
Hamis prófétákkal az királyt hitesd el!
Hadban hogy most járjon gonosz szerencsével,
Holott megütöközik ő ellenségével.”

Itt már láthatóan szinonim szavak kerülnek a másik helyébe, miközben a sorok szórendje is variálódik. Hasonlók figyelhetők meg Batizi *Jónásánál* is:

Kol56/59

Szerze az Úristen egy igen nagy halat,
Nagy setét torkába hogy Jónást benyelné,
Kinek lőn gyomrában három éjjel, nappal,
Istenhez kiálta, imezt mondja vala:

Det82

Szerze az Úristen igen nagy cethalat,
Hal torkát feltátván elnyelé mindjárast,
Három éjjel, nappal hordozá az Jónást
Onnét az Istenhez tőn ilyen kiáltást:

Egy apróság azonban segíthet dönteni. A Hoffgreff-énekeskönyv a bibliai históriák egyik legkorábbi forrása, és sosem fordul elő, hogy a mai rímelvárásoknak jobban megfelelő változat szerepeljen benne. Az *Énekek három rendbe* viszont, mely beláthatóan nem használta a Hoffgreff-énekeskönyvet forrásként, hol rímesebb, hol rímtelenebb változatot hoz, vagyis egyáltalán van esélye mindkét fajtához hozzáférni – Hoffgreffnek sosincs. Ez alapján azt valószínűbb gondolnunk, hogy Szilády „valami rímkedvelő embere” módosítja Batizi, Sztárai és ki tudja még ki szövegeit.

Sztárai *Akháb királyának sztemmái* közül tehát a harmadikat kizárhatjuk. Hogy az első kettő közül melyik a valódi, ma már meghatározhatatlan, de nem is fontos kérdés. A leghelyesebb megoldás alighanem az, ha önálló versként tekintünk e versváltozatra. És erre nem csak az eltérések nagy száma és az eltérő rímesztétika miatt van okunk. Amiatt is, mert a vers – nemcsak hiányzó, valaha aktuálpolitikai tartalmat hordozó strófái okán – némi átalakuláson esett át. A vers egyik fontos jelenetében, amikor Akháb égőáldozati versenyre hívja Baál papjait, az – immár merném így használni – átdolgozatlan változatokban Sztárai így ír (Kol56/59):

Ezt hallván az népek ottan jóvá hagyák,
Nagy hamar két ökröt eleve hozának;
Monda az szent Illyés az sok tar papoknak:
„Válasszatok ökröt tinnen magatoknak,

A bártfai kiadás változata szerint:

Ezt hallván az népek ottan jóvá hagyák,
Nagy hamar két ökröt elő hozatának;
Monda az szent Illyés sok hamis papoknak:
„Válasszatok ökröt tünnon magatoknak,

Sztárai szövegében – és a bártfai kiadás által elhagyott strófák tanúsága szerint egyáltalán nem véletlenül – Baál papjai nagymértékű hasonlóságot mutatnak a katolikusokkal, például tonzúrárt is viselnek – az átdolgozott változat azonban finomítja ezt az utalást. De nem minden esetben ilyen szemfüles, és ezt a strófát már elég csak a bártfai kiadásból idézni, hiszen nincs a változatok közt tartalmi különbség:

Választom magamnak egész zsidóságban,
Az hét ezer embört az egy igazságban,
Kik nem fertelmeztének bálványimadásban,
És nem bizakodtak az ő érdemökben.

Az érdemekre való hivatkozás Sztárai esetében aktuálteológiai kérdés, az átdolgozónak viszont erre már nincs füle. A nyolcvanas években más, némiképp semmitmondóbb tanulságai vannak e szövegnek, olyanmódon, hogy a korábbi változatok nagy allegorikus értelmezései teljesen hiányoznak belőle (a már említett hárommal együtt 25 strófa), helyettük egy nyúlfarknyi és teljesen érdektelen lezárás áll – a fentiek tükrében biztosan nem Sztárai tollából (hibás kolofonjával egyúttal létrehozva a magyar irodalom legkorábbi versét):

Azért kérlek tüteket hívek, kik vadtok,
Az élő Istenhöz csak ragaszkodjatok,
Bálványimádástól irtózzék szüvetök,
Minden szükségtökben az Isten mentségtök.

Az hűtlenek hogy tütöket üldöznek,
Nem csuda mert elejőkről példát vesznek,
De veszedelmekről ők nem emlékeznek,
Mert az has kedvéért nagy sokat mívelnek.

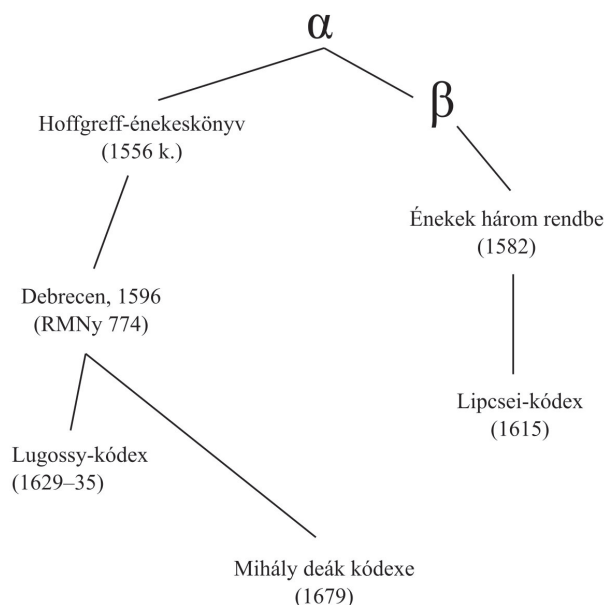
Ím az Isten hűtleneket bünteti,
És megutálói gonoszul elveszti.
Az bálványozókat mély pokolra veti,
Örök vigasságra híveit felviszi.

Gondolják meg ez királyok s fejedelmek,
És utánok való mind az főfő népek,
Kik az Isten ellen felfegyverköztenek,
Hogy az Isten véget vethet oly igyöknek.

Ezör után ötven és negyvenkilenczben,
Az Sztárai Mihály ezt rendelé versekben,
Az hivekhöz való nagy szeretetiben,
És Istenben való jó remenségében.

Miért Batizi verse kapcsán volt szükség ennek elmondására?

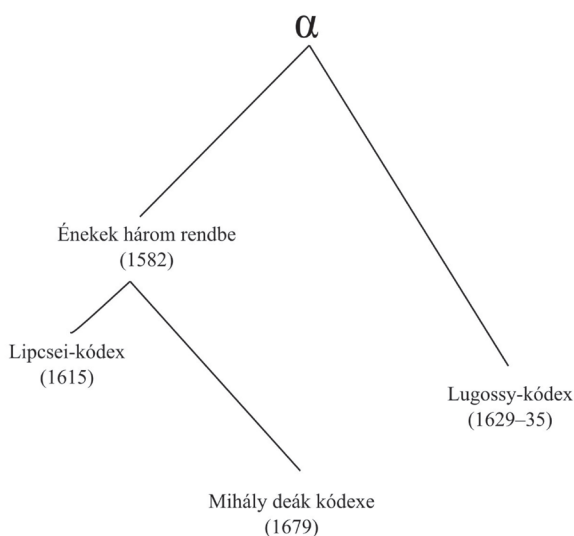
Mert a *Jónás*-sztemmának a fentiek miatt módosulnia kell. Immáron kijelenthető az, hogy nem Bornemisza az átdolgozó, nem ő alakít Batizi szövegén. Sőt, az is igazolódni látszik, hogy különféle helyekről származó *nyomtatott* forrásokkal dolgozik. Vagyis megesik, hogy egy szöveg konzervatív változatát publikálja, ugyanakkor megesik az is, hogy egy másik szöveg átdolgozott változatát adja ki. Az átdolgozás pillanatának, személyének meghatározása e dolgozatban sajnos nem megvalósítható, lényegesen hosszabb vizsgálódást igényel. Tevékenységének hatása a leszármazási rajzon így ábrázolható:

14) Baranyai Pál: *A tékozló fiúról [Például nekünk mit mondott az Isten...]*

RPHA 1176. Forrásai: Det82, 201^v; *Lipcsei-k.*, 27^r; *Lugossy-k.*, 191^r; *Mihály deák k.*, 128^v. Modern kiadása: RMKT 2, 261.

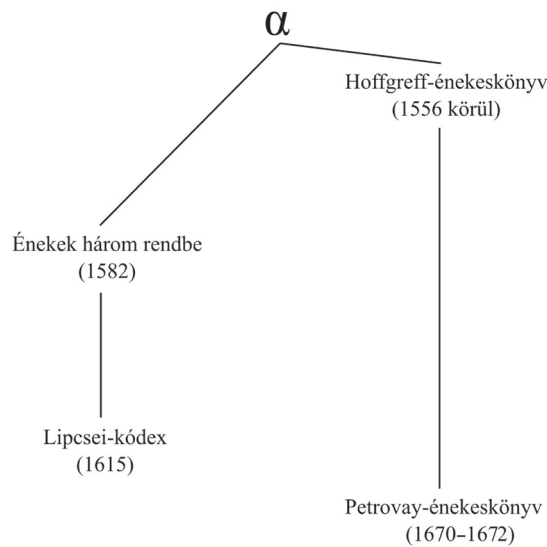
Baranyai Pál históriáját túlnyomórészt kéziratokból ismerjük. Egyetlen nyomtatott forrása Bornemisza antológiája. A *Lipcsei-kódex* és a *Mihály deák kódexe* ezt másolja tovább, a *Lugossy-kódex* viszont másik – minden bizonnyal nyomtatott – forrást használ. A *Lugossy-kódex* eltérései a Bornemisza-kötettől nem oly mértékűek, hogy nagy távolságot kelljen köztük feltételezni, elméletileg azt is feltehetnénk, hogy az *Énekek három rendbe* a *Lugossy-kódex* forrása, ám mivel mindezidáig azt láttuk, hogy ezt a kötetet nem ismeri a *Lugossy-kódex* másolója, közös őst kell feltételeznünk. A kis eltérések miatt viszont (egy strófa elmarad a *Lugossy-kódex*ből, három pedig helyet cserél, valamint szórendbeli különbségek látszanak) ennek közvetlennek kell lennie. Rajzon ábrázolva:

15) Kákonyi Péter: *Asvérus királyról szóló história* [*Régen vala a neves Perzsiában...*]

RPHA 1189. Forrásai: Kol56/59, t2^o; Det82, 313°; *Lipcsei-k.*, 69°; *Petrovay-ék.*, 121°. Modern kiadása: RMKT 2, 257.

Kákonyi Péter Eszter-históriájának a két antológián kívül két kéziratos másolata van. A *Lipcsei-kódex* az *Énekek három rendbe* (az analógiát strófahiányok és sorokon át tartó unisonók erősítik), a *Petrovay-énekeskönyv* a Hoffgreff-énekeskönyv változatát másolja – illetve másolhatta: pontosan másolt közös ősről természetesen mindig föltételezhető.

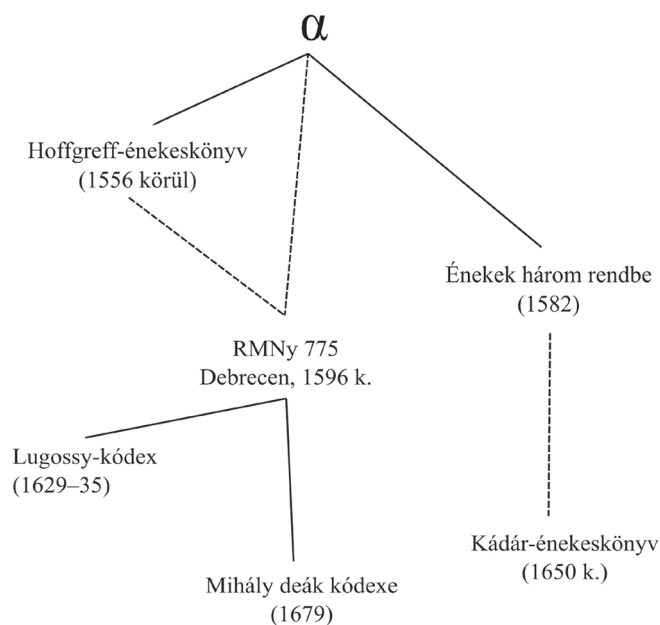

16) Batizi András: *Izsák házasságáról való história* [*Régen, nagy időben, a vízözön után...*]

RPHA 1192. Forrásai: Kol56/59, L1^o; Det82, 317°; *Izsák pátriarchának* [...], Debrecen, 1596 k. (RMNy 775); *Lugossy-k.*, 194°; *Kádár-ék.*, 34°; *Mihály deák k.*, 138°. Modern kiadása: RMKT 2, 113.

Batizi Izsák házasságáról szóló históriája két ágon másolódott. Az *Énekek három rendbe* ágán ezúttal nem a *Lipcsei-kódex*, hanem a *Kádár-énekeskönyv* szerepel, s hogy oda került, annak az az oka, hogy merőben egyéni variánsai talán gyakrabban emlékeztetnek a Bornemisza-énekeskönyvben szereplő változatra. E forrás szövegkritikai értéke roppant csekély, mindazonáltal a variáns komolyabb vizsgálata érdekes lehet, ugyanis szemlátomást nem szokványos másolási eljárás hozza létre ezt a szövegváltozatot – ennek alaposabb szemügyrevételére e helyt most nincs mód. A két nagy nyomtatott gyűjtemény viszonyát e vers variánsai sem írják fölül, láthatóan közös ősről vezethetők vissza. A 16. század végi debreceni nyomtatvány esetében annyi világosan látszik, hogy Hoffgreff alakjait örökíti tovább, az *Énekek három rendbe* változataitól szinte mindig egyformán térnek el, azt viszont nehéz megmondani, hogy kapcsolatuk közvetlen, vagy e nyomtatvány is közvetlenül az α-val jelölt forrásból/forráscsoportból származik. Mindkét változat megengedhető.

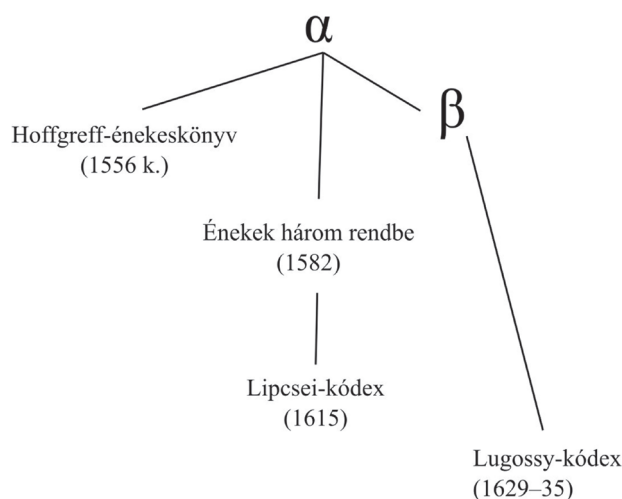
A két kéziratos gyűjtemény ezúttal az önálló nyomtatványt másolja tovább, saját nyelvjárási alakjaikkal alkalmasint megfűszerezve.

17) Sztárai Mihály: *Holofernész és Judit históriája* [Régi nagy időben vala Asszíriában...]

RPHA 1197. Forrásai: Kol56/59, n3^r; Det82, 307^r; *Lipcsei-k.*, 62^v; *Lugossy-k.*, 61^v. Modern kiadása: RMKT 5, 140.

Sztárai Mihály *Juditjának* forrásai nem csak két ágra oszthatók, az *Énekek három rendbe* és a *Lipcsei-kódex* most is szoros kapcsolatban áll, ám a *Lugossy-kódex* változata lényegesen távolabbi Hoffgrefftől, mint azt az imént Kákonyi Eszter-históriája kapcsán láttuk a Hoffgreff-énekeskönyv és a *Petrovay Miklós-énekeskönyv* vonatkozásában. Sőt, a *Lugossy-kódex* szignifikáns mennyiségben tér el Hoffgrefftől a Bornemisza-énekeskönyvvel egybehangzóan, vagyis variánsa Hoffgreff és Bornemisza közös forrásából indul. De mivel a *Lugossy-kódex* terjedelmes címet közöl, Bornemisza és Hoffgreff viszont nem, és egyéb szövegeknél megfigyelhető, hogy kéziratunk nem ad önállóan címeket, még egy lépcsőfokot be kell iktatnunk az ismeretlen forrás és a *Lugossy-kódex* közé.

18) *Manassészről és Nabukodonozorról penitenciára intő história [Rettenetes Istennek nagy haragja...]*

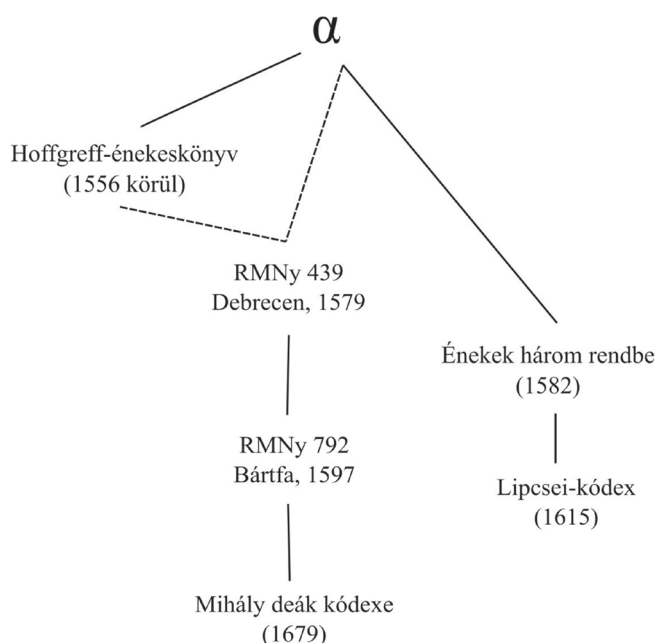
RPHA 1205. Forrásai: Kol56/59, x3^r; Det82, f4^r; *Csoma-k.*, 89^r. Modern kiadása: RMKT 6, 75.

Az ismeretlen szerzőtől származó, máshol *Poenitenciára intő história Istennek irgalmasságának ajánlásával, Manassesről és Nabugodonozorról* címmel ellátott história öröklődéséről már írtam hosszabban az itt is idézett Batizi-tanulmányomban.³¹ Ott a vers nyomtatott változatainak nyelvjárási alakjait vizsgálva találtam érveket amellet, hogy a Bornemisza-énekeskönyv és a Hoffgreff-énekeskönyv közös ősrre vezethető vissza. Mint azt Dobai András fentebb tárgyalt versének változatai kapcsán láttuk: van, hogy a *Csoma-kódex* Bornemisza kiadását másolja. Ezúttal is azt kell gondolnunk, hogy az *Énekek három rendbe* szolgált mintát a *Csoma-kódex* másolójának.

19) Kákonyi Péter: *Sámson históriája [Sok erős vitézek voltak e világban...]*

RPHA 1250. Forrásai: Kol56/59, V2^r; *Egy szép história az nagy erős [...]*, Kolozsvár, 1579 (RMNy 439); Det82, 284^r; *História az nagy erős [...]*, Bártfa, 1597 (RMNy 792); *Lipcsei-k.*, 48^v; *Mihály deák k.*, 154^v. Modern kiadása: RMKT 2, 289.

Kákonyi Péter *Sámsonját* az antológiákon kívül két önálló nyomtatvány is megőrizte. A szövegváltozatok összevetéséből három markáns ág látható. Az egyik a Hoffgreff-énekeskönyv áll magányosan, a második az *Énekek három rendbe* és a *Lipcsei-kódex* található, a harmadikon pedig a két nyomtatvány és a későbbi bártfai kiadást másoló *Mihály deák kódexe*. Az ágak viszonyának meghatározása az önálló nyomtatványok esetében lehet problematikus – a két antológia viszonya már ismert. Sajnos nincsenek olyan erős eltérések, melyek alapján a Hoffgreff-énekeskönyv és a 1579-es kolozsvári kiadás viszonyát pontosan meghatározhatnánk. Kevés olyan pont van, ahol az *Énekek három rendbe* és az önálló nyomtatvány egyformán térnének el a Hoffgreff-énekeskönyvtől, és fordított eset sincs sok – akkor valószínűbb lenne a két antológia közös ősebből származtatni RMNy 439-et. Így viszont elvileg elképzelhető az is – és ez a legökonomikusabb megoldás –, hogy a kolozsvári kiadás közvetlenül a Hoffgreff-énekeskönyvből származik.

31 PAP 2019, 125–126.

E fejezet eddig azokat a verseket tárgyalta, melyek a nagy nyomtatott antológiákban és a kéziratos énekeskönyvekben egyaránt szerepelnek. Természetesen nem volt ebben a terjedelemben mód a kéziratok teljes anyagát megvizsgálni, de az áttekintésben szereplő versek alapján egész jó felbontású kép kapható a nagyobb kéziratok természetéről. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a *Lipcsei-kódex* jellemzése lesz mind között a legunalmasabb: a fentiekben azt láthattuk, hogy amennyiben a kódex históriás éneket tartalmaz, azt az *Énekek három rendbe* kötetéből másolja. Így igaz, e kötet második része nemigen tartogat meglepetéseket: az a 11 história, mely a *Lipcsei-kódexben* is fellelhető, kicsit jobb állapotban a Bornemisza-énekeskönyvben is ott van, sőt még a sorrendjük sem lesz más.

Incipit (szerző, cím)	<i>Lipcsei-k.</i> (históriás rész)	Det82
<i>Erdély országnak halljátok panaszát</i> (<i>História az Erdély országnak nyomorúságáról és magyaroknak Báthori Gábor ellen való föltámadásáról</i>)	1 ^r	–
<i>Magyar nemzet nézd veszedelmedet</i> (<i>Alia historia de iisdem disturbis</i>)	7 ^v	–
<i>Ím, egy szép históriát mostan mondok</i> (Szegedi András: <i>Jeruzsálem veszedelméről</i>)	12 ^r	–
<i>Például nekünk mit mondott az Isten</i> (Baranyai Pál: <i>A tékozló fiúról</i>)	27 ^r	201 ^v
[Harmadik rend]		
[<i>Földet, mennyet mely nap Isten helyheté</i> (Dézsi András: <i>Világ kezdetitül lött dolgokról</i>)]	–	259 ^r
[<i>Jersze emlékezzünk</i> (Farkas András: <i>Az zsidó és magyar nemzetről</i>)]	–	264 ^r
<i>Mennyi számtalan krónikát mondattok</i> (Dézsi András: <i>Izsák áldozatjáról való história</i>)	31 ^v	247 ^r
<i>Józsefnek megmondom az ő krónikáját</i> (Nagybáncsai Mátyás: <i>História Jákob pátriárka fiáról, Józsefről</i>)	35 ^r	270 ^r
<i>Laknak vala régente Egyiptomban</i> (Szeremlyéni Mihály: <i>Izrael Egyiptomból való kijövésének históriája</i>)	44 ^v	278 ^r
[<i>Gondom nagy volt az elkezdett dolgomra</i> (Dézsi András: <i>Mózse és Józsué hadáról az Amalek ellen</i>)]	–	282 ^r
<i>Sok erős vitézek voltak e világban</i> (Kákonyi Péter: <i>Sámson históriája</i>)	48 ^v	284 ^r
[<i>Siess keresztyén lelki jót hallani</i> (Tinódi Sebestyén: <i>Dávid király mint az nagy Góliáttal megvitt</i>)]	–	288 ^v
<i>Mostan emlékezzünk a keresztyénekről</i> (Sztárai Mihály: <i>Akháb és Illés históriája</i>)	54 ^r	301 ^v
[<i>Históriát hallom igen mondattok</i> (Dézsi András: <i>Machabeusról</i>)]	–	300 ^r
[<i>Nagy sok szent írásokat jelentettem</i> (Dézsi András: <i>Levita feleségéről</i>)]	–	304 ^r
<i>Régi nagy időben vala Asszíriában</i> (Sztárai Mihály: <i>Holofernész és Judit históriája</i>)	62 ^v	307 ^r
<i>Régen vala a neves Perziában</i> (Kákonyi Péter: <i>Asvérus királyról szóló história</i>)	69 ^v	313 ^r
[<i>Régi nagy időben az vízözön után</i> (Batizi András: <i>Izsák házasságáról</i>)]	–	317 ^v
[<i>Minden embert erre szívem szerént intek</i> (Dézsi András: <i>Tóbiás házasságáról</i>)]	–	320 ^r

Incipit (szerző, cím)	Lipcsei-k. (históriás rész)	Det82
Dániel ezt írja, minden meghallgassa (Batizi András: Zsuzsanna asszonynak históriája)	75 ^r	325 ^r
[Egy istenfélő nagy szent ember vala (Tolnai György: Az szent Jóbról)]	–	327 ^v
Nosza, keresztyén nép, hallgass nagy dolgokra (Batizi András: Jónás próféta históriája)	78 ^v	331 ^v

A táblázatban a *Lipcsei-kódex* históriás részének tartalomjegyzékét vetítettem rá az *Énekek három rendbe* harmadik rendjének tartalmára (illetve Baranyai *Tékozló fiúja* erejéig a másodikra is). Azok a szövegek, melyek nem kerülnek a *Lipcsei-kódex*be, halványabb betűvel szerepelnek, és az egyszerűség kedvéért az *Énekek három rendbe* eredeti oldalszámjelölését használom. Az látható, hogy a *Lipcsei-kódex* másolója lienárisan halad forrásában, és a neki tetsző szövegeket kimásolja onnan. Három olyan szöveget szerepeltet a kódex históriás részében, amely nem a Bornemisza-énekeskönyvből származik, köztük két csak e forrásból ismerhető szöveget, melyet Szegedi András Jeruzsálem pusztulásáról szóló históriája követ.

A *Lipcsei-kódex* nem homogén kötet, lapszámozása kétszer kezdődik, a fenti táblázatban hozott tartalomjegyzéke tehát markánsan elkülönül az első, műfaji tekintetben sokkal heterogénebb résztől. Kicsit azt a benyomást kelti a második szakasz, mintha a históriákat másolni vágyó másoló rálelné egy olyan forrásra, amely miatt nem kell többé források után kutatnia. Hogy mi alapján válogat másolónk, nem lehet megmondani, azt a lehetőséget is fel kell vetni, hogy egy csonka példány van a kezében, ezért az ad hocnak tűnő szelekció, más racionális magyarázat nemigen kínálkozik.

A *Lugossy-kódex* (1629–1635) időrendben a következő, melynek forrásairól képet kaphatunk. Az alábbi táblázatban a kódex teljes tartalma szerepel:

Oldal-szám	Szerző / cím (incipit)	Forrás	Antológiából ismerjük?	Van önálló kiadása?
30 ^r	Tinódi Sebestyén: <i>Jónás históriája</i>	?	–	–
30 ^v	<i>Adhortatio optima ad iudices</i>	?	–	–
31 ^v	Szepetneki János: <i>Bátorítás halál ellen</i>	nem Det82	Det82	–
34 ^r	Tőke Ferenc: <i>Spira Ferenc históriája</i>	?	Det82	–
43 ^r	<i>A hit Isten ajándéka</i>	?	–	–
44 ^r	<i>Tüköre és példája e jelenvaló romlandó életnek (Damokles kardja)</i>	?	–	–
51 ^r	Dobai András: <i>Az utolsó ítéletről</i>	nem Det82	Det82	–
54 ^r	Bornemisza Péter: <i>Cantio szent János látásáról</i>	?	–	4 db
56 ^v	<i>Abigél históriája</i>	?	–	2 db
61 ^v	Sztárai Mihály: <i>Judit asszony históriája</i>	önálló forrás	Kol56/59, Det82	–
69 ^v	<i>Könyörgés bűnbocsánatért</i>	?	Det82	> 10 db
70 ^r	Batizi András: <i>Jónás históriája</i>	RMNy 774	Kol56/59, Det82	1 db
72 ^v	Dézi András: <i>Töbiás házasságáról</i>	önálló forrás	Kol56/59, Det82	3 db
78 ^v	Ilosvai Selymes Péter: <i>Sokféle neveknek magyarázatja</i>	?	–	2 db
84 ^r	<i>Cantio non inelegans</i>	?	–	1 db
84 ^r	Balassi Bálint: [Ó én kegyelmes...]	?	–	7 db
85 ^v	Dóczy Zsuzsanna: [Dicsérem én az Istent minden időben...]	?	–	3 db

Oldal- szám	Szerző / cím (incipit)	Forrás	Antológiából ismerjük?	Van önálló kiadása?
87 ^v	[Sok hálaadással mi most tartozunk...]	?		10 db
88 ^r	Batizi András: <i>Házasének</i>	?	Det82	6 db
90 ^r	<i>Adhortatio mulierum</i>	?	–	–
91 ^r	[Sokszor kértem én az Istent nagy szívem szerint...]	?	Det82	–
92 ^r	[Mennybéli Ūristen, hallgass meg engemet az én könyörgésemben...]	?	Det82	2 db
93 ^r	Skaricza Máté: <i>A mennyei paradicsomnak dicsőségéről Szt. Ágoston írásából</i>	?	–	1db
96 ^r	Báthory Boldizsár: <i>Rabének</i>	?	–	–
96 ^r	Ūz Bálint: [Mégfoghatatlan, kegyes istenség...]	?	–	1 db
96 ^v	[Emlékezzél, kérlek, ó, emberi állat...]	?	–	8 db
98 ^r	[Emlékezzünk mi nagy veszedelmünkről...]	?	–	1 db
103 ^r	Enyedi György: <i>Gismunda és Gisquardus</i>	?	–	7 db
115 ^v	[Halljunk egy szép példát a régi eleinkről...]	?	–	–
120 ^r	Nagybáncsai Mátyás: [Ne hagyj elesnem, felséges Isten, keserűségemben...]	?	Det82	> 10 db
121 ^r	Szerémi Illés: [Emlékezzél meg, te gyarló ember, a te Istenedről...]	?	–	8 db
121 ^v	Ráskai Gáspár: <i>Vitéz Francisco</i>	?	–	3 db
133 ^v	Nagybáncsai Mátyás: <i>József históriája</i>	önálló forrás	Det82	1 db
146 ^v	Bornemisza Miklós: <i>Eleazár pap</i>	?	–	1 db
155 ^r	<i>A vitéz Túri György haláláról való história</i>	?	–	1 db
161 ^v	<i>Historia de extremo iudicio</i>	?	–	–
166n	Tolnai Bálint: [Tiszteletes személyek, kik itt jelen vagytok...]	?	–	–
167 ^r	<i>Szent Iván éneke</i>	?	–	–
179 ^r	Pesti György: <i>Halálra való emlékeztetés</i>	önálló forrás	Det82	–
182 ^v	Decsi Gáspár: <i>Dávid és Uriás</i>	?	–	3 db
191 ^r	Baranyai Pál: <i>Tékozló fiú</i>	önálló forrás	Det82	–
194 ^r	Batizi András: <i>Izsák házasságáról</i>	RMNy 775	Kol56/59, Det82	1 db

A sokkal bonyolultabbnak látszó helyzet voltaképpen épp az ellenkezője annak, amit a *Lipcsei-kódex* második blokkja esetében láthattunk. A fenti ágrajzok és rövid textológiai elmékedések eredményeit a táblázatba iktatva az válik láthatóvá, hogy a *Lugossy-kódex* másolója sosem használja az *Énekek három rendbe* című kötetet. Amikor históriákat másol, önálló nyomtatványból teszi, és amikor nekünk már nincs tudomásunk önálló nyomtatványról, akkor is olyan mértékben különbözik a Bornemisza-változatoktól, hogy elveszett kiadványokat kell föltételeznünk. Nyilván a rövidebb szövegek esetében észszerűtlen lenne önálló nyomtatványokkal kalkulálni, műfaji szempontok sem igazolnák ezt. Bár egyéb nyomtatványokra gyanakodni nem esztelenség. A bibliai históriáktól eltérő műfajokkal e kutatásban nem foglalkoztam, egy kivételt azonban most mégis tennék. Szepetneki János *Bátorítás halál ellen* című verse igencsak rövid, és tanulságai mindhárom kéziratra kiterjednek: a *Lipcsei-* és *Lugossy-kódex*, valamint a *Mihály deák kódexe* is tartalmazza. Íme négy ismert szövegváltozata.

Det82	Lipcsei-k.	Lugossy-k.	M ihály deák k.
BÁTORÍTÁS HALÁL ELLEN.	Cantio pulchra	Praeparatio ad mortem Ioannes Szepetneki et ejusdem pia confessio.	BÁTORÍTÁS HALÁL ELLEN.
Imhol vagyok édes Uram Istenem, Kész vagyok mindenben neked engednem, Szent nevedért szörnyű halált szenvednem, Csak az igaz hitben ne hagyj föléd elesnem.	Imhol vagyok édes Uram Istenem, Kész vagyok mindenben neked engednem, Szent nevedért szörnyű halált szenvednem, Csak az igaz hitben ne hagyj föléd elesnem.	Imhol vagyok édes Uram Istenöm, Kész vagyok mindönbem neköd engednöm, Szent nevedért szörnyű halált szenvednöm, Csak az igaz hitben ne hagyj engöm elesnöm.	Imhol vagyok édes Uram Istenem, Kész vagyok mindenben neked engednem, Szent nevedért szörnyű halált szenvednem, Csak az igaz hitben ne hagyj föléd elesnem.
Oda megyek az hová parancsolod, Avagy tűzre avagy vízre akarod, Vagy fegyverre, temléczre te akarod, Legyen Uram Isten, valamint te akarod.	Oda megyek az hova parancsolod, Avagy tűzre avagy vízre akarod, Vagy fegyverre, tömlőczre kívánod , Legyen Uram Isten, valamint te akarod.	Oda megyők az hová parancsolod, Avagy tűzre avagy vízre akarod, Vagy tömlőcre, fegyverre te kívánod , Legyön Uram Isten az te szent akarod.	Oda megyek az hová parancsolod, Avagy tűzre avagy vízre akarod, Vagy fegyverre, temléczre te akarod, Legyen Uram Isten, valamint te akarod.
Az halálra imhol viszem fejemet, Nem szánom én kibocsátáni lelkeket, Az Krisztusért kiontanyi véretem, Ezzel megmutatom az én igaz hitemet.	Az halálra imhol viszem fejemet, Nem szánom én kibocsátáni lőkömet , Az Krisztusért kiontáni véretem, Ezzel megmutatom az én igaz hitemet.	Az halálra imhol viszöm fejemet, Nem szánom én kibocsátáni lelkömet , Az Krisztusért kiontáni véretem, Ezzel megmutatom az én igaz hitömet.	Az halálra imhol viszem fejemet, Nem szánom én kibocsátáni lelkeket, Az Krisztusért kiontanyi véretem, Ezzel megmutatom az én igaz hitemet.
Nem fog rajtam immár többé az halál, Jöjjön szembe velem az örök halál, Rettensten meg bátor, ha elől talál, Hányja mind szememre ellenem, ha mit talál.	Nem fog rajtam immár többé az halál, Jöjjön szemben velem az örök halál, Rettensten meg bátor, ha elől talál, Hányja mind szememre ellenem, ha mit talál.	Nem fog rajtam többé immár az halál, Jöjjön szömben, ha ő az erős halál , Rötitenstön meg bátor, ha elől talál, Hányja mind szömömben, az mit ellenöm talál.	Nem fog rajtam immár többé az halál, Jüjjön szembe velem az örök halál, Rettensten meg bátor, ha elől talál, Hányja mind szememre ellenem, ha mit talál.
Nincsen rajtam az pokolnak sok kínja, Sem pokolbéli ördögnek nagy hatalma, Nincsen rajtam a halálnak ő zsoldja, Az Atya Istennek sem az ő nagy haragja.	Nincsen az halálnak rajtam ő kínja, Sem pokol ban az ördögnek nagy hatalma, Nincsen az halálnak zsoldja rajtam , Az Atya Istennek sem az ő haragja.	Nincsen rajtam az pokolnak ő kénja, Sem pokolbéli ördögnek hatalma, Nincsen rajtam a halálnak ő zsoldja, Az Atya Istennek sem az ő nagy haragja.	Nincsen rajtam az pokolnak sok kínja, Sem pokolbéli ördögnek nagy hatalma, Nincsen rajtam az halálnak ő zsoldja, Az Atya Istennek sem az ő nagy haragja.
Én elhagyom már ez földi hazámat, Nem szánom én az édes magzatimat, Sem nem szánom jámbor házastársomat, Én atyámfiait, sok jámbor barátimat.	Én elhagyom már ez földi hazámat, Nem szánom már én édes magzatimat, Sem nem szánom jámbor házastársomat, Én atyámfiait, sok jámbor barátimot.	Én elhagyom már ez földi hazámat, Nem szánom egyetlenegy magzatomat, Sem nem szánom jámbor házastársomat, Én atyámfiait, sok jámbor barátimat.	Én elhagyom már ez földi hazámat , Nem szánom én az édes magzatimat, Sem nem szánom jámbor házastársomat, Én atyámfiait, sok jámbor barátimat.
Semmire már nem kell nekem ez világ, Mert csak bűnvel rakva az egész világ, Alnoksággal teljes ez széles világ, Vaj gonosz, átkozott, te hitván csalárd világ!	Semmire nem köll már nekem ez világ, Mert csak bűnnel rakva ez széles világ, Alnoksággal teljes ez széles világ, Vaj gonosz, átkozott, te hitván csalárd világ!	Semmire nem kell már neköm ez világ, Mert csak bönnel rakva az szélös világ, Alnoksággal rakva az egész világ, Vaj gonosz, átkozott, hitöften csalárd világ!	Semmire már nem köll nekem ez világ, Mert csak bűnvel rakva az egész világ, Alnoksággal teljes ez széles világ, Vaj gonosz, átkozott, te hitván csalárd világ!

Semmi nekem itt ez földön lakásom, Ha senkitül nem volna is bántásom, Mennyországra nagyon kívánságom, Mert ott nagyon nekem megmaradó városom.	Semmi nekem már ez földi lakásom, Ha senkitül nem volna is bántásom, Mennyországra nagyon kívánságom, Mert ott nagyon nekem megmaradó országom .	Semmi nekem már ez földi lakásom, Ha senkitül nem volna is bántásom, Mennyországra nagyon kívánságom, Mert ott nagyon nekem maradandó városom.	Semmi nekem itt ez földön lakásom, Ha senkitül nem volna is bántásom, Mennyországra nagyon kívánságom, Mert ott nagyon nekem megmaradó városom.
Zendülést tölt most e világ ellenem, Sok hamisságot támasztott ellenem, Szent írással de nem állhat ellenem, Sőt ingyen sem hagynak azokkal szembe lennem.	Zöndülést tölt most e világ ellenem, Sok hamisságot támasztott ellenem, Szent írás kül de nem állhat ellenem, Sőt ingyen sem hagynak magokkal szömben lönnöm.	Zöndülést tón most e világ ellenem, Sok hamisságot támasztott ellenem, Szent írás bul de nem állhat ellenem, Sőt ingyen magokkal sem hadnak szemben mennem .	Zöndülést tölt most e világ ellenem, Sok hamisságot támasztott ellenem, Szent írással de nem állhat ellenem, Sőt ingyen sem hagynak azokkal szemben lennem.
Egy keveset most ha én itt türedek, Az Krisztusért ha valamit szenvedek, Nagy bővséges jutalmat tőle veszek, Órök dicsőségben mert vele együtt leszek.	Egy keveset ha itt mastan türedek, Az Krisztusért ha valamit szenvedök, Nagy bővséges jutalmat tőle veszők, Órök dicsőségben mert vele együtt leszők.	Egy keveset mostan ha itt nézendek, Az Krisztusért ha valamit szenvedek, Nagy bővséges jutalmat tőle veszek, Órök dicsőségben véle együtt leszek.	Egy keveset most ha én itt türedek, Az Krisztusért ha valamit szenvedek, Nagy bővséges jutalmat tőle veszek, Órök dicsőségben mert vele együtt leszek.
Por, hamu csak itt az én szegény testem, Egy kevéssé az föld alá rojtetem , Az Krisztussal nagyon azért én lelkeim, Ezen kézzel lábball isméglen fölötözöm.	Por, hamu csak itt az én szegény testöm, Egy kevéssé az föld alá rejtetöm , Az Krisztussal nagyon már az én lelkeim, Ezön kézzel lábball ismét el-fölötözöm .	Por, hamu itt az én szegény testem, Egy kevéssé az föld alá rejtezett , Az Krisztus ban nagyon azért én lököm , Azon kézzel lábball én fölötözöm .	Por, hamu csak itt az én szegény testem, Egy kevéssé az föld alá rojtetem, Az Krisztussal nagyon azért én lelkeim, Ezen kézzel lábball isméglen fölötözöm.
Erősb leszek mind ez széles világnál, Gyorsabb leszek vadaknál, madaraknál, Fényesb leszek én az szép fényes napnál, Drágálatosb leszek minden szép sár arannál.	Erősb leszők mind ez széles világnál, Gyorsabb leszők vadaknál, madaraknál, Fénős b leszők im az szép fénős napnál, Drágálatosb leszők mindön szép sár arannál.	Erősb leszek mind ez széles világnál, Gyorsabb leszek vadaknál, madaraknál, Fényesb leszek én az szép fényes napnál, Drágálatosb leszek az szép sár arannál.	Erősb leszek mind ez széles világnál, Gyorsabb leszek vadaknál, madaraknál, Fényesb leszek én az szép fényes napnál, Drágálatosb leszek minden szép sár arannál.
Tulajdon az Krisztussal együtt leszek, Olyan szép dicsőségben, testben leszek, Azon szentségben, szent életben leszek, Hozzá hasonlatos mindenkor vele leszek.	Tulajdon az Krisztussal együtt leszők, Olyan szép dicsőségös, testtel leszők, Azon szentségben, szent életben leszők, Hozzá hasonlatos, tőle kölömb nem leszek.	Tulajdon együtt leszek az Krisztussal , Olyan szép dicsőséges testben én leszek, Hozzá hasonlatos mindenkoron leszek , Azon szentséges testben én leszek ,	Tulajdon az Krisztussal együtt leszek, Olyan szép dicsőségben, testben leszek, Azon szentségben, szent életben leszek, Hozzá hasonlatos mindenkor vele leszek.
Halálból mert megyek örök életre, Kárhoztából az örök idvösségre, Gyalázatból az örök dicsőségre, És keserűségből angyali nagy örömré.	Halálból már megyök örök életre, Kárhoztából az örök dicsőségre , Gyalázatból megyök nagy tisztóségre , És keserűségből angyali nagy örömré.	Halálból már megyek örök életre, Kárhoztából az örök dicsőségben , Gyalázatból az örök életre , Az keserűsügből angyali nagy örömré.	Halálból mert megyek örök életre, Kárhoztából az örök idvösségre, Gyalázatból az örök dicsőségre, És keserűségből angyali nagy örömré.
Nézz reám Istenem szent szemekkel, Hogy tőrhessek mindent nagy békességgel, És lehessek azokhoz szeretettel, Az kik háborgatnak, megölnek fégyverekkel.	Nézz reám Istenem szent szemekkel, Hogy tőrhessek mindönt nagy békességgel, És lehessek azokhoz szeretettel, Az kik háborgatnak, megölnek fégyverőkkel.	Nézz reám Istenem szent szemekkel, Hogy tőrhessek mindent nagy békességgel, És lehessek azokhoz szeretettel, Az kik háborgatnak, megölnek fégyverekkel.	Nézz reám Istenem szent szemekkel, Hogy tőrhessek mindent nagy békességgel, És lehessek azokhoz szeretettel, Az kik háborgatnak, megölnek fégyverekkel.

Én elmegek Atyámhoz Istenemhöz, Én lelkeimnek megváltó Mesteréhez, Mennyeországban való örökségemhöz, És az Vigasztaló szent Lélek Úristenhez. Kérlek az Istenért, urak, titeket, Hagyjátok el sok hitetlenségeket, Kövessétek meg az ti Isteneket, Megbocsátja nektek sok fene bűnöketek. Igéri magát a kegyelmes Úristen, Ne fekdűjék ember csak bűnében, Hanem bízzék nagy kegyelmességében, És soha nem veti bűnét szemeiben. Istennek ez oly nemes ajándéka, Hogy az bűnöseket ő nem utálja, De nagy szeretettel hozzá fogadja, Az ő szent országát Krisztusért nekik adja. Krisztus eleiben kell mind menetek, Bűnötekben hogyha véget nem vettek, Egyszersmind pokolban kell bémennetek, Örökkön örökké mind oda kell lennetek. Ott megváltik, ez földön mint életek, A szép Jézus Krisztusban mint hittetek, Ő szent igéjének ha engedtetek, Megfizeti nektek az mint cselekedtetek. Nem kulloghattok többé ő előtte, Hazugságotok semmit nem fog előtte, Sőt csak szólni sem mertek ő előtte, Mert az angyalok is rettegnek ő előtte. Fordíts hozzám szent Atyám szemeidet, Bocssád el mennyből az te szent Lelkedet, És tarts meg mind végig az te híveidet, Hogy ez világ előtt vallhassanak tégedet.	Én elmegek Atyámhoz Istenemhöz, Én lelkeimnek megváltó Istenéhez, Mennyeországban való örökségemhöz, És az Vigasztaló szent Lélek Úristenhez. Kérlek az Istenért, urak, titeket, Hagyjátok el nagy hitetlenségeket, Kövessétek meg az ti Istenöket, Megbocsátja nektek sokféle bűnöketek. Igéri magát az kegyelmes Úristen, Ne fekdűjék csak az ember bűnében, Hanem bízzék nagy kegyelmességében, És soha nem veti bűnét szömeiben. Istennek ez egy nömös ajándéka, Hogy az bűnöseket meg nem utálja, De nagy szeretettel hozzá fogadja, Az ő szent országát Krisztusért nekik adja. Krisztus eleiben kell még menetek, Bűnötekben hogyha véget nem vettök, Egyszersmind az pokolra köll mőmnötök, Örökkön örökké mind oda köll vesznötök. Ott megváltik, ez földön mint éltetek, A szép Jézus Krisztusban mint biztatok, Ő szent igéjének ha engedtetök, Megfizeti nektek az mint cselekedtetek. Nem kulloghattok már többé előtte, Hazugságotok semmit nem fog előtte, De még csak szólni sem tudtok előtte, Mert az angyalok is rőttegnek ő előtte. Fordíts reám szent Atyám szömeidet, Bocssád alá mennyből te szent Lelkődet, Tarts meg mind végiglen te híveidet, Hogy ez világ előtt vallhassalak tégődet.	Én elmegek Atyámhoz Istenemhöz, Én lelkeimnek megváltó Istenemhöz, Mennyeországban való örökségemhöz, És az Vigasztaló szent Lélek Úristenhez. Kérlek az Istenért, urak, titeket, Hagyjátok el sok hitetlenségeket, Kövessétek meg az ti Istenöket, Megbocsátja nektek sok fene bűnöketek. Igéri magát a kegyelmes Úristen, Ne fekdűjék csak az ember bűnében, Hanem bízzék nagy kegyelmességében, És soha nem veti bűnét szömeiben. Istennek ez egy nömös ajándéka, Hogy az bűnöseket meg nem utálja, De nagy szeretettel hozzá fogadja, Az ő szent országát Krisztusért nekik adja. Krisztus eleiben kell még menetek, Bűnötekben hogyha véget nem vettök, Egyszersmind az pokolra köll mőmnötök, Örökkön örökké mind oda köll vesznötök. Ott megváltik, ez földön mint éltetek, A szép Jézus Krisztusban mint biztatok, Ő szent igéjének ha engedtetök, Megfizeti nektek az mint cselekedtetek. Nem kulloghattok már többé előtte, Hazugságotok semmit nem fog előtte, De még csak szólni sem tudtok előtte, Mert az angyalok is rőttegnek ő előtte. Fordíts reám Istenem szemeidet, Bocssád mennyből nagy kegyelmességedet, Tarts meg mind végig az te híveidet, Hogy ez világ előtt vallhassalak tégedet.

Én ki valloam az te igazságodat, Mindeneknek szent irgalmasságodat, Adjad nekem az te szent malasztodat, És bátorítsad meg ilyen szegén szolgádat.	Én ki valloam az te igazságodat, Mindönöknek szent irgalmasságodat, Adjad nekém az te szent ajándékodat, És bátorítsad meg ilyen szegén szolgádat.	Én ki valloam az én igaz hitimet, Mindeneknek szent irgalmasságodat, Adjad nekem az te szent malasztodat, És bátorítsad meg szegén szolgádat.	Én ki valloam az te igazságodat, Mindönöknek szent irgalmasságodat, Adjad nekém az te szent ajándékodat, És bátorítsad meg ilyen szegén szolgádat.
Semmit nem gondolok az én kínommal, Semminemű testem szakadásával, Nem gondolok nagy szörnyű halálommal, Mert majd együtt leszek megváltó Krisztusommal.	Semmit nem gondolok az én kénommal, Semminemő testem szakadásával, Nem gondolok nagy szörnyű halálommal, Mert majd együtt leszök megváltó Krisztusommal.	Semmit nem gondolok az én kínommal, Semminemő testem szakadásával, Nem gondolok nagy szörnyű halálomval, Mert majd együtt lések megváltó Krisztusommal.	Semmit nem gondolok az én kénommal, Semminemő testem szakadásával, Nem gondolok nagy szörnyű halálommal, Mert majd együtt leszök megváltó Krisztusommal.
Sőt csak álom nekem az testi halál, Mert én rajtam csak kevés ideig áll, Soha többé immár bűnben nem talál, Az ördög is tőlem immár igen messze áll.	Sőt csak álom nekém az testi halál, Mert én rajtam csak egy kevés ideig áll, Többé engem soha elől nem talál, Az bűn és az ördög tőlem igen messze áll.	Sőt csak álom nekem az testi halál, Mert én rajtam csak egy kevés ideig áll, Többé engem soha elől nem talál, Az bűn és az ördög tőlem igen messze áll.	Sőt csak álom nekém az testi halál, Mert én rajtam csak kevés ideig áll, Soha többé immár bűnben nem talál, Az ördög is tőlem immár igen messze áll.
Jőjj el immár, oh én édes Krisztusom, Jőjj el megváltó szép Jézus Krisztusom, Jőjj el megnyugató édes Krisztusom, Testemet, lelketem te kezedben ajánlom.	Jövel immár, oh én édes Krisztusom, Jövel, jövel, oh, megváltó Krisztusom, Jövel megnyugató Jézus Krisztusom, Testemet, lelkőmet én teneked ajánlom.	Jövel immár, oh én édes Krisztusom, Jövel, jövel, oh, megváltó Krisztusom, Jövel megnyugató Jézus Krisztusom, Testemet, lelkőmet én teneked ajánlom.	Jőjj el immár, oh én édes Krisztusom, Jűjj el megváltó szép Jézus Krisztusom, Jűjj el megnyugató édes Krisztusom, Testőmet, lelkőmet te kezedben ajánlom.
Országodban vigy el-be nagy örömmel, Mutass be atyádnak nagy tiszteséggel, Mert te azt nyerted halálad érdemével, Örökben örökké úgy legyen te híredvel.	Országodban vigy el-be nagy örömmel, Mutass be atyádnak nagy tiszteséggel, Mert te mértél halálad érdemével, Örökin-örökin úgy legyen te híreddel.	Országodban vigy el-be nagy örömmel, Mutass be atyádnak nagy tiszteséggel, Mert te mértél halálad érdemével, Örökin-örökin úgy legyen te híreddel.	Országodban vigy el-be nagy örömmel, Mutass be atyádnak nagy tiszteséggel, Mert te azt nyerted halálad érdemével, Örökben örökké úgy legyen te híredvel.
Ezer ötszáz ötvenöt esztendőben, Ez éneket szerzék Szamos mentében, A halálra való készületben, Szepetneki János az Krisztushoz mentében.	Ezer ötszáz ötvenöt esztendőben, Ez éneket szörzék Szamos mentében, A halálra való készületben, Szepetneki János az Krisztushoz mentében.	Ezer ötszáz ötvenöt esztendőben, Ez éneket szörzék Szamos mentében, A halálra való készületben, Szepetneki János az Krisztushoz mentében.	Ezer ötszáz ötvenöt esztendőben, Ez énőket szörzék számos möntében, A halálra való készületben, Szepetneki János az Krisztushoz möntében.

Azt figyelhetjük meg, hogy a *Lugossy-kódex* változata jócskán eltér – ráadásul a *Lipcsei-kódex*szel gyakran megegyezően – az *Énekek három rendbe* és a *Mihály deák kódexe* alakjaitól. A *Lugossy-kódex* esetében épp erre számítanánk, de a *Lipcsei-kódex* esetében nem, eddig az látszott, hogy a *Lipcsei-kódex* Bornemisza kötetét követi. Nem véletlenül nem szerepel ugyanis ez a költemény a fenti *Lipcsei-kódexet* leíró táblázatban. Ez a vers ugyanis a kézirat első részében szerepel, amikor még másolónk nem használja Bornemisza antológiáját. Sőt, nehezen jellemezhető, különleges és vélhetően igen sokféle, mára azonban már eltűnt forrást használ, így adódik, hogy számos itt szereplő szövegnek egyetlen forrásává válik számunkra. E vers esetében viszont az a tény, hogy két kódexünk hasonló mintából dolgozik, egy elveszett közös és nyomtatott forrás feltételezését teszi szükségessé. Mivel a *Lugossy-kódex* esetében ez tipikus, és a *Lipcsei-kódex* esetében a kódex olyan részénél merül föl ez a probléma, ahol megengedhető: meg kell engednünk.

A *Mihály deák kódexe* a két végletes eset közt félúton helyezkedik el. Mint az alábbi táblázatban látható, a kódexet több kéz másolja:

Másoló kéz	Oldalszám	Szerző / cím (incipit)	Forrás	Antológiából ismerjük?	Van önálló kiadása?
D	8 ^r -95 ^v	Vergilius: <i>Aeneis</i> – próza (utólag kötötték a kézirathoz)	–	–	–
?	96 ^{r-v}	<i>De confervanda Valetudine</i>	–	–	–
E	97 ^r -104 ^r	Szécsi Jánosnak mutatott rettenetes dolog 1645. esztendőben	–	–	–
E	104 ^{r-v}	Szkhárosi-részletek	–	Det82	–
B	105 ^{r-v}	Tőke Ferenc: <i>Spira Ferenc históriája</i>	–	Det82	–
B	106 ^r -107 ^v	[<i>Bujdosásra juta nyomorult életünk</i>]	–	–	–
B	107 ^v -109 ^v	<i>Az tengeren levő fogoly prédikátorok éneke, az melyben végbúcsút vesznek életekben</i>	–	–	–
B	110 ^r -112 ^r	[<i>Midőn Adriánus Sion városátul</i>]	–	–	–
B	Históriás könyvecske				
B	112 ^v -118 ^v	<i>Historia. de extremo iudicio</i>	–	–	–
B	118 ^v -121 ^v	<i>Cantio De Rákóczi</i>	–	–	–
B	121 ^v -125 ^r	Szkhárosi: <i>Az átokról</i>	Det82	Kol56/59, Det82	–
B	125 ^v -128 ^v	Dézsai András: <i>Izsák áldozattyról</i>	Det82	Det82	–
B	128 ^v -132 ^r	Baranyai Pál: <i>Az Tűzkezelő Fiúrul való história</i>	Det82	Det82	–
A	132 ^r -134 ^r	Nagyfalvi György: <i>Káin és Ábel históriája</i>	–	–	–
A	134 ^r -136 ^r	Békési Balázs: <i>História Szodoma és Gomora veszéséről</i>	–	–	–
A	136 ^r -138 ^v	Batizi András: <i>Jónás profétának históriája</i>	RMNy 774	Kol56/59, Det82	1 db
A	138 ^v -141 ^v	Batizi András: <i>Izsák pátriárkának házasságáról való szép história</i>	RMNy 775	Kol56/59, Det82	1 db
A	142 ^r -146 ^r	<i>Abigél históriája</i>	?	–	2 db
A	146 ^r -154 ^r	Decsi Gáspár: <i>Dávid és Uriás históriája</i>	?	–	3 db
A	154 ^v -160 ^v	Kákonyi Péter: <i>Sámson históriája</i>	RMNy 439	Kol56/59, Det82	2 db
A	160 ^v -173 ^r	Munkácsi János: <i>Tóbiás históriája</i>	?	–	1 db
A	173 ^{r-v}	[<i>Látod, mely rövid mulandó ez világ</i>]	–	–	–
A	174 ^r -180 ^v	Dézsai András: <i>Tóbiás históriája</i>	RMNy 742	Kol56/59, Det82	3 db
A	181 ^r -184 ^v	Ceglédi Nyíri János: <i>História a Makkabeusokról írt könyvből</i>	?	–	1 db
A	185 ^r -200 ^r	Ilosvai Selymes Péter: <i>Szent Pál apostol életéről és haláláról szép história</i>	?	–	5 db
A	202 ^r -208 ^v	Varsolci István: <i>Keresztelő szent János históriája</i>	–	–	–
A	209 ^r -219 ^r	Nagybáncsai Mátyás: <i>József históriája</i>	önálló forrás	Det82	1 db

Másoló kéz	Oldalszám	Szerző / cím (incipit)	Forrás	Antológiából ismerjük?	Van önálló kiadása?
A	219 ^r	[<i>Vétköztem Úristen én te ellenöd</i>]	–	–	–
A	220 ^r –231 ^v	Istvánfi Pál: <i>Volter és Grizeldisz</i>	?	–	3 db
A	231 ^v –236 ^v	<i>Szigetvárnak veszéséről való história</i>	–	–	–
A	237 ^r –240 ^r	Tinódi Sebestyén: <i>Buda veszéséről és Török Bálint fogásáról való história</i>	?	–	2 db
A	240 ^v –242 ^v	<i>Bocskai Istvánnak haláláról való szép ének</i>	–	–	–
C	243 ^r –250 ^r	Dézsi András: <i>Világ kezdetitől lött dolgokról</i>	Det82	Det82	–
C	250 ^r –256 ^r	Farkas András: <i>Az zsidó és magyar nemzetről</i>	Det82	Kol56/59, Det82	–
C	256 ^r –260 ^v	Szkhárosi Horvát András: <i>Az Istennec irgalmasságáruul és ez világnak háládatlanságáruul</i>	Det82	Det82	–
[laphiány]					
C	261 ^r –266 ^r	Tolnai György: <i>Jób históriája</i>	Det82	Det82	–
C	266 ^r –268 ^r	Szepetneki János: <i>Bátorítás halál ellen</i>	Det82	Det82	–
C	268 ^{r-v}	<i>Az állhatatlan világról</i>	Det82	Det82	–
C	269 ^r –273 ^r	[Bornemisza Péter: <i>Isten városáról, a mennyországról való ének</i>] (a 40. strófától)	Det82	Det82	1 db

A kezek jelölésében Dézsi Lajost követem,³² aki sorrendjüket nem a kötet tartalmi sorrendjében határozta meg. „A” a törzsanyagnak Mihály deák nevű másolója; „B” a históriás rész megkezdője, „C” pedig befejezője; „D”-vel a kódexhez később hozzákötött rész másolóját nevezi.

Azt figyelhetjük meg, hogy a „B” kéz a históriás rész megkezdésénél Bornemisza könyvét másolja. Mihály deák a kötet legizgalmasabb szakaszának megkezdésekor azonban egyéb forrásokat használ, rögtön két olyan szöveget ír be a könyvbe, melyeknek egyéb forrását nem ismerjük, azután olyan szövegeket is leír, melyek ugyan az *Énekek három rendbe* lapjain is megtalálhatók, de a változatok alapján kizárható, hogy azt használná. Egy helyütt még be is ismeri, hogy melyik kiadásból dolgozik. Miután lemásolja az önálló nyomtatványban is megjelent Tinódi-féle *Budát* és egy Bocskai-históriát, új kéz veszi át a másolást, valakiét, aki eleinte a *Lipcsei-kódex* másolója módjára sorjában, majd egy idő után a szövegek közt ugrálva írja le a Bornemisza kötetéből kiválasztott szövegeket, így Szepetneki *Bátorítását* is.

* * *

A fentiekben arra kerestem a választ, hogy meg lehet-e magyarázni a 16. század legfontosabb forrásai közti szövegeltéréseket anélkül, hogy úton-útfélen kéziratokat és szóbeli hagyományt keressünk. E – talán reprezentatív – merítés azt igazolja, hogy – viszonylag csekély elveszett nyomtatott szöveg valószínűsítésével – igen. Megeshet, hogy a fenti, sztemmaszerű rajzokon alával jelölt pontnál korábban a kéziratosság kap szerepet, bár ennek bizonyítása gyakorlatilag lehetetlen – az viszont csaknem biztos, hogy az alfán innen a nyomtatványok a legfőbb szövegközvetítők.

32 DÉZSI 1915, 431–444.

Ilosvai Toldija a Petrovay-énekeskönyvben

Hogy Ilosvai Selymes Péter *Toldija* (*Az híres neves Toldi Miklósnek jeles cselekedetiről és bajnokságáról való história*) milyen karriert futott volna be, ha Arany János nem választja ki pályaműve alapjául: hogy kiemelkedett volna-e a 16. századi históriás énekek mezőnyéből, hogy vajon érdekessé váltak volna-e az általa felvetett problémák – sohasem tudjuk meg. Arany feldolgozásának elképesztő tömegvonzása megjelenésétől kezdve lehetetlenné tette az Ilosvai-szöveg Ilosvai-szöveggént való olvasását sem. Átalakított körülötte teret, mindenféle mezőt, és olyan fénytöréseket hozott létre, melyek miatt együgyűcske, minden szempontból megjobbítandó, meghaladandó műnek látszik, melynek töredékes volta, kompozíciótlansága az egyik legfőbb erénye: igazán ősi autoritást sugároz a maga délceg primitívségében.

Hogy Arany műve mennyiben határozta meg az olvasást, arról a közelmúltban kiváló dolgozatok születtek,¹ talán nincs még egy olyan mű a magyar irodalomban, mely régiségbeli előzményszövegére ilyen erős árnyékot vetve, jobban mondva az inspiráló forrásszöveget saját fényével megfestve ennyire átalakítaná. Arany kétségbevonhatatlan zsenialitással nyúl az Ilosvai feldolgozta témához, annak nyersanyagából és főszereplőjéből romantizálástól sem mentesen épít kontúros környezetet, és hoz létre ellentmondásoktól mentes, jellemes hőst. Mindaz, ami Ilosvainál epikai gyarlóságnak tűnik, számára csupa-csupa lehetőség, és hogy ezekkel jól élt, mi sem bizonyítja jobban, hogy az előszövegből utókora mára jobbára csak annyit óhajt érzékelni, amennyit Arany abból szövegszerűen idéz. Nem kívánom újramondani azokat a világos és meggyőző fölismeréseket, melyeket Tóth Tünde megfogalmazott,² csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy messze nem érdektelen az Ilosvai-szöveg alaposabb szemrevételezése, erőszakosan elhagyva Arany nézőpontját, már csak azért sem, mert utalnak arra némi jelek, hogy az Arany alkotta Toldi-kép kimunkálása már a költőóriás munkálkodása előtt spontán megkezdődött.

Ilosvai szövege, és ezt fontos itt, a lelegején leszögezni (félreértés ne essék, nem vita vagy bizonytalanság van e kérdésben, hanem probléma), nem töredék. A vers nem hiányos, erről akrosztichonja győz meg min-

1 TÓTH 2008; ÁCS 2018.

2 TÓTH 2008.

ket, ha részek hiányoznak belőle, azok legföljebb a vége felé, és csakis olyanok lehetnek, melyek az akrosztichon latin nyelvű szövegébe beilleszthetők, ez pedig igen-igen valószerűtlen. Nem azt akarom állítani, hogy a vers ellenállt volna az időknek és szövege nem romlott, a legkevésbé sem: gondos filológiai munkára van ahhoz szükség, hogy Ilosvai szövegéhez elérjünk, az akrosztichon helyenként korrodálódott, de intakt, és éppen azokon a részeken nem hagy kétséget e felől, ahol a szövegben értelmileg hiányt gyanítanánk. Az értelmi következetlenségek, az elbeszélés időbeli és térbeli ugrásai azt az illúziót keltik, hogy a szöveg sérült, de épp az akrosztichon épsége oszlatja el ezeket a kételyeket – azt kell megállapítanunk, hogy Ilosvai verse nem töredékesen ránk maradt volna miatt ilyen, hanem egyszerűen ilyen. Ha viszont szöveg-hiányok nem léteznek, akkor mással kell magyaráznunk a tartalmi hiányosságokat.

Az okok véleményem szerint a históriás ének műfajában keresendők. Tudható, hogy a históriás ének műfajának megítélése, noha egységesnek tűnik, korántsem az. A műfaj újradefiniálására már tettem kísérletet, és továbbra is úgy látom, hogy a história (históriás ének) a régi magyar epika egyik és nem egyetlen műfaja.³ Mivel azonban az epikus költemények modern kiadásai következtlenül használják a műfajmegjelölést, ezek olvasásakor óhatatlanul zavar keletkezik abban, hogy hogyan vélekedünk a régi magyar elbeszélő versekről. Számos oka lehet annak, hogy a régi magyar epika vagy régi magyar elbeszélő költészet helyett összefoglalóan a históriás ének műfaj alatt beszél a szakirodalom a történetet elmondó magyar versekről. Varjas Béla ugyan megjegyzi, hogy „Az olyan általános műnembeli elnevezések, mint »a XVI. századi epika«, »elbeszélő költészet« stb. semmit sem fejeznek ki a műfaj sajátos jellegéből”,⁴ ez a rendkívül fontos és pontos fölismerés nem akadályozza meg abban, hogy például a *Cantio de militibus pulchra* című verset históriaként kezelje, dacára annak, hogy címében a „cantio” szó szerepel. Korábban részint Varjas e megfigyelését komolyan véve, részint Pirnát Antal alapvető dolgozata⁵ alapján és Vadai István históriás énekek forráscsoportjait illető állításait⁶ fölhasználva arra jutottam, hogy a verses epikán belül a história valóban sajátos műfaj, és egyéb epikus művekkel szemben épp abban rejlik egyedisége, hogy nem tartalmaz közvetlen szerzői fikciót. Vagyis jól foglalja össze Vadai, hogy a história szerzője függetlenül attól, hogy forrása a Biblia, valamilyen külföldi novella, történeti munka, a maga tapasztalta valóság vagy valami népmonda, ez a forrás számára nagy autoritású és sérthetetlen. Vagyis a históriás ének epikus költemény, melyben a szerző fantáziája a történetet illetően nem kap teret. A díszítettséget és megformáltságot illetően természetesen más a helyzet. A Pirnát Antal által idézett Zrínyi- és Gyöngyösi-előszavak épp erről beszélnek. Fabulás dolgokat kevernek a históriába, amelyek nélkül az események ugyan végbemehettek volna, az események valóságát tehát a fabulás dolgok nem érintik. Mivel például a *Cantio de militibus pulchra* magát nem nevezi históriának, noha epikus, a benne szereplő történet alighanem fiktívnek gondolható, hiba lenne valós portyát keresnünk benne, és még nagyobb hiba a portya áldozatait megtalálni történeti följegyzésekben, a vers valóságos (valóságra emlékeztető) szereplőkkel mesél el fiktív történetet. Nem példa nélküli az ilyesmi a régi magyar irodalomban, elég csak a *Debreceni disputára* gondolnunk. Hogy minden esetben következetesen használja-e ezt a műfaji megjelölést a 16. század, az más kérdés, és igen nehéz megítélni, amint a cantio műfajával kapcsolatos más kérdéseket is: általában az ének és az írásbeliség viszonya rendkívül hektikus a korszakban.

Most azonban csak föl szerettem volna idézni a históriás ének e műfaji sajátosságát elsősorban azért, hogy kijelenthessem, Ilosvai *Toldijának* fragmentált történetét és intakt akrosztichonját e műfaji jegy egyszerre tudja megmagyarázni. Ilosvai Toldi Miklósról összegyűjtött információi, történetei, életpizódockái érinthetetlen és megváltoztathatatlan forráselemek, melynek kreatív összekapcsolása, alakítása ellentmondana a műfaj támasztotta követelményeknek. Az akrosztichon pedig egyöntetűnek látszik,

3 PAP 2014, 7–59.

4 VARJAS 1982, 126.

5 PIRNÁT 1984.

6 VADAI 2008.

Ilosvai ugyanis szépen sorrendben elmeséli versében mindazt, amit ilyen műfajban adatai alapján képes lehet elmesélni.

A vers forráskérdéseit nem szeretném érinteni, világosak nyilvánvaló világirodalmi kapcsolatai, de egyértelműen azt gondolom, hogy ezek már Ilosvai forrásaiban benne voltak, nem ő kontaminált magyar hősmondát Boccaccióból és Bonfiniből. Hogy pontosan miket használhatott, annak kifürkészését nem érzem föladatomnak, habár rendkívül kedvelem az eleve kudarcra ítélt vállalkozásokat.

Ilosvai *Toldiját* több forrásból ismerjük, noha e források mind viszonylag késeiek. A vers 1574-ben keletkezhetett: az ismert kolofonvariánsok ebben megegyeznek. Bod Péter információi szerint már abban az évben meg is jelent, de az RMNy szerkesztői szerint Bod példányt nem láthatott, viszont 16. századi nótajelzések alapján fölveszik a kiadást az RMNy lajstromába (RMNy 338). 17. századi kiadásból többet is ismerünk: napvilágot látott 1620-ban Kassán (RMNy 1213), bár e kiadást csak néhány levélnyi töredék erejéig ismerjük; 1629-ben Lőcsén (RMNy 1435), ez az edíció is laphiányosan maradt ránk; ismerünk egy kolozsvári csonka példányt is 1673-ból (RMK I 1147) és egy késő 17. századi lőcsei kiadást, mely a végén szintén sérült. (RMK I 1593). Ismert kéziratos forrása is: másolata a *Petrovay-énekeskönyv*ben maradt ránk.

E kéziratos példány már forrása miatt is különösen érdekes. Noha sosem volt igazán lappangó kötet (1916-ban jelent meg ismertetése, de már az 1883-as Ilosvai kritikai kiadás⁷ is használta), mégis a legutóbbi időkig meglepetéseket tartogatott, szerepel benne ugyanis egy kezdetben tévesen Temesvári János verseként azonosított, egészen a közelmúltig rejtőzködő 16. századi históriás ének.⁸ A kéziratos versgyűjtemény textológiai szempontból már ezért sem érdektelen, de ezen felül a Tinódi-filológia számára is jelentős szövegkritikai értékkel bíró forrás, s a Toldi-história kapcsán is fontos szöveghordozó.

Kritikai kiadása is különös szövegkritikai értéket tulajdonít neki, ugyanis a *Petrovay-énekeskönyv* variánsát is alaposan bedolgozza szövegközlésébe, mégpedig azon az alapon, hogy ez a nyomtatványok szövegváltozatánál „eredetibb, de azért hibáktól már szintén nem tiszta kiadás után készült”.⁹ Vagyis úgy tűnik – ennél pontosabban ugyanis a kiadó nem közli –, hogy Szilády szerint a *Petrovay-énekeskönyv* forrása olyan nyomtatvány, mely korban és minőségben is megelőzi az 1629-es és az 1673-as, általunk is ismert nyomtatványokat, noha előbbinél későbbi (1670 körülre szokás datálni). Ítéletét nagymértékben az határozta meg, hogy a *Petrovay-énekeskönyv* variánsa hordozza a legkevésbé csorba akrosztichont.

Szilády választását kritikával illeti Csanda Sándor, aki egy antikvár kötet kötéstáblájából 17. századi kassai nyomtatványokat áztatott ki, köztük egy 1620-as kassai Toldi-kiadás néhány levelét, és úgy tartja, hogy az ő felfedezésének alakjaival nagymértékben korreláló nyomtatványok hordozta variánsokat kellett volna a kiadás vitás helyein előnyben részesíteni.¹⁰ Csanda kritikája némiképp meggondolkodtató, elsősorban azért, mert a kritikai kiadás nem is oly apró pontatlanságaira irányítja a figyelmet. A töredék értelmet is érintő eltérései, vagyis releváns alternatívái a következők (ahol Szilády valamilyen – néhol érthetetlen – megfontolásból kontaminál vagy változtat, azt jegyzetben közlöm):

Kassa, 1620	Lőcse, 1629	<i>Petrovay-ék.</i>
142 Erős cseh vitézzel ottan szembe méne	Erős cseh vitézzel ottan szemben méne,	<u>Erős cseh vitézzel ottan ölben mene,</u> ¹¹
152 <u>Tied leszen vitéz magammal apródságra</u>	Tiéd leszen, vitéz, magammal apródsága.	Tiéd leszen, vitéz, magam adtam arra.
157 Királynak ez dolog adaték tudtára	Királynak ez dolog adaték tudtára	<u>Íme az királynak ebben hír lőtt vala,</u>
166 Az bálványimádás immár megszűnt vala	Az bálványimádás immár megszűnt vala	<u>Az bálványimádás akkor regnál vala,</u>
168 Utolsó böcsület a(zza)l adatott vala	Utolsó böcsület azzal adatott vala	<u>Lélek üdvösségét mert abból várják vala.</u>

7 RMKT 4.

8 SCHELHAMMER 2015; 2018.

9 RMKT 4, 362.

10 CSANDA 1970.

11 Erős cseh vitézzel ottan ölbe mene

169	Tisztesség adassék minden személyeknek	Tisztesség adassék minden személyeknek	<u>Tisztessége megadassék mindeneknek,</u>
177	<u>Majd minden házait asszony fel czifrázá</u>	Majd minden házait asszony felcifrázá	Sőt mindenik házát szépen megruházá,
180	Azon szép oroszlány arannyal írva vala	Azon szép oroszlány arannyal írva vala	<u>Azon egy oroszlány arannyal írván vala.</u> ¹²
192	Buda piaczara Tholdi czonccekust ugrék	Buda piacára Toldi ezenközben ugrék	<u>Buda piaczára Toldi csöndülést ugrék.</u>
194	Buda városában eyel ott budosék	Buda városában éjjel ott bujdosék	<u>Egy enegben Toldi ott kinn pirondkodik.</u> ¹²
195	És egy lakatoshoz ő buaban belépek	És egy lakatoshoz ő búvában belépék	Az egy lakatoshoz bánattal bébotlék.
203	Lakatos ije(de) onnét el kifuta	Lakatos ijede onnat el-kifuta,	<u>Lakatos nagy hamar onnat el-kifuta.</u>
204	Veszekedik Tholdi azonba meg virrada	Vedszekedik Toldi, azonban megvirrada.	<u>Ott vesződik Tholdi, azonnal megvirrada.</u> ¹⁴

Szilády döntései – már amikor éppen valamelyik változat mellett határoz, és nem önkényes alakot közöl – nézetem szerint védhetőek. A 166. sor esetében választása biztosan helytálló: a szerző egy protestantizmus előtti korszak történetét meséli el, biztosnak veszem, hogy a bálványozás istentelen, nem mellesleg korszerűtlen eszméjét kárhoztatja, és csak a protestáns nyomdászok értik félre szavait, némiképp végiggondolatlanul aktualizálva a beszédhelyzetet. A 192. sor „czonccekust” ↔ „ezenközben” ↔ „csöndülést” alakjai esetében magam is Sziládyhoz hasonló döntést hoztam volna (még a kassai példány ismeretében is): egy valószínűen félreszedett alak és a későbbiekben félreszedésként azonosított sor nem kifejezetten invenciózus javításával szemben az alakilag hasonló, mégis értelmes variánst kell közölni. A hely mindazonáltal azért is érdekes, mert konkrét kapcsolatot sejtet a nyomtatott források között.

Az bizonyára kijelenthető, hogy a ránk maradt források egy korai kiadás után elágaztak, az ismert nyomtatványok az egyik, a *Petrovay*-kézirat a másik ágra került. Mindkét ág szövegei változtak, és mintha a változás természete is eltérő lenne a két csapáson. A nyomtatványok hanyagabb trivializálódáson estek át (lásd bálványozás-strófa és a „czonccekus” szó kiváltása), Petrovay kézirata viszont akrosztichont érintő változásokat kisebb mértékben szenvedett el, és variánsai is kifinomultabbak: a nyomtatott változatok inkább mechanikus sérülés, a *Petrovay-énekeskönyv* szövegvariánsa értelmező alakulás nyomait mutatják.

Lássuk immár az akrosztichont!

Lőcse, 1629

MAGNIFIKO DOMINO STAPHANO DE PVRAM OOMITI COMKTATVM VGOC [...] SERVTCÜTU-
TEMNNELELODSMEAMHJKAOVA

Petrovay-ék.

MAGNIFIKO DOMIMO STAPHANO DE PEREN COMITI COMITATVS VGOCENSIS PETRVS JLOS-
VANVS SERV..ÜTUTEMNNELELODSMEAMHJKAOVA

Kolozsvár, 1673

MAGNIFIKO DOMINO STAPHANO DE PVRAM OOMITI COMKTATVM VGOCENSIS PESRVA ILOS-
TANVO SERVTCÜTUTEMNNELELODS.E [...]

A kézirat helyesebb volta első pillantásra megmutatkozik, nemcsak azért, mert értelmes szöveget ad, hanem azért is, mert jó értelmes szöveget ad. Csanda Sándortól tudjuk, hogy a kassai kiadás címlapja ehhez nagyon hasonló latin szöveget tartalmazott:

¹² Azon egy oroszlány arannyal írva vala

¹³ Tholdi egy imegben ott künn pirondkodik

¹⁴ Ott vesződik Tholdi, azonban megvirrada

Insignia duella et res gestae fortissimi athletae Nicolai Tholdi de Nagyfalu per Petrum Ilosvanum olim concinnatae **Mag: Domino Stephano Pereny Com. Comitatus de Ugocsa** oblatae, ac N. Domini Ioannis Gaspar de Gyula kuta, S. . . SS: D.D. Hungariae (Transil)vaniae Q; Principis Au. . . . necnon iudicis Regii sedis . . . calis Maros praestanti . . . cura impensa impressae Casso Viae per Ioannem Festum Anno Domini, 1620.¹⁵

Az akrosztichon nem vakbetűs részeinél tehát könnyebb dolgunk van, ha az eredeti szövegváltozatot kívánjuk rekonstruálni. Az akrosztichont kiadó strófakezdő sorok variánsokként:

Lócse, 1629

Mostan emlékezem az elmúlt időkről,
Az örök Istennek nagy sok ajándéka,
Gyakron gondolkodtam ezen én magamban,
No, azért dolgait szép renddel megértésük,
Írtak akkor ezerháromszáz és húszban,
Fiát Toldi Lőrinc felnevelte vala,
Idő telvén Toldi György megházasodék,
Károly fiát Lajost királlyá választák,
Otthon Toldi Miklós lakik az anyjával,
De hogy Budából Toldi György megjő vala,
Oly nagy nehéz követ, melyet hánnak vala,
Magában Toldi György úgy búskodik vala,
Igen keserüli Miklóst az ő anyja,
Nem sokára Laczfí András jó Budára,
Ott egy általúton hogy ő mégyen vala,
Sok szóval az utat tőle kérdik vala,
Történék, hogy ismég esék gyilkosságba,
Alá függesztette fejét nagy bánatban,
Pokol, fene bika szarvon kötve vala,
Hamar hogy eléré, farkon megragadá,
Azután Budára hogy általment vala,
Nem sok napra méne király konyhájára,
Onnét az Dunára vízért küldik vala,
De mikor vitézek rudat hánnak vala,
Egyszer király kérdé : honnan való volna?
Parancsolá király, levelét megírnák,
Vövé az levelet Toldi György s olvasá,
Rágondolván magát, két lóval indula.
Anyja Toldi Györgynek szolgát azon kére,
Mikor vitéz Toldi Budára ment volna,
Ott egy özvegyasszonynak két vitéz fiát
Oly igen megszaná az asszony siralmát:
Mind egy akarattal ketten indulának,
Imé mihelt Toldi az porondra juta,
„Tudod vitéz, monda, elég egy embernek
Ímé Toldi szíből úristent említé,
Csudálatos vala Toldi erőssége,
Oly igen szabódván cseh vitéz, így szóla:
Meg sem hajla szíve jó Toldi Miklósnek,
Királynak ez dolog adaték tudtára
Több dolgai között jó Toldi Miklósnek,
Az idő akkoron szép folyással vala,
Tisztesség adassék minden személyeknek

Petrovay-ék.

Mégis emlékezem az elmúlt időkről,
Az örök Istennek nagy sok ajándéka,
Gyakran gondolkadtam ezen én magamban,
No azért szép renddel dolgait megértésük,
Írtak akkor ezerháromszáz és húszban,
Fiát Tholdi Lőrinc felnevelte vala;
Idő telvén Tholdi György megházasodék;
Károly fiát Lajost királyra választák,
Otthon Tholdi Miklós lakik az atyjánál,
De hogy jó Budából Tholdi György jü vala,
Oly nagy nehéz követ, melyet hánnak vala,
Magában Tholdi György úgy búskodik vala,
Igen keserüli Miklóst az ő anyja,
Mikoron Lakfi András méne jó Budába,
Ott hogy általúton menni akar vala,
Sok szóval őtüle utat kérdnek vala,
Történék hogy esék ismég gyilkosságban,
Alégh függesztett fível vagyon nagy bánatban,
Pokol-fene bika szarvon kötve vala,
Hamar hogy eliré, farkon megragadá,
Azután Budára által hogy ment vala,
Nem sok napon mene király konyhájára;
Onnét az Dunára vízért küldik vala,
De mikor vitézek rudat hánnak vala,
Egyszer király kérdé : hannat való volna?
Parancsolá király, levelét megírnák,
Érté az levelet Tholdi György s olvasá,
Rágondolá magát, két lóval indula.
Ezen kéri szolgát asszony Toldi Györgyné,
No, mikor feljuta Toldi jó Budában,
Csak két vitéz fiát egy özvegy asszonynak
Oly igen megszaná az asszony [...]]
Mind egy akarattal ketten indulának,
Imé mihelt Toldi az porondra juta,
„Tudod, jó vitézem, elég egy embernek
Imé Toldi Miklós úristent említe,
Csudálatos vala Toldi erőssége,
Oly igen szabódik vitézt kéri vala,
Meg nem hajla szíve jó Tholdi Miklósnek,
Íme az királynak ebben hír lótt vala,
Több dolgai közül jó Toldi Miklósnek,
Az idő csudálatos leány megholt vala,
Tisztessége megadassék mindeneknek,

Kolozsvár, 1673

Mostan emlékezem az elmúlt időkről,
Az örök Istennek nagy sok ajándéka,
Gyakran gondolkodtam ezen én magamban,
No, azért dolgait szép renddel megértésük,
Írtak akkor ezerháromszáz és húszban,
Fiát Toldi Lőrinc felnevelte vala,
Idő telvén Toldi megházasodék,
Károly fiát Lajost királlyá választák,
Otthon Toldi Miklós lakik az anyjával,
De hogy Budából Toldi György megjött vala,
Oly nagy nehéz követ, melyet hánnak vala,
Magában Toldi György úgy búskodik vala,
Igen keserüli Miklóst az ő anyja,
Nem sokára Laczfí András jó Budára,
Ott egy általúton hogy ő mégyen vala,
Sok szóval az utat tőle kérdik vala,
Történék, hogy ismég esék gyilkosságba,
Alá függesztette fejét nagy bánatban,
Pokol, fene bika szarvon kötve vala,
Hamar hogy eléré, farkon megragadá,
Azután Budára hogy általment vala,
Nem sok napra méne király konyhájára,
Onnét az Dunára vízért küldik vala,
De mikor vitézek rudat hánnak vala,
Egyszer király kérdé : honnan való volna?
Parancsolá király, levelét megírnák,
Vövé az levelet Toldi György s olvasá,
Rágondolván magát, két lóval indula.
Anyja Toldi Györgynek szolgát azon kére,
Mikor vitéz Toldi Budára ment volna,
Ott egy özvegyasszonynak két vitéz fiát
Oly igen megszaná az asszony siralmát:
Mind egy akarattal ketten indulának,
Imé mihelt Toldi a porondra juta,
„Tudod, vitéz, monda, elég egy embernek
Ímé Toldi szíből úristent említé,
Csudálatos vala Toldi erőssége,
Oly igen szabódván cseh vitéz, így szóla :
Meg sem hajla szíve jó Toldi Miklósnek,
Királynak ez dolog adaték tudtára,
Több dolgai között jó Toldi Miklósnek,
Az idő akkoron szép folyással vala,
Tisztesség adassék minden személyeknek,

15 CSANDA 1970, 382. (Kiemelés: P. B.)

Vala okossága az tisztességes asszonynak,
Majd minden házaite asszony felcífrázá,
Vendég hogy érkezék csak egy kis apróddal,
„Gyakorta hallottam,” asszony néki monda,
Ottan Toldi Miklós hátra iramodék,
Csak nyaka nem szegék, igen bosszonkodék,
[...]

Sisakkal magyarok a pénzt mérik vala,
„Értsem okát, császár, mire most hívatál,
Rövid szóval monda császár az Lajosnak,
Vegyed, fiam, Lajos, atyafiságotam,
Toldi botját előrántá, s monda nékik:
Császárral egyemben, hidd igaz dolognak,
Ülteté le mellé császár Lajos királyt,
Toldira királynak egyszer lón haragja,
Új udvarba sok nemzetségek gyűlének,
Tön emlékezetet az király Toldiról,
Egy cseppet sem kesék, Pesten általméne,
Mikoron Újhelyben lovon el-béjuta,
Nagy öklelő fáját hogy felhánja vala,
Nagy felszóval öklelő társot kér vala.
Egybe roppanának, nézik sok ezerén.
Lón ezen öröme jó Lajos királynak,
Ezeknek utánna hogy megvénhült vala,
Lám akkoron szintén Kassa városában
„Oh én vén szakállom, hívatlan vendégem,
De ha megállandod ott az te bosszúdat,
Szálontként tégedet én el-kiszaggattlak,
Mikoron feljuta Toldi jó Budára,
„Ez ember, azt vélem, régenten molnár volt,
Apró halacszkákat merőn ez elnyelt volt,
„Malacot királynak elébb hoztak vala,
Hét tollú buzgánya köntösujjban vala,
Jó Lajos királynak ezt bémondták vala,
„Király ! ha nem nézném vitézi voltomat,
Akkor Toldi Miklós királlyal így jára,
Ott vagyon mostan is Miklós feje csontja,
Vétek ez lón benne, hogy részeges vala,
Az ki ez dolgokat szerzék bé versekben,

Vala okossága az tisztességes asszonynak,
Sőt mindenik házaite szépen megruházá,
Vendég hogy érkezék csak egy kis apróddal,
„Gyakorta hallottam, – asszony néki monda,
Ottan Toldi Miklós hátra iramodék,
Csak nyaka nem szegék, igen bosszonkodék,
Ez lakatgyártóval éjjel elindula,
Nagy hamar lakatos az követ mozdítá,
Sok vesződés után vállát erősíté,
Ifjúságabéli sok több dolgairól
Sok nap után levél juta az királynak,
Parancsol az császár, ezt írja Lajosnak:
Ezt hogy hallá rajta megbúsula,
„Te felséged ezen semmit ne búsuljon,
Rettenetes haddal ezennel induljunk,
Vagyon Lajos király oly nagy készülében,
Sőt nádorispán az Hédervári Kont Miklós,
Jó Lőkös Bertalan, az Geléthi Miklós,
Lajos király hamar ezekkel indula,
Ott az város körül táborát jártatá,
„Semmit ne félj, király, kérd meg a császártól:
Vadnak az császárral tizenegy királyok,
Az király mondhatatlan ijedett vala,
Nagy vakmerőséggel az vitéz magyarok
Vagyon kiáltás egész az városban,
Sőt az köntös ujjal követet úgy csapá,
Sisakkal magyarok a pénzt mérik vala,
„Értsem okát, császár, hogy engem hívatál,
Rövid szóval császár szóla az Lajosnak;
Vegyed, fiam Lajos, atyafiságotam,

Ülteté le mellé császár Lajos királyt,
Toldira királynak egykor lón haragja,
Új udvarban sok népek gyűlének,
Tön emlékezetet az király Toldiról,
Egy cseppet sem kesék, Pestre általkale,
Mikoron Újhelyben el-feljutott vala,
Nagy öklelő fáját hogy felhánja vala,
Nagy felszóval öklelet kíván vala.
Egyben roppannának; nézik sok ezerén.
Lón azért öröme jó Lajos királynak,
Ezeknek utánna hogy megvénhüdt vala,
Lám akkoron szintén Kassa városában
„Oh én vén szakállam, hívatlan vendégem!
De ha megállandod ott az te bosszúdat,
Szálontként tégedet én kiszaggattalak.
Mikoron feljuta Toldi jó Budába,
„Ez ember régenten, én vélem, molnár volt,
Apró halacszkákat merőn elnyelt vala,
„Malacot királynak elébb hoztak vala,
Hét tollú buzgánya köntösujjban vala;
Jó Lajos királynak el-bémondták vala,
„Király, ha nem nézném vitézi voltomat,
Akkor Toldi Miklós királyival így jára,
Ott vagyon mostan is agya koponyája,
Vétek ez lón benne, hogy részögös vala,
Az ki ez lött dolgot versekben beszerezé,

Vala okossága az tisztességes asszonynak,
Majd minden házaite asszony felcífrázá,
Vendég hogy érkezék csak egy kis apróddal,
„Gyakorta hallottam,” asszony néki monda,
Ottan Toldi Miklós hátra iramodék,
Csak nyaka nem szegék, igen bosszonkodék,
Ez lakatgyártóval éjjel elindula,
Nagy hamar lakatos az követ mozdítá,
Sok vesződés után vállát erősíté,
Ifjúságabéli több sok dolgairól
Sok nap után levél juta az királynak,
Parancsol az császár, azt írja királynak:
Ezt hogy hallá király, igen megbúsula,
„Semmit ne bánkódjék te felséged ezen,
Rettenetes haddal ezentűl induljunk,
Vagyon Lajos király oly nagy készülében,
Az nádorispán az Hedvári Kont István,
Jó Lőkös Bertalan és Gilethi Miklós,
Lajos király hamar ezekkel indula,
Ott az város körül táborát jártatá,
„Semmit ne félj, király, kérd meg a császártól:
Tizenegy királyok az császárral vadnak,
Az király oly igen megijedett vala,
Nagy vakmerőn magyarok indulának,
Vagyon nagy kiáltás széjjel az városban,
Ott köntös ujjával követet úgy csapá,
Sisakkal magyarok a pénzt mérik vala,
„Értsem okát, császár, mire most hívatál,
Rövid szóval monda császár az Lajosnak,
Vegyed, fiam, Lajos, atyafiságotam,
Toldi botját előrántá, s monda nékik:
Császárral egyemben, hidd igaz dolognak,
Ülteté le mellé császár Lajos királyt,
Toldira Lajosnak egyszer lón haragja,
Új udvarba sok nemzetségek gyűlének,
Tön emlékezetet az király Toldiról,
Egy cseppet sem kesék, Pesten általméne,
Mikoron Újhelyben lovon el-béjuta,
Nagy öklelő fáját hogy felhánja vala,
Nagy felszóval öklelő társot kér vala.
Egybe roppanának, nézik sok ezerén.
Lón ezen öröme jó Lajos királynak,
Ezeknek utánna hogy megvénhüdt vala,
Lám akkoron szintén Kassa városában
„Oh én vén szakállom, hívatlan vendégem,
De ha megállandod ott az te bosszúdat,
Szálontként tégedet én el-kiszaggattlak,
Mikoron feljuta Toldi jó Budára,
„Ez ember, azt vélem, régenten molnár volt,
[...]

Vastaggal jelöltem azokat a betűket, melyek beilleszkednek az eredetinek látszó akrosztichonba. Az egyértelmű, hogy a *Petrovay-énekeskönyv* áll hozzá legközelebb (már csak azért is, mert abból vonták ki), de nagyon tanulságos megfigyelni, hogy hol és miképp tér el ettől a nyomtatott hagyomány. Az akrosztichonbetűk egyezése további bizonyíték amellet, hogy a nyomtatott források közös leszármazási ágon lehetnek. Közös eltéréseik közös őst feltételeznek, vagyis nagyon valószínű, hogy a feltételezett 1574-es kiadás mellett legalább egy másik alkalommal is kiadták Ilosvai művét; legalább egy kiadás beiktatása szükséges, hogy a nyomtatványok közös hibáit megmagyarázhatjuk a kéziratos variánshoz képest.

Megfigyelhető az is (a vonatkozó strófák kezdősorokhoz olvasása után), hogy egy eljárással nem magyarázható meg minden eltérés kialakulása. A 19. strófában mindkét ág rossz szöveget hoz:

Nyomtatványok	<i>Petrovay-ék.</i>
Alá függesztette fejét nagy bánatban	Alégh függesztett fűvel vagyon nagy bánatban

A kezdőbetű mindkét esetben hibás, ráadásul a *Petrovay-énekeskönyv* szótagszámhibát is vét. A strófa helye a STEPHANO szó E-je, alighanem E-vel is kezdődött eredetileg – javítására nem teszek kísérletet; gyaníthatóan szokatlan kifejezés állhatott e helyen Ilosvai szövegében, melyet mindkét ág érthetőbb változatra igyekezett javítani, nem sajnálva a mellesleg könnyen érthetővé olvasható akrosztichon rongálódását.

A 28. strófában az akrosztichon felől nézve a *Petrovay-énekeskönyv* a helyes alak. Logikailag azonban a nyomtatványoké: a kézhezvétel → olvasás folyamat életszerűbb egy levél esetében, mint a megértés → olvasás. A nyomtatványok ezt a logikai hibát igazíthatták ki, nem törődve az akrosztichon sérülésével – a javítás szándékos változtatást sejtet. A 30. sor esetére később térnek ki, folytassuk most a 31. sorral: az N–M viszonylatában az akrosztichon dönt, és örömmel vehetjük észre, hogy a kézirat helyes variánsa (mai elképzeléseink szerint) jobb szövegű strófában szerepel.

Nyomtatványok	<i>Petrovay-ék.</i>
Mikor vitéz Toldi Budára ment volna, Akkor az Lajosnak új udvara vala Egy cseh vitéznek az öklelés áll vala, Mindent öklelésben vitéz elejtett vala.	No, mikor feljuta Toldi jó Budában, Lajosnak akkoron vala új udvara; Cseh vitéznek akkor az udvar áll vala Mindent viadalban vitéz elejtett vala.

Nézetem szerint Ilosvai akrosztichonkényszer miatt biggyeszti strófakezdő pozícióba a „No” szócskát, mely a lineáris történetmesélésbe közvetlenül nem illeszkedik, megtöri az elbeszélés elvárta logikus monotóniát, a nyomtatványok sematizáló javítást végeznek, uniformizálnak. Ugyanez történik a következő strófa „Csak”-ja esetében, és később a 41. strófa „Íme” kezdetével is, ahogy a 46. strófa „Sőt”-jével is.

Problémát – ha ugyan nem áproblémát – jelent azonban az 58. és a 61. strófa kezdete. A fentihez hasonló érvekkel megmagyarázhatnánk az eltéréseket, de a problémás strófák elhelyezkedése egyéb gyanúkat ébreszt. A kérdéses strófák ugyanis épp a szerző nevében helyezkednek el.

Nyomtatványok

„**Semmit ne bántódjék te felséged ezen,**
Főfő vitézivel sőt el-felkészüljön,
Toldi törhordozó **véle együtt menjen,**
Laczfí **András** öcsém ország hadnagya légyen.

Rettenetes haddal ezentúl induljunk,
Prágában császárral hamar szemben legyünk,
Kivül a mi haddal bátran megmaradunk,
Meglátja felséged, ott is mit cselekedünk.”

Vagyon Lajos király oly nagy készülében,
Sok erős vitézek vannak seregében,
Az nagy urak véle indulnak örömben,
Megmondom uraknak neveket e versemben.

Az nádorispán az **Hedvári Kont István,**
Lőrinc, Laczfí András, István vala és Miklós
Laczfí Mihály és a vitéz Druget Miklós,
Bebék István, Bebek György, **nagy** Garai Miklós.

Petrovay-ék.

„Te felséged ezen semmit ne búsuljon,
Főfő vitéziddel **hamar** felkészüljön,
Toldi törhordozód és inasod légyen,
Laczfí István öcsém ország hadnagya légyen.

Rettenetes haddal **ezennel** induljunk,
Prágában császárral hamar szemben légyünk;
Mi **küvöl** az haddal bátor megmaradjunk,
Meglátja felséged, ott is **mit** cselekedünk.”

Vagyon Lajos király oly nagy készülében,
Sok erős vitézek **vadnak** seregében,
Az nagy véle indulnak örömben,
Megmondom uraknak neveket én versemben.

Sőt nádorispán az Hédervári Kont Miklós,
Laczfí András, István, vala Laczfí Miklós,
Laczfí Mihály vala, vitéz **Engett** Miklós,
Bebek István, Bebek György, és Garai Miklós.

A „Sőt” kezdetű strófa esetében a megoldás szokatlan, akrosztichonkényszer diktálta, a „Semmit” ↔ „Te felséged” azonban nem okvetlenül. A gyanút tovább erősíti, hogy az akrosztichon e hely előtt közvetlenül huzamosabb ideig sérületlen, vagyis a szándékosság valószínűbbnek látszik. Van azonban igen erős ellenérv: egyik ismert forrás sem tagadja Ilosvai szerzőségét, sőt a nyomtatványok címlapjukon kiemelve hozzák a nevét. Megeshet – és szándékosan nem a valószínű szóval kezdtem ezt a mondatot –, hogy a nyomtatott ág elkallódott forrása szerette volna Ilosvai szerzőségét elkendőzni, melyet a későbbi nyomtatványok ha nem is akrosztichon-rekonstrukcióval, de a címlapon korrigáltak.

Térjünk vissza azonban a 30. sor esetére, ahol a változtatás talán többet jelent, mint szokatlan szerzői megoldások visszaigazítását unalmas konvenciókhoz.

Nyomtatványok

Anyja Toldi Györgynek szolgát azon kéré,
Jó Toldi Miklósnak ha léssen szüksége,
Akkor rozskenyeret eleiben tegye,
Rozskenyér bélevel Toldi szükségét tegye.

Petrovay-ék.

Ezen kéri szolgát asszony Toldi Györgyné,
Jó Toldi Miklósnak, ha léssen szüksége,
Akkor **az** kenyeret eleiben **tenné,**
Rozskenyér bélevel Toldi szükségét **tenné.**

Szilády e strófánál a nyomtatványok alakjának publikálását választja, egyéb változtatásokat is téve a szöveg:

Anyja Tholdi Györgynek szolgát azon kéré,
Jó Tholdi Miklósnak ha léssen szüksége,
Akkor rozskenyeret eleibe tégye,
Rozskenyér bélevel Tholdi szükségét tégye.

A választás fontos, sőt kardinális: a két variánsban ugyanis más az alany. A nyomtatványok [Toldi] Miklós anyjáról beszélnek, a kézirat Toldi Györgynéről, aki még véletlenül sem Miklós anyja (Toldi apját Lőrincnek hívják, mint az Arany óta közismert, de Ilosvainál sem titok a hatodik strófa után). Gondolhatnánk sajtóhibára, és e gondolatmenetben könnyen gondolhatunk is, hiszen még nem idéztem az ezt megelőző strófát:

Nyomatványok

Rágondolván magát, két lóval indula.
Anyja Toldi Györgynek Miklóst szánja vala,
Száz aranyat rozstésztába csinált vala,
Hütös szolgálja csak e dolgot tudja vala.

Petrovay-ék.

Rá gondolá magát, két lóval indula.
Ángya Toldi Miklóst Györgyné szánja vala,
Száz aranyat rozstésztában **csináltatta** ;
Ő hütös szolgálja csak ez dolgot tudja vala.

Világosan nem sajtóhibáról van szó. A Petrovay-variáns anya helyett ángyról, Toldi Miklós sógornőjéről beszél. A nyomtatványok meg is küzdenek a változtatással: az erőltetettséget leplezni sem próbálva Toldi Miklós anyjáról beszélnek úgy, hogy testvére anyjának nevezik. Sok érvre aligha van szükség, hogy az eredeti alakot kiválaszthassuk. Petrovaynál elegáns közölés, a nyomtatványokban kínos körülményeskedés. Nemcsak e két strófában szerepel ez a furcsa módosítás, hanem egyéb helyen is:

Nyomatványok

Oly nagy nehéz követ, melyet hánnak vala,
Azt is sokkal messzebb visszaveti vala,
Bátyjának az dolog mind hírével vala,
Öccsét ez dologért gyakran megfeddi vala.

Magában Toldi György úgy búskodik vala,
Miklósra öccsére nagy haragja vala,
Szerető szolgáját mert megölte vala,
Az réten és nádon Miklós búdosik vala.

Igen keserüli Miklóst az ő anyja,
Titkon azért ötet éléssel táplálja,
Szárcsámonnyal néha ő asztalát tartja,
Míg megkegyelmeze nékie az ő bátyja.

Petrovay-ék.

Oly nagy nehéz követ, melyet hánnak vala,
Azt is sokkal messzebb visszaveti vala,
Bátyjának **ez dolgot hírré adták** vala,
Öccsét ez dolgokért **igen dorgálja** vala.

Magában Tholdi György úgy búskodik vala,
Öccsére **Miklósra** nagy haragja vala,
Szerető szolgáját mert megölte vala,
Kéért réten, nádon Miklós **bujdosik** vala.

Igen keserüli Miklóst az ő **ángya**,
Titkon **réten Miklóst ő éléssel tartja**,
Szárcsámonnyal néha ő asztalát tartja,
Míg megkegyelmeze néki az ő bátyja.

A híres gyilkossági jelenet Ilosvai szövegében a romantikus véletlen szerepeltetése nélkül megy végbe, és eredetileg nem a jóságos szerető anya óvja a kisebbik fiát a nagyobbik felfuvalkodott gonoszságával szemben, hanem a felfuvalkodott gonoszsággal egyáltalán nem vádolható, sőt udvari emberként jellemzett Toldi György felesége érez arra késztetést, hogy a réten és nádon bujdosó Miklóst (emlékezzünk: Ilosvainál könyörtelen, brutális alkoholista) humorérzékétől sem mentesen éppen azzal az ingyencsúszással táplálja, amelyet e környezetben alighanem maga is bőséggel talál.

Azt kell látnunk, hogy volt olyan szándékos törekvés, mely ezt a felsejülő és jelzőkkel egyelőre nem illetendő történeteszlát el kívánta leplezni. Azon okok számának, melyek megmagyarázhatják, hogy milyen motiváció volt Miklós sógornőjében arra, hogy férje öccsét férje haragjától megóvja, csak a képzelet szab határt, de Ilosvai szűkszavú sejtetése miatt nemigen van bármi, ami magának a képzeletnek határt szabhatna. E lehetőségek között valószínűleg akad egy csoport, melynek közös jellemzője, hogy Miklós és az ángy viszonya nem merült ki a konvencionális sógor-sógornő kapcsolatban, s e viszony oly mértékben gyümölcsöző volt, hogy Toldi Györgynében hálás gondoskodni vágyást is ébresztett.

A Toldi-monda e lappangó epizódjánál azonban fontosabb, hogy mi váltotta ki a lappangást. Az egyik ok világosan a nyomtatott ág szándékossága. Valaki – talán prudériából vagy egyszerűen szokatlansága okán – anyát csinált az ángyból. A Szilády kiadását alaposan olvasó Horváth János *A reformáció jegyében* című munkájában voltaképpen nagyon hasonló szempontból gondolja tovább e szöveghelyeket, és jut némileg eltérő következtetésre:

Feltűnő azonban, hogy György megházasodásának, mi Miklós húsz éves korában történt, az előadott eseményekben semmi következménye nincs. Mire való volt hát azt egyáltalán megemlíteni? A Petrovai-féle variáns egy helye ezzel kapcsolatban gondolkodóba ejtethet. Mikor ugyanis Miklós két lóval szolgálatba indul, a nyom-

tatott szövegek szerint (110. sor) „Anyja Tholdi Györgynek Miklóst szánja vala”; ez elég különösen hangzik így, mert Györgynek és Miklósnak ugyanaz volt az anyja, felesleges volt tehát azt mondani, hogy a György anyja szánta Miklóst, ahelyett, hogy anyja szánta. Nos, Petrovai ezt így mondja: „*Ángya* Tholdi Miklóst Györgyné szánja vala”: s három sorral alább is nem „*Anyja* Tholdi Györgynek szolgát azon kéré”, hanem „Ezen kéri szolgát asszony *Toldi Györgyné*” (hogy tudniillik a száz aranyas rozskenyeret szükség esetén adja át neki). Így volna értelme György házassága megemlékezésének; mert eszerint Györgyné, férje rosszindulatával dacolva, íme, jó lélekkel segítette – vele szemben – Miklóst. De lehet, hogy Petrovai is túlságosan értelmesíteni akarta a szöveget, s mi se siessünk következtetésekbe bonyolódni abból, hogy Miklós a bátyja házasságakor húsz éves vala, s hogy a bátyja oly következetes ellenszenvvel volt iránta. Az első idézet könnyen volna hibás olvasattal magyarázható, ha például Ilosvai szövege ez lett volna: „*Ángya*, Toldi Györgyné, Miklóst szánja vala”, a nyomda könnyen elferdíthette így: „*Anyja* Toldi Györgynek Miklóst szánja vala” – amiben aztán a Györgyre való utalás fölösleges okvetetlenkedéssé vált.¹⁶

A másik, immár inkább textológiai természetű tanulság sokkal meggondolkodtatóbb. Sziládynak ugyanis rendelkezésére állt a több szempontból is helyes szöveg, mégsem azt közölte. Ennek okait ő maga adja meg. Az okok röviden összefoglalva: Arany. Idézem Szilády megfogalmazásában:

110. s. Petr.-nál: *Ángya Toldi Miklóst Györgyné szánja vala.*

113. s. Petr.-nál: *Ezen kéri szolgát asszony Toldi Györgyné.* – E két sor eredetisége mellett szól az, hogy az utóbbinak kezdőbetűjével a *Peran* név helyett *Peren*-t olvashatunk ki a versfőkből. Azonfeljül, hogy a 25. sorban említve van György házassága, lélektanilag is szépen motiválható e helyzet, melyben az anya helyett a megszegyenült szívtelen testvérnek jólelkű neje, titkon kívánja jóvá tenni férjének, öccsével éreztetett méltatlan bánásmódját. Addig azonban, míg Petrovai szövegének eredetisége másfelől is meg nem erősítettik, talán megmaradhatunk a nyomtatványok útján közönségessé vált szöveg mellett, melynek alapján Arany, a még jogosultabb anyai szeretet megillető képét örököltette meg.¹⁷

Arról van tehát szó, hogy a nyomtatványok korrigálta, Arany által átvett, majd némiképpen romanticizált jó anya képét a kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének sem akarózzott visszaállítani.

16 HORVÁTH J. 2006, 448. Köszönettel tartozom Balázs-Hajdu Péternek, aki felhívta erre az adatra a figyelmemet, azért pedig rendkívül hálás vagyok neki, hogy még két alkalommal emlékeztetett is rá.

17 RMKT 4, 364.

A *Kuun-kódex* szerkezete

Noha a *Kuun-kódex* egyike a faksimile kiadással is rendelkező kéziratainknak,¹ továbbra is az egyik legrejtélyesebb forrásunk. Szerkezetét tekintve rendkívül heterogén, és nemcsak azért, mert több kéz alkotása, de egy 19. századi újrakötés alkalmával összekeveredtek benne a lapok, melyeket ugyan próbált a faksimile kiadás rendbe szedni, de e törekvésében bevallottan kudarcot vallott.

A szakirodalom fókuszába elsősorban a *Cantio de militibus pulchra* című epikus költemény miatt került: nem egy elemzés készült a versről, többnyire az oralitás felől vizsgálva a verset.² Vadai István 1991-ben publikált dolgozata nem ezt a verset, hanem a kódex tartalomjegyzéke fölött szereplő titkosírás megfejtését adta,³ valamint a kézirat végén szereplő abrakadabra-háromszöget vizsgálta, Pécsi Lukács *Szent Ágoston doktornak elmélkedő, magánbeszélő és naponként való imádsági* 1591-es nagyszombati kiadásában meghatározva a mellé másolt Logosz-himnusz forrását.

A titkosírás megfejtése önmagában szaporítja a rejtélyek számát. Vadai tanulmányában ugyan nem írta meg, de magánbeszélgetésekből tudható, hogy mélységesen nem értett egyet Varga Imrének a kódex első 25 énekét másoló Nagy Miklóst, Csáky Istvánné Wesselényi Anna udvarbíráját illető jellemzésével (ha ugyan nem pusztán névazonosságról van szó). Varga szerint Nagy Miklós elkötelezett protestáns volt. A Vadai által megfejtett titkosírás: „Jézus, Mária, segélj mindnyájunkot” – ez aligha utalhat meggyőződéssesen protestáns másolóra.

A *Kuun-kódex* esetében még a Nagy Miklós beírta rész a legkevésbé rejtélyes, kollacionálás tekintetében legalábbis: könnyen olvasható, gazdagon díszített, és gondos *másolás* nyomait magán viselő munka,⁴

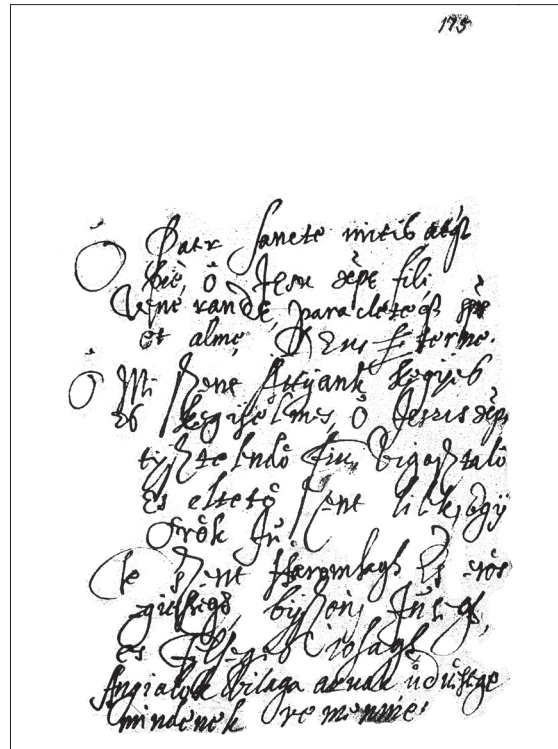
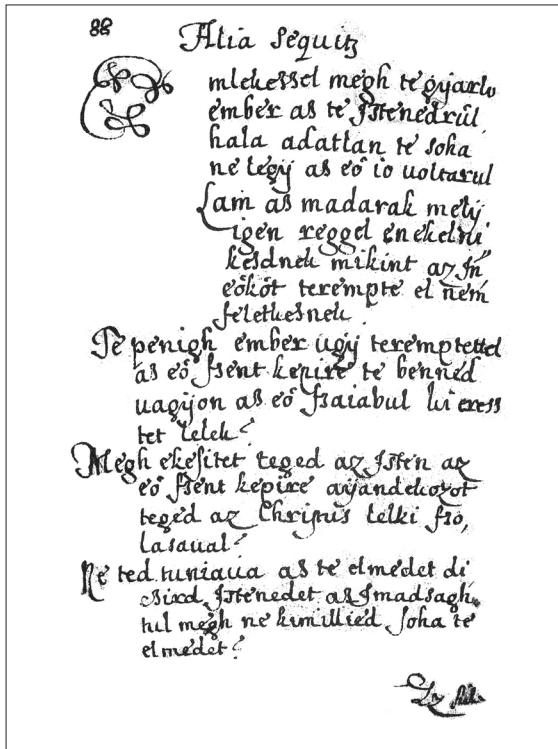
1 VARGA 1979. A kódexet már Dézsi Lajos is ismerteti: DÉZSI 1916b.

2 VARJAS 1982, 185–219; VARJAS 1979; JANKOVITS 2006; SCHELHAMMER 2017.

3 VADAI 1991.

4 Vadai az abrakadabra-háromszög és a melléje írt Logosz-himnusz kapcsán szállt vitába Varga Imrével (ő az ott szereplő szöveget még nem perikópának, hanem Bibliafordításnak vette), aki föltételezhetőnek gondolta, hogy Nagy Miklós „lehet, hogy önálló fordítással is megpróbálkozott”. Vadai szerint a kérdéses helyen másolási hiba esett: „erre mutat az, hogy a fordítás nyolcadik sorában Nagy Miklós felcserélt két szót, majd észrevéve tévedését, a szavak fölött egy kis 1-essel és 2-essel jelölte helyes sorrendjüket. Ha saját szövegével lett

a kódex újrakötéséből eredő problémák sem érintik, intakt, viszonylag könnyen kezelhető anyag. Rajta kívül még legalább heten írtak be verset a kódexbe, és számos tollpróba és egyéb apró bejegyzés is található ezeken felül, Csapodi Csaba 16 bejegyző kézírását számolta össze.⁵ Varga Imre a faksimile kiadásban hét kezdet különít el, magam nagyobb számot mondanék, nehezen tudom elfogadni, hogy a (faksimile számozása szerinti) 28–48. számú verscsoport és az 55–58. számú versek ugyanattól a kéztől származnának, Varga is alighanem tartalmi érvek alapján gondolja azonosnak a másolót.⁶

Alább a kódex mostani, kusza lapsorrendjében sorolom fel a kötet tartalmát:

Incipit / kódexbeli cím	Szerző	Másoló
Majdan nektek mondok jeles nagy csudát (RPHA 0852) Igen szép história az szent Elezár papnak az Isten tövényének megtartásáért való mártíromságszenvedésről az ő feleségével Solomana asszonnyal és 7 fiával egyetemben Antiochus király alatt összeve szödettetett penig az Szent Bibliának utolsó könyvének 6. és 7. részében. melyet Machabaeusnak hívnak Bornemissza Miklós által.	Bornemissa Miklós	Nagy Miklós
Ó, felséges nagy Úr, mindeneknek istene		Nagy Miklós
Mostoha anyátúl pogány dajkaságra		Nagy Miklós
Sok szép hadak majd indulnak Cantio de militibus		Nagy Miklós
Bocsásd meg, Úristen (RPHA 0185) Cantio optima	Balassi Bálint	Nagy Miklós

volna dolga, nem lett volna jelentősége annak, hogy *bocsáttatván Istentült* vagy *Istentül bocsáttatvánt* ír. Varga Imre tisztában kellett, hogy legyen e tipikus másolati hibával, hiszen átiratában a számozás sorrendjében közli a szavakat.” (VADAI 1991, 184.) Vadai megfigyelése helytálló, ráadásul egyéb esetekben is előfordul hasonló, kifejezetten másolásra utaló hiba, épp a *Cantio de militibus pulchra* 22. strófájában jelöl hasonló számozással sorcserét Nagy Miklós.

5 Idézi VARGA 1979.

6 Uo.

Incipit / kódexbeli cím	Szerző	Másoló
Ó, én két szemem, ti az Úrra nézzetek (RPHA 0160, 1110)	Pap Benedek	Nagy Miklós
Segítségül az nagy Istent ki híja	Sárközi Máté	Nagy Miklós
Emlékezzünk az király végházárul (RPHA 0369) Cantio de militibus pulchra		Nagy Miklós
Te vagy énnekem én Istenem		Nagy Miklós
Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten (RPHA 1186) Sequitur alia cantio		Nagy Miklós
Dicsírtessék, Uram, örökké szent neved Cantio pulchra		Nagy Miklós
Keserű kínomban és jajgatásomban		Nagy Miklós
Gondolkodásimat és sok bánatimat fordítsad örömré		Nagy Miklós
Az Úristent mostan áldja az én lelkem		Nagy Miklós
Ó, ki későn futok lelkem orvosához	Rimay János	Nagy Miklós
Várom, Uram, Isten, fejemre kedvedet (RPHA 1468)	Úz Bálint	Nagy Miklós
Bánatos szívem, tekénts az égre Istenhez folyamván	Tóth Demeter	Nagy Miklós
Magasztallak én Istenem, Uram és Atyám Alia pulchra		Nagy Miklós
Dicsértessél, Atyaisten, Mennyégben (RPHA 0282)		Nagy Miklós
Igazságnak Ura és felső Sionnak lakozója		Nagy Miklós
Az múzsák szállási, nimfák hű forrasi		Nagy Miklós
Reménségem nincs már nekem		Nagy Miklós
Ó, magos egeknek s nagy mély tengereknek		Nagy Miklós
Zarándokságimnak te vagy kalauza	Körmendi Lukács	Nagy Miklós
Gondolkodjál, ember, az te bűneidről (RPHA 0431)		Nagy Miklós
Jaj, szegény Noénak bujdosó bárkája Cantio optima		Csatári Péter
Szegín fejem uramhoz óhajjt Cantio alia de		Csatári Péter
Emlékezzél meg, te gyarló ember (RPHA 0364)	Szerémi Illés	3. kéz
Gyönyörködjél, Szűz Mária, magos Mennysországban Cantio de Beata Maria Virgine	Körmendi Gáspár	3. kéz
Gyönyörködjél, Jézusnak Szent anyja Alia sequitur [eleje]		3. kéz
Mária, dücsösígnék anyja Alia R. P. D. e. D. [vége]		3. kéz
Keservemet, nagy Úristen, jól látod Alia eadem		3. kéz
Dávid prófétának imádkozásárul Alia	Szegedi Gergely	3. kéz
Dicsértessél, kegyes Szűz Mária		3. kéz
Üdvözet lön az üdvösség Alia sequitur		3. kéz
Mindeneknek teremője Cantio alia R. P. de eadem		3. kéz
Dicséretes vagy, szép Szűz Mária Alia		3. kéz
Mária, dücsösígnék anyja Alia R. P. D. e. D. [eleje]		3. kéz
Nagy szívvel várják vala régenten De eadem [vége]		3. kéz
Tengernek fényes csillaga Alia cantio	Nyéki Vörös Mátyás	3. kéz
Örülj, dücsöséges sz Szűz, Krisztusnak anyja Cantio alia		3. kéz
Angyaloknak nagyasszonya Sequitur alia		3. kéz

Incipit / kódexbeli cím	Szerző	Másoló
Angyaloknak nagyságos asszonnya (RPHA 0099) De eadem		3. kéz
Mi urunk Jézus Krisztusnak szerelmes atyja, Úristen (RPHA 0921) Alia cantio		3. kéz
Emlékezzél meg, Úristen (RPHA 0365)		3. kéz
Gyönyörködjél, Jézusnak Szent anyja Alia sequitur [vége]		3. kéz
Nagy szívvel várják vala régenten De eadem [eleje]		3. kéz
Mikínt Egyiptusban kis pelikánymadár		3. kéz
Szegín fejem uramhoz óhajt Alia cantio		3. kéz
Szent Dávid király háborúságában (RPHA 1307) Alia cantio		3. kéz
Téged, Uram, valamikor lölköm kezd kiáltani Cantio alia		4. kéz
Jézus, szent szűvek arannya Jubilus S. Bernardi		5. kéz
Nem régen kevélyen gróf úr Eszterhás Cantio nova palatini		6. kéz
Sok bűm és fáradságom után Alia		6. kéz
Kegyess gondviselő, könyörülő Alia		6. kéz
Áldott és bölcs az az ember, szent Dávid mondja (RPHA 0625)	Bogáti Fazakas Miklós	6. kéz
Hogy Jeruzsálemnek drága templomát (RPHA 0549) Psalmus 74		7. kéz
Ó mi szent atyánk, kegyes és kegyelmes (RPHA 1124)		8. kéz
Ó áldott manna, istennek fia Ad elevationem		8. kéz
Sok szomorúsággal megrakott idő Az mirigyéről való szép ének 1647		9. kéz
Könyvem forrása, áradási induljatok Cantio pulchra		9. kéz
Jézus szent halálának meghallád, ember, létét		10. kéz
Ne szállj pörben énvelem, ó én édes Istenem		10. kéz
Meg ne feddj engemet		10. kéz
Kérünk téged, Atyaisten		10. kéz

Láthatjuk: a kézirat versanyaga enyhén szólva is heterogén, két olyan része akad, melynél valaminemű válogatásbeli tudatosságot föltételezhetünk, ez a Nagy Miklós másolta szakasz, valamint a 3. kéz írásában ránk maradt részek. A többi egy vagy egy-két vers terjedelmű egység esetlegesnek tűnik. Annyi tehát első pillantásra bizonyos, hogy a *Kuun-kódex*ről nem beszélhetünk úgy, mint egységes alkotásról, különböző részei különféle tartalmat hordoznak, és alighanem másolóik különféle forrásokat használtak. Illetve ezt is csak sejtjük: nem tudván pontosan, milyen helyről is származik a kézirat, hányszor cserélt gazdát, milyen források közelében fordult meg. Az nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy Nagy Miklós nagyobb terveket dédelgetett a kötet kapcsán, szívesen folytatta volna, hogy pontosan mi akadályozta meg ebben, ennek kiderítése ma már lehetetlen. Tudunk azonban néhány apróságot munkamódszeréről: egyrészt szinte bizonyos, hogy nem előre rögzített terv szerint fogott a kódex összemásolásába, a versek bemásolásáról egyesével és a másoláshoz közeli pillanatban darabonként döntött. Ez a tartalomjegyzéken látszik. A díszes kéthasábos lajstrom, legfelül a Vadai megfejtette titkosírással, nincs végigvezetve, addig tart, amíg a Nagy Miklós másolta rész. Az utolsó vers másolását Nagy nem fejezte be, viszont saját kezűleg vette fel az indexbe, sejthetően így tett a többivel is. Kezébe került egy vers, melyet rögzíteni kí-

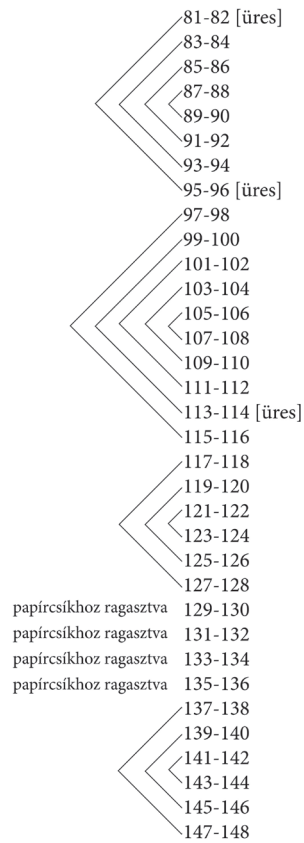
vánt, a másolás kezdetekor beírta a lajstromba, feljegyezte mellé az oldalszámot, majd a *Gondolkodjál, ember* kivételével be is másolta a teljes szöveget. Hogy tervei távlatosak voltak, és valami külső körülmény húzhatta keresztül a számításait, azt onnan sejtethetjük, hogy a kötet végére írta misztikus abrakadabra-háromszögét és a Logosz-perikópát, vagyis az előtte lévő lapokra tartalmat szánt, noha talán még maga sem tudta pontosan, milyen.

A távlatos tervek mértékéről sem lehet pontos fogalmunk a kötet utólagos bekötése miatt. Ha a későbbi kezek által telemásolt lapok alapvetően a könyv részei voltak, és a könyvecske hátulján lévő, Nagy Miklós kezétől származó szövegek eredeti helyükön vannak, akkor bőséges versmennyiséggel számolhatott Nagy. Ha azonban a Csatári és egyéb kezek írta részek különálló füzetek voltak, akkor könnyen lehet, hogy Nagy Miklós már csaknem teljesítette tervét: az utolsó általa másolt verstöredék után egy lappal a megkezdett ívfüzet véget is ér. Ha fizikailag egybe tartozott eredetileg a Nagy Miklós- és a Csatári Péter-rész, akkor közvetlenül a Nagy Miklós másolta anyag utáni résszel kapcsolatban is lehet némi fogalmunk. Ez esetben a másolást folytató Csatári Péter kihagyott némi helyet, föltehetően a vers számára, majd nekilátott lemásolni a *Jaj, szegény Noénak bujdosó bárkája* kezdetű verset. Ha a kódex jelenlegi állapotát tekintjük, akkor azt gondolhatnánk, hogy Csatári, a verset nem ismervén, túlbecsülte a kihagyandó helyet két teljes levél üresen hagyásával, amikor helyet választott az ő másolta versnek, pedig épp ellenkezőleg történt. A *Gondolkodjál, ember* másolása a kézirat 78. lapján kezdődik, és ugyanott is ér véget. Az ez után következő lapon a 79-es szám szerepel még Nagy Miklós kézírásával, de a levél versóján már újrakötéskor odakerült ceruzás számozást találunk, a 81–82. lap pedig a kódex 19. századi újrakötésekor került oda: a 95–96. lapokkal alkot egy oldalpárt.

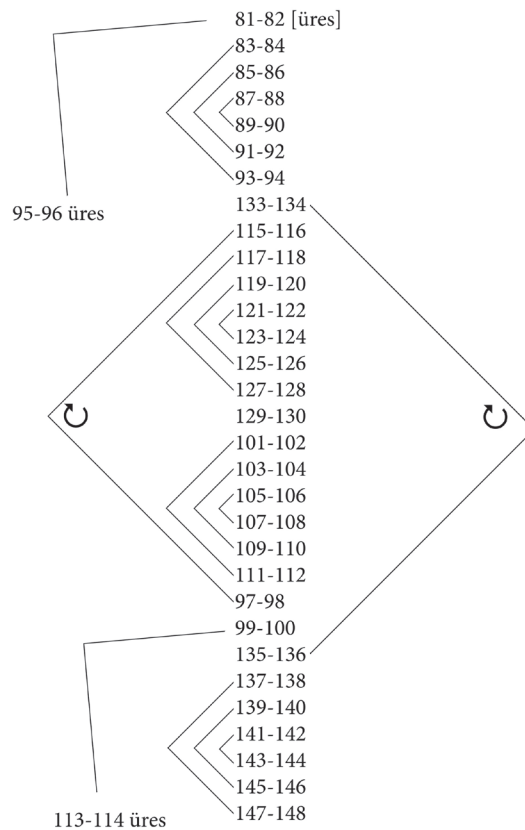
Vagyis eredetileg egy levélnyi hely maradt üresen, ahová Nagy Miklós apró betűivel számolva éppen odafért volna a vers hiányzó, változattól függően 11 vagy 13 strófája. A jelenleg látható állapot és a kikövetkeztethető eredeti legalábbis ezt sejteti. Hangsúlyozni szeretném ugyanis, nem tudjuk, hogy milyen állapotú volt az a kötet, melyet gróf Kuun Géza adományozott az Akadémiának 1858 februárjában, csak azt, hogy az ajándékozás után kapta meg félbőr kötését. Az bizonyos, hogy a bekötés alkalmával a kézirat ívfüzetei jelentékeny mértékben összekeveredtek, de azt nem tudjuk, hogy egy erősen rongálódott, de eredetileg is egybekötött kéziratról volt-e szó, vagy egy bekötetlen ívfüzetekből álló kézirathalomról, mely egyes részeinek fizikailag sem volt köze egymáshoz. Tekintve, hogy a lapokat körbevágták, a lapméret sem nyújthat fogódzót. Azt állítom tehát, hogy nem vagyok róla meggyőződve, hogy a most a 201. lapon lévő abrakadabra-háromszög és a félbemaradt *Gondolkodjál, ember* között Nagy Miklós idejében majd 130 üres oldal lett volna (pontosan ennyi aligha lehetett az újrakötéskor, ugyanis a problémás helyekre üres leveleket iktattak). Mivel a kötet 3. kéz másolta része nem tartalmaz őrszavakat, és az utólagos lapszámok nem igazítanak el, a verssorrend pontos rekonstruálása nem könnyű feladat, bár abban Varga Imre szerencsére tévedett, hogy lehetetlen volna.

A faksimile kiadás javított a verssorrenden, Varga felismerte a szétszakított verseket, és az átiratot tartalmazó kötetben össze is illesztette őket, mindazonáltal a vállaltan nem teljeskörű rekonstrukcióba kapitális hiba csúszott. A kiadásában 30-as számot viselő, a 93. lap alján kezdődő *Gyönyörködjél, Jézusnak Szent anyja* incipitű versnek megtalálta ugyan folytatását a 133. lapon, de a lap alján véget érő költemény után 31-es számmal a *Mária, dücsősígnék anyja* kezdetű verset illesztette, mely az eredeti számozás szerint a 112. lapon kezdődik. Igen ám, de a 133. lap recto, utána szükségszerűen csak a 134. lap következhet, ugyanannak a levélnek a versója, és az azon szereplő *Nagy szívvel várják vala régenten* kezdetű vers. Ezt a hibát természetesen könnyű javítani, de csak alaposabb vizsgálat árán. A 19. századi bekötés előtti ívfüzetrend helyreállításához szemügyre kell venni a kódex mostani ívfüzetvezését és megvizsgálni a lapok sorrendmódosulásának lehetőségeit.

A kötet ívfüzetek mai lapszámozás szerint így festenek:

Látható, hogy a bekötéskor csellengő lapokat a vélt helyes helyükre ragasztották egy gerinchez rögzített kötőlap segítségével. A kötet tartalmi vizsgálata és a könyv fizikai szemrevételezése után azonban pontosan meghatározható az összekeveredett rész eredeti sorrendje. Az alábbi ábrán az eredeti lapsorrend szerepel a mai lapszámozás szerint.

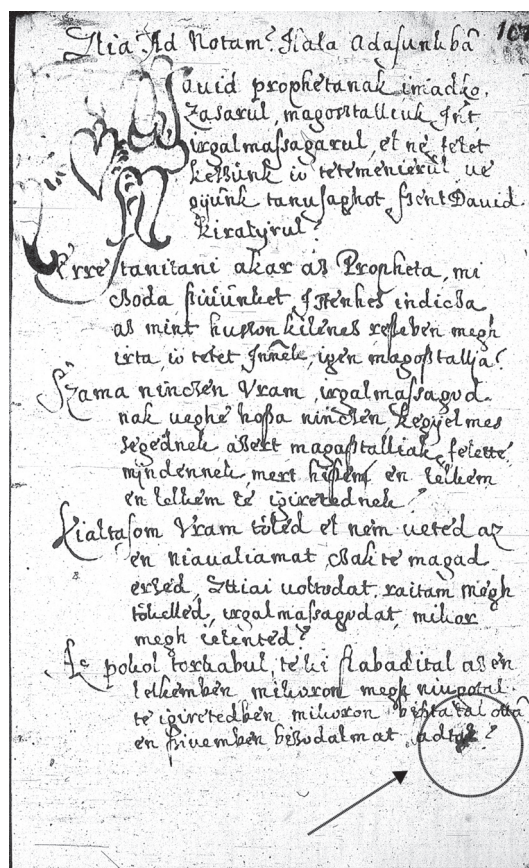
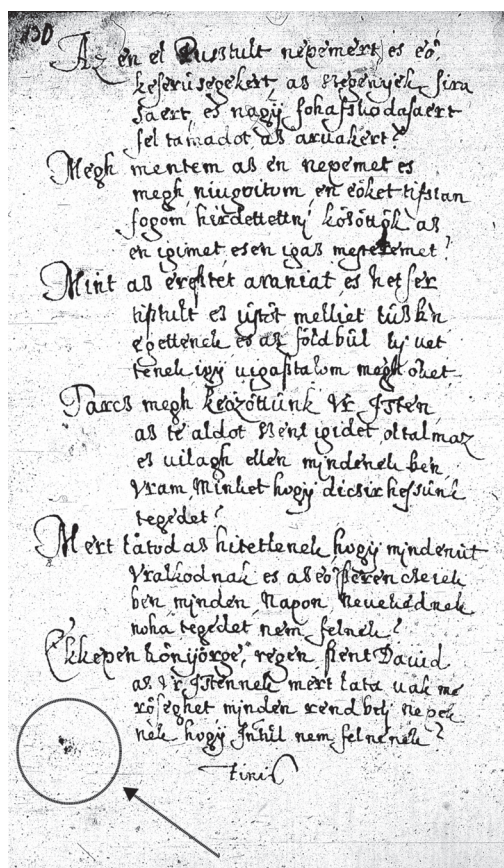

Az alábbi táblázatban a kódex problémás részei láthatók. Mostani verssorrendje mellett a Varga Imre-féle rekonstrukciós sorrend (vagyis a faksimile kiadás második kötetének verssorrendje), illetve a mostani rekonstrukció szerepel.

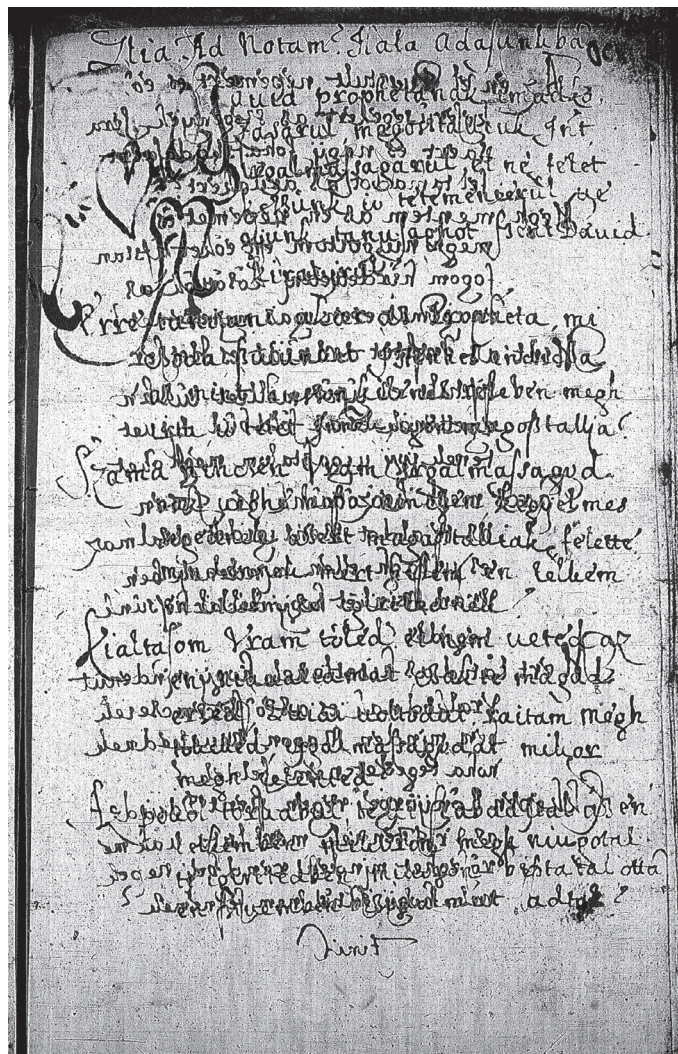
Jelenlegi verssorrend	Varga Imre verssorrendje	A mostani rekonstrukció
<i>Jaj, szegény Noénak bujdosó bárkája</i>	<i>Jaj, szegény Noénak bujdosó bárkája</i> (26.)	<i>Jaj, szegény Noénak bujdosó bárkája</i> (26.)
<i>Szegín fejem uramhoz óhajt</i>	<i>Szegín fejem uramhoz óhajt</i> (27.)	<i>Szegín fejem uramhoz óhajt</i> (27.)
<i>Emlékezzél meg, te gyarló ember</i> (RPHA 0364)	<i>Emlékezzél meg, te gyarló ember</i> (28.)	<i>Emlékezzél meg, te gyarló ember</i> (28.)
<i>Gyönyörködjél, Szűz Mária, magos Mennysorszámban</i>	<i>Gyönyörködjél, Szűz Mária, magos Mennysorszámban</i> (29.)	<i>Gyönyörködjél, Szűz Mária, magos Mennysorszámban</i> (29.)
<i>Gyönyörködjél, Jézusnak Szent anyja</i> [eleje]	<i>Gyönyörködjél, Jézusnak Szent anyja</i> (30.)	<i>Gyönyörködjél, Jézusnak Szent anyja</i> (30.)
<i>Mária, dücsösígnék anyja</i> [vége]	<i>Mária, dücsösígnék anyja</i> (31.)	<i>Nagy szívvel várják vala régenten</i> (38.)
<i>Keservemet, nagy Ūristen, jól látod</i>	<i>Keservemet, nagy Ūristen, jól látod</i> (32.)	<i>Tengernek fényes csillaga</i> (39.)
<i>Dávid prófétának imádkozásárúl</i>	<i>Dávid prófétának imádkozásárúl</i> (33.)	<i>Örülj, dücsöséges sz Szűz, Krisztusnak anyja</i> (40.)
<i>Dicsértessél, kegyes Szűz Mária</i>	<i>Dicsértessél, kegyes Szűz Mária</i> (34.)	<i>Angyaloknak nagyasszonya</i> (41.)
<i>Ūdvözlet lön az ūdvösség</i>	<i>Ūdvözlet lön az ūdvösség</i> (35.)	<i>Angyaloknak nagyságos asszonnya</i> (42.)
<i>Mindeneknek teremptője</i>	<i>Mindeneknek teremptője</i> (36.)	<i>Mi urunk Jézus Krisztusnak szerelmes atyja, Ūristen</i> (43.)
<i>Dicséretes vagy, szép Szűz Mária</i>	<i>Dicséretes vagy, szép Szűz Mária</i> (37.)	<i>Emlékezzél meg, Ūristen</i> (44.)
<i>Mária, dücsösígnék anyja</i> [eleje]	<i>Nagy szívvel várják vala régenten</i> (38.)	<i>Dávid prófétának imádkozásárúl</i> (33.)
<i>Nagy szívvel várják vala régenten</i> [vége]	<i>Tengernek fényes csillaga</i> (39.)	<i>Dicsértessél, kegyes Szűz Mária</i> (34.)
<i>Tengernek fényes csillaga</i>	<i>Örülj, dücsöséges sz Szűz, Krisztusnak anyja</i> (40.)	<i>Ūdvözlet lön az ūdvösség</i> (35.)
<i>Örülj, dücsöséges sz Szűz, Krisztusnak anyja</i>	<i>Angyaloknak nagyasszonya</i> (41.)	<i>Mindeneknek teremptője</i> (36.)
<i>Angyaloknak nagyasszonya</i>	<i>Angyaloknak nagyságos asszonnya</i> (42.)	<i>Dicséretes vagy, szép Szűz Mária</i> (37.)
<i>Angyaloknak nagyságos asszonnya</i> (RPHA 0099)	<i>Mi urunk Jézus Krisztusnak szerelmes atyja, Ūristen</i> (43.)	<i>Mária, dücsösígnék anyja</i> (31.)
<i>Mi urunk Jézus Krisztusnak szerelmes atyja, Ūristen</i> (RPHA 0921)	<i>Emlékezzél meg, Ūristen</i> (44.)	<i>Keservemet, nagy Ūristen, jól látod</i> (32.)
<i>Emlékezzél meg, Ūristen</i> (RPHA 0365)	<i>Mikínt Egyiptusban kis pelikánymadár</i> (45.)	<i>Mikínt Egyiptusban kis pelikánymadár</i> (45.)
<i>Gyönyörködjél, Jézusnak Szent anyja</i> [vége]	<i>Szegín fejem uramhoz óhajt</i> (46.)	<i>Szegín fejem uramhoz óhajt</i> (46.)
<i>Nagy szívvel várják vala régenten</i> [eleje]	<i>Szent Dávid király háborúságában</i> (47.)	<i>Szent Dávid király háborúságában</i> (47.)
<i>Mikínt Egyiptusban kis pelikánymadár</i>	<i>Téged, Uram, valamikor lölköm kezd kiáltani</i> (48.)	<i>Téged, Uram, valamikor lölköm kezd kiáltani</i> (48.)

Jelenlegi verssorrend	Varga Imre verssorrendje	A mostani rekonstrukció
Szegin fejem uramhoz óhajt	Jézus, szent szüvek aranyja (49.)	Jézus, szent szüvek aranyja (49.)
Szent Dávid király háborúságában (RPHA 1307)	Nem régen kevélyen gróf úr Eszterhás (50.)	Nem régen kevélyen gróf úr Eszterhás (50.)
Téged, Uram, valamikor lölköm kezd kiáltani		
Jézus, szent szüvek aranyja		
Nem régen kevélyen gróf úr Eszterhás		

A megszakadó és másutt folytatódó versek összeillesztését Varga Imre helyesen végezte el. Hibát ott vétett, amikor a *Gyönyörködjél, Jézusnak Szent anyja* kezdetű (az ő számozásában 30.) vers két részének helyes egymáshoz kapcsolása után érthetetlen módon a *Mária, dicsősígnék anyja* (31.) verset helyezte. Az tény, hogy a *Gyönyörködjél, Jézusnak szent anyja* véget ér a 133. lapon, de utána annak csak versója, a 134. lap következhet. Itt tehát könnyedén megigazítható a verssorrend, akadnak azonban problémásabb helyek. Sokkal kevésbé egyértelmű a helyzet a kódex lapszámozása szerinti 130. lapon végződő *Emlékezzél meg, Ūristen* kezdetű vers esetében, ez ugyanis versón végződik, és a kódexben két, addig a sorrendben helyet nem kapó, rectón kezdődő költemény szerepel, vagyis két potenciális jelöltünk van a következő tételre: *Dávid prófétának imádkozásáról* (101. lap, Vargánál: 33. sz.) és az *Üdvözet lón az üdvösség* (105. lap, Vargánál: 35. sz.). A faksimile kiadás gondosan retusált lapjain nem, de az eredeti példányon és annak mikrofilm másolatán szerencsére látszik az a foltocska (Vadai István terminusa szerint mikropaca), amely alapján a helyes lapsorrend meghatározható.

A maszatocska még a másolás alkalmával, következőképp a kódex eredeti struktúrájában nyomódhatott át lapozáskor a megelőző lapra. Ha a két lap fotóját egymásra helyezük, jól látható az eredeti állapot.

A kötet eredeti struktúrájának megállapítása természetesen önmagában nem fölkavaró eredmény, inkább azért jelentékeny, mert a kódex tartogatta rejtélyek száma csökken, és talán bátrabban nyúlhat hozzá a kihívásokat kedvelő kutató.

Vegyes tartalma, heterogén szerkezete még így is túl sok dologról árulkodik egyszerre, nehéz összefüggő szölamokat kihallani a kakofóniából. Az nagy biztonsággal állítható, hogy az egyes kezekhez kapcsolódó szövegekkel más és más megközelítésben érdemes foglalkozni. A Nagy Miklós másolta részek a másolás gondossága és a versanyag műfaji változatossága miatt is azt sejtetik, hogy másolója valamiféle gyűjtőszendélytől vezérelve válogatott: hol unikumokat másolt kötetébe, hol unikumvariánsokat, vagyis olyan verseket és versváltozatokat, melyeket ma már csak tőle ismerünk. A kódex ezen része jellegében határozottan eltér a zömmel a 16. századi könyvnyomtatás anyagára támaszkodó kéziratanyagtól. Másolója felekezeti hovatartozása nem állapítható meg pontosan (vö. titkosírás), nem így a harmadik kéz Nagy Miklósétól igencsak eltérő munkája esetében. A bizonyosan katolikus másoló olyan kézirat hagyományból szemezget, melyből a *Petri András-énekeskönyv* is, az általa másolt szövegek szintén unikumok, de másképp, mint Nagy Miklóséi: egy már összeállóban lévő hagyomány, hovatovább kánon darabjait örökíti

tovább, sokkal inkább másol, mint válogatva szerkeszt. A későbbi kezek tevékenységéről nehéz nyilatkozni, nem másoltak olyan terjedelmű anyagot, hogy akárcsak sejtéseink is lehetnének intenciójukról. Az általuk másolt anyag igencsak változatos.

Kiemelésre érdemes a 6. kéz másolta Bogáti-szöveg. Az 1. zsolttár ezen parafrázisa azért is különösen érdekes, mert arra a szövegváltozatra emlékeztet, mely a *Szenterzsébeti Bogáti-kódex*ben maradt ránk: nincsen értelmezhető akrosztichonja, szemben a *Péchi Simon-énekeskönyv* és egyéb Bogáti-források variánsaival. A vers nagyon későn jelenik meg nyomtatásban, és az 1700-as kolozsvári kiadás sem a Szenterzsébeti–Kuun variánst, hanem az értelmes akrosztichonnal rendelkezőt közli. A vers e variánsának itteni fölbukkanása a rejtélyek közül is a rejtélyesebbek közé tartozik. Különösen akkor, ha a lejegyzés írásképét is megfigyeljük. A 169. lapon kezdődő szöveg gondos másolásnak indul, szabadon marad a hely az iniciálénak, és az első strófa szinte gondosan le is másolódik. A másodiknál már nő a sorok közötti hely, a negyediknél már megfolyik a tinta, az ötödik strófa után leírásra kerül a „finis” szó, majd átfirkálják, az utolsó strófa írásképe pedig az elsőhöz képest a hanyag kapkodásé. Nehéz lenne megállni, hogy ne vonjak párhuzamot azokkal a tapasztalatokkal, melyeket fiam második osztályos korában szereztem: pontosan ilyen írásgyakorlatokat produkált, ha a közeljövőben kilátás nyílt valami érdekesebb programra. Nem akarom azt állítani, hogy az egyik legkorábbi Bogáti kéziratunkat egy dacos diák készítette (bár nagyon úgy tűnik), azzal a gondolattal viszont szívesen eljátszom, hogy milyen közegben készülhetett az a kódex, ahol ilyesmi akár meg is történhetett.

A kötet rejtélyeinek fontosabbjai megoldatlanok, magam szívesen reménykedem abban, hogy megoldhatók, e helyt azonban erre nem kerülhet sor, de talán egy tyúklépéssel közelebb jutottunk a *Kuun-kódex* pontosabb értékeléséhez.

Utószó

E kötet a mikrofilológia módszereivel, egyszerűbben fogalmazva szövegváltozatok egybevetésével igyekezett megmutatni néhány 16. századi költészetet érintő forrás egymáshoz való viszonyát, némely vereseknél egészen hosszan elidőzve. Hogy a versanyagot érintő kérdések száma milyen irányba változott, azt nehéz pontosan megmondani. Annyi nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a versanyag terjedését döntő mértékben nyomtatványok segítették elő, még akkor is így van ez, ha e nyomtatványokat mára már nem látjuk, csak kéziratok mutatják tartalmukat. A főbb tanulságok már a könyv elején sejthetők voltak, mégsem haszontalan őket megismételni.

Úgy látom, a gyülekezeti énekanyag egy viszonylag szoros nyomtatott hagyomány útján ér el hozzánk, kéziratok jobbra akkor jutnak szerephez, ha a korábbi énekanyag kerül bővítésre, és ez a kéziratanyag egyes kötetek esetében nem oly nagy mértékben különböző. A históriás énekanyag kéziratai nyomtatványokat közölnek, sokszor olyanokat, melyeket ma már nem tanulmányozhatunk. Az énekek sejtetően nem kontaminálódnak, csak variálódnak, és a változás kiváltó okai számosak – szándékoltak és szándékolatlanok egyenesen.

Legfőbb tanulság számomra az anyag feldolgozásával töltött hosszú és sokszor kilátástalannak megélt munka alatt az volt, hogy igen fontos lenne e vershagyaték gondos újrakiadása. Talán a munka elvégzői számára jelent e kötet némi segítséget.

Bibliográfia

Források

- 4Ezd** „Ezdrás negyedik könyve”. Ford. JELENITS István. In *Apokalipszisek*, szerkesztette ADAMIK Tamás, 17–46. Apokrif iratok. Budapest: Telosz Kiadó, 1997.
- B82k** [SZTÁRAI Mihály]. *Historia az sido Ahab kiralynak balvanyozasaról* [...]. [Bártfa, 1582 körül.] RMNy 501/1.
- B93** *Az kereztieni gieglekezetben valo isteni diczerecek* [...]. [Bártfa, 1593]. RMNy 713.
- B1602–14** [Énekeskönyv. Bártfa, 1602–1614.] RMNy 965.
- BALASSI 1955** BALASSI Bálint. *Összes művei*. Sajtó alá rendezte ECKHARDT Sándor. 2 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1955.
- BALASSI 2004** BALASSI Bálint. *Összes művei*. Sajtó alá rendezte KŐSZEGHY Péter. Budapest: Osiris Kiadó, 2004.
- BATIZI 1555** BATIZI András. *Catechismus: Az az, a' Keresztyeni tudomannak revideden valo tanusaga*. Kolozsvár: Hoffgreff, 1555. RMNy 125.
- Bécs, 1633** GYARMATI BALASSA [BALASSI] Balint. *Istenes éneki*. Bécs, 1633. RMNy 1599. Hasonmás kiadás: KŐSZEGHY Péter, kiad. *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneki: Bécs, 1633*. A kísé-
rőtanulmányt írta Armando NUZZO. Bibliotheca Hungarica Antiqua 29. Budapest: Balassi
Kiadó, 1994.

- BORNEMISZA 1582** BORNEMISZA Péter. *Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett evangéliumokból*. Detrekő, 1582. RMNy 541.
- Bölöni-k.** *Bölöni-kódex* (1615–1621). Stoll 30.
- CALVIN 1561** CALVIN, Jean. *Commentaires de M. Jehan Calvin sur le liure des Pseaumes*. Genève: Conrad Badius, 1561. https://www.e-rara.ch/gep_g/content/zoom/997054.
- CALVIN 2011** KÁLVIN János [Jean CALVIN]. „Zsoltármagyarázatok”. Fordította SZABÓ Miklós. Pestszent-lőrinc Kossuth téri Református Gyülekezet honlapja, 2011. http://www.refkossuthter.hu/sites/default/files/fajlok/kalvin_zsoltar.pdf.
- Csereyné-k.** *Csereyné-kódex* (1565–1579). Stoll 1.
- Csoma-k.** *Csoma-kódex* (1638). Stoll 59.
- Deb62–63** [*Énekeskönyv*. Debrecen, 1562–1563.] RMNy 178.
- Deb69** *Enekes könyv* [...]. Debrecen: Komlós András, 1569. RMNy 264. Álhasonmás kiadás: SZEGEDI Gergely. *Énekes könyve 1569-ből*. Sajtó alá rendezte és a kísérőtanulmányt írta SZILÁDY Áron. Budapest: MTA, 1893.
- Deb70** [*Énekeskönyv*. Debrecen, 1570.] RMNy 276.
- Deb72–79** [*Énekeskönyv*. Debrecen, 1572–1579 között.] RMNy 357.
- Deb74** [SZTÁRAI Mihály]. *Achab kiral hytetlensegerül* [...]. Debrecen: Komlós András, 1574. RMNy 348.
- Deb79** *Enekes keoniv* [...]. Debrecen, 1579. RMNy 429.
- Deb86k** [*Énekeskönyv*. Debrecen, 1586 körül.] RMNy 582.
- Deb90** [*Énekeskönyv*. Debrecen, 1590.] RMNy 640.
- Deb02** [*Keresztyeni enek*. Debrecen, 1602.] RMNy 886/1–2. Hasonmás kiadás: ÚJFALVI Imre. *Keresztyeni énekek: Debrecen, 1602*. Sajtó alá rendezte KŐSZEGHY Péter. A kísérőtanulmányt írta ÁCS Pál. Bibliotheca Hungarica Antiqua 38. Budapest: Balassi Kiadó, 2004.
- Deb1616** *Keresztyeni enek* [...]. Debrecen: Lipsiai Pál, 1616. RMNy 1107.
- Deb1620** [*Keresztyeni*] *enek* [...]. [Debrecen, 1620]. RMNy 1205.
- Deb1632** [*Keresztyeni énekek*. Debrecen, 1632.] RMNy 1523.

- Det82** BORNEMISZA Péter. *Enekec, három rendbe: Kvlömb külömb felec*. Detrekő, 1582. RMNy 513. Hasonmás kiadás: BORNEMISZA Péter. *Énekek három rendbe: Detrekő, 1582*. Sajtó alá rendezte VARJAS Béla. A kísérőtanulmányt írta KOVÁCS Sándor Iván. Bibliotheca Hungarica Antiqua 6. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- Detsi-k.** *Detsi-kódex* (1609–1613). Stoll 25.
- ENYEDI 2016** ENYEDI György. *Prédikációi 1: (67–99. beszéd)*. Sajtó alá rendezte, a kísérőtanulmányt és a jegyzeteket írta LOVAS Borbála. Budapest: MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016.
- GÁLSZÉCSI 1536** GALZECY Estwan [GÁLSZÉCSI István]. *Kegyeg yenekekrwl ees kereztyen hewtrwl reowid keonywecyke*. Krakkó: Hieronymus Vietor, 1536. RMNy 18.
- GÁLSZÉCSI 1538** [GÁLSZÉCSI István. *Kegyeg énekekröl és kereztyén hitröl rövid könyvecske*. Krakkó, 1538.] RMNy 24.
- Kádár-ék.** *Kádár-énekeskönyv* (17. század közepe). Stoll 74.
- KÁROLYI 1590** [KÁROLYI Gáspár, ford.] *Szent Biblia* [...]. Vizsoly: Mantskovit Bálint, 1590. RMNy 652.
- Kol56/59** [Historiac: *Melyeket a Szent Bibliabol neminemü tudos es istenfelö ferfiac enekekebe szerzettenec az együgyü kereztyenec tanusagokra es vigasztalásokra*. Kolozsvár: Hoffgreff, 1556.] RMNy 108, 134A. Hasonmás kiadás: VARJAS Béla, kiad. *Hoffgreff-énekeskönyv: Kolozsvár, 1554–1555*. A kísérőtanulmányt írta TARNÓC Márton. Bibliotheca Hungarica Antiqua 7. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- Kol1602–15** [Énekeskönyv. Kolozsvár, 1602–1615.] RMNy 983.
- Kol1632** *Isteni ditsiretek, imadságos, és vigasztalo énekek*. Kolozsvár: Heltai Gáspár műhelye, 1632. RMNy 1541.
- Kom74** *A kereztyeni gywlekezetben valo isteni diczeretec es imadsagoc*. [Komjáti: Huszár Gál], 1574. RMNy 353/1–2. Hasonmás kiadás: HUSZÁR Gál. *A kereztyéni gyülekezetben való isteni dicséretes és imádságok: Komjáti, 1574*. Sajtó alá rendezte KŐSZEGHY Péter. A kísérőtanulmányt írta [H.] HUBERT Gabriella. Bibliotheca Hungarica Antiqua 13. 3 köt. Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1986.
- Kuun-k.** *Kuun-kódex* (1621–1647). Stoll 40. Hasonmás kiadás: VARGA Imre, kiad., jegyz., tan. *Kuun-kódex*. Bibliotheca Historica. 2 köt. Budapest: Magyar Helikon, 1979.
- L1635** *Kereztyeni isteni dicséretes* [...]. Lőcse: Brewer Lőrinc, 1635. RMNy 1628.
- Lipcsei-k.** *Lipcsei-kódex* (1615). Stoll 32.
- Lugossy-k.** *Lugossy-kódex* (1629–1635). Stoll 47.

- Mátray-k.** *Mátray-kódex* (1677 után). Stoll 104.
- MÉLIUSZ JUHÁSZ 1562** MÉLIUSZ JUHÁSZ Péter. *Catekismvs.* Debrecen: Huszár Gál, 1562. RMNy 182.
- Mihály deák k.** *Mihály deák kódexe* (1679). Stoll 106.
- Mony90k** [*Énekeskönyv.* Monyorókerék: Johannes Manlius, 1590 körül.] RMNy 648.
- ÓKD60** *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicheretec.* KALMANCZEHI Marton [KÁLMÁNCSEHI Márton]. *A keresztyeni gyülekezetben való regveli eneklesec* [...]. [Óvár–Kassa–Debrecen: Huszár Gál], 1560–1561. RMNy 160. Hasonmás kiadás: HUSZÁR Gál. *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek.* KÁLMÁNCSEHI Márton. *Reggeli éneklések (1560–1561).* Sajtó alá rendezte VARJAS Béla. A kísérőtanulmányt írta BORSA Gedeon. *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 12. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.
- Opp1612** SZENCI MOLNÁR Albert, ford. *Szent Davidnac soltari* [...]. Oppenheim: Hieronymus Galler, 1612. RMNy 1037/2.
- PALATICS 1574** [PALATICS György]. *Igen szép enek es kenyerges* [...]. [Debrecen, 1574]. RMNy 343.
- Petrovay-ék.** *Petrovay Miklós-énekeskönyv* (1670–1672). Stoll 93.
- RIMAY 1955** RIMAY János. *Összes művei.* Sajtó alá rendezte ECKHARDT Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955.
- RIMAY 1992** RIMAY János. *Írásai.* Sajtó alá rendezte Ács Pál. Budapest: Balassi Kiadó, 1992.
- RMKT 2** *XVI. századbeli magyar költők művei 1: Csáti Demeter, Péchy Ferenc, Farkas András, Istvánfi Pál, Batizi András, Dévai Bíró Mátyás, Erdősi Sylvester János, Dobai András, Tar Benedek, Csikei István, Szkhárosi Horvát András, Szeremlyéni Mihály, Tordai Névtelen, Thordai Benedek, Biai Gáspár, Baranyai Pál, Valkai Kelemen, Kákonyi Péter, Székely Balázs, Fekete Imre és egy névtelen énekei, 1527–1546.* Sajtó alá rendezte SZILÁDY Áron. Régi magyar költők tára 2. Budapest: MTA, 1880.
- RMKT 4** *XVI. századbeli magyar költők művei 3: Nagybánkai Mátyás, Siklósi Mihály, Végkecskeméti Mihály, Batthyány Orbán, Tolnai György, Ilosvai Selymes Péter és három névtelen. 1540–1575.* Sajtó alá rendezte SZILÁDY Áron. Régi magyar költők tára 4. Budapest: MTA, 1883.
- RMKT 5** *XVI. századbeli magyar költők művei 4: Radán Balázs, Dézsi András, Sztárai Mihály, 154?–1560.* Sajtó alá rendezte SZILÁDY Áron. Régi magyar költők tára 5. Budapest: MTA, 1886.
- RMKT 6** *XVI. századbeli magyar költők művei 5: Szegedi Kis István, Sziráki Balázs, Ambrust Kristóf, Mádai Mihály, Sarlóközi Névtelen, Ráskai Gáspár, Gyulai István, Heltai Gáspár, Tőke Ferencz, Paniti János, Szepetneki János, Szegedi Gergely, Pap Benedek, Baráti István, Nagyfalvi*

György, *Vilmányi Libécz Mihály, Békési Balázs, Névtelenek, 1545–1559.* Sajtó alá rendezte SZILÁDY Áron. Régi magyar költők tára 6. Budapest: MTA, 1896.

RMKT 7 *XVI. századbeli magyar költők művei 6, 1560–1566.* Sajtó alá rendezte SZILÁDY Áron. Régi magyar költők tára 7. Budapest: MTA, 1912.

RMKT 8 *XVI. századbeli magyar költők művei 7, 1566–1577.* Sajtó alá rendezte DÉZSI Lajos. Régi magyar költők tára 8. Budapest: MTA, 1930.

RMKT 11 Ács Pál, kiad. *XVI. századbeli magyar költők művei: Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád Dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei, 1579–1588.* Régi magyar költők tára, új folyam, 11. Budapest: Akadémiai Kiadó–Orex Kiadó, 1999.

RMKT XVII/2 PÉCSELI KIRÁLY Imre, MISKOLCZI CSULYAK István és NYÉKI VÖRÖS Mátyás. *Versei.* Sajtó alá rendezte JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla. Régi magyar költők tára: XVII. század 2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.

RMKT XVII/3 STOLL Béla, kiad. *Szerelmi és lakodalmi versek.* Régi magyar költők tára: XVII. század 3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.

RMKT XVII/4 STOLL Béla, TARNÓC Márton és VARGA Imre, kiad. *Az unitáriusok költészete.* Régi magyar költők tára: XVII. század 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

ÚJFALVI 1620–30 [ÚJFALVI Imre. *Iskolai énekeskönyv.* Debrecen, 1620–1630 között.] RMNy 1328.

ÚJFALVI 1632 [ÚJFALVI Imre. *Iskolai énekeskönyv.* Debrecen, 1632 körül.] RMNy 1528.

V66 *A keresztyeni gyülekezetben való isteni diczeretek [...].* Várad: Raphael Hoffhalter, 1566. RMNy 222. Hasonmás kiadás: VARJAS Béla, kiad. *A keresztyeni gyülekezetben való isteni dicseretek: Várad, 1566.* A kísérőtanulmányt írta SCHULEK Tibor. Bibliotheca Hungarica Antiqua 9. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.

Vasady-k. *Vasady-kódex (1613–1615 körül).* Stoll 27.

Szakirodalom

Ács 2006 Ács Pál. „A szentek aluvása: Dévai Mátyás és a Patrona Hungariae-eszme protestáns bírálata”. In Ács Pál, „*Elváltzott idők*”: *Irányváltások a régi magyar irodalomban*, 11–34. Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 6. Budapest: Balassi Kiadó, 2006.

Ács 2018 Ács Pál. „Az idomtalanság idomai”. In *Rejtőzködő Kalliópé: Tanulmányok Arany János Naiv eposzunk című írásáról*, szerkesztette CSONKI Árpád, 27–45. Budapest: Reciti Kiadó, 2018.

- BARTÓK 2007** BARTÓK István. „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben. Klasszikusok: Az Irodalomtudomány és Kritika társsorozata. Budapest: Universitas Kiadó, 2007.
- BOGÁR 2015** BOGÁR Judit. „Illyés István Zsoltári és halottas énekeihez”. In *Régi magyar népelemek és imádságok*, szerkesztette BOGÁR Judit, 49–67. Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 11. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2015.
- BORSA 1976** BORSA Gedeon. „Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 367–377.
- BORSA 1983** BORSA Gedeon. Kísérőtanulmány. In HUSZÁR Gál, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretesek*; KÁLMÁNCSEHI Márton, *Reggeli éneklések (1560–1561)*, sajtó alá rendezte VARJAS Béla, 7–92. Bibliotheca Hungarica Antiqua 12. Hasonmás kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.
- BUCSAY 1945** BUCSAY Mihály. *Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban*. Budapest, 1945.
- CSANDA 1970** CSANDA Sándor. „Ismeretlen régi kassai magyar nyelvű nyomtatványok”. *Magyar Könyvszemle* 86 (1970): 381–387.
- CSÁSZÁR 1902** CSÁSZÁR Ernő. „A magyar protestáns zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században: 1–4. közlemény”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 12 (1902): 35–46, 162–173, 300–318, 446–466.
- CSERHÁTI 2008** CSERHÁTI Sándor. *Pál apostolnak a korinthusiakhoz írt első levele*. Budapest: Luther Kiadó, 2008.
- DÉZSI 1911** DÉZSI Lajos. „Régi magyar verseskönyvek ismertetése I: A Csereyné-codex”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 21 (1911): 58–64.
- DÉZSI 1913** DÉZSI Lajos. „Régi magyar verseskönyvek ismertetése II: A Vasady-codex”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 23 (1913): 14–27.
- DÉZSI 1914** DÉZSI Lajos. „Régi magyar verseskönyvek ismertetése III: A Lugossy-kódex kiadatlan versei”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 24 (1914): 80–97.
- DÉZSI 1915** DÉZSI Lajos. „Régi magyar verseskönyvek ismertetése IV: Mihály deák codexe”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 25 (1915): 431–444.
- DÉZSI 1916a** DÉZSI Lajos. „A Csoma-kódex és a M. N. Múzeum másolata”. *Magyar Könyvszemle*, új folyam, 24 (1916): 77–84.

- DÉZSI 1916b** DÉZSI Lajos. „Régi magyar verseskönyvek ismertetése V: A *Kuun-codex*”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 26 (1916): 50–74.
- DÉZSI 1916c** DÉZSI Lajos. „Régi magyar verseskönyvek ismertetése VI: A *Lipcsei codex*”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 26 (1916): 305–343.
- DÉZSI 1927a** DÉZSI Lajos. *Pesti György haláltáncéneke Holbein képeivel*. Budapest, 1927.
- DÉZSI 1927b** DÉZSI Lajos. „Régi magyar verseskönyvek ismertetése VII: A *Decsi-kódex*”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 37 (1927): 68–76, 224–243.
- DOMOKOS 2008** DOMOKOS Gyöngyi. „Függőbeszéd Zsámbokyra, avagy Az Eger vár viadaljáról való ének szövegvariánsai”. In *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerkesztette CSÖRSZ Rumen István, 55–77. Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2008.
- ECSEDI 2017** ECSEDI Zsuzsanna. „Luther és az éneklő egyház: *Cantionale*”. *Credo* 23 (2017): 3–4:82–90.
- EMSZT 3** SZABÓ T. Attila, szerk. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. 3. köt. Bukarest: Kriterion Kiadó, 1982.
- FEKETE 2010** FEKETE Csaba. „»...vyonnan oregbitetek, es emendaltattatak...«: A *Várad* énekeskönyv (1566) »szerkesztése«”. In *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerkesztette CSÖRSZ Rumen István, 247–270. Budapest: Reciti Kiadó, 2010.
- GERÉZDI 1962** GERÉZDI Rabán. *A magyar világi líra kezdetei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962.
- HEVESI 2017** HEVESI Andrea. „Balassi-versek az unitárius énekhagyományban”. *Keresztény Magvető* 123 (2017): 247–279.
- H. HUBERT 2004** H. HUBERT Gabriella. *A régi magyar gyülekezeti ének*. Budapest: Universitas Kiadó, 2004.
- HORVÁTH C. 1930** HORVÁTH Cyrill. „Dézsi Lajos: XVI. századbeli magyar költők művei. (Régi Magyar Költők Tára. VIII. kötet.) Budapest, M. T. Akadémia, 1930. N. 8-r. 503. l.” *Irodalomtörténeti Közlemények* 40 (1930): 233–237.
- HORVÁTH I. 1983** HORVÁTH Iván. „Egy kiaknázatlan műfaj történeti forráscsoport: XVI. századi kéziratos versgyűjtemények”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 75–88.
- HORVÁTH J. 2006** HORVÁTH János. „A reformáció jegyében”. In HORVÁTH János, *Irodalomtörténeti munkái*, 2. köt., szerkesztette KOROMPAY H. János és KOROMPAY Klára, 7–507. Osiris klasszikusok. Budapest: Osiris Kiadó, 2006.
- JANKOVITS 2006** JANKOVITS László. „A szóbeli kultúra és a *Cantio de militibus pulchra*”. In JANKOVITS László, *Hazugok, fecsegők, álmodozók: Tanulmányok a régi magyar költészetéről*, 32–54. Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 7. Budapest: Balassi Kiadó, 2006.

- KANYARÓ 1906** KANYARÓ Ferenc. „Melius ismeretlen és elveszett művei”. *Magyar Könyvszemle*, új folyam, 14 (1906): 289–320.
- KEVEHÁZI 2005** KEVEHÁZI László. „A kereszti igéjét hirdetni kezdtem”: Sztárai Mihály élete és szolgálata. *Testes Veritatis*. Budapest: Luther Kiadó, 2005.
- KLANICZAY 1957** KLANICZAY Tibor. „Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához”. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 11 (1957): 265–338.
- KLANICZAY 1958** KLANICZAY Tibor. „Újfalvi Imre és az 1602. évi énekeskönyv”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 62 (1958): 152–169.
- KOVÁCS 1964** KOVÁCS Sándor Iván. Kísérőtanulmány. In BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe: Detrekő, 1582*, sajtó alá rendezte VARJAS Béla. *Bibliotheca Hungarica Antiqua* 6. Hasonmás kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- LATZKOVITS 2000** LATZKOVITS Miklós. „Mikor és miért írta Sztárai Az igaz papságnak tikörét?”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 376–392.
- LOVAS 2019** LOVAS Borbála. „Bibliai történetek a 16. században”. In *Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban*, szerkesztette KISS Farkas Gábor és MACZÁK Ibolya, 79–104. Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 22. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport – MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport, 2019.
- MILLEI 2011** MILLEI Rita. „Illyés István zsoltárparafrázisai”. In *A zsoltár a régi magyar irodalomban: A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai*, szerkesztette PETRŐCZI Éva és SZABÓ András, 279–301. Károli könyvek: Tanulmánykötet. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2011.
- MILLEI 2013** MILLEI Rita. „Az Illyés-parafrázisok és forrásaik textológiai megközelítése”. In *Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerkesztette BOGÁR Judit, 211–234. Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 5. Piliscsaba: PPKE BTK, 2013.
- MOLNÁR 1963** MOLNÁR József. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1526–1576 között*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- NAGY 1883** NAGY Sándor. „Sztárai Mihály élete és művei”. *Egyetemes Philologiai Közöny* 7 (1883): 785–803, 969–997.
- NAGY 1885** NAGY Sándor. „Adalékok XVI–XVII. századbeli elbeszélő költészetünk irodalmához”. *Egyetemes Philologiai Közöny* 9 (1885): 25–37.

- OLÁH 1996** OLÁH Szabolcs. „Pesti György haláltáncéneke és a protestáns versszerzési gyakorlat: A szövegforrások eltéréseinek textológiai és alaktani-szemléleti vizsgálata”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 100 (1996): 582–612.
- OLÁH 2003** OLÁH Szabolcs. „A használati variánsok intertextualitása Batizi András Jónás-históriájában [1541]”. In *Retorika, interpretáció, szövegértés a régi magyar irodalomban*, szerkesztette BITSKEY István, 14–40. *Studia Litteraria* 41. Debrecen, 2003.
- PAP 2006** PAP Balázs. „A *Tintinnabulum tripudiantium* szerzőségéhez”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 110 (2006): 585–690.
- PAP 2010** PAP Balázs. „Az Istenes énekek margóira”. In *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerkesztette CSÖRSZ Rumen Istvan, 335–342. Budapest: Reciti Kiadó, 2010.
- PAP 2014** PAP Balázs. *Históriák és énekek*. Pécs: Pro Pannonia Kiadó, 2014.
- PAP 2017** PAP Balázs. „Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai”. *Keresztény Magvető* 123 (2017): 227–246.
- PAP 2018** PAP Balázs. „Rimay János: *Adj már csendességet*”. *Verso* 1 (2018): 1:101–112. <https://doi.org/10.15170/VERSO.1.2018.1.101-112>.
- PAP 2019** PAP Balázs. „Batizi versek a *Régi Magyar Költők Tárában*”. *Verso* 2 (2019): 2:121–143. <https://doi.org/10.15170/VERSO.2.2019.2.121-143>.
- PIRNÁT 1984** PIRNÁT Antal. „Fabula és história”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 88 (1984): 137–149.
- RÉGER 2014** RÉGER Ádám. „A *Tintinnabulum tripudiantium* szerzője és forrása”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 77–98.
- RPHA** FONT Zsuzsa, H. HUBERT Gabriella, HERNER János, HORVÁTH Iván, SZŐNYI Etelka és VADAI István. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: A régi magyar vers leltára a kezdetektől 1600-ig*. 7.3. kiad. [Budapest]: Gépeskönyv, 1979–2023. Hozzáférés: 2023.05.01. <https://f-book.com/rpha/v7/index.php>. Első kiadás: Iván HORVÁTH, Gabriella H. HUBERT, Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZŐNYI, István VADAI, Tamás RUTTNER és György GÁL. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Ad Corpus Poeticarum. Paris: Éditions du Nouvel Objet, 1992.
- SCHELHAMMER 2015** SCHELHAMMER Zsófia. „Egy ismeretlen 16. századi história a tatárjárásról a *Petrovay-énekeskönyvben*”. *Magyar Könyvszemle* 131 (2015): 312–316.
- SCHELHAMMER 2017** SCHELHAMMER Zsófia. „»Akkor az vitézek így jártak vala«: A *Cantio de militibus pulchrá*ról”. In *Vers: Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában: Fiatalok Konferenciája 2013*, szerkesztette BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, HEVESI Andrea és MARÓTHY Szilvia, 79–92. Arianna könyvek 7. Budapest: Reciti Kiadó, 2017.

- SCHELHAMMER 2018** SCHELHAMMER Zsófia. „Ismeretlen szerző: Béla királynak a pogány tatár hámmokkal való viadaljáról szép história”. *Verso* 1 (2018): 1:115–163. <https://doi.org/10.15170/VERSO.1.2018.1.115-163>.
- SCHELHAMMER 2019** SCHELHAMMER Zsófia. „Tinódi ismeretlen verseiről”. *Verso* 2 (2019): 3:5–20. <https://doi.org/10.15170/VERSO.2.2019.3.5-20>.
- SCHULEK 1970** SCHULEK Tibor. „XVI. századi magyar nyomtatványok töredékei a wolfenbütteli könyvtárban”. *Magyar Könyvszemle* 86 (1970): 119–129.
- SCHULEK 1975** SCHULEK Tibor. Kísérőtanulmány. In *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretok: Várad, 1566*, sajtó alá rendezte VARJAS Béla, 7–34. Bibliotheca Hungarica Antiqua 9. Hasonmás kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975.
- SELFÁF 2017** SELÁF, Levente. „Poétiques perpendiculaires: Les acrostiches versifiés latins dans la poésie hongroise de la Renaissance”. In *The Poetics of Multilingualism / La Poétique du plurilinguisme*, edited by Patrizia NOEL AZIZ HANNA and Levente SELÁF, 103–120. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2017.
- SINKA és VADAI 2011** SINKA Zsófia és VADAI István. „Fától az erdőt: Balassi Bálint istenes énekeinek szövegkritikai problémáiról”. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus XXX: Balázs Mihály köszöntése*, szerkesztette FONT Zsuzsa és Ötvös Péter, 412–426. Szeged, 2011.
- STOLL 1997** STOLL Béla. „Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban”. In *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerkesztette HARGITTAY Emil, 114–170. Budapest: Universitas Kiadó, 1997.
- STOLL 2002** STOLL Béla, kiad. *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája, 1542–1840*. 2. kiad. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- SZABÓ 1867** SZABÓ Károly. „Huszár Gál életéről és nyomdájáról”. *Századok* 1 (1867): 146–166.
- SZATMÁRI 2019** SZATMÁRI Áron. „Isten, angyal, krisztus”. *Verso* 2 (2019): 2:5–20. <https://doi.org/10.15170/VERSO.2.2019.2.5-20>.
- SZATMÁRI 2020** SZATMÁRI Áron. „Tiltott, Türt, Támogatott: Hangszerek az unitárius zsoltárfordításokban”. In *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben*, szerkesztette BARTÓK István, JANKOVITS László és PAP Balázs, 205–221. Pécs: PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék–Verso, 2020. http://versofolyoirat.hu/imitacio_es_parafrazis.pdf.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ 2004** SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza. „»Mint szép ereklyével...«: Balassi versének hasonlata, és ami mögötte rejtezik”. *Iskolakultúra* 14 (2004): 2:36–49.
- SZILÁDY 1893** SZILÁDY Áron. „Sz. Gergelről s énekeskönyvéről”. In SZEGEDI Gergely, *Énekes könyve 1569-ből*, sajtó alá rendezte SZILÁDY Áron, I–XVI. Álhasonmás kiadás. Budapest: MTA, 1893.

- TÓTH T. 2008** TÓTH Tünde. „Tolditól Miklósig: Előítéletek az irodalomtörténet-írásban”. In *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerkesztette Csörsz Rumen István, 257–285. Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2008.
- TÓTH Zs. 2015** TÓTH Zsombor. „Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: Medialitás és kulturális másság”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 625–650.
- TÓTH Zs. 2019** TÓTH Zsombor. „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I: Konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 719–739.
- TÓTH Zs. 2020** TÓTH Zsombor. „Hosszú reformáció, konfesszionális pluralitás és felekezet(köz)iség”. In *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*, szerkesztette MÓRÉ Tünde és TASI Réka, 11–50. Reciti konferenciakötetek 8. Budapest: Reciti Kiadó, 2020.
- U. SZABÓ 1913** U. SZABÓ Gyula. „A Lugossy-kódex”. *Magyar Könyvszemle*, új folyam, 21 (1913): 217–231.
- VADAI 1991** VADAI István. „Két XVII. századi titkosírás megfejtése”. In PÁLFFY Kata, *Leveleskönyve: Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez, 1602–1606*, sajtó alá rendezte és a kísérőtanulmányt írta ÖTVÖS Péter, 183–190. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 30. Szeged: Scriptum, 1991.
- VADAI 1997** VADAI István. „Függőleges beszéd: Tinódi akrosztichonjairól”. In *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerkesztette BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella és ÖTVÖS Péter, 617–638. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35. Szeged, 1997.
- VADAI 2008** VADAI István. „História és fabula”. In *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerkesztette Csörsz Rumen István, 17–29. Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2008.
- VADAI 2012** VADAI István. „Szövegkritika-kritika”. In *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 449–461. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.
- VADAI 2017** VADAI István. „Tinódi Sebestyén Buda veszéséről”. *Tanulmányok Budapest múltjából* 42 (2017): 151–164.
- VADAI 2021** VADAI István. *Fától az erdőt: Balassi Bálint költészetének kéziratos és nyomtatott hagyománya*. Humanizmus és reformáció 39. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2021.
- VARGA 1979** VARGA Imre. Kísérőtanulmány. In *Kuun-kódex*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta VARGA Imre. Bibliotheca Historica. Hasonmás kiadás. 2 köt. Budapest: Magyar Helikon, 1979.

- VARJAS 1970** VARJAS Béla. „Kovacsóczy Farkas feljegyzései és Szegedi Gergely”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74 (1970): 129–151.
- VARJAS 1979** VARJAS Béla. „Szép ének a gyulai vitézekről”. In *A régi magyar vers*, szerkesztette KOMLOVSZKY Tibor, 33–70. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.
- VARJAS 1982** VARJAS Béla. *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.
- ZOVÁNYI 1915** ZOVÁNYI Jenő. „Adatok a magyar protestantizmus múltjából”. *Protestáns Szemle* 26 (1915): 278–290.

Névmutató

- Ács Pál 42, 44, 146, 147, 235, 258, 260, 261
Adamik Tamás 257
Apáti Ferenc 9, 10, 176
Arany János 235, 242, 244, 261
Arany Tamás 170
Arius (Areiosz) 170
- Balassi Bálint (Balassa) 11, 36–38, 42, 88, 165, 166, 198, 226, 246, 257, 263, 264, 266, 267
Balázs Mihály 4, 189, 266, 267
Balázs-Hajdu Péter 244
Baranyai Pál 221, 225–227, 232, 260
Bartók István 78, 262, 266
Bartók Zsófia Ágnes 265
Batizi András 41, 48, 53, 69, 71–78, 80, 90, 127, 146, 151–153, 162, 177, 199, 202, 214, 216, 217, 219, 220, 222, 224–227, 232, 257, 260, 265
Batthyány Ferenc 88, 89
Batthyány Ferencné *lásd* Lobkowitz-Poppel Éva
Besenyei Jakab 160
Bitskey István 265
- Boccaccio, Giovanni 237
Bod Péter 237
Bogár Judit 180, 262, 264
Bogáti Aspasia 158
Bogáti Fazakas Miklós 11, 36, 37, 158, 166, 174, 177, 248, 254
Bonfini, Antonio 237
Bornemisza Péter 17, 18, 68, 74, 76–78, 88, 94, 97, 102, 120, 123, 126, 130, 139, 140, 144, 175, 182, 186, 195–206, 208–216, 220–227, 232, 233, 246, 258, 259, 264
Borsa Gedeon 15, 16, 18, 64, 66, 67, 94, 260, 262
Bucsay Mihály 16, 17, 28, 66, 262
- Calvin, Jean (Kálvin János) 91, 258
Cranmer, Thomas (Cranmerus) 91
- Csáky Istvánné *lásd* Wesselényi Anna
Csanda Sándor 237, 238, 239, 262
Csapodi Csaba 246
Császárné Ernő 162, 262
Csatári Péter 247, 249
Cserhádi Sándor 45, 262
- Csonki Árpád 261
Csörsz Rumen István 263, 265, 267
- Dévai Bíró Mátyás 77, 260, 261
Dézsi András 200, 204, 209, 211, 214, 225, 226, 232, 233, 260
Dézsi Lajos 95, 196, 197, 200, 201, 205, 233, 245, 261–263
Dobai András 197, 198, 204, 224, 226, 260
Domokos Gyöngyi 173, 263
- Eckhardt Sándor 36, 37, 38, 163, 165, 257, 260
Ecsedi Zsuzsanna 54, 263
Enyedi György 128, 129, 166, 227, 259
Erasmus Roterodamus, Desiderius (Rotterdam Erasmus) 189
- Fajt Anita 265
Fekete Csaba 18, 22, 23, 30, 46, 263
Font Zsuzsa 265, 266, 267
Fronius, Laurentius 18, 22, 28, 30, 32, 36, 46, 54, 57, 63

- Gál György 265
 Gálszécsi István 15, 18, 26, 27, 259
 Gerézdi Rabán 9, 263
 Gönci György 17, 95, 98, 126, 145, 159
 Görög Dániel 265
- Hargittay Emil 266
 Hellebrandt Árpád 16, 65
 Heltai Gáspár (Caspar Helth) 59, 200, 201, 259, 260
 Herner János 265
 Hevesi Andrea 39, 263, 265
 H. Hubert Gabriella 74, 81, 83, 84, 95, 114, 119, 120, 145, 175, 259, 263, 265
 Hoffgreff, Georg (György) 59, 71, 167, 139, 174, 195, 196, 199, 204, 211–219, 222–224, 257, 259
 Horváth Cyrill 95, 263
 Horváth Iván 11, 263, 265
 Horváth János 243, 244
 Hubert Gabriella *lásd* H. Hubert Gabriella
 Huszár Gál 15–19, 22–24, 28, 32, 34, 36, 45–47, 50, 53, 54, 57, 59, 61, 63, 65–68, 71, 74, 76, 77, 83, 85, 88, 89, 91–94, 96, 120–122, 130, 132, 133, 139, 145, 146, 174, 202, 259, 260, 262, 266
- Ilosvai Selymes Péter 153, 175, 226, 232, 235–237, 241–244, 260
 Illyés István 180, 181, 262, 264
- Jankovits László 189, 245, 263, 266
 Jelenits István 257
 Jenei Ferenc 178, 179, 261
- Kákonyi Péter 222–225, 232, 260
 Kálmán Farkas 95, 175
 Kálmáncsehi Márton 18, 260, 262
 Kálvin János *lásd* Calvin, Jean
 Kanyaró Ferenc 16, 264
 Károlyi Gáspár (Károli) 36, 37, 45, 46, 91, 114, 126, 144, 259
 Kátai Ferenc 175
 Kecskeméti Gábor 267
- Kecskeméti Vég Mihály (Végkecskeméti Mihály) 95, 161, 162, 166
 Keserű Gizella 267
 Keveházi László 135, 264
 Kiss Farkas Gábor 264
 Klaniczay Tibor 16–18, 38, 95, 146, 163, 165, 261, 264
 Komlós András 65–67, 258
 Komlovszky Tibor 266
 Korompay Klára 263
 Korompay H. János 263
 Kovács József 261
 Kovács Sándor Iván 198, 202, 213, 215, 259, 264
 Kovacsóczy Farkas 66, 268
 Kölcsey Ferenc 9
 Kőszeghy Péter 257–259
 Kuun Géza 11, 245, 248, 248, 254, 259, 263, 267
- Latzkovits Miklós 91, 92, 264
 Lobkowitz-Poppel Éva (Batthyány Ferencné) 88
 Lovas Borbála 213, 259, 264
 Luther, Martin (Márton) 54, 90, 91, 146, 160, 263
- Maczák Ibolya 264
 Mágocsy Gáspár 95, 97, 175
 Maróthy Szilvia 265
 Méliusz Juhász Péter (Melius Juhász, Horhi Juhász) 15–19, 46, 54, 56, 57, 64, 68, 78, 97, 116, 120, 132, 133, 186, 260
 Millei Rita 180, 264
 Miskolci Csulyak István 261
 Molnár József 59, 60, 212, 264
 Móré Tünde 267
- Nagy Miklós 245, 246, 247, 248, 249, 253
 Nagy Sándor 138, 139, 205, 211, 264
 Nagybáncai Mátyás (Nagybánkai) 81, 82, 102, 105, 225, 227, 232, 260
 Noel Aziz Hanna, Patrizia 266
 Nuzzo, Armando 257
- Nyéki Vörös Mátyás 178, 180, 247, 261
- Oláh Szabolcs 200–202, 265
- Ötvös Péter 266, 267
- Palatics György 145, 166, 167, 260
 Pálffy Kata 267
 Pap Balázs 10, 17, 38, 48, 59, 91, 102, 162, 166, 174, 178, 186, 195, 199, 216, 224, 236, 265, 266
 Pap Benedek 95, 247, 260
 Pathai Sámuel 91
 Pécseli Király Imre 37, 261
 Pesti György 200–202, 227, 263, 265
 Petrőczy Éva 264
 Pirnát Antal 236, 265
- Réger Ádám 178, 265
 Rimay János 11, 37, 38, 39, 41, 42, 163, 165, 166, 247, 260, 264, 265
 Ruttner Tamás 265
- Schelhammer Zsófia 173, 237, 245, 265, 266
 Schulek Tibor 16, 18, 19, 23, 78, 79, 132, 133, 261, 266
 Seláf Levente 173, 266
 Siklósi Mihály 127, 160–162, 173, 176, 260
 Sinka Zsófia 38, 39, 266
 Skaricza Máté 146, 147, 163, 165, 227, 261
 Stoll Béla 22, 38, 88, 196, 200, 210, 258–261, 266
- Szabó András 264
 Szabó Gyula *lásd* U. Szabó Gyula
 Szabó Károly 16, 266
 Szabó Miklós 91, 258
 Szabó T. Attila 263
 Szántó György 81, 82, 109, 111, 112, 188
 Szatmári Áron 2, 158, 166, 266
 Szegedi András 201, 225, 226

- Szegedi Gergely 16, 18, 23, 41, 65–68, 77, 83, 94–97, 127, 130, 133, 146, 153, 154, 155, 160, 166, 175, 177, 181, 186, 247, 258, 262, 266, 268
- Szegedi Lajos 78
- Szegedi Lőrinc 95
- Szegedi Kis István 65, 66, 77, 146, 151, 260
- Szenci Kertész Ábrahám 36, 39
- Szenci Molnár Albert 17, 260
- Szentmártoni Szabó Géza 36–38, 42, 263, 265, 266
- Szeptneki János 226–228, 231, 233, 260
- Szeremlyéni Mihály 208, 225, 260
- Szilády Áron 16, 23, 65, 66, 71, 73, 88, 94, 135, 138, 139, 146, 168, 197, 200, 201, 209, 210, 212, 213, 214, 217, 219, 237, 238, 242, 243, 244, 258, 260, 261, 266
- Szilágyi Benjámín 91
- Szilvásújfalvi Anderkó Imre *lásd* Újfalvi Imre
- Szkhárosi Horvát András 17, 83, 105, 152, 153, 185–187, 191, 196, 197, 213, 232, 233, 260
- Szőnyi Etelka 265
- Sztárai Mihály 11, 12, 81–85, 88–93, 97, 98, 105, 112, 119, 120, 122–124, 126–128, 132, 134, 135, 138–140, 142, 144–147, 151, 152, 154, 155, 160–163, 165, 166, 168, 170, 171, 173, 176, 181, 212–214, 216–220, 223, 225, 226, 257, 258, 260, 264
- Tarnóc Márton 259, 261
- Tasi Réka 267
- Temesvári János 237
- Tholnai Bálint 120, 126, 146
- Thordai Benedek 94, 95, 260
- Thordai János 88
- Tinódi Sebestyén (Tinódi Lantos) 12, 18, 59, 60, 173, 176–178, 201, 225, 226, 233, 237, 263, 266, 267
- Toldy Ferenc 71, 146, 178
- Tolnai György 200, 226
- Tóth Demeter 247
- Tóth Tünde 235, 267
- Tóth Zsombor 11, 267
- Tőke Ferenc 153, 226, 232, 260
- Újfalvi Imre (Újfalvi Anderkó, Szilvásújfalvi) 15–18, 73, 74, 76–78, 98, 108, 114, 119, 120, 123, 128, 145, 146, 162, 163, 165, 166, 168, 258, 261, 264
- U. Szabó Gyula 196, 267
- Vadai István 37–39, 59, 97, 173, 176, 177, 215, 236, 245, 246, 248, 252, 265, 266, 267
- Varga Imre 245, 246, 249, 251, 252, 259, 261, 267
- Varjas Béla 18, 66, 67, 95, 195, 236, 245, 259–262, 264, 266, 268
- Vásárhelyi András 10
- Végkecskeméti Mihály *lásd* Kecskeméti Vég Mihály
- Wesselényi Anna (Csáky Istvánné) 245
- Zoványi Jenő 16, 17, 268

